

RÚZSÁS LAJOS

A BARANYAI PARASZTSÁG
ÉLETE ÉS KÜZDELME
A NAGYBIRTOKKAL
1711—1848

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Rúzsás Lajos

A BARANYAI PARASZTSÁG
ÉLETE ÉS KÜZDELME
A NAGYBIRTOKKAL

1711—1848

A magyarországi majorgazdálkodás fejlődésével foglalkozó mű szerzője a parasztság és földesurai között a termelés síkján vívott harc oldaláról közelíti meg témáját. Gazdag és sokrétű forrásanyag alapján mutatja be, hogy a földesúri kiszákmányolás ellen védekezve hogyan fejlesztették szántóföldi gazdálkodásukat és szőlőművelésüket Baranya parasztjai a XVIII—XIX. században. Nemcsak arról ad képet, hogyan épült újjá a törökök alatt elpusztult megye, hanem arról is, hogyan alakultak ki gazdasági tájegységei. Baranya keleti felében a jobbágyok gazdálkodásukat javítva a polgárosodás felé haladtak. Itt a földesúri támogatás és a kedvező természeti viszonyok a németeket juttatták gazdasági fölényhez. A megye nyugati részén viszont, ahol a majorságokat építő földesúri politika és a természeti adottságok a jobbágyok ellen dolgoztak, a gazdálkodás fejlődése elakadt. A munkának fő tanulsága az, hogy noha a jobbágyföld összterjedelme a megyében nőtt, ahol a parasztság gazdálkodásának technikáját fejleszteni nem tudta, a jobbágybirtok válság felé sodródott.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

A BARANYAI PARASZTSÁG
ÉLETE ÉS KÜZDELME
A NAGYBIRTOKKAL
1711—1848

RÚZSÁS LAJOS

A BARANYAI PARASZTSÁG
ÉLETE ÉS KÜZDELME
A NAGYBIRTOKKAL
1711 — 1848

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1964

LEKTOR
SOÓS IMRE

KÉSZÜLT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZETÉBEN

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1964

Printed in Hungary

ELŐSZÓ

Ha Baranya mai helyzetét vizsgáljuk, akkor az első pillantásra szembevetünk az a nagy különbség, amellyel a megye keleti, illetve északi fele tekint a nyugatira. Ennek nyomán azonnal felmerül bennünk az a kérdés, miféle okok idézték elő, hogy a megye három része egymástól ilyen eltérően fejlődött.

Hogy erre a kérdésre felelhessünk, a baranyai jobbágyság életét 1711 és 1848 közt tájanként vizsgáltuk meg. Összehasonlítás útján meg tudjuk állapítani azokat a fő tényezőket: a természetet, a földesúri hatalmat és a piacot, amelyek fejlődését meghatározták.

A jobbágyság sorsának alakításában leghatalmasabb tényező a földesúri hatalom volt. Szerepe különösen szembevető Baranyában. E megyében, amely előzőleg a török uralmától szenvedett, a földesurak járadékköveteléseikkel 1711-től 1848-ig, százötven év alatt tették meg azt az utat, amelyet az ország török uralomtól megkímélt részeinek földesurai 1526-tól háromszáz esztendő alatt. Ennélfogva a *földesúri hatalomnak a fejlődését a feudalizmus korának végén Baranya jobbágyságának életén keresztül mintegy tömörítve tudjuk bemutatni*. Olyan összefüggésekre mutathatunk rá, amelyek a máshol lassabban lejátszódó folyamatnál nem voltak szembevetőek. A földesúri hatalom fejlődésének során a következő kérdéseket vizsgáltuk:

Mint igyekezett a Rákóczi-szabadságharc leverése után a Habsburg-udvar hatalmát a török uralom alól felszabadított területen azzal erősíteni, hogy a baranyai földbirtokokat az udvarhoz hű, jórészt idegen feudálisok közt osztotta szét? Ez az új nagybirtokos osztály mint szervezte meg uradalmait, és hogy építette ki azt a roppant hatalmat, amellyel aztán jobbágyait a XVIII. század közepén az örökös jobbágyság igájába kényszerítette? Mint tértek át a baranyai földesurak a XVIII. század közepén a termékjáradékról a pénzjáradékra, végül pedig hogyan igyekeztek fokozni a munkajáradékot, és ezzel párhuzamosan hogyan építették ki a kelet-európai agrárfejlődésre jellemző földesúri majorsági gazdálkodást?

Nemcsak a földesúri hatalom feudalizmus végi fejlődése játszódtott le gyorsabban a volt török területen. *A jobbágyok 1711 és 1848 közt ugyancsak másfél évszázad alatt érték el gazdálkodásukban itt azt a fokot, amelyre másutt kétszer*

annyi, sőt még hosszabb időre volt szükség. Előadásunk középpontjába állítottuk a parasztságnak ezt a hatalmas munkáját, amellyel a török uralom alatt gazdaságilag visszaesett Baranyában a mezőgazdasági kultúrterületet *kiszélesítette.* Bemutatjuk továbbá, hogy a feudalizmus béklyóiban mint fejlesztette gazdálkodási *eljárásait.* Vizsgáltuk, hogy az ősi mezőgazdasági parasztkultúra a XIX. században milyen hatások alatt kezdett „megjobbulni”, és átalakulásának elemei honnan származtak.

A parasztság gazdálkodásának fejlődése egy harmadik problémát vetett fel. A két világháború közt a német történetírás egyfelől azt a XVII—XVIII. századi Habsburg politikát értékelte, mely egy új feudális uralkodó osztály nyeregbe segítségével az országot német érdekkörbe vonta. Másfelől hangsúlyozta azt a kultúrmunkát, amelyet a Dunántúlon a XVIII. században betelepített dunai svábok végeztek, akik az ország e részét német kultúrtájává tették. E történetiszemlélet hivatkozik azokra az eredményekre, amelyeket a németek a volt török területén, az úgynevezett Schwäbische Türkeiben értek el. Mivel ebbe Baranya is beletartozik, igyekeztünk kideríteni azokat az okokat, amelyek a baranyai németeknek már a feudalizmusban mutatkozó gazdasági előretörését lehetővé tették.

A baranyai parasztek másfél évszázadon át, 1711-től 1848-ig küzdöttek a földbirtokosok kizsákmányolása ellen, végecéljukat azonban csak részben érték el. A baranyai jobbágyösök álma 1848 előtt a szerződéses jobbágyi, illetve mezővárosi polgári sors volt. A késői unokáknak ezt magasabb fokon a szocializmus adja meg.

A történelem nem csupán azzal szolgálja a jövőt, hogy tudatosít. Gazdasági és társadalmi fejlődésünk megoldásához is hozzájárul, amikor egy-egy terület kérdéseit elemzi. A táji tervezésnél és fejlesztésnél ugyanis mindig számolnunk kell a jelen helyzet történeti előzményeivel. Baranya három tájában az ősi parasztagdálkodás már 1848 előtt három különböző irányban haladt. Ennek a gazdasági kultúrának átalakulását, modernizálódását, a feudalizmus mindenütt hátráltatta. *Az új mezőgazdálkodásból parasztyaink elsősorban azokat az eredményeket tudták átvenni, amelyekkel már kialakított gazdálkodási irányukban haladhattak tovább.* Ez a megye két tájában meg is történt. A harmadikban azonban a feudalizmus elzárta előlük az utat, és gazdálkodásuk fejlődése már ekkor megtorpant. Ennek ismeretében Baranya két tájának mezőgazdasági fejlesztésénél építhetünk arra az alapra, amelyet a parasztság megvetett. A harmadiknál azonban a kapitalizmusban is megmaradt feudális tényezőket felszámolva a nagybirtok által kitérített fejlődést helyes útra kell vezetnünk.

Munkánk során a Pécsi Káptalani Levéltár anyagából indultunk ki, mert ennek összefüggő, rendezett és három uradalmat magában foglaló anyaga

mutatkozott erre a legalkalmasabb alapnak. A Pécsi Állami Levéltár további két nagy baranyai uradalom levéltárát őrzi: a bólyi és apécsváradai uradalomét. Az előbbi rendezése folyamatban van, az utóbbi még nem kezdődött el. E technikai okból kifolyólag e kettő anyagát a káptalanihoz hasonló mértékben nem aknázhattuk ki. A középnemesi birtokok levéltáraiból a Friebeisz családé maradt meg és a Jeszenszky család levéltárának töredéke. Mindkettőt felhasználtuk. Amit e levéltárak segítségével megállapítottunk, annak érvényét a megye többi uradalmának népére vonatkozóan a Pécsi Állami Levéltár bírósági részlegében található úrbéri iratok, továbbá megyei iratok, összeírások és különböző helyi források révén ellenőriztük. A megyei iratokkal kapcsolatban megjegyezzük, hogy a XVIII. századi megyei jegyzőkönyvek Belgrádból kutatásaink befejeztekor kerültek vissza. Ezeket átnéztük, de ahol még a Kolosvári—Óvári gyűjtemény segítségével idéztünk belőlük, ott a hivatkozási helyeket nem változtattuk meg. Itt jegyezzük meg azt is, hogy az idézeteken belül minden kiemelés a szerzőtől származik.

Az országnak egy megyéjét vizsgáltuk ugyan, de a részből mindig fény hull az egészre, Baranya fejlődéséből a Dunántúlnak török uralom alatt állott egész területére és a feudalizmusvég jobbágyparaszti fejlődésének fő kérdéseire.

TARTALOMJEGYZÉK

A BARANYAI PARASZTSÁGOT AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁGBA TASZÍTJÁK 1711—1767

Az új nagybirtokos osztály kialakulása a megyében . . .	11
Az új földesurak megszervezik birtokaikat	14
Az uradalmak kiépítik az örökös jobbágyság rendjét . .	33
A jobbágyok újjáépítő munkája	46
A jobbágyok küzdelme az örökös jobbágyság ellen és a siklói jobbágylázasadás	60

AZ ÚRBÉRI RENDEZÉS KÖVETKEZMÉNYEI 1767—1790

A helyi piac bontakozása	71
A földbirtokosok járadékpolitikája	74
A jobbágyok gazdálkodása a megye délnyugati részén	84
A jobbágyok gazdálkodása a megye északi részén, a Hegyháton	90
A jobbágyok gazdálkodása a közép-baranyai dombvidéken és a Duna mentén	93
A jobbágyok ellenállása	97

A FEUDALIZMUS VÁLSÁGA 1790—1848

A piaci viszonyok alakulása	100
A jobbágyok a földesúri majorgazdálkodás szorításában	105
A jobbágyok mezői gazdálkodásának fejlődése	141
A jobbágyok szőlőművelésének fejlődése	155
A jobbágycsaládnak mint munkaszervezetnek az átalakulása	172
A jobbágyok harca 1848-ban	184

FÜGGELÉK

A telkiállomány alakulása Baranyában 1820—1848 közt	203
A telkiállomány Baranya megyében 1848-ban	211
A nagycsaládok számának alakulása 1784—1828 közt az Ormánságban	213
A jobbágynépesség számának alakulása 1784—1845 közt az Ormánságban	214

A telkek számának alakulása a pécsi papnövele uradal- mában 1767—1848 közt	215
A jobbágyok telkeinek differenciálódása 1767—1848 közt az Ormánságban	216
A jobbágyok telkeinek differenciálódása 1767—1848 közt a pécsváradi uradalomban	222
A jobbágyok telkeinek differenciálódása 1767—1848 közt a siklói uradalomban	226
Spolarius Zsigmond siklói iskolamester verse a siklói jobbágylázadásról 1766-ból	230
KÉPEK A JOBBÁGYOK ÉLETÉBŐL	231

TÉRKÉPEK

A világi nagybirtokok Baranyában a XVIII. században
(melléklet a kötet végén)

Baranya megye járásai 1848 előtt	48
Baranya vízborította és árvízjárta területei a XIX. században	49
Körös magyar falu határa a megye nyugati felében 1848 előtt, az ősi jobbágygazdálkodás mellett (melléklet a kötet végén)	
Körös határa 1865 után az átalakuló parasztgazdálkodás idején (melléklet a kötet végén)	
Villány megjobbított mezőgazdálkodás felé tartó német falu határa a megye keleti felében 1848 előtt (Középen a lóherések foltja)	147
Dinnyeberki a falurendezés előtt — Az ősi jobbágy- gazdálkodást folytató falu képe	156
Dinnyeberki a falurendezés után — A megjobbított gazdálkodás felé tartó falu képe	157
Kisszentmárton 1806-ban	195
Kisszentmárton 1845-ben	196
Kisszentmárton 1863-ban	197

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	237
PE3IOME	239
ZUSAMMENFASSUNG	242
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	245

A BARANYAI PARASZTSÁGOT
AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁGBA TASZÍTJÁK

1711—1767

Az új nagybirtokos osztály kialakulása a megyében

A bécsi udvar számára óriási diadal volt, hogy sikerült Magyarországról a XVII. század végén a törököt kiűznie. Külpolitikai súlya Európában megnőtt, belpolitikailag pedig alkalma nyílt arra, hogy az abszolutizmust Magyarországra e részeire is kiterjeszthesse. A Habsburg állam a török kiűzése után Baranyát azonnal összeíratta. Felállította az Újszerzeményi Bizottságot azzal a céllal, hogy a töröktől felszabadított területen a régi tulajdonosoknak birtokokat lehetőleg vissza ne adjon, hanem azokat a kincstár számára biztosítsa.

A török háború költségeivel és a hatalmas adósságokkal küszködő Habsburg államnak nem volt pénze, hogy ezeket a birtokokat megtartsa. Eleve számolt azzal, hogy meg kell tőlnie válnia. Ezt azonban úgy akarta végbevinni, hogy két legyet üssön egy csapásra. Először is adományozásukkal adósságait kívánta csökkenteni, illetve az adományokért pénz is követelve némi bevételhez akart jutni. A gyarmatokat szerző nyugati államok hasonló módon jártak el: nagy állami birtokokat juttattak magánkezekbe, amelynek révén azonban ott már a tőkés termelési mód, a polgárság erősödött.¹

A Habsburgokat a gazdasági cél mellett a visszavett területeken szerzett állami birtokok eladományozásánál *politikai* cél is vezette. A bécsi udvar olyan főnemességet akart Magyarországon is kialakítani, amelyre mindig számíthat, amely mindenkor hű uszályhordozója marad. Azt a főnemességet akarta Magyarországon — mint Csehországban a fehérhegyi csata után — e birtokok eladományozásával erősíteni, amely az új központosított Habsburg-hatalomnak közigazgatási és katonai támasza lesz, és annak uralmát Közép-Európában szolgálja.² Ezt a politikát nálunk az előzőleg török megszállás alatt állott területeken tudta a legkisebb ellenállásba ütközve megvalósítani. A Dunántúlon Fejér és Tolna, de legsikeresebben Baranya megyében.

¹ K. Marx : A tőke. I. köt. Bp. 1949. 835. p., idézi Pach Zsigmond Pál : Az eredeti felhalmozás Magyarországon. Bp. 1952. 93. p.

² A német történetírás a második világháború előtti években kiemelte, hogy a Habsburgok ekkor — a XVIII. sz.-ban — nem csupán a német parasztság megsegítésével, hanem új főnemesség teremtésével is egy új államot építettek ki. A bécsi udvarnak ezt a politikáját e történetírás azért értékelte, mert úgy látta, hogy az megalapozta a németiség irányító szerepét Közép-Európában. Pl. Günther Ipsen : Gedanken zur soziologischen Erforschung des Deutschtums in Ostmitteleuropa. Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung 3. Jhg. (1933.) 245—246. p.: „Nicht um deutsche Siedlung handelt es sich zunächst. Sondern um Einsicht in ein politisch-soziales System, das deutsche Herrschaft begründete und das in völkisch-gemischten Gebieten ein breites Vorfeld deutscher Prägung schuf.”

Amit e kettős célkitűzéstől, tehát a gazdasági és a politikai célkitűzéstől vezetett Habsburg kormányzat a töröktől visszavett területen, így Baranyában is végbevitt, annak következményei a későbbi fejlődéssel összekapcsolódva napjainkig kihatottak.³

A nagy adományozások 1724-re fejeződtek be. A bécsi udvarnak e kettős céltól vezetett politikája nyomán Baranyában a következő uradalmak alakultak ki:

Savoyai Eugen herceg, tábornagy érdemei elismeréséül 26 falut kapott az uralkodótól adományba. Ebből alakult ki a *belleyi* domínium, amely halála után, 1736-ban a kincstárra szállt. A század második felében az uralkodó, Mária Terézia a belleyi uradalmat leányának, Mária Krisztina főhercegnőnek adományozta, akitől 1804-ben férje, Albrecht szász-tescheni herceg örökölte. Utána a domínium fogadott fiára, Habsburg Károly főhercegre szállott. Az uradalom egy része 1945-ig megmaradt a Habsburg család kezén.

Caprara Aeneas gróf, tábornagy, a Haditanács elnöke szintén szerzett Baranyában magának birtokot. Ez volt a 24 faluból álló *siklósi* uradalom. Családja azonban fiágon kihalt, és az uradalom a XVIII. század elején vétel útján a Batthyány család kezére került. Batthyány Kázmérnak, a Kossuth-kormány külügyminiszterének és testvérének, Gusztávnak gyermekei az uradalmat 1873-ban eladták Benyovszky Sándornak. A Benyovszkyak a birtokhoz később grófi címet is szereztek. Az ő kezükben volt a siklósi uradalom egészen 1945-ig, a földreformig.

A bécsi udvari főnemességet alkotó családok közül a *Bucheimek* is részt vettek Baranya felosztásában. Adománybirtokuk, amelyet 1702-ben szereztek, rövidesen a gróf Pálffyakra, tőlük pedig még a század első felében a Batthyányakra szállott. Ebből a 23 faluból álló domíniumból ők alakították ki az *üszögi* uradalmat, amelynek egy részét a XIX. század derekán hitelezőjük, Biedermann bécsi bankár kaparintotta meg tőlük. A Biedermann család e birtok mellé szerezte a bárói címet. Uradalma fennállott egészen 1945-ig.

Az udvari főnemesei családok közé tartozott a Traun grófi család is, amely 1715-ben 15 faluval részesedett Baranyából. Hamarosan túladott azonban rajta. Így került a sellyei uradalom Batthyány, majd onnan házasság révén a Draskovich grófi család kezére, ahol a földreformig meg is maradt.

Veterani János és Frigyes grófok apjuk katonai szolgálatainak elismeréseként kapták azt a 19 faluból álló birtokkomplexumot, amelyből a *dárdai* uradalom alakult ki. Ők sem gyökeresedtek azonban meg a megyében. Birtokukat hamarosan az Eszterházyak vették meg. Tőlük a XX. század elején a dárdai uradalom Schaumburg-Lippe herceg tulajdonába ment át.

Breuner Siegfried gróf, az Udvari Kamara elnöke a török kiűzése után szintén megragadta az alkalmat, hogy Baranyában birtokot szerezzen. Az uradalomtól, amely 1724-ben 27 faluból állott, özvegye a XVIII. század elején megvált. Zömét az Eszterházyak vették meg. Belőle alakították ki a *szentlőrinci* domíniumot, amely 1945-ig volt a kezükön. A Breuner-birtokból még két középnemesi birtok is keletkezett a Czinderyek kisteleki és a Mihalovichok baksai uradalma.

³ Uo.: „Die Schöpfungen des 18. Jahrhunderts sind immer noch Quellpunkte der völkischen und der sozialen Bewegung in diesen Gebieten.”

A megye északi részén *Rindsmaul Farkas* gróf szerzett 7 falura adományt. A többi udvari főnemeshez hasonlóan birtokától hamarosan ő is megvált. Belőle középnemesi birtokok keletkeztek: a bakócai, a bikali és a szentmártoni uradalom.

Az idegenek mögött az udvari nemesség két magyarnak számító családja a *Batthyányak* és az *Eszterházyak* szereztek még maguknak birtokot Baranyában.

A Batthyányak azzal a birtokadománnyal vonultak be a megyébe, amelyet gróf Batthyány Ádám özvegye, Strattmann Eleonora grófnő 1703-ban I. Lipóttól fiai részére kapott. A bólyi uradalomhoz 1724-ben 24 falu tartozott. A XIX. század közepéig volt ez a nagy uradalom a Batthyányaké. Ekkor házasság révén a Montenuovo hercegi családé lett. Az uradalmat 1945-ben a földreform mint Montenuovo birtokot osztotta fel.

Eszterházy Pál herceg, nádornak, a nagy birtokszerzőnek 1692-ben az Újszerzeményi Bizottságtól sikerült örökösödés jog címén megszerezni a megye északi részén 13 falu birtokát.

Így alakultak ki a világi nagybirtokok Baranyában.⁴

A Habsburg uralkodóház a világi főnemesség mellett a római katolikus egyházra kívánt támaszkodni. Vele szemben azonban egyáltalán nem mutatkozott olyan bőkezűnek, mint aminőnek a világi főurakkal szemben. Az udvarnak az volt a véleménye, hogy a papságot a lelkiek miatt ugyan számba kell venni, de tekintettel „a roppant hadikiadásokra, nem szabad mindent odaengedni nekik”.⁵ Ezért alakultak ki a baranyai egyházi birtokok jóval a világiak után.

A pécsi klérus (e néven a pécsi püspököt, a pécsi káptalant, a pécsi papnővelvét és a pécsi székesegyházat együttesen értették) birtoka 1724-ben 67 falut tett ki. A pécsváradi apátság birtoka ugyanakkor 26, a budai apácák vajszlói uradalma 3, a pálosok mágocsi uradalma 2, a jezsuiták birtoka pedig 1 faluból állott.

Ezek a nagyuradalmak a Rindsmaul-uradalom kivételével 1848-ig mind fennmaradtak. 1848. évi állományukat, falvaik nevét a függelékben soroljuk fel. A pécsváradi apátsági uradalomnak közben a Tanulmányi alap, a budai apácák vajszlói, a pálosok mágocsi uradalmának pedig a Vallásalap vált a birtokosává. Kezelésüket a Helytartótanács ellenőrizte, azaz állami uradalmakká váltak.

Miközben a nagy uradalmak sora alakult Baranyában, 1724-re azok árnyékában 5 középnemesnek 8 falu birtokát sikerült megszerezni.

A megye jellegét a nagybirtokosok adták meg. Baranyában 1724-ben 288 falut számláltak össze. Ebből a világi nagybirtokosok tartottak a kezükben

⁴ PÁL — Bm. lt. — Extractus conscriptionis 1724.; KL II. 69: 37. (a Rindsmaulokra vonatkozóan); *Németh Béla*: Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. Pécs, 1897. 520, 522. p. (Várady Ferenc: Baranya múltja és jelenje. 2. köt.); *Ágoston Péter*: A magyar világi nagybirtok története. Bp. 1913. 237–276. p.; *H. Pálffy Ilona*: Baranya megye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. Magyar Statisztikai Szemle 11. évf. (1933.) 977. p.

⁵ Az udvari kamara javaslatát és Lipót császár döntését idézi *Hodinka Antal*: Adalékok Pécs város történetéhez 1686–1711. Pécs, 1942. 4. p. (Pannonia Könyvtár 54. sz.)

174-et, az egyháziak 99-et. Összesen 288 faluból 273-at (94%-ot) vallhattak a nagybirtokosok ekkor a magukénak.

A közép- és kisnemesi birtok 1848-ra némileg megerősödött. A közép-nemesek urbarialis és allodialis falvainak száma ekkor 43, a középbirtokos kisnemeseké 8, a kurialistáké pedig 1 volt. 52 falujukkal szemben azonban a nagybirtokosok a megye akkori 352 helységéből még mindig kerek 300-at, a falvak 85%-át tartották a kezükben. *A nagybirtok nyomasztó fölényét Baranyában tehát egész a feudalizmus korának végéig megőrizte.*

Ez a tény nemcsak döntően, hanem egyben sajátosan is befolyásolta a megye parasztságának sorsát.

Az új földesurak megszervezik birtokaikat

Azok a nagybirtokosok, akik a Rákóczi-szabadságharc előtt vagy annak befejeztével földbirtokadományt szereztek Baranya földjére, a szatmári béke után nekiláttak birtokaik megszervezésének.

E munka rengeteg bonyodalommal, nehézséggel járt. A török uralma idején falvak serege tűnt el, azok határainak, az egész megyének a képe gyökeresen megváltozott. Az adományleveleikben felsorolt községeket a birtokbaiktatáskor gyakran egyáltalán nem találták meg. Esetleg pusztánév őrizte meg emléküket. Sokszor azonban ezeket a pusztákat az életben maradt falvak használták vagy egyenesen birtokba vették, és beolvasztották saját határukba. Ez annál könnyebben megtörtént, mert a török földesúr birtokán belül nem törődött az ilyen határeltolódásokkal. Csak azon órködött éber figyelemmel, hogy a falvaiból eredő jövedelme lehetőleg meg ne csappanjon. Fokozta a helyzet összekuszáltságát az is, hogy a nép ősi lakhelyéről elmenekülve gyakran más falvakba húzódott. A régi határát azonban ugyanakkor nem adta fel, hanem egészben vagy részben megtartotta, tovább művelte. A kihunyt falu és az új otthont adó falu közti határvonalak így lassan feledésbe merültek.

Azt a bonyolult szövevényességet, amely a feudális birtokviszonyokat amúgy is jellemzi, itt a török uralom még fokozta. Ennek nyomán állt elő az a helyzet, hogy az uralkodó nemegyszer ugyanazt a falut kétfelé, ennek is annak is eladományozta.

E körülmény az ekkor idecseppent földesurakat arra kényszerítette, hogy pontos birtokhatárok megvonására törekedjenek. Az új nagybirtokosok amilyen mohón, tíz körömmel csaptak rá, kaparintották meg és osztották szét egymás közt a töröktől visszaszerzett területet, éppen olyan kíméletlenül őrizték zsákmányukat. Érdekeik védelmében perektől, erőszaktól, sőt a vértől sem rettentek vissza.

Gyakorta ismétlődő jelenet volt az akkor Baranyában, hogy az új földbirtokost vagy képviselőjét a birtokbaiktatáskor egyik vagy másik falunál a szomszédos uradalom, esetleg uradalmak tisztjei fegyveresekkel fogadták. Tiltakoztak a birtokbavezetés ellen, s nem ritkán az elűzési joggal élve meg is akadályozták azt.

Amikor a kétfelé történt eladományozások és az eltűnt falvak miatt kerekedett *birtokperek* lavinái alábbhagytak, akkor a földesurak a falvak és a

puszták egyes részeinek birtoklásán csaptak össze. A nagybirtokosok közt *határperek* (metalis-perek) tömege robbant ki. Kíméletlenségükben és adáz-ságukban ez utóbbiak semmivel sem maradtak el a birtokperek mögött.

A földesurak uradalmaik pontos határvonalainak megvonását *általános tiltásokkal* kezdték. A Breunerek 1714-ben például tiltakoztak az ellen, hogy a szentlőrinci uradalmukhoz tartozó Tarcsa, Sötétkerék, Mórián, Rádfa (Baksa mellett), Aggtelek, Csoboka (Monosokor mellett) és Gyód pusztákon más uradalmak népe vadásszon, legeltessen vagy erdőt irtson. Ugyanígy emelt óvást 1724-ben a Veterani-uradalom az ellen, hogy a siklósi Caprara domínium alattvalói területét használják. A dárdai uradalom népe ellen viszont a bellyei uradalom tett 1744-ben ugyanilyen lépést. Erre kényszerült a pécsváradi uradalom jobbágyaival szemben is, akik Nyárad határát, valamint Körtvélyes-pusztá területét használták, és az ott felállított határ-jeleket eltávolították.⁶

Az intézkedéseknek és tiltakozásoknak többnyire nem volt foganatja. Ezért a viták bíróság elé kerültek. A bellyei uradalom például 1752-ben kérte a megyét, hogy Habonya, Henye, Gligorince pusztáit válasszák el a szomszédos uradalomba eső Petárda, Beremend és Bolmány falvak határától. Aztán meg, hogy a megye vizsgálja ki Monostor (Pélmonostor) nevű falu-jának, Háli, Zárkány, Sudaras pusztáinak, valamint a szomszéd uradalom-ba eső Karancs, Laskafalu és Kácsfalu közti határokat.⁷

Különösen éles viták robbantak ki a megye nyugati részén a két legna-gyobb birtokos család, a *Batthyányak* és az *Eszterházyak* közt.

A szentlőrinci (Eszterházy) uradalom falujának, Szentdénesnek lakói Szentgál és Szentiván (ma mindkettő Királyegyháza) területén, Batthyány domíniumban irtottak. Az Eszterházyak monosokori jobbágyai meg a kákicsi erdőn vadászgattak, és ott szerezték be maguknak a fát. Amikor a Batthyányak erdőre ki akarta őket onnan kergetni, szembeszálltak vele, és ellátták a baját. Persze a Batthyány-uradalom alattvalói sem voltak jobbak. 1765-ben a katádfiaiak a büdösfiaiakkal (ma Rózsafa) és a szentmihályfai-akkal valami határrészen úgy összeverekedtek, hogy az egyik katádfai, Bakos Mihály holtan maradt a vitás területen.⁸

A jobbágyok a török időkben megszokták, hogy vadászatuk, halászatuk, legeltetésük, erdőhasználatuk, sőt még földművelésük számára sincsenek se falu, se uradalmi határok. Az újonnan megvontak ellen lázadoztak, egyáltalán nem akarták tudomásul venni őket.

A megye másik felében is állt a harc az Eszterházyak és a Batthyányak közt. Itt egy másik Eszterházy-uradalom, a dárdai volt határos a Batthyá-nyak bolyi uradalmával. A pócsai erdőn marakodtak. A Batthyányak nyomjai alattvalói 1759-ben az állítólag Pócsához, tehát a dárdai uradalom egyik falujához tartozó erdőt pusztították. A dárdai uradalom tiltakozott ez ellen, és hajdúival vigyáztatta az erdőt. A nyomjaiak állítását azonban, hogy az erdő az ő határukba esik, a Batthyányak magukévá tették. A két falu villongása ezzel két uradalom harcává szélesedett. Össze is csaptak.

⁶ PÁL — Inhibitio 1: 14, 56; 2: 152; 3: 349.

⁷ PÁL — Inquisitiones 9: 258, 260.

⁸ PÁL — Inhibitio 3: 259, 299; 2: 266; 4: 411.

A Batthyányak népe az Eszterházy hajdúkat 1760-ban az erdőn elfogta, és azokat a Batthyányak siklósi várának tömlőcei nyelték el.⁹

Siklóson van egy Töröktemető nevű dűlő, éspedig azon a részen, amely a dárdai uradalom három falujával, Mattyal, Harasztival és Gordisával érintkezett. Erről e három falu népe bizonygatta, hogy az az övé. 1762-ben le is kaszálták a Töröktemetőt (ma Töröktemető), és elvitték róla a szénát. Itt viszont az Eszterházy-uradalom vált támadóvá.¹⁰

Különösen heves támadásoknak volt kitéve az *egyházi nagybirtok*, mert a káptalan vezetése alatt álló és ezért nehezkesebb kormányzatú uradalmakat a világi nagybirtokosok gyenge ellenfélnek tartották.

A Baranyában nagybirtokot nyertek sorába a pécsi papság 1703-ban állott be. Birtokjogát elismerték ugyan, de az Újszerzeményi Bizottság előtt nem tudta igazolni, hogy a Mohács előtti állapotok szerint mely javak illetik meg. Éppen ezért az uralkodótól, I. Lipóttól birtokait 1703-ban új adományozás (nova donatio) címén kapta meg. Baranya földjének jó része ekkor már az új földesurak közt szét volt osztva. Ezek adományba nyertek és birtokban tartottak több olyan falut, amelyet a klérus is megkapott. Az összetüzközés így a klérus és nagybirtokos szomszédai közt elkerülhetlenné vált. A világi földesurak elvettek és elvitattak az egyházi nagybirtoktól mindent, amit csak lehetett.

Nesselrode pécsi püspöknek például mohácsi birtoka miatt egy nagy határperben kellett megmérkőznie a bellyei uradalom tulajdonosával, a nagyhatalmú Savoyai Eugen herceggel.¹¹

A pécsi káptalan meg egy másik hatalmas és veszélyes ellenféllel akadt össze: a Batthyány családdal.

1747-ben egyfelől Bánfa, Zók, Budafa (ma Komló), Magyarszék, Pölöske (ma Mecsekpölöske), Magyarsarlós és Németi káptalani, illetve székesegyházi birtokhoz tartozó falvak, másfelől Bagota (ma Pécsbagota), Ranódfa (ma Szentdénéshez tartozik), Komló, Jánosi (ma Komló), Hásságy, Szökéd, Bisse Batthyány-uradalombeli falvak határai miatt dűlt köztük az ádáz vita.¹² A napról napra növekvő ellentétek aggodalommal töltötték el a káptalant. Ezért azt az ajánlatot tette Batthyány Károly tábornagynak, hogy közösen felkért bírák segítségével döntsék el a köztük folyó határpereket.¹³

Az előkészítő tárgyalások hosszan húzódtak. A káptalan azt kívánta, hogy előre állapítsák meg, mely határugyeket terjesztenek a választott bírák elé. Ha az eljárás során újabb kérdések merülnének fel és azokra vonatkozólag megegyezni nem tudnának, e vitákat már rendes bíróság döntése alá bocsássák. A birtokon kívüli fellebbezés jogát pedig tartásuk fenn mindkét fél részére. Ezen felül, ahol a két fél érintkező birtokainak határa nem vitás, ott is együttes eljárással újítsák meg a határjeleket.

A tárgyalók megegyezni nem tudtak. A Batthyányak ugyanis minden ügyet, tehát az eljárás közben esetleg felmerülőket is a választott bíróság

⁹ PÁL — Metalia III. 284, 297.

¹⁰ PÁL — Metalia IV. 3, 323.

¹¹ *Németh B.* : Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. 543. p.

¹² KL—PC II. köt. 85. p. — 1747. VIII. 21.

¹³ KL—PC II. köt. 31. p. — 1746. IX. 16.: . . . ad tollendas porro in dies magis invalescentes controversias. . . ”

elé kívánták terjeszteni. Ugyanakkor a határok felülvizsgálása, illetve megújítása elől kitértek.

Hogy miben sántikáltak, azt megmutatta az a szóváltás amely a választott bírák személye körül kerekedett. A Batthyányak Somsich Antalt és Nagy Jánost, Somogy megye alispánját, illetve jegyzőjét kívánták felkérni választott bírának. A káptalan viszont nem volt hajlandó ebbe semmi szín alatt sem belemenni. Azzal érvelt, hogy közülük egyik se lehet elfogulatlan bíró, hiszen mindkettő a Somogy megye főispáni tisztét betöltő Batthyány Károllyal szemben függő viszonyban van, és így a Batthyányaknak eleve nyert ügyük lenne.¹⁴

Miközben a hosszúra nyúló tárgyalások folytak, súlyos összecsapás híre érkezett a már azelőtt is vitás bánfai, illetve ranódfai határból. Ranódfa lakói Szigetvár visszavételének (1690) napjaiban „... elszéledtek, és a lakókat kít félelem, kít szükség miatt pusztán hagyták. ... Vető [Vecchi] nevű generális azon tartományokra, ahová az ide való népek futottak, leveleket bocsátott, hogy ... ki-ki előbbeni lakóhelyeire bátorságosan visszajöhet” — vallotta egy kihallgatott tanú az ügyben. A visszaszállingózókat azonban a következő időkben ismét valami baj érthette.¹⁵ Ekkor közelebbre, a szomszédos Bánfára menekültek, ahol a földesúrtól, a káptalantól földet kaptak. De nem hagytak fel régi falujuk határának a művelésével sem.

Mikor aztán jobb napok beköszöntével Bánfáról Ranódfára visszaköltöztek, még a bánfai határ egy részét is a magukénak vitatták. Ebből a két falu közt napról napra mergesedő viszály támadt, amely szinte a két uradalom háborújává fajult.

A ranódfaiak e vitás területet rétnek kezdték használni. Erre a káptalan hegyaljai birtokkerületének falvaiból minden férfit Bánfára rendelt. Az összegyűlt jobbágyoknak a káptalan katonája bort adatott, aztán kivonult velük a vitatott területre, hogy a ranódfaiaktól levágott, de ott hagyott szénát betakarítsák. E lépéssel a káptalani uradalom azt akarta elérni, hogy az ellenfél a bíróság előtt a terület zavartalan birtoklásával ne érvelhessen. A falvak népe villákkal, a csőszök puskákkal a kezükben vonakodva láttak munkához. Az egyik káptalani katona elől vezette, a másik hátulról éktelen káromkodások közt hajtotta őket. Amint a ranódfaiak a felvonulásról értesültek, Gáspár Jánossal, a Batthyány-uradalom denesházai ispánjával az élükön ott termettek és rájuk rontottak. A dulakodásban több puska „pattant”. Az egyik katona alól kidőlt a ló, heten vérbe borultak, Kószér Andor káptalani jobbágy pedig fúbe harapott.¹⁶

A két uradalom más érintkező pontjain is lobogott a háborúság lángja. A Batthyányak sellyei uradalmának tisztartója a káptalan Gradistye-pusztájának egy részére emelt igényt.¹⁷ A cúniak pedig Hiricsnél és Kísszentmártonnál káptalani területen tolták egyre beljebb és beljebb a határokat. Mintha saját uradalmuk „erdőtengerében fában szűkölködnének”, irtották a káptalani erdőt, és elragadták a kísszentmártoniak szénáját.

¹⁴ KL—PC II. köt. 85, 94. p. — 1747. XII. 29.

¹⁵ KL I. 83: 24, 37, 38.

¹⁶ KL I. 83: 43; KL—PC II. köt. 261. p.

¹⁷ KL—PC IV. köt. 14. p. — 1761. VII. 1.; 18. p.

A káptalan örkanonokját, annak kísérőit, amikor itt a határt járták és szomszjukat cúni területen oltották vízzel, elfogták, illetve lefegyverezték. Az elvesztett fegyvereket nem szolgáltatották később sem vissza. Persze a káptalani falvak se maradtak adósak. Órséget állítottak ki, amely szemmel tartotta a határokat, lefegyverezte és visszakergette a betörő szomszédokat.¹⁸ Az egyik falu jobbágyai elfogták és behajtották a másiknak a vitatott területen legelésző lovait meg sertéseit. Kölcsönösen egymás erdeiben űzték a vadat és döntötték a fát.

Batthyány Károly türelmét veszítve azzal fenyegetődzött, hogy a királynőig viszi ügyét, ha nem kap elégtételt a káptalantól.¹⁹

A káptalan érezte, hogy nagy ellenféllel akaszzkodott össze. Hangoztatta, hogy akarata ellenére, kényszerűségből sodródott vele viszályba. Igazán nem akart perbe szállni és birkózni ily „herkulesi erejű” ellenféllel.²⁰

A bíróságok előtt folyt tovább a küzdelem. Olykor-olykor megálltak, hogy kifújják magukat. Egyezkedtek. Itt azonban rendszerint a káptalan húzta a rövidebbet. Olyan engedményekre szorították, hogy több kanonok morgott és zúgolódott érte.²¹

1764-ben a káptalan utasítja is ügyészét, hogy állítsa össze a veszteséglistát: írja össze mindazokat a birtokokat, amelyeket a káptalantól a Batthyányak ragadtak el.²²

A birtokharcban egyháziak is kerültek szembe egymással. A török kiűzése után a budai kamarai adminisztráció igazgatta a megyét mindaddig, amíg azt az udvar adományokba szét nem osztotta. Tehát azok a falvak is, amelyeket 1703-ban a pécsi klérus kapott adományba, előzőleg az adminisztrációra voltak bízva. Az adminisztráció e jószágokat nem kezelte maga, hanem azokat bérbe adta. E falvakból Jany Ferenc pécsváradi apát is vett árendába. Az a titkolt szándék vezette, hogy nem adja ki többet kezéből, amit egyszer bérbe megszerzett.

Így került Jany markába Hosszúhetény, Martonfa, Nagypall, Geresd, Szentersébet (ma Erzsébet) és Nádasd (ma Mecseknádasd). Ezek a falvak azonban szerepeltek abban az okmányban, amellyel I. Lipót 1703-ban a pécsi klérusnak visszaadta birtokait. A pécsi püspök követelte is őket. Ebből hatalmas per kerekedett. Nesselrode gróf pécsi püspök és Sinzendorff gróf pécsváradi apát vitája 1715-ben az országgyűlés elé került, mely az ugyanezen az országgyűlésen felállított magyar Újszerzeményi Bizottság elé utasította őket.²³ A pécsi püspökségnek sikerült is végül visszaszerezni az említett falvakat.

A pécsi káptalan többször összecsapott a budai apácák vajszlói uradalmával is. 1745-ben egy ekkor már három éve vita alatt álló területet a vajszlói uradalom bevettették. Nehogy azonban a földet egy évig is békében birtokolja

¹⁸ KL—PC IV. köt. 19. p. — 1761. VI. 6; KL I. 72: 61.

¹⁹ KL—PC II. köt. 265. p. — 1750. VII. 7.

²⁰ KL—PC IV. köt. 9. p. — 1761. VI. 6.: „... temerarium fore videbat ingredi juris arenam, et luctari cum aemulo Herculeis viribus conspicuo. . .”

²¹ KL—Sze 20. fasc. — Protocollum Capituli (a szűkebb káptalani consistorium jegyzőkönyve). 1762.

²² KL—PC IV. köt. 88. p. — 1764. I. 19.

²³ Corpus Juris 1715: 58. tc., 10. tc.

és e tényt bírói fórumok előtt érvként felhozhatta, a káptalan utasította tisztjeit, hogy a vitatott határrész termését ragadják el.²⁴ 1764-ben a káptalannak már egy másik pere is volt a vajszlói uradalommal. 1765-ben pedig határviszályok miatt a királyi tábla elé idéztette a budai apácákat.²⁵

A mohácsi vész előtt a megye gazdag volt. Számos *szerzetesrend* telepedett meg ezért Baranyában. A török kiűzése után mindegyik azon fáradozott, hogy egykori birtokait visszaszerezve vagy újakat nyerve működését itt folytathassa. Erre törekedtek a jezsuiták, a ferencesek, a pálosok, a dominikánusok és az augustinusok. Számuk a szegénnyé vált vidékhez viszonyítva nagy lehetett, mert Pécs város jegyzőkönyve azt írja: „a szerzeteseknek falankszjai, . . . mint a lepkek seregesen járnak ki, lepik el az egész vidéket.”²⁶

Fennmaradt az 1751-es országgyűlésre menő baranyai követek utasítása. Legyenek a követek azon — inti őket ez az utasítás —, hogy „több kolduló szerzetest az országba be ne fogadjanak, a meglevők konventjeinek és monostorainak a számát se növeljék, mivel annyira megsokasodtak, hogy a nyomorult nép kimerítése nélkül alamizsnával ellátni őket nem lehet”.²⁷

E szerzetesrendekkel a pécsi klérus birtokügyekben többször össze-csapott.

Ürög határában, a Jakab-hegyen állott hajdan, Mohács előtt, a pálosoknak egy kolostora. A török kiűzése után e terület a klérus kezébe került. A pécsi pálosok azonban nem akartak beletörődni az omladozó kolostor elvesztésébe. Hogy a maguk jogát fenntartsák, 1732-ben elhatározták, hogy Jakab-napján (júl. 25.) a kolostor kápolnájában misét mondanak. A káptalan azonban megíhúította szándékukat mind 1732-ben, mind pedig a következő évben. Erre 1734-ben, mivel számítottak rá, hogy a káptalan ismét katonáit küldi ki ellenük, a pálosok éjjeli órákban jelentek meg a Jakab-hegyi kápolnában. Bakich Gábor nagyprépost, általános püspöki helynök azonban élt az előző évek eseményei nyomán a gyanúperrel és óvatosságból négy hajdút küldött ki a kolostorhoz, illetve kápolnához. A katonák a pálosokat misézve találták. Mivel Czéczy József pálos atya a hajdúk felszólítására a kápolnát se elhagyni nem akarta, se kivezettetni magát nem engedte, a hajdúk megragadták, és erőszakkal kivonszolták. A pálosok a rajtuk esett sérelemért Bakich Gábort és hajdúit meg akarták fenyíttetni. Panaszukkal felkeresték Bécsben a pápai nunciust, valamint az egyházmegye püspökét. Thurn Antal püspök azonban ellenük fordult. Szerinte a pálosok hibát követtek el, amikor a törvényes út helyett erőszakhoz folyamodtak, és ezzel az erőszakot kiprovokálták. A káptalan győzött, a monostor és területe megmaradt birtokában.²⁸

²⁴ KL—PC II. köt. 3. p. — 1745. IX. 9.

²⁵ KL—PC IV. köt. 187, 180. p.

²⁶ *Németh Béla*: A pécsi dominikánus ház története. Pécs, 1903. 32. p.

²⁷ PEK — Collectanea seu miscellanea. Tom. II. 70. p.: „Ne religiosi mendicantes plures imposterum in Regnum recipiantur, aut receptorum conventus et monasteria augeantur; cum jam alioquin in tantum multiplicati sint, ut absque enervatione miserae plebis sacris elemosinis sufficienter provideri non possint.”

²⁸ *Josephus Brüssle*: Recensio universi cleri dioecesis Quinqueecclesiensis. Tom. III. Quinque-Ecclesiis 1879. Typis A. Madarász. 922—924. p.; *Kisbán Emil*: A magyar Pálosrend története. 2. köt. Bp. 1940. 83. p.

1761-ben újabb villongásra került a sor a káptalan és a pálosok között. Szentkútnál egy erdőirtáson csaptak össze. Itt meg a káptalan nyúlt erőszakhoz.²⁹

I. Lipót új adományozás címén úgy adta vissza a pécsi klérusnak birtokait, hogy annak jövedelmén egyenlő arányban osztozkodják a püspök, a káptalan, a székesegyház és a felállítandó papnövelde. Nesselrode Ferenc gróf pécsi püspök (1703—1732) azonban a közös birtoklás megszüntetésére és a birtoknak a felsoroltak közti felosztására törekedett. Sikertült is tervét keresztülhajtani. A felosztás 1714-ben, illetőleg 1717-ben hivatalosan, királyi bizottság közbejöttével megtörtént. A káptalan azonban megrövidítettnek érezte magát, és nem nyugodott meg a döntésben. Nemcsak a maga követeléseihez hozakodott elő. Azt hangoztatta, hogy a püspök 14 évig felvette ugyan a székesegyházi és a papnöveldei uradalom jövedelmét, 140 000 forintot, de a székesegyházzal édeskeveset törődött, a papnövelde pedig fel se állította. A püspök erre lecsapott. Éppen olyan erőszakos eszközökhöz nyúlt, mint amint a világi nagybirtokosok szoktak használni. Parancsára 1718-ban hajdúi behatoltak a káptalan fejének, Kazó István nagyprépostnak a házába. A betegen fekvő Kazót ágyából kihúzták, kocsira tették, és a püspöki vár börtönébe vetették. Házát átkutatták, az ott talált okiratokat a püspökhöz vitték. Nesselrode eljárására azzal tett pontot, hogy a nagyprépost falvaira rátette a kezét.

A püspök erőszakos cselekedete nagy port vert fel. Az uralkodó intézkedni kényszerült az ügyben. Bírószági ítéletre azonban mégsem került sor, mert az ellenfelek kibékültek. De a kanonokok nem nyugodtak meg.³⁰

Követelésükre 1723-ban, majd 1736-ban újra rendezték a pécsi klérus birtokainak és jövedelmeinek a felosztását. A káptalan azzal a tudattal zárta le az osztozkodást, hogy nem kapta meg mindazt, ami igazság és jog szerint megillette. Különösen fájt neki, hogy Nesselrode hatalmas pártfogóinak a segítségével a megye keleti felében a legjobb birtokrészeket magának kaparintotta meg.³¹

A pécsi klérus kemény harcok után tudta csak birtokait visszaszerezni, és a világi, illetve a többi egyházi nagybirtokosokkal szemben megvédeni.³²

A török uralom alá került egyházi nagybirtokok sok helyütt jutottak hasonló sorsra. Így járt például a veszprémi káptalan is.³³

²⁹ OL—C—T 4—5026; *Brüsszle* i. m. 938—942. p.; *Kisbán* i. m. 35. p.

³⁰ *Németh B.* : Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. 538—541. p.; Bp — EK — Coll. Kaprinay Tom. 63, 125—133. p.; KL I. 74: 20.; 73: 30. — A püspök és az éneklőkanonok közt Nagymányokért folytatott küzdelemre lásd *Blandl György* : Nagymányok község története. Pécs, 1936. 23. p.

³¹ KL I. 72: 41.: „Episcopus pro se potentissimos obtinuit patronos, contra quos magno marsupio opus esset, quo nos inpraesentiarum caremus.”; KL—PC III. köt. 276. p. — 1760. VIII. 4.

³² *Josephus Koller* : *Historia'Episcopatus Quinqueecclesiensis*. Tom. VII. Pesthini, 1812. *Trattner*. 188. p. Nesselrode püspököt így értékeli: „... etsi res esset maximi negotii bona ecclesiastica a saecularibus longissimo tempore possessa ex eorum manibus eripere, adeo strenuus ac feliciter jura ecclesiae persecutus est, ut ipse unus facultatum collapsi episcopatus restitutor ac vindex nominari mereatur papae. . . ”

³³ *Pákay Zsolt* : A veszprémi káptalan a XVIII. században. (Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1940/41. Bp. 1941. 299. p.)

E küzdelem végén, a szétosztás megtörténtével a pécsi klérus birtokából a pécsi püspöki, a káptalani, a székesegyházi és a szemináriumi uradalom alakult ki.

Birtok- és határpererek előfordultak az ország más részén, más megyékben is. A baranyai határperereket *tömegük és ádáz voltuk* különböztette meg a hasonló perekétől. Már az egykorúak is látták, hogy a megye szinte hadszíntér, ahol az állatok behajtása, egymás jószágainak elfoglalása, az uradalmak népeinek verekedése, fegyvereseinek összecsapása nem akar szünni. 1754-ben a megye egy bizottságot is küldött ki, hogy tegyen javaslatot, mint lehetne az egész Baranyát felforgató harcoknak véget vetni.³⁴

A bizottság munkája, illetve javaslatai arra világítanak rá, hogy e perek a szokványos hatalmaskodási perekétől nemcsak mennyiségükben, hanem minőségükben is különböztek. A nagybirtokok megszervezésével, zárttá tételével párhuzamosan azok kikerekítéséről volt szó. Ezt be is ismerte az egyik nagybirtokos, amikor ezt írta: „a [vitatott] terület kicsi, nem is annyira haszna, mint inkább birtokával való szomszédsága és összefüggése miatt erkölcsileg van rá szüksége.”

A határpererekben a támadó erősebb fél volt kedvezőbb helyzetben. Az elfoglalt birtok hasznát húzta, a pert pedig fellebbezéseivel elnyújtotta. A birtokfoglalással gazdaságilag amúgy is meggyengített fél birtokon kívül indíthatott pert, viselhetett évek során annak költségeit, ha tudta. A bizottság tehát azt javasolta, hogy a megye a folyó határperereket sommás pereknek tekintse, amelyekben az alispánnak rövid úton kell ítéletet mondani. Ha pedig a határper a jövőben még erőszakoskodással is összekapcsolódnék, akkor azt szintén rövid úton hatalmaskodási perként bírálja el.³⁵

A korai középkor domíniumai szórt birtokok voltak. A késői feudalizmust a kikerekített birtoktestek jellemzik. Az ország töröktől meg nem szállott részeiben e birtokkomplexumokat uraik sok helyütt hasonló kíméletlen eszközökkel, de egy század alatt formálták ki. Az új baranyai nagybirtokosok e munkát gyorsabban, 40–50 év alatt végezték el, de éppen ezért a kemény öklöt többet is használták.

³⁴ KL I. 83: 30. — 1754. II. 6–7. A megyei kiküldöttek jelentése és javaslatai Baranya megyéhez: „... quanam modalitate metales differentiae in comitatu isto frequentissimae. . . vigentes, in dies crescentes componi, quave ratione tot violentiae et actus potentiarii, imo hostilibus similes in ejusmodi terrenis controversis, vicinorum concursus et collisiones cum plurimorum hominum caede, vulnerationibus, verberibus, pecorum et pecudum detentionibus, interemptionibus aliisque damnorum generibus contribuentem plebem multum sane enervantibus frequentius, quem forte alibi patrati soliti anteverti, almaque pax et optata tranquillitas inter vicinos conciliari et stabiliri possit?”

³⁵ KL I. 83: 30. — 1754. II. 6–7. A bizottság azt remélte, hogy javaslatainak megvalósítása nyomán: „... violentiae hactenus in quaestionatis metis patrati solitae suapte cessabunt, quo nihilominus interea etiam optatae paci consulatur et terrena hactenus a quaestionibus immunita, aut projecto modo distinguenda a futuris involutionibus praeserventur, miserorum hominum caedes et damna praecaveantur, statendum adhuc esset, ne ullus cum gentibus ad metas seu controversias sive indubitatas exire, ibique cum vicino collidere, tantominus quempiam verberare ausit.” A bizottság tervezete egyébként alig megy túl az 1635. évi 19. ill. 20. tc.-en. Javaslatai azt mutatják, hogy mindazok a birtokharcok, amelyek a Habsburg-kézen levő Magyarország életét a XVII. sz.-ban jellemezték, a töröktől visszavett területen a XVIII. században játszódtak le. Lásd 1647: 127; 1649: 88; 1655: 81; 1559: 64. tc.

De a zárt birtoktesteknél is nagyobb szükségük volt a nagybirtokosoknak a jobbágykezerekre. Azt akarták szaporítani minden áron. Elsősorban emiatt keveredtek harcba a megye ősi, Mohács előtti nemeseivel, akiket újonnan szerzett jogaikra támaszkodva igényeztek jobbágysorba szorítani.

A megye ősi nagy- és középbirtokos nemesei részben kihaltak, részben a török kiűzése után felállított Újszerzeményi Bizottság ütötte el őket attól, hogy birtokjogaikat érvényesíthessék. A Henyeiek falvaira örökösödési alapon igényt bejelentő Rákóczi családnak, a Draskovichoknak, a Huszár, az Ormány és a Fekete családoknak a követeléseit nem ismerte el a bizottság, amely igen szigorú mértékkel mért. Mindenkitől azt követelte, hogy igényét adománylevéllel és a birtokba iktatásról szóló okirattal támassza alá. Így csak a Bezerédy család nyerte el Szekcsőt (ma Dunaszekcső), meg ez Eszterházyak a dombóvári uradalmat.³⁶

A kisenemesség pedig pénz vagy bizonyítékok hiányában meg sem tudott jelenni az Újszerzeményi Bizottság előtt. Pedig Baranyának a török uralom előtt jelentős kisenemesi rétege volt. 45 faluban egytelkes, kuriális nemesek éltek. Közéjük tartozott: Girótfalu, Abranfalu, Pöszér, Szentdénes, Szentiván, Haraszti, Bolhafalva, Dencsháza, Büdösfalu, Katádfalu, Bodorfalu, Szentmihályfalu, Péterfalu, Csehfalu, Poklostó, Poroszeg, Sánthaszeg, Gyerfásfalva, Anfalu, Medvez, Botyka, Sakosfalva, Nagypeterd, Domolos, Pálfalu, Kápolnásfalu, Nemesferecső, Kekényes, Lukafalu, Végág, Nyelőd, Csebény, Egri, Ibafalu, Szentlélek, Lapsi, Kisszentgát, Beger, Szenterzsébet, Kispeterd, Dinnyeberki, Bagaháza, Nagyváty és részben Erdöglik.

Ez a kuriális nemesi réteg a török uralom következtében részben elpusztult, részben pedig elmenekült. Egy kis töredéke tartott ki a helyén. A török kiváltságaikat nem ismerte el, és ezzel jobbágysorba szorultak. A török világ végére már sejtelmük sem volt arról, hogy nemesek vagy nem tudták bizonyítani. Ezért a Szente család Magyarürög (ma Pécs), a Bata család Kisasszonyfalu, a Bana család Ócsárd és Garé környékén, a Hódossy család Gerényes és Kaposszekcső körül, a Bak család Gerdén végleg megmaradt jobbágysorban, ahová a török uralom taszította.

Akadtak azonban nemesi falvak, illetve egyes familiák, amelyek nem adták meg magukat. Amint valami bizonyítékot tudtak előkaparni, feltámadtak a porból, megindították a harcot ősi jussukért. Ezek a „lázaók”, új helyzetükbe, jobbágyi sorukba beletörődni nem tudók, a nagybirtokosok kemény öklével ismerkedtek meg.

Szabadszentkirály lakói nemességüket — hagyományuk szerint — Zsigmond királytól nyerték. E régi nemesi levelük Zrínyi Miklósnak 1664. évi téli hadjárata idején falujukkal együtt elhamvadt.³⁷ 1581-ben I. Lipóttól új adománylevelet kaptak, amelyet 1682-ben Zala és Somogy megyék Sümegen tartott gyűlésén, Baranya megyében pedig jóval a török kiűzése után, 1697-ben hirdettek ki. Róla bizonyáglevelet 1702-ben nyertek. Csakhogy ez nem volt már elég. A szentkirályiaknak igazolniuk kellett azt is, hogy valóban a nemesi oklevél elnyerőitől származnak. Ehhez pedig hosszú-hosszú idő kellett. Különösen, ha a nagybirtokosok érdeke úgy kívánta.

³⁶ OL—Kam. — Neoaquistica Commissio—Protocollum 136, 376, 171; Diaria 1696. XII. 3, 1698. XII. 17.

³⁷ KL I. 69 : 2.

Közben, míg a falu a Haditanács, illetve, a kamara kezén volt, Vecchi gróf, Szigetvár parancsnoka jobbágyi szolgáltatásokra akarta szorítani őket. Majd a nagybirtokok kialakulása után uraik, egyszerre kettő, a pécsi klérus és a Breuner család fordult ellenük. Az uralkodó ugyanis mindkettőnek eladományozta őket.³⁸

A szorongatott szentkirályi nemesek belátták, hogy két ellenféllel nem bírnak. Választhattak a tűz és víz között. 1699-ben egyezséget kötöttek a káptalannal, mert tőle azt az ígéretet nyerték, hogy védelmébe veszi őket. A szentkirályiak viszont megfogadták, hogy *más jobbágyok módjára* (instar colonorum aliorum) mindenből dézsmát adnak, és hűséggel szolgálják a káptalant. Azt azonban mégis kikötötték, hogyha nemességüket be tudnák bizonyítani, e szerződés érvényét veszti. Akkor szabadokká válnak, és nem tartoznak a káptalannak többé semmivel.³⁹

A szentkirályi nemesek — mint e szerződésből is kiviláglik — nem akartak megállni a megkezdett úton. 1714-ben az országgyűlést kérték, segítsen rajtuk. Az a törvény elé utasította őket. A kancellária leküldte a kérvényüket kivizsgálásra a megyéhez. Itt Kazó István nagyprépost a káptalan nevében tiltakozott az ellen, hogy kérésükkel a megye egyáltalán foglalkozzék. El is fektették ügyüket.⁴⁰ A püspök meg a káptalan vaskézrel szedte közben tőlük a jobbágyi szolgáltatásokat. Ezért 1720-ban oltalomért az uralkodóhoz futottak.

III. Károly utasította a megyét, hogy a szentkirályi nemeseket minden erőszaktól védelmezze meg. Amikor a megye 1721-ben e protectionalis levelet megkapta, végre kiküldte a bizottságot, hogy nemesi származásukat megvizsgálja. 15 család, 31 ház népe igazolta is nemesi jogait. A nagybirtokosok félték, hogy a szentkirályiak sikerének láttán a jobbágyi sorba szorított egykori nemesek mind felemelik a fejüket, a példa ragadós lesz, és máshol is megindul a harc ellenük. Ezért fogtak össze a szentkirályiak ellen. De ezután már nem húzhatták-vonhatták tovább az ügyet, nem gördíthettek több akadályt az útjukba, és el kellett ismerniök a szentkirályiak nemességét.⁴¹

Ezzel azonban még nem ért véget a szentkirályi nemesek harca a nagybirtokkal. Megvédték személyüket, de külön kellett megvédeniük földjüket. Határuk Bicsérdnél ellenfelüknek a káptalannak birtokával ért össze, és egy darabján összecsaptak.⁴² Passardi alispán a vitás földet 1724-ben a perlekedők közt ítéletileg megosztotta: felét a káptalannak, felét a szabadszentkirályi nemeseknek juttatta.⁴³ De a szentkirályiak nem nyugodtak meg az ítéletben. 1738-ban megrohanták a Bicsérdhez csatolt területet, a határt jelző sövényt, amit a bicsérdiek készítettek, összevagdalták, és a területet birtokba vették.

A káptalan ezért 1741-ben 49 szentkirályi ellen hatalmaskodási pert indított. A szabadszentkirályiak viszont a káptalan ellen indítottak határ-

³⁸ Németh B. : Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. 568. p.

³⁹ KL I. 79: 3.

⁴⁰ PÁL — Pécs város lt. *Angyal Pál* : Jegyzetek Baranya vármegye jegyzőkönyveiből. 10. köt. 21—23. p. [Kézirat.]

⁴¹ *Andretzky József* : Baranyavármegye nemesei. Pécs, 1909. 87—88. p.

⁴² KL—PC II. köt. 79. p.

⁴³ KL—PC II. köt. 79. p.

pert. Hováth Dániel alispánnak, aki maga is harcban állt a káptalannal, keze volt abban, hogy e per hamarabb került döntésre, mint a káptalan violentialis pere. Így a földet a szabadszentkirályiak bírói ítélettel megkapták. Ezzel gyengítették a másik perben a káptalan esélyeit. A káptalan opponált is az ítélet ellen.

Közben a királynő, Mária Terézia parancsára a felek egyezkedni is próbáltak. A különféle fordulatokban bővelkedő és a „szokottnál hatalmasabb” per utolsó hullámai az 1750-es években ültek el.⁴⁴

De akkor meg a szentlőrinci Eszterházy-uradalom fordult a szentkirályiak ellen. A szentlőrinci uradalom 1736-ban Tarcsa-pusztán allodiumot kezdett kialakítani. Egy bokrokkal teli rétet kiirtatott, majd felszántatott. De ennek során lekanyarított a szentkirályi határból is egy jókora darabot. A Batthyány-uradalom se kímélte őket. Azzal támadt rájuk, hogy a szentkirályiak szőlőiket Batthyány területre telepítették. Majd erdeiket kellett védeni az újra támadó káptalani uradalommal szemben.⁴⁵

Hasonló hosszú viaskodás árán sikerült csak néhány Dinnyeberkiben, Nagypeterden, Nagyvátyon és Kacsótán élő ősi nemesi családnak megmenekedni attól, hogy őket meg a szentlőrinci Eszterházy-uradalom taszítsa jobbágysorba.

E családok 1724-ben kérték, hogy nemességüket ismerjék el. A megye az ügyben a vizsgálatot megtartotta, eredményét pedig a Helytartótanács jóváhagyta. De hiába kapták meg 1728-ban nemesi bizonyáglevelüket, az Eszterházy-uradalom nem törődött vele, s továbbra is jobbági szolgáltatásokat követelt tőlük. Mint elismert nemesek ismét a megyéhez fordultak segítségért. A megye közgyűlésén 1729-ben kihirdette, hogy e néhány család igazolt nemes, és ment minden jobbági szolgáltatás alól. A szentlőrinci uradalom prefektusa azonban a megye határozatát annyira semmibe vette, hogy válaszul e dinnyeberkieknek még a birtokát is megkurtította. Erre a dinnyeberkiek a Helytartótanácshoz futottak.

A Helytartótanács 1732-ben nemességüket újból elismerve, utasította a megyét, hogy őket birtokukba helyezze vissza. Az uradalom ekkor ellentmondott. A hatalmas Eszterházy nyomás előtt a Helytartótanács meghátrált. Noha már kétszer is elismerte a dinnyeberkiek és a többiek nemességét, most mégis elrendelte, hogy a megye vizsgálja azt még egyszer ki. A vizsgálat újból bebizonyította igazukat. 1738-ban királyi leirat ismerte el, hogy nemesek, és a megye kötelességévé tette, hogy az uradalmakkal szemben megvédje őket.⁴⁶

Több mint hetven évig *hiába harcoltak jogaikért a bicsérdiek.*

Bicsérd (a későbbi Nagyicsérdről van szó) a káptalani birtokhoz tartozott. Míg a falu a kamaráé volt, csupán tizedet adott. Amint a káptalan 1703-ban megkapta, lakóit nemcsak tized, hanem kilenced, majd később pénzszolgáltatás fizetésére is kötelezte. A bicsérdiek csak azt vették észre, hogy jobbágysorba jutottak. Növekvő gondjaik közepette emlékezetükbe visszajárt a múlt, amikor nem nyomta vállukat teher. A Barits, Gáspár,

⁴⁴ KL—PC II. köt. 9, 27, 42—49, 79—84, 98. p.; III. köt. 74. p.

⁴⁵ *Vida Mária*: Elenchus litteralium instrumentorum... possessionis Szabad. szentkirály. (Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 13. sz. 1932. nov.)

⁴⁶ *Andretzky* i. m. 106—110. p.

Kaszás, Keresztes, Nagy, Parraghi Tót, Sebők, Tóth, Vögye családookról a falu és a környék is számon tartotta, hogy nemesi vérből származnak. Papp János 60 éves kisteleki jobbágy Bicsérdi Szekeres Pál 102 esztendőös öreg emberre hivatkozva vallja 1744-ben, hogy a bicsérdiek „... a törökháború előtt nemes emberek lettek volna, nem is tettek egyéb szolgálatot, hanem Pécsre mindenkoron ketten a török ellen strázsát állni jártak”.⁴⁷ Miközben a jelen bajai a bicsérdiek emlékezetében a múltat szépítették, megjelent a faluban egy Bicsérdi Sándor nevű ember. Azt hitelte, hogy tarisznyájában „... vagyon a bicsérdiek igazsága”. Régi okleveleket szedett elő, amelyek szerinte a bicsérdiek nemességét bizonyították. A bicsérdiek közül néhányan 30 év múlva is emlékeztek az egyik nagy pecsétes levélre, „mellyen Bicsérdnek neve arany betűkkel ki volt írva”. Híre ment a dolognak. A szomszédos szentgáliak már azt firtatták, nem akadna-e Bicsérdinél őket segítő oklevél is.

A bicsérdiek ugyan szerettek volna a jobbágysorstól megszabadulni, de a földesúrral szemben moccani sem mertek. Amikor az egyik szentkirályi nemes a bicsérdi Tóth Pál Istókot erre nógatta, az lemondólag elutasította, „... abban ereszkedni nem merészelnének, mivel látnák szentkirályiak hogyan hurcoltatnak a káptalantul a nemességek kereséséért”. A káptalan meg is neszelt valamit, és igyekezett őket lecsillapítani. „Csak ne lármáskodjanak — üzente egy tanú szerint —, és magokat adják pécsi nemes káptalan alá, egyéb censust vagy adót az egy tizeden kívül nem fognak tőlük kívánni.” Nem is hallgatott a falu az oklevelet kínáló Bicsérdi Sándorra. Elegendték. Mivel később báró Czentner apát és egy Újvári nevezetű nemes is biztatgatta őket, végül mégis megmozdultak.

1722-ben Barics György és Tóth Gergely a falutól összeadott 20—25 frt-on felment Bécsbe, hogy nemességük igazolásához bizonyítékokat szerezzenek. Erre a káptalan lecsapott. Még nem értek a bicsérdi határba a Pozsonyból hazatérő küldöttek, már 6 bicsérdi viselte a vasat az uradalmi tömlőben. Amikor kiszabadultak, László András, szentkirályi nemes, összeakadt közülük kettővel, Barics Istvánnal és Gáspár Lőrincceel. Tőlük hallotta, hogy Bohus Imre kanonok így beszélt fejükkel: „... miért nyughatatlankodtok (értvén, miért nemességek után fáradozni kívánnak), jobb hagytok békét neki, mert az által utolsó szükségre fogtok jutni, azután is csak a pécsi nemes káptalan jobbágyi fogtok lenni, mert mindaddig fogunk benneteket fogságban tartani, valamíg el nem rohadtok, és csontjaitokat lapáttal ki nem hányjuk...”⁴⁸

A bicsérdiek társaik bebörtönzése miatt Pálffy Miklós nádornál bepanaszolták a káptalant. Földesuruknak minden szolgáltatásukat híven teljesítették — adták elő. De mert nemességük után mertek kutatni, a káptalan hat társukat elfogatta. A börtönben veréssel arra akarják rábírní őket, hogy hagyjanak fel a nemesség keresésével. Írást, reversalist követelnek tőlük, hogy örökre lemondanak róla. A panaszra a nádor leírt a káptalannak, hogy az elfogott bicsérdieket tüstént bocsássa szabadon. A jövőben pedig ne

⁴⁷ KL 91: 42. b.; OL — Kanc. — Ag 1785: 4789.

⁴⁸ OL — Kanc. — Ag 1785: 4789.

terhelje agyon a falut mindenféle szolgáltatással, és ne akadályozza, hogy a bicsérdiek nemességük után járjanak.⁴⁹

Közben a szabadszentkirályiaknak hosszú küzdelmek után sikerült nemességüket igazolniok. E hír újból feltűzelte a bicsérdieket. Most már ők keresték fel Szekszárdon Bicsérdi Sándort, hogy adja elő azokat az okleveleket, amiket egykor mutogatott. Bicsérdi Sándor azonban azt állította, hogy azok közben elvesztek. A bicsérdiek hiába fenyegették meg, üres kézzel tértek haza.⁵⁰

Az egyik tanú szerint a káptalan is megkísérelte, hogy a keresett okleveleket Bicsérdi Sándortól megszerezze, és így magát a bicsérdiek ellen bebiztosítsa.⁵¹ Végül is Kapucsy [Capuzzi] György kispópost, püspöki helynök kemény kézzel elejét akarta venni annak, hogy a szabadszentkirályiak sikere megismétlődhessek. Nem tudjuk megállapítani melyik évben, Sárlos Boldogasszony napján, július 2-án, Bakonyai Marciny káptalani ispán, Székely András és László János káptalani katonák kíséretében kivágtatott Kővágószőlősrre. Bakonyai, Székely és László hármában továbbnyargaltak Bicsérdre. „A helységbe érkezvén — vallotta László János 1744-ben —, Barics Istók háza előtt leszálltak, ahol egy asszonynál több nem lévén, mivel a több házbéli cselédek és helységbéli lakosok azon a napon, úgymint Sárlos Boldogasszony napján Kővágószőlősrre búcsúra voltak. Említett Barics Istók házába mind a hárman bémenvén . . . Bakonyai Marciny, a pécsi nemes káptalan ispánja fejszét kérvén, hogy a szobában lévő ládárul vagyis szökrényről lakatot le verné, de a fatens [a vallomást tevő] a lakatot elrontani nem engedte, hanem maga villájával fölnyitotta. Ezen szökrényt fölnyitván, abban lévő és egy keszkenyőcskével bétakart nagy levelet a fatens kivett, melyet alig kivehetett, Bakonyai Marciny ispán a fatens kezéből kiragadván, és lovára fölülvén Kővágószőlősrre Kapucsy György vicarius és kanonok úrhoz visszanyargaltak mind a hárman, mely levelet említett ispán most titulált említett Kapucsy György Uramnak kezébe adott. De minémű levél és parancsolat lett legyen, mivel amint fölebb megvagon írva, keszkenyőben volt takarva, nem observálhatta.”⁵²

Az eset híre — úgy látszik — futótűzként terjedt el.

Bak György gerdei jobbágy találkozott Bakonyai káptalani ispánal, amint két katonával Pécs felé tartott „. . . s alig tett egynéhány lépést, mindgyárást ott azután beszélteni másoktól hallotta: most viszik a bicsérdiek levelét”.⁵³

Az ügyben 1744-ben Friebeisz Ádám alispán tanúkihallgatást rendelt el. Ennek jegyzőkönyvéből világlanak ki ezek az események. Aztán hosszú csend következett. Mintha Kapucsy püspöki helynök tettével mégis csak örökre elhallgattatta volna a bicsérdieket.

⁴⁹ KL I. 24: 4. Pálffy Miklós levele a káptalanhoz. 1722. VIII. 6.

⁵⁰ KL I. 24: 6. Bicsérdi Sándor levele a káptalanhoz. 1722. VII. 14.

⁵¹ KL I. 91: 42. b. A bicsérdiek nemessége ügyében 1744. II. 8-án Szabadszentkirályon Mesterházy szolgabíró által megtartott vizsgálat jegyzőkönyve — Nagy Dániel vallomása.

⁵² KL I. 91: 42. b. Uo. — László János 50 éves pécsi polgár vallomása.

⁵³ KL I. 91: 42. b. Uo. — Bak György 55 éves gerdei jobbágy vallomása.

40 év múlva, 1784-ben a Helytartótanáctól váratlanul leirat érkezett Baranya megyéhez. Mivel a bicsérdieket beszerzett igazoló irataiktól megfosztották, utasította a megyét, hogy segítse előteremtési ezeket.⁵⁴ A megye a káptalanhoz fordult. A káptalan válaszában rámutatott arra, hogy a régi oklevelek, adóösszeírások Bicsérdet jobbágyságnak tüntetik fel, amelyek lakói sohasem voltak nemesek. Csatolta Bicsérdi Sándornak 1722. július 6-án, Tolna megye alispánja előtt tett vallomását, mely szerint kezén semmiféle bicsérdieket érintő írás nem volt. Most — írta a káptalan — valószínűleg Bicsérdi Sándornak József nevű fia bujtogatja a falut. Bizonyára saját nemességét a bicsérdiekkal akarja kikapartatni. Egyébként a káptalannak oklevelek elvételéről tudomása nincs. Levétárában a bicsérdiek nemességére vonatkozólag iratot találni nem tudott.⁵⁵

A megye a választ a Helytartótanács elé terjesztette. Innen 1785. május 25-i kelettel azonban újabb leirat érkezett. A tanúvallomásokból az derül ki — írta a Helytartótanács —, hogy Kapucsy püspöki helynök az elrabolt iratokat magához vette. A megye intse meg a káptalant, hogy azokat tüstént szolgáltatassa vissza, a bicsérdieket pedig a megyei főügyész segítse.⁵⁶

A káptalan válaszában újlag jelentette, hogy levéltárában a bicsérdiek nemességére vonatkozólag semmiféle bizonyíték nincs. Kapucsynak a káptalant egyébként nem érintő ügyéről nem is tud.⁵⁷

A bicsérdiek tíz év múlva, 1795-ben még egyszer próbálkoztak. „. . . Reméljük is mostan — írták — öröme föl kelő napjainkat.” De a megye igazolt nemeseinek sorában nem látjuk őket, reménységük, nemességük elismerésének napja nem virradt fel rájuk.⁵⁸

A falu Mohács előtt, 1526 előtt nem volt nemesi falu.⁵⁹

Talán élt benne pár köznemes. De valószínűbb, hogy a bicsérdiek egyházi, prediális nemesek voltak. Erre mutat az egyik idézett vallomás: „semmi más szolgálatra nem voltak kötelezve, hanem Pécsre mindenkoron ketten a török ellen strázsát állani jártak.”⁶⁰ Ez esetben tehát a nagybirtok a jobbágysorból még Mohács előtt felemelkedő réteg képviselőit, *a nem országos nemeseket vetette régi helyzetükbe vissza*. Sorsuk jól mutatja a nagybirtok politikáját és a társadalmi fejlődés tendenciáját.

A kismesek közül végeredményben tehát 1754-re egyetlen falu, Szentkirály 59 kurialistájának, továbbá még 35, a megyében szétszórta élő armalistának (akiknek tehát semmi birtokuk sem volt) sikerült nagy-

⁵⁴ KL I. 91: 42. e. — 1784. VII. 6.

⁵⁵ KL I. 91: 42. d. — 1785. II. 28. A káptalan válasza a megye, ill. a Helytartótanács 15505/1784. VI. 6. sz. alatti leiratára.

⁵⁶ KL I. 91: 42.

⁵⁷ KL—PC VIII. köt. 47—48. p. — 1785. VI. 22.: „. . . nulla prae manibus nostris aut archivo nostro Bicserdienses incolas seu in communi seu in privato concernentia litteralia documenta reperiri, neque in reliquo de privato ut praefertur generalis vicarii Georgii quondam Kapucsy facto . . . Capitulum in concreto haud feriente, nobis constare.”

⁵⁸ KL I. 442: 9, 10.; 458: 35.

⁵⁹ Az 1542. évi dicális összeírás külön feltünteteti falvanként a megye nemeseit, de bicsérdi nemeseket nem említ. PÁL—Bm. lt. Adóösszeírás 1542. ö. l. (Fotókópia az OL eredetijéről.)

⁶⁰ Vö. Holub József: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. Bp. 1947. 11. p.

keservesen megmenekednie attól, hogy a nagybirtok jobbágysorba taszítsa. Ennyi írmag maradt meg az ősi köznemességből. Számosabban voltak, de a többinek nem sikerült elkerülni a deklasszálódást.⁶¹

A földesuraknak újonnan szerzett rengeteg birtokaikon kevés volt még a jobbágyuk. Ezért adózó örökös jobbágyokat akartak látni, nem pedig adómentes nemeseket. Szaporították a jobbágyok számát, ahogy csak bírták. Nem engedtek menekülést a jobbágyi sorból. Inkább még beletaszítottak abba, akit csak tudtak. Erejük és hatalmuk pedig a Rákóczi-szabadságharc bukása után olyan rendkívüli volt, hogy ezt megtehették.

1750-re a nagybirtokosok sorában is eltolódások következtek be. Számuk kevesbedett, de gazdasági erejük azzal párhuzamosan fokozódott. A töröktől visszavett, szabad prédának tekintett „újszerzeményi” területen elsősorban a Habsburg udvarban élő idegen főnemesség osztozkodott. Mellettük csak két magyarországi nagybirtokos család kapott adományba egy-egy birtokkomplexumot. Mikor azonban a hadaktól letaposott, tönkrement és elnéptelenedett tájban megkaparintott uradalmak alig hoztak a bécsi udvarban élő idegen tulajdonosaiknak valamit, sőt megvédésük és újjáépítésük költséget, meg gondot okozott, egymás után kezdtek megválni e „gyarmati” birtokoktól.

Ekkor kezdtek terjeszkedni Baranyában azok a magyar nagybirtokos családok, amelyek itteni birtokaikat adományba velük egyidőben nyerték, többi birtokaik azonban az egykori török területen kívül feküdtek. Ezekből gyűlt össze annyi pénzük, hogy az újszerzeményi területen adománybirtokaikat vásárlások útján megnövelhették, és hatalmas birtoktestek kialakításába foghattak.

Az a két familia, amely adománybirtokához Baranyában még hatalmas jószágokat szerzett és kiszorítva innen az idegen nagybirtokosokat a megye leghatalmasabb családjává vált: a *Batthyány* és az *Eszterházy* család volt.

Így vált a Batthyány és az Eszterházy család a legnagyobb birtokossá Baranyában.

Ennek a folyamatnak a végén három nagy gazdasági és egyben politikai erő kristályosodott ki a megyében: A mindenkori pécsi püspöké, akinek 1767-ben 680 telke volt. A világi nagybirtokosokkal szemben mindig támogatta káptalana, ami egyszersmind a pécsi székesegyházi és papnöveldei uradalom támogatását is jelentette. A három 1767-ben együttesen 876 telek fölött rendelkezett, amely a püspökével összesen 1556 telket tett ki. A második volt a négy uradalmat kezében tartó *Batthyány családé* 1757-ben 1317 telekkel. A harmadik az *Eszterházy családé*, amely három uradalmat, illetve 1206 telket vallhatott 1767-ben a magáénak.⁶²

A már születésekor roppant erős, megszervezésével pedig túlerejűvé váló nagybirtoknak a befolyása alá került Baranyában a megye politikai élete is.

⁶¹ *Illésy János*: Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás (Bp. 1902.) című munkájában 171 baranyai nemesi mutat ki. Számuk a valóságban kettővel kevesebb, 169. Ebből a 169 nemesből csak 94 tartozott a Mohács előtt is birtokos ősi nemesek közé. A többi 75 később származott a megyébe. — PÁL — Bm. lt. — Kgy. jkv. 1754–138; Uo. 1732. V. 21.

⁶² A birtokosok telkeinek számát az 1767. évi úrbéri tabellák alapján számítottuk ki.

Kelet-Európában, a feudalizmus felerősödésének területén, gazdasági alapon a nagybirtokosok hatalma az állammal és a helyi autonómiákkal szemben mindenütt nőtt. Baranyában politikai hatalmuknak erősödését annál könnyebben érték el, mert az ősi jómódú középnemes (bene possessionati) rétegből — mint láttuk — semmi sem maradt. A 94 ősi kisnemesnek is csak akkorra sikerült a nagybirtokosokkal folytatott hosszú küzdelem árán nemeségét elismertetni, mire azok a megyét már kezükben tartották.

Mivel a *megyei tisztségekre* Baranyában a XVIII. század elején egyetlen kétségtelen nemes sem akadt, azokat idegenből jöttekkel kellett betölteni. 1754-ben ezek közül 6-nak más megyében feküdt a birtoka, 10 pedig birtoktalan volt. Rajtuk, az armalista magistratualeseken kívül még 37 armalista és 7 olyan nemes telepedett le Pécssett, akik más megyében voltak birtokosok. Ezek itt városi, állami és katonai tisztségeket viseltek. A megye alispánja, esküdtjei, szolgabírái tehát idegenből szakadtak Baranyába, és többségükben szegények voltak. Az itt élő néppel semmi kapcsolatuk nem volt. *Annál szorosabb szálak fűzték azonban őket a nagybirtokosokhoz.*

Az örökös főispáni méltóságot a pécsi püspökök viselték. A megyei tisztségekbe a mindenkori püspök, a Batthyányak, illetve az Eszterházyak a maguk idegenből hozott pártfogoltjait ültetgették be. Az illetők sokszor uradalmi prefektusai vagy fiskálisai voltak, akiknek uraikhoz fűződő kapcsolataik a megye szolgálatába lépve nem szakadtak meg. Csak többé nem uradalmi, hanem megyei funkciót betöltve szolgálták őket. Baranya megye minden tisztújítása a XVIII. század első felében semmi más, mint Nesselrode pécsi püspök örökös főispánnak, az Eszterházyaknak és a Batthyányaknak a marakodása. Nesselrode a szomszédos megyékből hozott nemeseket, akiket megyei tisztségekbe segített. Az Eszterházyaknak több alkalommal sikerült dombóvári uradalmuk prefektusát, Madarász Lászlót az alispáni székre tolni. Az meg a Batthyányak győzelme volt, amikor emberük, Hoitsy Mihály foglalta el az alispáni tiszteletet.

A XVIII. század első felében Baranyában még élő *familiárisi szervezet* persze tartalmában már jóval szegényebb volt, mint az előző századokban. A nagybirtokos főúr nem élt birtokán, familiárisai közt. Azok távollevő uruk uradalmát igazgatták, és közben meglelték a maguk oltalmát.⁶³

Mialatt a nagybirtok Baranyában gazdaságilag terjeszkedett, terebélyesedett, a familiárisi kapcsolatok révén a megyét kezére kerítve óriási erejűvé, roppant hatalmúvá vált, *az elpusztított, kiirtott ősi középnemesség helyén új középnemesség kezdett sarjadosni.* (Birtokolt telkiállománya 50—150 telek közt mozgott.)

A középbirtokosok is *adományok* segítségével vertek gyökeret Baranya földjén. Az adomány alapjául szolgáló érdemeket nem haremезőn, hanem inkább írásztalnál, az uralkodók központi kormányserveiben végzett hivatali munkájukkal szerezték. Ily alapon, a Magyar Kamaránál, majd a Helytartótanácsnál teljesített szolgálatára való tekintettel kapta meg *Sauska* János Ferenc 1732-ben Somberek környékét.

⁶³ KL—PC IV. köt. 122. p.; Uo. 160. p.;... comes Baranyiensis Dominus Hoitsy in causis Capitularibus ex certis considerationibus proceduram quoad casus Excelsam Familiam Battyanianam tangentes exercere non valeat, proxima generali congregatione Dominus Boda in surrogatum vicecomitem petendus...

Horváth Dániel, Baranya megye alispánja 1738-ban nyerte el Megyefát (1950 óta Bükkösddelel egyesítve) és a környékén fekvő pusztákat, amelyekből néhány később faluvá fejlődött. Mivel fia nem volt, lányai fiúsításáért folyamodott. Mária Terézia 1741-ben, figyelembe véve a török háború idején a katonaság ellátása, a pestisjárvány leküzdése és főleg az 1741. évi országgyűlésen az udvar terveinek támogatásával szerzett érdemeit, kérését teljesítette. Horváth egyik leánya Jeszenszky Jánoshoz, egy Turóc megyei nemeshez ment feleségül, vele került e birtok Jeszenszky kézre, illetve névre.⁶⁴

Az uralkodótól nyert adomány mellett a középnemesi birtokszerzésnek másik módja a *vétel* volt. Azok a köznemesek, akik az állandóan perlekedő, acsarkodó nagyuradalmakban mint ügyvédek, tisztartók széleskörű hatalommal rendelkeztek, néha megszedték magukat és birtokot vásároltak. Bana János, a belyei uradalom prefektusa például 1717-ben a kamarától így vette meg Nagykozárt.⁶⁵

Vétel útján jutott Petrovszky József is 1723-ban Felsőmindszent környékéhez. Rindsmaul gróf adta el neki a birtokot, amelyet a török kiűzése után nyert adományba.⁶⁶ E korszakban vált középnemesi birtokossá Baranyában a Bésán, a Melczer, a Sztankovánszky, a Czindery és a Perczel család.

A megyében így 1754-re 15 középnemesi birtok alakult ki. A bene possessionati réteg nehezen tudott erősödni, mert a nagybirtok állományát megőrizte. E réteg politikailag a nagybirtokosok nézetét osztotta. Hiszen szintén a Habsburg uralkodók kegyének köszönhette birtokát. A nagybirtokosok erejét látva pedig vigyáztak, hogy velük ujjat ne húzzanak. Sauska Keresztély ugyan egyszer birtokperbe merészkedett szállni a püspökkel. A hosszú küzdelem azonban vele is beláttatta, hogy ilyen erős ellenféllel nem boldogul, a pert abbahagyta.

Ezek után érthető, hogy amikor az egyik nagybirtokos pártja és familiárisai kerekedtek felül és megszerezték a tisztségeket, a másik pártjához tartozók szembefordultak a megyével. Határozatait semmibe vették, rendelkezéseinek nem engedelmeskedtek. A végrehajtásukra érkező szolgabírákkal szembeszegültek. A megye állapotaira jól rávilágít Eszterházy Pál nádornak egy 1708-ban kelt leirata: „Sokan a Vármegyének közönséges javát illető dolgokban a Nemes Vármegyének és az ő tiszti dispositioit hallgatni és függni nem akarnak, sőt a közjóból és annak promotiojára való szükséges expensákból magokat positive kiveszik, . . . némely Dominiumok tudniillik Caprara successorok, Veterany, Suches, Preiner, Paszárdy, pécsi práter jezsuiták, Kersnericz Mihály és Lebenau uraimék és netalán másoknak is jószági, akik tudniillik per speciales regales ezen országgyűlésre nem hivatattak, az követekre való költségek ellen opponálni akarják magokat.” Mint nádor megintette a megye birtokosait, hogy a követek költségeihez tartoznak hozzájárulni. A továbbiakban hangsúlyozta a megye: „. . . más dolgokban is rendet és *egyenlő akarattal* való folytatást tartson, mind fejen-

⁶⁴ MTA Könyvtára — Veress Endre hagyatékában Jeszenszky Ferencre vonatkozó iratok.

⁶⁵ Pálffy I. i. m. 5. p.

⁶⁶ Németh B. : Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. 550. p.

ként egyen-egyen serio admoneálván kegyelmeteket, máskép az ellenzők és turbátorok ellen törvényes authoritással is képes remedium adhibeal-tatik.”⁶⁷

A megyegyűléseken a nagybirtokosok vagy tisztjeik elnéztek a kisebbek feje fölött. Erre mutat a megye 1742. évi statutuma: „. . . a tiszt uraknak ajánltatik a kölcsönös megértés, a jó rend, tudniuk kell ugyanis, hogy *egy testet alkotnak, amelyben nem mindenki fej, hanem egyesek mint kéz, mások mint láb szolgálnak*, mégis ezért az egyiknek sem kell a másik előtt felfuvalkodnia vagy a nálánál kisebbet megvetni, hanem mindegyik a másikat tisztelettel illesse.”⁶⁸ A megyei gyűlések gyakorta voltak színterei a heves összecsapásoknak, ahol a megjelentek egymás szavába vágtak, sértegették és fenyegették egymást.⁶⁹

A csak önérdékeit néző, mindenkin és mindenen átgázoló világi nagybirtokos osztályt Domsich Mátyás kanonok 1737-ben így jellemezte: „saját akarata szerint cselekszik, az egyházi irányítás előtt nem hajol meg, az ellenállásra elszánt és kész.”⁷⁰

Pécsett és a megyében lakó kismemesek a maguk bőrére érezve a nagybirtokosok erejét és hatalmát, létük védelmében szembefordultak annak uraival. Noha a feudális kérdésekben azonos nézeteket kellett volna vallaniok, a nagybirtokosok önzése miatt mégsem árultak velük egy gyékényen. Az armalisták a maguk védelmében kénytelenek voltak oly nézeteket hangoztatni, amelyek végső fokon az ország függetlenségét védték, és ugyanakkor a rájuk nehezedő nyomáson szerettek volna enyhíteni. E tény kiviláglik azokból az utasításokból, amelyeket az 1751. évi országgyűlésre menő baranyai követek kaptak. A baranyai kismemesek elsősorban a nagybirtok növekedésének és túlsúlyának akartak gátat vetni. A követek olyan törvény hozatalán fáradoztak — hangzik ez az utasítás —, amely véget vet annak gyakorlatnak, hogy továbbra is tömegével fogadjanak be és honfiúsítsanak idegeneket.

Követelték továbbá, hogy az egyházi méltóságokat, püspökségeket, apátságokat, prépostságokat és más egyházi javadalmakat se adományozzák idegeneknek, amint azt az 1741. évi országgyűlés 15. törvénycikke már kimondta. Az idegenek a hazai ügyekkel édeskeveset törődnek, alattuk minden pusztul, a pénzt pedig az országból kiviszik. Ha már ilyen idegen az idézett törvény ellenére javadalmat nyert, akkor az 1741. évi országgyűlés 16. törvénycikke értelmében, javadalma elvesztésének terhe alatt kötelezzék arra, hogy egyházmegyéjében lakják, és az elpusztult templomok helyreállításán szorgoskodják.

⁶⁷ *Angyal Pál* : Baranya vármegye a török hódoltság megszűnte után. PBME 1. évf. (1908.) 119. p.

⁶⁸ *Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen* : A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. 3. köt. Bp. 1902. M. Tud. Akadémia. 534—535. p.

⁶⁹ *Üo.* 534. p.: „. . . unus alterius votum non inolet, neque praeoccupet, ab omni levitate abstineat, unus quisque in sua sessione pacifice consideat, ab immoderatis invectivis et passionatis minis, objurgationibus, quae viros cordatos et in iudicio consistentes prorsus dedecent, pro dignitate etiam boni, in quo considet, sibi caveat.”

⁷⁰ *Németh B.* : Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. 537. p.; KL I. 72: 52. Domsich Mátyás 1737. X. 7-én kelt levelének szavai szerint: „Status nobilior est suae authoritatis, directioni Ecclesiasticae nescius, ad resistendum praecinctus et paratus.”

Hassanak oda, hogy a bellyei és baranyavári uradalmakat, amelyeket fegyverjog címén a kincstár tart kezében, az 1741. évi országgyűlés 19. törvénycikke értelmében a királynő „...érdemes hazafiaknak és pedig, *hogy ennek a megyének a nemesi birtokossá vallhassanak, darabokban adományozza el*”.⁷¹ A kincstári javak eladásának beszüntetését, amelyet az 1741. évi 19. törvénycikk tilt, s amely ennek ellenére folyik, ezért vívják ki.⁷² Kérjék, sürgessék, hogy a királynő azoknak az érdemes hazafiaknak a kérését, akik nemességért folyamodnak, a jövőben hallgassa meg.⁷³

Az ősi nemesek közül a szentkirályiak, majd a dinnyeberkiek, nagypeterdiek, nagyvátyiak, a kacsótaiak, a bicsérdiek — láttuk — kétségbeesett harcban álltak nemességük elismeréséért a nagyuradalmakkal. De többnyire nem volt elég bizonyíték a kezükben. Utasították tehát a követeket, hogy egyes családoknak és magánosoknak az Udvari Kamara levéltárában található iratai kiadásán fáradozzanak.

A kisenemesség állandó szövetségesre a középnemesek soraiban nem talált, és célját, a nagybirtok meggyengítését természetesen uralkodói segítséggel elérni nem tudta. A nagybirtok súlya olyan nagy volt, hogy amikor a familiáris kapcsolatok a XVIII. század második felében már itt is megszűntek, a középnemesség nagyobb része politikailag továbbra is a nagybirtokosokhoz igazodott. *A nemzetől, az önálló államiság gondolatától elszakadt főnemesség gazdasági erejével, tekintélyével olyan befolyás alatt tartotta pár kivétellel Baranya gyenge középnemességét, hogy az egészen 1848 tavaszáig az udvari politika engedelmes támogatója maradt.*

A Pécsen élő armalisták politikai magatartásán a nagybirtok nyomása már a XVIII. században olyan változást idézett elő, hogy amikor érdekei az egyházi földesúri joghatóság ellen küzdő Pécs lakosságának érdekeivel találkozottak, közeledett a városi polgársághoz. Megszűnt a városi polgárság és a nemesség közt az a civódás, amely itt is megindult, s amely a török uralomtól megkímélt ország életében a XVI. és XVII. században oly nagy szerepet játszott. A pécsi káptalan mint érdekelt fél észrevette ezt a fordulatot, és fel is hívta rá Bécsben tartott ágense figyelmét.⁷⁴ Az armalistáknak ez a része — a nagybirtokosoktól félretolva — *polgárosodott*. A reformkorra mérsékelten haladóvá vált, és magatartásával ilyen irányú hatást gyakorolt a baranyai bene possessionatus rétegre is.

A falvakban élő armalisták pedig, akik jobbágytelken éltek és földesuruknak jobbágyszolgáltatásokat adtak, még hamarabb rájöttek, hogy érdekeik a jobbágyokéval azonosak. Ezért *a baranyai parasztok megmozdulásainak vezetői* a XVIII. század második felétől részben már *közülük kerültek* ki.

⁷¹ PEK — Collectanea seu Miscellanea. Tom. II. 70. p. Baranya sérelmei és az 1751. évi országgyűlésre menő követek utasítása, 15. pont: „... ut nobiles comitatum hujus semet possessionatos efficiendi modum nancisci queant, Sua Majestas Sacratissima per partes conferre dignetur.”

⁷² PEK — Uo.

⁷³ PEK — Uo.: „... praeterea instabunt, quatenus altefata sua Majestas bonae indolis, morum et qualitatum, literarumque gnarorum, virtuosorum Patriae filiorum ignobilium, in numerum et coetum nobilium cooptari supplicantium benignam in postum haeat reflexionem.”

⁷⁴ KL—PC IV. köt. 316. p. — 1767. XII. 5.: „... in libertandam civitatem Quinceeclesiensem nobilitas cum civibus communem faciens causam...”

Kelet-Európában a XVI. és XVII. század folyamán a nagybirtokok fel-erősödése következett be. Csehországban az 1647. évi fehérhegyi csata után, Magyarországnak Habsburg-kézen levő részén szintén a XVI. és XVII. században. A töröktől visszaszerzett területen viszont ez a folyamat csak a XVIII. században játszódhatott le. *A baranyai jelenség a Kelet-Európában általános feudalizációs folyamatnak volt tehát a tünete, csak fázisában eltolódott.*

(Az ide vonatkozó térkép a könyv végén csatolva.)

Így vált a rendi országgyűlések közismert reakciós megyéjévé Baranya, amely mindvégig kitartott amellett a földesúri politika mellett, amely se állami függetlenséget, *se a jobbágyság kérdésében változást nem akart.* Csak az utolsó pillanatban, 1848 tavaszán tudta Batthyány Kázmér az udvari és földesúri reakciós párt vezérének, Majláth Györgynek kemény markából néhány haladó középneemes és az armalisták támogatásával a megye zászlaját kicsavarni.

A nagybirtokosok gazdasági és politikai erejüket jobbágaik ellen fordították, akiknek e küzdelemben a század második feléig teljesen egyedül, magukra hagyottan kellett küzdeniük.

Az uradalmak kiépítik az örökös jobbágyság rendjét

A birtokaik határait szilárdító baranyai földesurak második problémája a török uralom idején elpusztult és elárvult területeik helyreállítása volt.

Baranya *nyugati* felének lakosai erdők és mocsarak védelmében vészelték át a török uralom másfél századát. Számuk rendkívül megfogyott. Az elvadult, kiöntéses, vadvizes, erdős táj sok embert eltartani akkor, a XVIII. század elején nem is tudott. E gyér lakosság maga fogott neki, hogy a vidéket helyreállítsa. A falvak népe kicsi állatállományával egymást segítette ki. Azok akik igavonóval rendelkeztek, gyakorta átköltöztek az elpusztult falvakba, és használni kezdték ott a határ legkönnyebben művelhető foltjait. Így szállta meg például 1715-ben 4 jobbágy a Dráva mentén Vejtít. Még ez évben az összeíró 40 hold vetésterületet talált kezükön.⁷⁵ A sellyei, vajszlói és siklói uradalmakban ilyen belső település ment végbe. A magyar jobbágyok vándormozgalmának hullámai alig érték el Baranya e részét.

A megye *északi* felében a török világ alatt szintén számos falu pusztult el. A belső településnek itt is maradt nyoma. Az elpusztult Hertelendre (ma Magyarhertelend) baráturi magyarok költöztek be. Magyar jobbágyok népesítették be Husztót, Egyházbért, Bodolyát (a kettő ma Bodolyabér) és Felsőegerszeget.

Legtöbbet szenvedett, legjobban pusztult a megye *keleti* fele, mert rajta vezetett keresztül a Belgrádból Budára tartó hadiút, másfél évszázad alatt a török seregek felvonulási útja. Erre tűnt el a legtöbb falu. Némelyiknek egy-egy templomrom volt a fejfája, amelyet az 1721. évi egyházmegyei vizitáció még megtalált, másoknak meg csak egy puszta vagy dűlőnév

⁷⁵ OL—CR 1715.

tartotta fenn emlékét.⁷⁶ A megmenekült lakosság itt is megindult, hogy helyreállítsa az elpusztult falvakat. Például hosszúhetényiek költöztek át Martonfára. A megye e keleti részét már a magyar jobbágyok vándormozgalma is elérte. Az urbáriumok készítőinek a községekhez fűzött megjegyzéseiből tűnik ez ki. Nagyharsánynál az urbárium megemlíti a régi lakosokat, aztán megjegyzi: a többiek „... különböző részokról, azoknak falvaiból és helységeiből települtek ide”.⁷⁷ Beremendre Tolnából jött néhány magyar család. A Batthyányak bólyi uradalmához tartozó Pécsdevecserre és Peterdre kunsági magyarok szállottak.⁷⁸

Számos baranyai uradalom benépesülésében nagy szerepet játszottak a *délszlávok*. A katolikus vallású horvátok (bosnyákok, sokácok és bunyevácok) három hullámban telepedtek le Baranyában. Az első beköltözők még a török uralom alatt találtak otthonra a megyében. Második hullámuk akkor érkezett, amikor a császári seregek 1696-ban elfoglalták, majd kiűrtették Boszniát. A török bosszújától tartva sokácok, bunyevácok és bosnyákok tömegesen menekültek akkor papjaik vezetésével a Dráva—Száva közére. Radonay Mátyás pécsi püspök, Jany Ferenc pécsváradi apát velük kezdte birtokait benépesíteni. Velük jöttek a bosnyák ferencesek Srebernikről Mohácsra. Harmadik részük 1730 és 1740 közt érkezett.⁷⁹

A szerbek beköltözése Baranyába szintén a török uralom alatt kezdődött. Egy részük a törökkel távozott. Számuk azonban újra felszökött, amikor 1690-ben Csernojevics Arzén patriárka vezetése alatt a császári seregek balkáni kudarca után a török elől menekülő szerbek egy része Baranyában telepedett le. A Rákóczi-szabadságharc alatt tömegesen húzódtak a Dráván túlra, de 1711 után visszatértek. Településterületük azonban nem volt többé olyan kiterjedt, mint a Rákóczi-szabadságharc előtt. Ennek súlypontja 1711 és 1720 közt a Dunántúlon a baranyai Karasica völgyében és a Duna—Dráva szögén alakult ki.⁸⁰

A Rákóczi-szabadságharc bukása után *német* bevándorlók tűntek fel Baranyában. Ez az első hullámuk azonban a megye újjáépülésében nem volt jelentős. Igen szegények voltak, és nem boldogultak. A domíniumok 1720-ban arra kérték a megyét, hogy a svev és frank telepeseiket mentse fel az adó alól, mert ez a nép rendkívül lerongyolódott, *barmai nincsenek*, s nem sok remény van a megmaradásukra.⁸¹ Az 1720. évi országos összeírás készí-

⁷⁶ Weidlein János: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. Századok 1934. 611, 614, 619, 621. p.

⁷⁷ OL—Kam. U et C 56—44. (172.)

⁷⁸ Georgius Papanek: Geographica descriptio comitatus Baranyensis et liberae regiaeque urbis Quinque-Ecclesiensis. Quinque-Ecclesiis, 1783. Engel. 139. p.

⁷⁹ P. Unyi Bernárdin: A mohácsi ferencesek története. Gyöngyös, 1943. 154, 156, 158. p. (Gyöngyösi ferences könyvek. 8. sz.); PAL—Conser. 1724. Több falu mellett Bosnenses.

⁸⁰ Weidlein János: A tolnamegyei német települések. Pécs, 1937. 15. p. (Tolna vármegye múltjából. Szerk. Holub József.); *Baranyay Tivadar*: A rácok elterjedése és településformái Baranyában. Pécs, 1940. (Specimina Dissertationum... Universitatis... Quinqueecclesiensis. 191. sz.) 9. p.: 1720-ban 88 település volt Baranyában. 10 faluban kizárólag szerbek és horvátok laktak, 50—100% közti szerb lakosság élt 26, 50%-nál kevesebb 10 faluban. 42 településben nem éltek szerbek és horvátok.

⁸¹ OL—CR 1720: „... cum plebs ista jam aliunde enormiter exhausta, jumentisque destituta, nec Domino quidem terrestri lucro aliquo esset aut emolumento, hincque

tői meg is írták, hogy tulajdonképpen csak a magyarokat és a szerbek egy részét lehet jobbágyként számba venni, a jövő-menő németek és horvátok csak zselléreknek tekinthetők.⁸²

Az uradalmaknak további munkáskezek kellettek. Így kerültek újabb német bevándorlók Baranyába. A németek 1720 után érkező második hullámából telepített birtokaira a legtöbb baranyai nagybirtokos: Nesselrode pécsi püspök a püspöki uradalomba, az Eszterházyak a dombóvári és a dárdai, a Batthyányak a bólyi, a kamara pedig a bellyei domíniumba.

A földesurak a birtokaira szálló magyarokkal, horvátokkal és szerbekkel szóban egyeztek meg. A települő németekkel azonban már többnyire írásos szerződést kötöttek.

Kezdetben az uradalmak beérték azzal, hogy jobbágyaik *kilencedet, censust és némi robotot* szolgáltatottak. A *kilencedkötelezettség* minden terményre kiterjedt. Kukoricából azonban nem a termés kilencedét, hanem minden hold elvetett tengeri után egy mérő csöves kukoricát követeltek. A kilencedet nem csupán a méhekből, a bárányokból és a gidákból, hanem a malacokból is megvették. Konyhai ajándékként a szárnyasokon túl néhol dämvsdat, halat és teknősbékát is kívántak.⁸³

Nagyobb eltérések mutatkoztak az uradalmak közt *census* terén. A dombóvári uradalom például jobbágyaitól 2–3 forintot követelt. A legtöbb domínium azonban a jobbágyok anyagi helyzetét jobban figyelembe véve állapította meg a füstpénzt. A pécsváradi apátság birtokán a tehetősebb jobbágyok 5–4, a közepes vagyonúak 3, a szegények pedig 1–2 forinttal adóztak. A siklósi uradalom teljesen a föld alapján állapította meg a censust. Minden hold szántó után 10, minden kapás szőlő után 13 és minden kaszás rét után 25 dénárt követelt.

Robot terén az uradalmak közt ugyanilyen különbség állott fenn, mert abból mindegyik annyit kívánt, mint amennyire éppen szüksége volt. A dombóvári és a püspöki uradalom például 1722-ben 12 napi ígás és 12 napi kézirobotot követelt. A bellyei uradalom vagy a káptalani még 1736-ban is csak 8-at. Ez volt a két véglet. Sehol ennél kevesebbet, sem pedig többet nem kívántak. A robotnál ekkor terheesebb volt a hosszúfuvar, mert a domíniumok a Dunára, a Drávára, a Murához, aztán meg Budára és Pozsonyba hordatták a gabonát.

A német telepesek írásos szerződéseik értelmében többnyire vagy magasabb censust fizettek, vagy egy összegben rótták le azt. A káptalan a német-székiektől 5 forintot szedett. A tófűiek az Eszterházy-uradalomnak évi 120 forint árendával tartoztak.

Mivel a domíniumok keveset hoztak, ezért benépesítésük érdekében a nagybirtokosok kedvezőbnnél kedvezőbb feltételekkel csalogatták maguk-

etiam nullam futurae permansionis et stabilimenti spem pollicetur . . .” Az összeíró a maga részéről még hozzáfűzi: „. . . pro stabili fundo vix asservari poterunt quoniam essent variables, mutationibusque dediti.” Lásd még OL—CR 1715. 5. p.

⁸² OL—CR 1720. Extractus 15. p.

⁸³ PÁL—Bm. lt. — U— Responsa colonorum Domini Dombovariensis ad novem puncta; PÁL—B — Kémes, Drávapalkonya; OL—Kam. — U et C 94: 35. Bellyei uradalom, 1736.

hoz a jobbágyokat. Az engedményeket azonban gyakran egymás kontójára tették. A Tolna megyei nagybirtokosok azzal csábították birtokaikra a telepeseket, hogy falvaik határát puszták átengedésével bővítették. A jobbágyok örömmel kaptak a pusztákon. Azon a címen ugyanis, hogy a pusztá majorsági föld, ott termésükből egyházi tizedet szedni egyetlen uradalom sem engedett. A jobbágyok jól jártak, mert nem kellett dézsmát adniuk; a földesurak is jól jártak, amikor az egyház kontójára voltak bőkezűek, mert kaptak jobbágyokat.⁸⁴ Baranyában a földbirtokosok nem akadályozták meg, hogy a pusztákon is szedjék a tizedet. De a jobbágyok az uradalmi tisztek segítségével ott csapták be a dézsmálókat, ahol csak tudták.⁸⁵

Ahogy az uradalmak népesedtek, ahogy helyzetük javult, a földesurak a *pénzjáradékot szerették volna megtenni fő jövedelmi forrásuknak*. Ennek érdekében a XVIII. század közepétől egymás után életbe léptették a *földesúrnak* királyi adományból eredő haszonvételeit, a regálékat.

Az 1723. évi 75. törvénycikk szerint a földesurat jobbágyainak termékeire *elővásárlási jog* illette meg. Ugyanakkor a földesúr nem engedte meg, hogy uradalma területére máshonnan termékeket hozzanak be. Ilyenformán a földesurak Baranyában a kereskedelmet jogletanul földesúri haszonvétellel tették.

A jobbágyok pedig azokban az esztendőben rászorultak a földesúri gabonára, amikor rosszul ütött be a termés. Akadt olyan vidék, ahol a jobbágyok majdnem minden évben vásároltak a földesúrtól gabonát. Ilyen volt például a pécsi káptalani uradalom drávai kerülete.⁸⁶

Az a földesúri jog, amely az uradalmaknak a legtöbb pénzt hozta, az *italmérés és kocsmáltatás* volt. A pécsi káptalan eleinte nem törődött azzal, hogy jobbágyai egész éven át honnan vették az italt. 1748-tól kezdve azonban már megkövetelte tőlük, hogy uradalmi bort fogyasszanak.⁸⁷ Ettől kezdve éberrel vigyázott a káptalan arra is, hogy a jobbágyok idegen bort titkon be ne csempésszenek az uradalomba. Az ilyen bort elkoboztatta, a tilalma ellen vétőket pedig megbüntette.⁸⁸

A *kocsmákban* több bort lehet eladni, mint a kiméréseken. Az uradalmak megkezdték tehát a földesúri kocsmák építését. Forgalmukat azonban a parasztok borkimérése néhol rontotta. Ezért az urasági kocsmák érdekében a patacsi, cserkúti, kővágószőlősi és kővágóöttösi jobbágyoknak 1748-ban

⁸⁴ KL I. 73: 31. A káptalan válasza III. Károlynak a vukovári és valpói districtusok elcsatolása tárgyában: „... in comitatu Tolnensi ex praediis universae decimae denegentur; territoria vero, quae strictiora sunt, illa in fraudem decimarum habentur impopulata, exigua enim terrae cultura in his exercetur, cum quilibet ferme locus populatus, duo-tria praedia sibi habent adnexa; in his ergo potissimum seminant, vineas excolunt, in quibus contra decimatores a dominis terrae se defendi norunt. Cum autem longe majorem partem ex praediis, quam locis populatis comitatus contineat, facilis est conjectura, exiguas inde provenire decimas.”

⁸⁵ KL I. 73: 31: „Licet vero in comitatu Baraniensi de praediis decimas praestent, tanta nihilominus est hominum malitia fraudibus nonnullorum officialium dominilium permixta, ut vix aliquid de quocunque genere decimarum debita libertate liceat percipere.” Lásd még KL—PC III. köt. 184. p. — 1754. III. 21.

⁸⁶ KL—PC III. köt. 336. p. — 1758. X. 18.

⁸⁷ KL—PC II. köt. 132. p. — 1748.

⁸⁸ KL—PC II. köt. 201. p.; III. köt. 11. p. — 1751. IV. 5.

megtiltották, hogy az országút mellett a pécsi hetivásárra igyekvőknek bort merjenek eladni.⁸⁹

A feudalizmus idején földesúri jog volt a *pálinkafőzés* is. Az uradalmak eleinte nem éltek vele. Később azonban egymás után megtiltották jobbágyaiknak a pálinkafőzést. A siklói uradalomban minden pálinkafőző üst után 2 forint 10 dénárral, a dombóvári domíniumban eleinte 1, majd 4 forinttal és 2 akó pálinkával kellett érte adózni. Különösen a bellyei uradalom égetett sok pálinkát. Kazánjai voltak Hercegszőlősen, Villányban és Vörösmarton.⁹⁰

A *mészárszék* haszna is a földesurakat illette. Falvaikban minden levágott állat után díjat szedtek vagy a jobbágyokkal ezért évi átalányt fizettettek. Az ötvenes években az uradalmak már nem érték be ennyivel, hanem urasági mészárszékeket kezdtek felállítani, melyeknek bérlője rendszerint a kocsmáros volt.⁹¹

A *malom* is a földesúri haszonélvezetek közé tartozott. Ha a földesúr birtokán valakinek malmot engedélyezett, attól adót szedhetett. E jogot szintén az 1750-es évektől kezdték az uradalmat kihasználni.⁹² Ezért az is megesett, hogy ahol az uraság előzőleg megengedte, hogy jobbágysai malmot építsenek, ott azt elvette. Így járt el a Czindery-uradalom Baksán és Tésenyben.⁹³

Az uradalmak a század derekán egyszerre gondjukba vették az *erdőket* is. A jobbágyok korábban ezeket szabadon használták, hordhattak belőle fát, ahogy nekik tetszett. A Czindery-uradalom még az 1760-as években sem törődött erdeivel, és nem változtatott ezen a helyzeten. Az 1750-es években a pécsi káptalani uradalomról összeírást készítettek. Az összeírást végző uradalmi tiszt Ürögnél már megjegyezte, hogy rengeteg erre a hegytetőkön a hárs és a bükk, a völgyekben meg a kőrisfa. Ha az épület- és tűzifa faizásnak megfelelő rendje volna, ha a jobbágyoknak megtiltanák a szabad vágást, és velük évenként egy-egy darab erdőt a bokroktól, a galyaktól és a haszonatlan fáktól megtisztíttatnának, akkor itt a domíniumnak hamarosan értékes makkos erdeje lenne, és bőven el volna látva mindenféle épületfával.⁹⁴ A káptalan e figyelmeztetések nyomán meg is látta az erdő értékét: egyszerre tilossá tette őket.⁹⁵ Megjelent az erdőre vonatkozó uradalmi utasítás. „Mivel az Uraság tapasztalja és sajnosan érzi, hogy az erdőknek fölöttébb káros lerontása nemcsak az marhák eledelire kikeletkor, hanem az uraság híre nélkül szabad akarattal kezdett irtások által legszebb töllös [tölgyes] erdők levágattattak. . . azért parancsoltatik, hogy tűzre meg ne merészelve ennek utánra akárminémű álló és élő fát senki levágni, másképp ha ki ellenben megtapasztaltatik, minden vágott álló fáért egy forintban megbírságotlatik.” „Akárminémű épületnek, kerítésnek avagy szerszámnak semmi nemű makk-

⁸⁹ KL—PC II. köt. 133. p. — 1748.

⁹⁰ KL—PC III. köt. 65. p. — 1753; OL—Kam. — U et C 94: 35.

⁹¹ KL—PC III. köt. 115. p. — 1764. IX. 15.

⁹² KL—PC III. köt. 98. p. — 1754. VIII. 8.; IV. köt. 118. p. — 1765. I. 8.

⁹³ PÁL — B — Baksa, Szüllő Antal jelentése az úrbéri tabellák elkészítéséről. — 1767. XI. 4.

⁹⁴ KL II. 1955. Descriptio Ürög.

⁹⁵ Szabó István : Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 189—190. p.

termő fát az uraság levele és engedelme nélkül levágni nem leszen szabad.”⁹⁶ Az erdőben — hangzik tovább az utasítás — a jobbágyok tüzet rakni ne próbáljanak, a fákat taplószedéskor megsérteni ne merjék, nyáron madarászás, télen evet és nyest fogásnál azokat meg ne csonkítsák, mert a kárt nem csak meg kell téríteniük, de még tetejébe 24 botot is kapnak.⁹⁷

Persze a tilalom kimondása, a rendtartás kibocsátása nem változtatta meg egy csapásra az eddigi gyakorlatot. A jobbágyok nehezen mondtak le az erdő használatának szabadságáról. A hircsiek például nem akartak beletörődni az új rendbe. Engedély nélkül fát vágtak maguknak a tilalmassá vált erdőn. Földesuruk, a pécsi káptalan, először a fele kárt téríttette csak meg velük. De figyelmeztette őket, hogyha még egyszer ilyesmire vetemednek, megemlegetik, mert a kár kétszeresét fogják büntetésül fizetni.⁹⁸ Még két év múlva sem volt az erdők körül rend. A tilalmakat a jobbágyok — valószínűleg az uradalmi ispánok segítségével — kijátszották. Ezért 1763-ban megszigorították azokat.⁹⁹

A földesurak, ahol eddig nem volt szokásban, egyik napról a másikra bevezették, ahol pedig már éltek vele, ott meg egyszerre feljebb srófolták a *makkoltatásért* szedett díjakat. 1736-ban a belyei uradalom például minden ártány után 10 dénárt szedett. Ha pedig a jobbágyok vonakodtak a makkoltatási díjat fizetni, úgy jártak, mint a bogdásiak 1785-ben: 88 disznójukat az uradalom makkoltatáson kapta, ezért büntetésül 44-et elkobzott belőlük.¹⁰⁰

A fűrő-faragó jobbágyok a Dráva mentén kocsikat készítettek, és azokat a Duna—Tisza-köze vásárain eladták. A pécsi káptalani uradalom ispánja minden elkészült kocsiért 1 forint díjat szedett tőlük.¹⁰¹

Az erdő tilossá tétele maga után vonta a vele kapcsolatos földesúri jog, a *vadászat* szabályozását is. A török kiverése után a jobbágyok még sokáig ülték szabadon a vadat a baranyai vadonban, felverték a bozótokat, és lesben ültek a nádasokban. Ahogy a viszonyok javultak, a földesurak megvonták a jobbágyoktól a szabad vadászatot is. „A vadászat, madarászat és halászat törvény szerént az uraságot illeti — írja a már idézett 1756. évből származó uradalmi rendtartás —, azért nem csak tilalmas leszen akarmi módon a vadászat, de a puska hordozás is tiltatik . . . Mivel pedig nemcsak puskával, hanem egyebekkel is fogattatnak a vadak, leginkább míg gyöngék, azért senki . . . örözésre vagy barmok mellett cölöp nélkül ebet ne tartson, hanem nyakára kösse, másképp az uraság embere amely ebet cölöp nélkül fog látni, azonnal agyonlövi. Vizslák, kopók, agarak egyáltalában tiltatnak.”¹⁰²

A vadászattal együtt a jobbágyok elvesztették a szabad *halászatot* is. 1763-ban a kemseiek varsa felállítására kértek engedélyt. Az uradalom azonban elutasította őket azzal, hogy a vadászat és a halászat földesúri juss.¹⁰³

⁹⁶ KL—PC III. köt. 151. p. — 1756. V. 10. A Pécsi Nemes Káptalannak jószágában a jobbágyok és az uraságok szolgái által megtartandó rendelkezések mind az hegyek alatt, mind pedig a Dráva mellett, 1. és 4. pont.

⁹⁷ KL—PC III. köt. 151. p. — Uo.

⁹⁸ KL—PC IV. köt. 47. p. — 1762. IV. 1.

⁹⁹ KL—PC IV. köt. 77. p. — 1763. VI. 26.

¹⁰⁰ KL—PC II. köt. 141. p. — 1748; III. köt. 338. p. — 1758. XI. 20.

¹⁰¹ KL—PC III. köt. 53. p. — 1753.

¹⁰² KL—PC III. köt. 151. p. (8. és 9. pont) — 1756. V. 10.

¹⁰³ KL—PC IV. köt. 71. p. — 1763. I. 29.

A halászatból nem zárták ki őket, csakhogy e földesúri jog élvezetéért haszonbért kértek tőlük. Például néhány kemsei és kisszentmártoni jobbágnak 1769-ben 3 évre 3 forintért adták bérbe falujuk határában a halászatot.¹⁰⁴ A belyei domíniumnak 1736-ban halászatból 232 forint bevétele volt. Több, mint a kocsmákból.

Valamennyi baranyai domíniumnak az az igyekezete, hogy pénzjáradékát növelje és a földesúri jogokat használja ki pénzszerzésre, jobbágyaik egyes rétegeire, éspedig az *usus* alatt élő magyar örökös jobbágyokra, valamint a magyar és szláv *szóbeli megegyezéssel* települt jobbágyokra súlyos következményekkel járt. Az uradalmak erre a lépésre, hogy a censust emeljék, a földesúri jogokat bevezessék és azokat kizsákmányolják, csak akkor határozták el magukat, amikor a jobbágyokon már nem segített az eddigi védekezésük: az elvándorlás.

Ennek az állapotnak a beköszöntése nemcsak növekvő és nemcsak új-fajta terheket hozott a jobbágyokra. Súlyos *változást idézett elő személyi és vagyoni helyzetükben is.*

A baranyai jobbágyok a félhold uralma idején a vonuló hadak hírére szétfutottak, a kíméletlen török földesúr hatalma alól pedig megszöktek. Nemcsak egyenként bujdosnak, hanem csapatosan is elvándoroltak. Ez a mozgás éppúgy áttörte a röghöz kötöttségüket a török, mint a magyar impérium alatti területen.¹⁰⁵ A török kiűzése után, noha örökös jobbágyoknak tekintették őket, egy ideig tovább tartott ez a szabad állapot. Földhöz kötésük a Rákóczi-szabadságharc bukásával kezdődött meg. De egyelőre csak papíron. A munkaerő, a jobbágykéz hiánya miatt, az egyik itteni uradalom szívesen befogadta a másiktól szökő jobbágyot. Nemhogy befogadta, hanem még a szomszédainál kedvezőbb feltételek kínálgatásával csalogatta is. Eszterházy nádor özvegye 1727-ben azért tiltakozott, hogy szentlőrinci birtokáról szökő alattvalóit valaki is befogadja. A dárdai uradalom pedig visszakövetelte a siklósi domíniumtól azokat a jobbágyait, akik odamenekültek.¹⁰⁶ Még 1756-ban is így kellett a pécsi káptalani uradalomnak rendelkezni: „mivel gyakorta találkoznak a lakosok között *vándorlók*, akik egy helyen sokáig nem maradnak, azért közönségesen a bírák és esküdtek vigyázzanak, hogy senki a jobbágyok közül más faluba annál inkább is *külső uraságba* lakását ne vegye, ha észrevennék valakinek készületit, az uraságnak hírt adjanak, máskép ha ki elmegy vagy szökik valamely faluból, azon helységbeli bírák és esküdtek költségén azt az uraság hozatja vissza.”¹⁰⁷ Az 1750-es évektől már valamennyi uradalom nagyon szemmel tartotta népét, s minden módon igyekezett megakadályozni a szabad költözést, sőt még a szabad mozgást is. Erre vall az alábbi rendelkezés: „A nemes káptalan jószágában levő cselédnek *külső uraságba* menni szolgálatra az uraság engedelmé nélkül szabad nem léssen, és a ki elbocsátatik, előbb maga helyett kezeseket fog állítani, hogy szolgálatja után vissza fog térni születése földre.”¹⁰⁸

¹⁰⁴ KL-PC IV. köt. 454. p. — 1769. III. 31.

¹⁰⁵ Szabó I. i. m. 129. p.

¹⁰⁶ PÁL — Inhibitiones 1 : 73; 1 : 29.

¹⁰⁷ KL-PC III. köt. 155. p. — 1756. V. 10.

¹⁰⁸ KL-PC III. köt. 155. p. — Uo.

A tömeges vándorlásoknak bealkonyult. Még a szökések se mindig sikerültek, mert a menekülőt elérte már az uradalom tisztjeinek keze. De nem is volt hová menekülni. A földesurak már nem követték egymás példáját, hogy enyhébb feltételeket nyújtva uradalmaikba csábítsák a népet. Ha egy földesúr valami új intézkedést tett ma, hogy jövedelmét fokozza, abban szomszédja másnap már utánozta. Akármerre tekintettek a jobbágyok, mindenütt egy sors várt már rájuk.

A jobbágyok az előző században a török földesurak engedélyével a telki-állományhoz tartozó, valamint a pusztákon bírt szántóikat és rétjeiket zálogba tehettek, irtásaikat pedig *el* is *adhatták*. A XVIII. században az egymással harcban álló uradalmak arra törekedtek, hogy alattvalóiknak uradalmuk határain kívül semmiféle birtokuk ne legyen, mert ez megkönnyítette volna távozásukat. Ezért *jobbágyaikat földjeik zálogolásának, illetve adásvételének jogától az egész megyében megfosztották*.¹⁰⁹

Az utód nélkül elhunyo jobbágy után a feudalizmusban a földesúr örökölt. De e jogot is csak az 1750-es évektől kezdték érvényesíteni.¹¹⁰

A jobbágyok vagyoni helyzetébe más tekintetben is egyre mélyebben nyúltak bele. „Tapasztalt valóságos dolgok, hogy az atyafiak között az egyenletlenségből eredő osztály és elválás a vagyonos gazdákat szegénységre vezet, és abból az uraságnak is kára következik. . .” Ezért a káptalani uradalom megtiltotta, hogy az egy kenyéren élő atyafiak engedelmé nélkül telkükön megosztozzanak.¹¹¹

Amikor az uradalmak emelték a censust, érvénybe léptették és kihasználták a földesúri jogokat (az elővétel, a borkimérés, a kocsmá, a pálinkafőzés, a mézárszék, a malom, az erdőhasználat, a vadászat és a halászat jogát), akkor olyan terheket raktak jobbágyaik vállaira, amelyeket azok a török kiűzésétől egészen ez időkgig nem viseltek.

Az uradalmak magyar jobbágyai — láttuk — még a Rákóczi-szabadságharc leverése után is csak kilencedet, mérsékelt censust és csekély robotot adtak. Nem volt ugyan törvényesen szabad költözködési joguk, de azzal éltek. A földjeiket zálogba tehettek, irtásaikat adták-vették. Nem avatkozott a földesúr bele abba sem, hogy telkeiket megosztják-e vagy sem.

Ilyen terhek mellett és ilyen állapotban gyakorlatilag, nem *de jure*, hanem *de facto* helyzetük a szerződéses jobbágyokéval ért fel. *Csak most, a század derekán váltak az uradalmak szorítása következtében szokásjog, usus szerint szolgáló, szabad költözéstől megfosztott örökös jobbágyokká.*

Nemcsak a török időket átvészelt magyar jobbágyokat érte e sors, hanem azokat a nem nagyszámú magyar jobbágyokat is, akik a vándormozgalom révén kerültek Baranyába, és szóbeli szerződéssel települtek le.

De *usus alá kerültek* ekkor az uradalmakba szóbeli, néha még írásbeli szerződés mellett betelepült *horvát és szerb jobbágyok is*. Eleinte ők sem ismerték sem a vagyoni megkötöttséget, főleg pedig ilyen fokban nem azokat a terménybeli és pénzterheket, amelyeket az uradalmak most kényszerítettek

¹⁰⁹ KL—PC III. köt. 155. p. — 1756. V. 10.; *Kolosvári—Óvári* i. m. 5/1. köt. 482. p.

¹¹⁰ KL—PC III. köt. 215. p. — 1750.

¹¹¹ KL—PC III. köt. 153. p. — 1756. V. 10.

rájuk. A régi szerződéses állapotból csak a szabad költözés jogát sikerült nekik néhol megtartaniuk.

Ahogy a baranyai uradalmak külső életkörülményei, birtokharcai a török uralom alá nem került Magyarország előző, XVII. századi vonásait viselték magukon, ugyanúgy gazdálkodásuk is az 1740-es évek végén a XVII. századot idézte vissza. Ekkor érték el fejlődésükben oda, hogy jövedelmeikben a termékjáradék mellett a census és a földesúri haszonvételek kezdtek vezető szerepet játszani. A török uralmat nem látott országrész nagy uradalmában viszont már a XVI—XVII. században kialakult ez a helyzet.¹¹²

A baranyai uradalmak a földesúri haszonvételek bevezetésével egyidőben megindultak a majorépítés útján is. Azt remélték, hogy az allodiális gazdálkodás szintén pénzbevételeiket fogja gyarapítani.

A majorsági gazdálkodást folytató termelő-uradalom típusa német területen, az Elbától keletre tűnt fel. A megindításához szükséges területet a földesurak eleinte a műveletlenül álló földekből és az elhagyott paraszti telkekből vették.¹¹³ Az allodiális gazdálkodás kialakítása Mecklenburgban például a XVII. században kezdődött. Amikor a piac lendületet adott neki, hamar átsapott a műveletlen föld felhasználásából a művelt föld felhasználásába, azaz a jobbágyok földjeinek elvételébe, a jobbágyoknak a földtől való megfosztásába. A folyamat ezzel az eredeti tőkefelhalmozás egyik forrásává vált.¹¹⁴

A baranyai birtokosok látták, hogy legkönnyebben a borból pénzkelhetnek. Ez a felismerés vezette a pécsi káptalant arra, hogy pécsi, illetve Pécs környéki szőlőterületét kialakítsa. Az 1750-es évek elején látott neki a káptalan, hogy Szentmiklós pusztán szőlőket telepítsen.¹¹⁵ A pécsváradi uradalom Pécsváradon, a dárdai és a bellyei Villányban, illetve Vörösmarton alakított ki *allodiális szőlőket*. A káptalanit kivéve ezek az allodiális szőlők még egészen kis terjedelműek voltak. A bellyei uradalom villányi szőlője például 1736-ban csak 9 kapás volt.

Baranyában a puszták használatával kapcsolatban kezdtek feltűnni azok a jelenségek, amelyek az allodiális gazdálkodást Európa-szerte kísérték. Az uradalmak szerte a megyében eddig megengedték, hogy népük a XVI. és XVII. században elpusztult falvaik határát, a pusztákat használja. A földesurak jogukat egy részükre fenntartották ugyan, de a század elején az volt a szokásban, hogy bért sem igen kértek értük. Amint megkezdődött a földesúri haszonvételek életbeléptetése, illetve a majorsági gazdálkodás, a puszták szabad használatában is változás köszöntött a jobbágyokra.

Az allodiális szőlők után ugyanis az 1750-es években megkezdődött Baranyában az állattartással foglalkozó urasági majorok felállítása. A nagybirtokosok itt is a műveletlen földeken, az elpusztult falvak határain, azaz a pusztákon kezdték meg kialakításukat. S mert Délkelet-Európa lassan

¹¹² Szabó I. i. m. 192. p. ; Makkai László : I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 51. p.

¹¹³ Heinz Maybaum : Die Entstehung der Gutsherrschaft in nordwestlichen Mecklenburg. Berlin—Stuttgart—Leipzig, 1926. 154. p. (Beihefte zur Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 6. H.)

¹¹⁴ Johannes Nichtweiss : Das Bauerlegen in Mecklenburg. Berlin, 1954. 7. p.

¹¹⁵ KL II. 195: Descriptio Possessionis Patacs [1757 körül készült].

kapcsolódott bele a piacba, a majorok építése lassan haladt előre. E folyamatot néhány nagybirtok allódiúmának keletkezése jól megvilágítja.

Pécestől nem messze feküdt a káptalannak egy pusztája, Szentdomján pusztja. A török uralom alatt a cserdiek bírták.¹¹⁶ A félhold kiűzése után a káptalani uradalom népe használta. Holdjáért I máriást fizettek. A káptalannak esze ágában sem volt, hogy a pusztát jobbágyaitól elvegye. Amikor Fonyó Sándor nagyprépost 1765-ben egyik tisztjét utasította, hogy Szentdomjánon szántónak és rétnek alkalmas területet irtasson, intette, vigyázzon, a jobbágyokat valahogy földjükben meg ne kurtítsa.¹¹⁷

E pusztán 1754-ben tűnt fel a majorsági gazdálkodás első, kezdeti formája: az állattenyésztő allódiúum.¹¹⁸ Körülbelül 50 „fekete és szőke”, tehát külföldi tehénből álló csordát tartott itt a káptalan.¹¹⁹ Az uradalom azonban nem maga vesződött a majorral, hanem a kor elterjedt szokása szerint *arendásra*, úgynevezett svájcerosra bízta. A svájceros az állatok után darabszám fizette a bért. 1756-ban például 68 forint 23 dénárt. Az egyik uradalmi tiszt 1756-ban meg is jegyezte: „Bárcsak a káptalannak ne lenne ennél rosszabb gazdasága!”¹²⁰ Pedig a svájceros — mint később kiderült — erősen a maga kezére dolgozott.¹²¹ A káptalan 1767-ben birtokaira 500—600 juhot is készült telepíteni.¹²²

Azt is tervezte, hogy állattenyésztő majorsági gazdálkodását a Dráva mentén fejleszti tovább. Itt nyúlt el Kőrösönye nevű pusztája, amely kevés hasznot hozott.¹²³ Kőrösönye pusztát az uradalom jobbágyai, a bogdásaiak használták. Ahogy gyarapodott az állatállomány, úgy kellett gyarapítani az allódiúumhoz tartozó legelőterületet, ami viszont fenyegette a bogdásaiak pusztahasználatát. Öt évvel az állattenyésztő allódiúum felállítása után, 1759-ben már ott feküdt kérvényük a káptalan előtt, hogy Kőrösönye eddigi használatában megmaradhassanak.¹²⁴ A káptalan azonban 1762-ben a pusztát mégis elvette tőlük. Kimondta, hogy arra szüksége van, és különben is a bogdásaiak a pusztának nem viselték eléggé gondját. Tisztítsák ki és *trágyázzák* saját földjeiket — mondja a káptalani határozat —, s akkor megélnék abból.¹²⁵ Az egész pusztára azonban mégsem volt ekkor még a káptalannak szüksége. Látszik ez abból, hogy a következő évben mégiscsak bérbe adta, nem a bogdásaiaknak, hanem drávakeresztúri jobbágyainak.¹²³

¹¹⁶ KL I. 214: 7.

¹¹⁷ KL—PC IV. köt. 61. p. — 1762. VII. 23; KL I. 149. — Fonyó Sándor nagyprépost levélfogalmazványai 1765-ből.

¹¹⁸ Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. (Domanovszky Emlékkönyv. Bp. 1937. 705—706. p.)

¹¹⁹ KL I. 216: 3; KL—PC III. köt. 219. p. — 1757. III. 2; IV. köt. 53. p. — 1762. IV. 24.

¹²⁰ KL I. 216: 3.

¹²¹ KL—PC IV. köt. 52. p. — 1762. IV. 22.

¹²² KL—PC IV. köt. 240. p. — 1767. II. 19.

¹²³ KL—PC III. köt. 219. p. — 1757. II. 2.: „... praedium Kőrösönye exceptis paucis emolumentis otiosum et inutile haeret.”

¹²⁴ KL—PC III. köt. 342. p. — 1759. IV. 9.

¹²⁵ KL—PC IV. köt. 64. p. — 1762. XI. 30.: „... praedium Kőrösönye, ubi... suas terras neglexerunt, Dominium pro sui necessitate adaptari fecerit, ... subditi instantes suas terras arabiles, quas ad hoc tempus neglexerunt, repurgent et *fiment*, sequaciter sufficientes terras habebunt pro usu ipsorum necessarias.”

¹²⁶ KL—PC IV. köt. 73. p. — 1763. V. 14.

Az uradalmi tisztek máshol is állattartásra biztatták az uradalom vezetőit. A drávai birtokkerületben az összeírások alkalmával egyre azt ismételték, hogy jó legelőkre lehetne a Dráva mentén szert tenni, csak irtani kéne. Kemsénél például Zehi-pusztát kellene kiirtani. A vele szomszédos Gradistye pusztát is legelőnek lehetne használni.¹²⁷

A szőlőművelés és az állattartás után a *szántóföldi gazdálkodás* piac hiányában még lassabban alakult ki. A bellyei uradalom például még 1736-ban nem gondolt arra, hogy magának majorsági táblát hasítson ki. Ott tartott, hogy azokat a földeket, amelyeket határaikat szabadfoglalással használó jobbágysai elhagytak, velük felszántatta és zabbal elvettette. Az eszéki katonaságnak a zabot ugyanis el tudta adni.¹²⁸ A pécsi káptalan az 1750-es években Zehi-pusztán némi kukoricát termelt. Bicsérdi allódiuma évi 270 mérő gabonát hozott. A gabonával bevetett terület tehát 60–70 hold lehetett. Az uradalom tisztjei még ekkor az állattenyésztés kifejlesztése mellett kardoskodtak. „Német juhokat” kellene itt tenyészteni — javallották —, ahogy a környékbeli jobbágysok teszik.¹²⁹

Az Eszterházyak viszont a Dunántúl nyugati szélén fekvő birtokaikkal már bele tudtak kapcsolódni a piacba. Nőtt is náluk az allódiális szántók területe. Ezért panaszkolta népük 1766-ban, hogy régebben „az egész domínium szántott annyit, mint most egyetlen falu”.¹³⁰

Baranya távol esett még akkor a magyarországi piactól. Az itteni uradalom az 1750-es években megindultak ugyan a majorsági gazdálkodás útján, de a piac távolsága és ingatagsága miatt *majorsági gazdálkodásukat rendkívül alacsony színvonal jellemezte.*

Bár a majorsági gazdálkodás a kezdeteknél tartott, mégis maga után vonta a *robotterhek emelkedését.*

A dombóvári uradalomban, a pálosok mágocsi birtokán, a Czinderyek baksai uradalmában, a Batthyányak domíniumaiban, a pécsváradi apátság birtokán nőni kezdett a robot. Amikor az úrbérrendezést előkészítő vizsgálatokat Baranyában megejtették, a jobbágysok mindenütt egyöntetűen úgy vallottak, hogy ezt az uradalomból megszabott mértékben tartoznak adni. Tehát a robot a század derekára már *mindenütt meghaladta azt a 8–12 napot, amit eleinte kívántak.* A robot növekedésének írásos nyoma alig maradt, az usus alatt levő magyar falvak urbáriumokat, a délszlávok írásbeli szerződést nem kaptak. Amíg az allódium kicsiny volt, a kívánt munka is csekély volt, és nem is találták a jobbágysok terhesnek. Amikor pedig növekedni kezdett, nem szólhattak ellene. Nem volt írás a kezükben, nem hivatkozhattak semmire. A szokásjog nem védte meg őket a növekvő kizsákmányolástól.

Más volt a *német* falvak esete. A német telepés községek a robotot is szabályozó szerződéseket tudtak felmutatni. A nagykozári németek 1772-ben előadták, hogy az Eszterházy-uradalom az 1731-ben kötött települési szerződésüket semmisnek tekinti, és már attól egészen eltérő szolgáltatásokat

¹²⁷ KLI. 446: 19; KLII. 195. Descriptio terreni et possessionis Kemse [1757 tájáról].

¹²⁸ OL—Kam. U et C 94 : 25. Belye.

¹²⁹ KL I. 446: 11. Conser. Bicsérd. [1756 körüli időből]; KL—PCII. köt. 228. p. — Dékányi instrukció, 1750.

¹³⁰ PÁL—Bm. lt. — U — In re urbariali intimata et investigationes Dombóvár.

követel. A mekényesiek érkezésükkor, 1735-ben még olyan contractust nyertek, amelyben robotról nem volt szó. 1750-ben az uradalom ezt félretette, és az újba már 12 nap robotot iktatott bele.¹³¹ A püspöki uradalom hímesházi németjei panaszukkal 1766-ban egyenest az uralkodóhoz, Mária Teréziához futottak.

Harminc esztendővel ezelőtt, amikor letelepedtek — keseregték —, 12 napi robotot vállaltak. Panaszuk beadása idejére az ígás robot 67, a kézi robot pedig 40 napra szökött fel náluk. Kérik a királynő intézkedését, hogy régi szerződésük szerint bánjanak velük. A püspöki uradalom Püspöklak (ma Lak) és Geresd nevű falvainak németjei hasonló okokból hasonlóért koptatták Bécsben a küszöböt.¹³²

A pénz- és munkajáradék fokozására irányuló földesúri törekvések még egy intézkedést vontak maguk után. Említettük, hogy a század elején, amikor még engedményekkel kellett csalogatni a jobbágyokat, a földesurak kevés füstpénzzel és robottal is megelégedtek. Vagy ugyanazt a censust kérték minden jobbágytól, vagy egyben vetették ki azt falvaikra. Így jártak el a robotnál is. Gilvánfán például ez a rend megmaradt egészen az úrbéri rendezésig. A Batthyány-uradalom évenként 89 forint 41 dénárt rótt ki e falura.¹³³ Amint azonban állatállományuk némileg megnövekedett, a jobbágyok vagyoni állapotuk alapján osztották fel egymás közt a census összegét. A falu a gazdákat 3 csoportba sorolta. Baksán például az első csoportba tartozó 6 ökrös gazdák 8, a 2—5 ökörral bírók 6—7, az 1 ökörral bírók vagy igával nem rendelkezők 1—4 forint censust fizettek.¹³⁴ A robot elosztása is így történt.

Ahol azonban a vagyoni különbségek kialakulása után is fennmaradt az a szokás, hogy a jobbágyok egyenlő arányban viselték a census terhét, ott a szegények hátrányos helyzetbe jutottak. A negyed telkesnek számító 1 ökrös vagy igátlan gazda annyi censust, illetve robotot tartozott teljesíteni, mint a 6 ökörral bíró. A szegények zúgolódtak is ez ellen és azt kívánták, hogy a terhek szétosztása vagyoni alapon történjék.¹³⁵ Kapóra jött ez az óhaj az uradalmaknak. Engedtek a kérésnek, és összeírárták jobbágyaikat. Fennmaradt az az utasítás, amelyet a pécsi káptalan a telkeket összeíró tisztjeinek adott. E szerint a falvakban minden jobbágyot egyenként meg kell kérdezni, hogy hány tagú a családja, mekkora a földje és minők a terhei. Ha valamelyik családjához, állatállományához, tehát munkaerejéhez, képességéhez mérten soknak találná földjét, akkor el kell venni belőle, és annak kell juttatni, aki a birtokában levő tagnál többet is meg tud művelni. Ennek megtörténtével a censust és a különböző szolgáltatásokat a hazai törvények-

¹³¹ PÁL—Bm. lt. — U — In re urbariali intimata et investigationes Nagykozár, 1772. VII. 19; Mekényes, Mágocs, 1772.

¹³² PÁL—Bm. lt. — U — Uo.

¹³³ PÁL—B — Gilvánfa — Investigatio ad novem puncta.

¹³⁴ PÁL—B — Baksa.

¹³⁵ KL II. 195/f. Descriptio terreni et possessionis Szent Mártony [1756 körül készült]: „... toties singularis et vix quadrantem sessionis possidens praesto esse debet, quoties integrae sessionis cum pluribus conjugatis, et numerosae familiae colonus non secus in praestandis laboribus cum jumentis.”

nek és a szomszédos uradalmak szokásainak megfelelően a jobbágyokra birtokuk arányában lehet kiróni.¹³⁶

A jobbágyokat a kezükön talált földmennyiség alapján negyed, egész és fél telkeseknek minősítették. *Ezzel kialakult a határozott telekszervezet a jobbágyok állandó telkiállományával és az azon, tehát a birtokolt földmennyiség alapján megállapított terhekkal.* Az állandó telekszervezet kialakítására a földesurak azért igyekeztek, mert remélték, hogy ennek révén több census-hoz és több robothoz jutnak. Az állandó telekszervezet kialakítása Baranyában az 1750-es évek végén kezdődött. A megye főispánja Klimó György pécsi püspök ekkor kezdte ezt sürgetni.¹³⁷

Az állandó telekszervezet kialakításával az úrbéri szolgáltatások alapja Baranyában is a telek lett, mint az országnak azon részein, ahol a török nem járt.

A földesurak ezután sem fogytak ki az újabb meg *újabb követelésekből.* A bellyei uradalom a censuson kívül az apjával egy telken élő elsőszülött fiú után 1 imperialist, a második fiú után 50 dénárt, a harmadik után 75 dénárt szedett. A dárdai uradalom még találékonyabbnak mutatkozott. A jobbágy testvére után is meg fia után is 1—1 forintot hajtott be. Minden pár ökör és ló után ugyanennyit követelt.¹³⁸ Volt ezeken kívül minden uradalomban szüretelési engedély díj, lovászpénz címen legettetési engedély díj, amit még tetőztek az ajándékok, amelyeket az uradalmi tisztek aratáskor és szüretkor követeltek.

Baranya termelőerői még távol voltak attól, hogy utolérjék az ország török uralomtól megkímélt területeit. A nagybirtokosok az 1750-es évekre mégis *ugyanannyi* jövedelmet akartak kipróbálni baranyai uradalmaik jobbágyaiból is. A terhek ezzel hirtelen úgy megnehezedtek, hogy amikor a pécsi káptalan be akarta uradalmában vezetni őket, néhány tagja tiltakozott ellenük. Valószínűleg Fonyó Sándor nagyprépost hangoztatta az idegenből jött kanonokokkal szemben, hogy ilyen súlyos szolgáltatásokkal a káptalani jobbágyokat megterhelni nem lehet, mert az egyenesen „égbekiáltó”.

Ellenfelei azonban a világi uradalmak nyomán akartak járni, és véleményét mint felesleges aggodalmaskodást a következő módon utasították el: „Némelyek — noha minden alap nélkül — úgy látják, hogy ilyen új úrbéri adózással az alattvalókat megterhelni nem lehet *a nélkül, hogy az egyházi büntetést ne vonna maga után.* Nagyobb büntetéssel sújtja azonban az isteni felség a közigazság elhanyagolását vagy annak az orvoslásnak az elhanyagolását, hogy a közös terheket a bírt javakkal arányba kell hozni. Ezért az ilyen aggodalmaskodó vélemény inkább az igazság félremagyarázása, semmint a törvényekben jól megalapozott vélemény. Mindazt ugyanis, ami az országgyűlések határozataiban vagy a királyok dekretumaiban e

¹³⁶ KLII. 195 f. Descriptio terreni et possessionis Szent Mártony: „... qua in tota Dominio terminata [ti. a conscriptio], quoad alias urbariales obligationes, praestationes, census et datias in pleno capitulari singillatim relate ad patrias leges, vicinorum et commetaneorum consuetudines concertatio et determinatio subsequi poterit.”

¹³⁷ OL—Kam. — Friebeisz lt. 2. fasc. Klimó levele Friebeisz Ádám baranyai alispánhoz, 1758. VII. 3.: „... occasione futurae proximius particularis congregationis dimensionis fundorum adursionem majorem in modum commendo.”

¹³⁸ OL—Htt — TU — Responsa colonorum in Camerali Dominio Bellye ad novem puncta; PÁL — B — Bezedek ua.

tekintetben bennevan, a leghatározottabban mint isteni és egyházi követelményekkel összhangban álló törvényt meg kell tartani.”¹³⁹

A káptalannak e tagjai a világi nagybirtokosokkal együtt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a törvények alapján, jogosan járnak el, ha ugyanannyit követelnek jobbágyaiktól, mint az ország bármely más uradalmában. Amikor azonban az állami adó megyénkenti szétosztásáról volt szó, akkor tudták, hogy álláspontjuk hamis, akkor a szegény baranyai jobbágyokra való tekintettel egyszerre belátást, engedményeket és méltányosságot kértek.

Azok az intézkedések, amelyeket az uradalmak Baranyában a XVIII. század első felében hoztak, egyfelől hasznosak, előrevivők voltak. Az a rend, amelyet a nagybirtokosok itt meghonosítottak, elősegítette, hogy a török uralom alatti állapothoz képest a megyében magasabb színvonalú jobbágygazdálkodás alakuljon ki. A vadászat és halászat korlátozása a népesség szaporodásával együtt odahatott, hogy az őslakosság a gyűjtögetés és zsákmányolás helyett a gazdálkodás más ágait fejlesztette. A határok uradalmi összeírása előmozdította, hogy a jobbágyok gazdálkodása egyéni birtoklás alapján a határhasználat háromnyomásos formájában az állattartással szemben fejlődjék. A nagybirtokosok azonban ezeket a hasznos gazdasági intézkedéseket — és ebben van a káruk — szükségtelenül úgy valószínűsítették meg, hogy jobbágyaikat deklasszálták. Nemcsak nagyon megterheltek őket, hanem jórészt megfosztották attól a személyi és vagyoni szabadságtól, amelyet eddig élveztek. Ezzel a politikájukkal elérték, hogy magyar jobbágyaik még jó és üdvös intézkedéseiket is ellenállással fogadták. *A feudalizmus felerősödése a földesúri járadékokhoz kapcsolódón ugyanolyan formában játszódott le a megyében, mint a Habsburg területen a XVII. században — csak a török uralom alatt állott Dunántúlon egy évszázaddal később. A nagybirtok itteni irtózatatos ereje folytán azonban a jobbágytársadalom súlyos megrázkódtatásával, rövidebb idő alatt és kíméletlenebbül.*

A jobbágyok újjáépítő munkája

1720-ban országos összeírás készült. Baranya összeírói munkájuk során alaposan megismerkedtek a megyével. Dolguk végeztével egy összefoglalást szerkesztettek. Ebben előadták, hogy a megye gazdaságilag 3 tájra oszlik: 1. a Dráva menti síkság, a megye délnyugati és déli fele; 2. a hegyes-dombos vidék, azaz a megye északi része és végül 3. a megye dombos keleti fele a Duna mentének síkjával.

¹³⁹ KL II. 195: Descriptio terreni et possessionis Szentmárton: „... Unde verendum est ne cum sine legali fundamento quibusdam videtur ejusmodi urbariales datias de novo juxta leges patrias citra incursionem censurae Ecclesiasticae in medium subditorum introduci non posse, major censura Divinae Majestatis in neglectu communis justitiae vel non adhibendi remedii, quoad communia onera relate ad possessa beneficia proportionaliter applicando, nam ejusmodi meticulousa opinio est potius corruptela recti iudicii, quam in legibus benefundata reflexio, quidquid enim in actibus diaetalibus sive generalibus regum decretis eatenus reperitur, pro fundata lege conformiter divinis et humano-ecclesiasticis constituta esse firmiter tenendum...”

E gazdasági felosztást vesszük alapul, amikor annak sorrendjében megpróbáljuk a baranyai jobbágyok munkáját és életét a XVIII. század első felében bemutatni.

Az első tájat a megye összeírói 1720-ban a következő szavakkal jellemezték: a megye délnyugati, illetve déli része, „. . . amely egészen a Drávánál vagy ahhoz közel fekszik, . . . a vizek áradásai miatt nagyrészt mocsaras, nádasokban bővelkedik, a sík rész azonban száraz időjárás esetén terményei tekintetében a legjobb vidékkel vetekszik, csakhogy vetéseit és rétejt az árvizek igen gyakran tönkreteszik”.¹⁴⁰

A XVIII. század első felében az egész vidék lépten-nyomon a vizek, tavak és mocsarak tükrétől csillogott. A Dráva áradásaival évenként 3–4 hónapig vette birtokába a tájat. 1764-ben például átcsapott a töltésen. A Batthyányak sellyei uradalmának tiszttartója ekkor segélykiáltással fordult a szomszéd domíniumokhoz, amely megvilágítja a táj helyzetét. Ha az uradalmak valami együttes intézkedésbe nem kezdenek — írta a sellyei provisor —, egész Eszékig úszni fog a vidék, és minden falu elpusztul.¹⁴¹ A táj Drávába siető vízei, a Bodócs és az Almás patakok, a Pécsi-víz és a Fekete-víz tavasszal mindig kiléptek medrükből. De sűrűn megtették ezt még egy-egy nagyobb zápor után is. Sőt a Köröcsönyi-tó s a többi Dráva menti tó se maradt el mögöttük. Ilyenkor együtt pusztítottak. A vizek uralma látszott meg a táj szomorú, mindig őszi hangulatú képén. Egyik falujának, Piskónak határát 1757-ben egy uradalmi tiszt leírta. Hangsúlyozta, hogy sorai az egész tájat jellemzik: „Mindenütt haszontalan fák, fehér nyárfák, fűzek, égerfák, kis tölgyek, ezek alatt *sűrű bozót, amelyen még a jobbágyok állatai is alig tudnak áthatolni.* Délről és nyugatról veszélyes kiöntéseivel és mocsaraival a Dráva öleli körül a falut. Nemcsak Piskónak, hanem a szomszédos Hiricsnek és Vejtinek is attól a fenyegető veszedelemtől kell tartania, hogy a Dráva elhordva partját a medrével szomszédos, attól már csak öt ölnyire fekvő mélyedésbe betör, a helységet megkerüli, és az egész vidéket Szent Mártonig (Kisszentmárton) szigetté változtatja. . . . A falu határa több dűlőből áll, amelyek azonban mind ki vannak téve az áradásnak, . . . a nép gájálnak vagy gálallának nevezi őket. . . . E határt a Zehi határtól a kiöntések közt hosszú összefüggő terület választja el, amelyet malakának neveznek.”¹⁴²

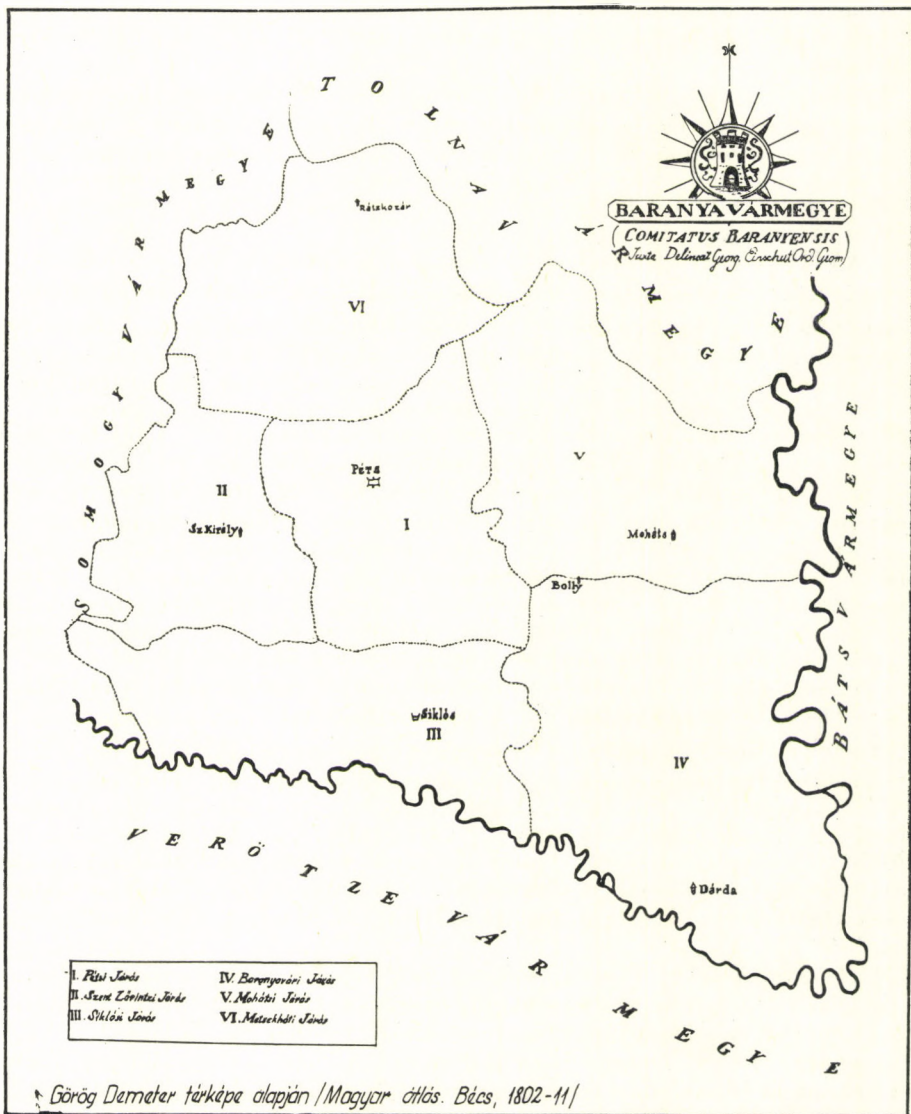
A török világ alatt a jobbágyságnak és földjének a kapcsolata átalakult. Alig akadt olyan falu, amely e másfél évszázad alatt ne változtatta volna meg a helyét, és népe a tájon belül ne húzódott volna más helyre.

A gátak, töltések gondozás nélkül maradvá, nem tudtak többé ellenállni a vizeknek. A Dráva elhordta partját, betört a mélyebb helyekre, és mellék-

¹⁴⁰ OL—CR 1720. Extractus generalis 14, 277. p.

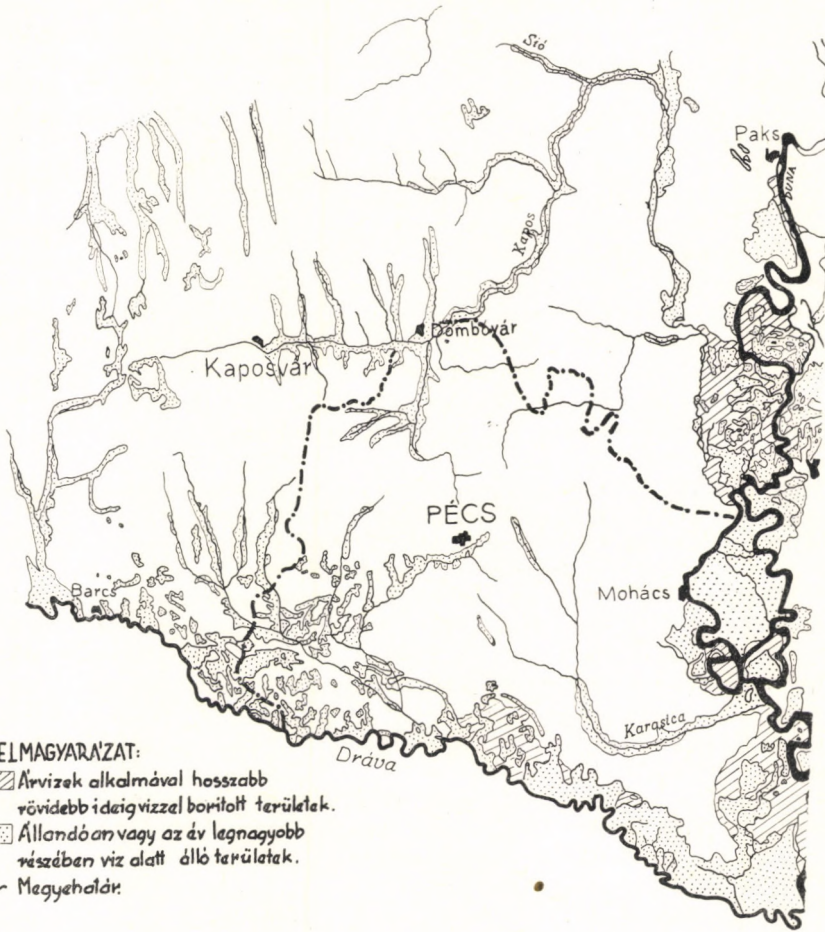
¹⁴¹ KL—PC IV. köt. 172. p. — 1765. VIII. 26. „Provisor. . . intimat, Dravum transgredi aggerem suum, et nisi in tempore opportuna praecautiones fiant, usque Eszekinam universos pagos et praedia extreme inundatum, ac per consequens plena ruinarum.”

¹⁴² KL II. 195. Descriptio possessionis terreni Piskó [1757 tájáról]; Uo. Descriptio terreni et possessionis Kemse.; Gáj jelentése erdő, lásd *Gombocz Zoltán — Melich János : Magyar Etymológiai szótár.* Bp. 1943. Maláka zombékot, kákát jelent, lásd *Czuczor — Fogarasi : A magyar nyelv szótára.* Pest, 1867. Emich.

Baranya megye járásai 1848 előtt

MÉRETARÁNY: 1:600.000.

JELMAGYARÁZAT:

- ▨ Árvizek alkalmával hosszabb
rövidebb ideig vízzel borított területek.
- ▤ Állandóan vagy az év legnagyobb
részében víz alatt álló területek.
- Megyehatár.

Baranya vízborította és árvízjárta területei a XIX. században

ágakat vágott magának. Az 1757. évi leírásban említett „haszontalan fák”, „a sűrű bozót”, ekkor kezdtek erősen terjeszkedni.

A török időkben a táj népének fő foglalkozása a *rideg állattartás* volt.¹⁴³ Az életben maradt falvak népe elsősorban állattartásra használta az elpusztult falvak határait, a pusztákat. A török idők jobbágyainak e terjeszkedését még tovább fokozta, hogy a termelőerők pusztulása folytán életük fenntartásában a vadászat és a halászat jelentősége megnövekedett. Mindkettő még az állattenyésztésnél is nagyobb teret kívánt. Az a föld, amelyből a jobbágy élt, nem esett többé egybe egykori falujának határával. A földművelés területe összezsugorodott, az állattartás, valamint a gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás területe viszont kiszélesedett.

A jobbágyok e kényszerűségből kiterjeszkedő gazdálkodása révén a falvak határai még a félhold uralma idején elmosódtak, egymásba szakadtak és összezavarodtak. Megtörtént ez még akkor is, ha azelőtt uradalmi határok választották el őket egymástól. A török földesúr, akinek birtoka rendszerint nem volt egészen azonos az egykori magyar földesúr birtokával, az ilyen változásokkal birtoka határain belül nem törődött. A magyar földesurak nagyobb része pedig elmenekült, s a távolból nem tudta szemét birtokán tartani. Különösen nem, ha faluja megsemmisült, s határával együtt pusztává vált.

A határoknak ez az összekuszálódása már a török uralom alkonyán bajokat okozott. Boros András büdösfai (ma Rózsafa) lakos 1744-ben a káptalani uradalomhoz tartozó Bánfa és a Pálffy birtokokhoz tartozó Ranódfai falvak (ma Ranódfapuszta) határperében vallomást tett. Apjától hallotta — adta elő vallomásában —, hogy a két község közt *a határok* miatt még a török időkben heves vita támadt, és ezért határjárást végeztek. Megjelent ezen Kanizsáról a ranódfai uraság ispánja is. A határjárás megkezdése előtt egy Kötél nevű bánfai jobbágy csizmájába bánfai földet tett, és „... a határ iránt esküdni akart mondván, hogy ő bánfai földön áll. De ezután megvizsgálván az ő csizmáját, hamisságban érték őtet, és kevés híja volt, hogy karóba nem húzták.”¹⁴⁴

A jobbágyok azzal, hogy a pusztákat használatba vették, fokozták az amúgy is feledésnek induló határok összekuszálódását. Így részben ők is okozói voltak azoknak a birtokpereknek, amelyek — láttuk — az új nagybirtokok születésekor támadtak.

A falvak mozgása, egyik helyről a másikra települése a török kiverésével nem szűnt meg. Még az 1740-es években is tartott. Nemcsak a német és szerb telepesek hullámzóttak ide s tova, hanem a megmaradt magyar falvak lakói is. Az uradalmak terhei, vallási intézkedései gyakran kényszerítették erre a népet. A pécsi káptalannak egy esetben például parancsot kellett kiadni, hogy Bogád lakói, akik együttesen hagyták oda falujukat, régi helyükre nyomban térjenek vissza.

¹⁴³ Baranya megye a XIV. században földrajzi adottságai miatt a nagyarányú erdei sertéstartó területhez számított, lásd *Belényesy Márta*: Az állattartás a XIV. században Magyarországon. Néprajzi Értesítő 1956. 53—54. p.

¹⁴⁴ KL I. 83: 23.

A puszták a jobbágyoknak továbbra is állattartásra kellettek. Még falvaik határait is — mint Dencsházán — túlnyomórészt erre használták, szántónak és réznek szolgáló területet alig irtottak.¹⁴⁵

Az uradalmak kényszeríteni akarták őket, hogy térjenek rá a fokozottabb földművelésre, és a pusztákat is erre használják. Amikor Kazó István, a pécsi káptalan nagyprépostja 1718-ban Csősz-pusztát Luzsok, Báski és Vejti uradalombeli falvakkal árendába bocsátotta, előírta: „mindenik falu a maga részét szorgalmasan kitisztítsa és művelje. Másképp elvételik tőle, és megbüntetődvén húsz forint bírsággal, másik félnek fog adatni.”¹⁴⁶

A jobbágyok a falvak határainak, továbbá a pusztáknak vizeiben, holtágaiban, kiöntéseiben és tavaiban halásztak, csikásztak. A nádasokban szárcsákat és madártojást szedtek. Az erdő szolgáltatja nekik a vadat, a vadgyümölcsöt, a vadmézet és a különféle gombákat.¹⁴⁷ E halász-pákász életre nem néztek jó szemmel az uradalmak tisztjei. Jobb szerették volna, ha a jobbágyok több gondot fordítanak földjeikre meg állataikra. Lustáknak, igényteleneknek bélyegezték őket.¹⁴⁸

A *szántóföldi gazdálkodás* terén szomorú kép tárul eléink. A XVI. és XVII. század szakadatlan háborúival, a termelőerők pusztításával a földművelést tönkretette. A határ birtoklásában elsősorban a népesség megfogyatkozása következtében a török járta Baranya is visszaesett a szabad foglalásba, a határ művelésében pedig a vadtalajváltásba.¹⁴⁹ Az 1700-as évek első két évtizedében minden család annyi földet fogott művelés alá, amennyit meg tudott munkálni.¹⁵⁰

Ha falvanként vizsgáljuk az 1715. évi conscriptiót, akkor azt találjuk, hogy a megye nyugati felében néhány falunál kétnyomást említ.¹⁵¹

Ez azt jelenti, hogy a *megye* elpusztult *keleti felében*, ahol rendkívül gyéren maradt lakosság, a jobbágyok a rendelkezésükre álló hatalmas földterületet

¹⁴⁵ PÁL—B — Conscriptio constitutivorum sessionalium in Dominii Üszög. 1767 VI. 26.

¹⁴⁶ KL I. 47: 15. — 1718. IV. 24.

¹⁴⁷ KL II. 195. Descriptio terreni et possessionis Szent Márton; *Hofer Tamás*: Vadfogó vermek a töröknek hódolt Baranyában. (Klny. az Ethnographia 1957. évi 2. számából 349. p.) A cikk utal a hódoltság utáni idők jobbágyainak vadászó életmódjára.

¹⁴⁸ KL II. 195. Descriptio terreni et possessionis Szent Márton: „Incolas. . . parum industriosi et ob id paucis contenti majorem curam clausurae piscium habent, quam rei agrariae aut pecuariae.”

¹⁴⁹ Tagányi Károly a földközösség visszaesésének lehetőségét elutasítja, lásd *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle I. évf. (1894.) 16. p. Vele szemben *Wellmann Imre* rámutat arra, hogy a török területen a Mohács előtti idők földközössége elpusztult, és a XVIII. században sarjadt újra. Lásd A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre. Bp. 1933. 57, 63. p. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. Domanovszky Sándor. 7. sz.); *Varga János*: A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. 12. p. (Tanulmányok a parasztság történetéhez. 1711—1790. Szerk. Spira György. Bp. 1952.)

¹⁵⁰ OL—CR 1720—Extractus generalis: „. . . neque habetur per totum Inelytum Comitatum distincta divisio agrorum ita et sessionum colonialium, sed *ubi quis quantum si poterit adaptare* agrorum, juxta facultatis possibilitatem usurpare solent.” OL—CR 1715 Belvárdnál megjegyzi: „eligitur campus ab incolis aratra habentibus.”

¹⁵¹ OL—CR 1715. 5, 64. p.

szabad foglalással használták. Ki-ki ott fogott magának művelés alá földet, ahol akart, és addig tartotta művelés alatt, amíg ki nem merült. Ennek következtében egy-egy falu határában összevissza, tarkán váltogatták egymást az őszi és a tavaszi vetés, a rét és a legelő foltjai a műveletlen föld tengerében. Akadt olyan falu a megye keleti felében, a dárdai uradalomban, amelyre az úrbérrendezés 1767-ben még ebben az állapotban köszöntött rá.¹⁵²

A megye nyugati felében azonban, a Dráva holtágai, a vadvizek, a mocsarak és az erdők oltalmában valamivel több lakos menekült meg, és némi állatállománnyal is rendelkezett. A határ birtoklási formája itt is a *földközösség* volt. A falu lakói azonban elválasztották a *kénnyomás* területét egymástól, és azon belül szabadfoglalással vették birtokba a legjobb, a legkönnyebben művelhető földeket. Annyit, amennyit igásállataikkal fel tudtak szántani. Igaerővel azonban rendkívül kevéssel rendelkeztek. Abban a két járásban, amely a megye e táját alkotta, 1737-ben a helyzet e tekintetben a következő volt:

Járás	A jobbágyok száma	Az igaerővel nem rendelkező vagy legfeljebb 1 ökörrrel bíró jobbágyok száma	A 2–3 ökörrrel bíró jobbágyok száma	A 4 ökörrrel bíró jobbágyok száma
Siklósi	1401	1213	187	1
Szentlőrinci	1221	990	227	4

E táj jobbágyai tehát a XVIII. század negyedik évtizedében még olyan kevés igaerővel rendelkeztek, hogy szántáshoz 4 ökröt csupán 0,19%-uk, 2 ökröt pedig csak 15,78% tudott kiállítani. A családok ezért a legszorosabban egymásra voltak utalva. Csak egymás ökreit összefogva tudták megművelni földjeiket. Még a negyvenes években is ez volt a helyzet.¹⁵³ Egymás támogatására, igaerőben való kiegészítésére nem is mindig egy falubeliek, egy közösség tagjai fogtak össze. A szomszédos uradalmak jobbágyai is egymásra találtak. A domíniumok nem nézték jó szemmel a dolgot, mert belőle határviták kerekedhettek, és népük könnyebben ki tudta így játszani őket. Ezért az 50-es években már kihirdették: „Senki vonyós marháját cimborára külső uraságba ne adja, se magának cimborát külső uraságból ne fogadjon, mivel az illetin dolgoktól nyughatatlan versengések és villongások származni szoktak, és az uraságnak galibás nyughatatlanságot okoznak.”¹⁵⁴

Az osztásos földközösség a falu jobbágyainak az *állatállomány alapján* osztotta ki a szántókat és a réteket. Az első csoportba tartoztak a 6 ökrös gazdák. A másodikba, akik 2–3 ökörrrel rendelkeztek. A harmadikba pedig azok

¹⁵² OL—Htt—TU—Investigationes ad 9 puncta in Dominio Dardensi: Darda: „Terras ad calcaturas subdivisas non habent, sed dispersim. . . possident.”

¹⁵³ PEK — Collectanea seu Miscellanea. Tom. II. 70. p. [Kézirat] Baranya megye sérelmei és az 1751. évi pozsonyi országgyűlésre menő követeknek adott utasítás: „. . . cum adminiculo coincolarum, conjunctis insimul plurium jumentis terras, quae ob angustiam terrenorum exiguas haberent, cultivare necessitentur.”

¹⁵⁴ KL—PC III. köt. 155. p. (17. pont) — 1756. V. 10.

a jobbágyok, akiknek vagy csak 1 ökrük volt, vagy egy sem. Földet az is kaphatott, akinek igaereje egyáltalán nem volt.

A földközösség csoportonként, arányosan osztotta szét a határt. Mecskén (ma Magyarmecske) például minden 6 ökrös gazdának 3 mérőre való föld járt. Akiknek 2—4 ökrük volt, azok 2 mérőre való földet kaptak. Ha valakinek 1 ökre volt vagy igással nem rendelkezett, annak $1\frac{1}{2}$ mérős jutott. A szomszédos és ugyanebbe az uradalomba tartozó Regenyén más volt a gyakorlat. A 2—4 ökrös jobbágnak 6—8 mérős szántót és 3—4 kaszás rétet osztottak. Az 1 ökrös és az igátlan jobbágyok pedig mindennek felét kapták. A földközösség a tájban nagyságrendben általában 10—20, 6—10, illetve 4—8 mérős földeket szokott kiosztani. Ha egy jobbágy állatállománya megnőtt, az osztásos földközösség lehetővé tette, hogy magasabb kategóriába emelkedjék, több földhöz jusson. Az osztó földközösséget ez a rugalmasság és a földesúr beavatkozása nélküli növekedés jellemezte. Ezért mondták az írások, hogy a falvak határa „nincs telkekre szétosztva”.

Az uradalmak csak azt tartották számon, hogy egy faluban hány jobbágyuk van, de hogy egynek-egynek a kezén mennyi a föld, azzal még ekkor nem törődtek.¹⁵⁵

A censús és a robotot a földesúr eleinte egy összegben vetette ki minden falura, és lakóik a terheket kezdetben egyenlő arányban viselték. Amint vagyoni különbségek keletkeztek köztük, azt kívánták, hogy amint a földeket, úgy a terheket is „képeségük”, vagyoni helyzetük arányában osszák ki rájuk. A földesurak — az ő oldalukról már a kérdést az előzőkben bemutatuk — falvanként összeírták jobbágyaikat: birtokolt földjeik alapján egész, fél vagy negyed telkeseknek minősítették őket, és kijelölték beltelkükhöz tartozó végleges birtokukat a határban. A földközösség osztó szerepe ezzel megszűnt, és helyébe szilárd, állandó telekszervezet lépett, azaz kialakult a jobbágyok *telkiállománya*. A jobbágyok szempontjából e tény azt jelentette — és ebben az összefüggésben, itt erre kell rámutatnunk —, hogy a terheket ezután arányosan, és pedig a birtokolt föld alapján rótták ki rájuk. Ugyanakkor azonban a *jobbágyok elvesztették azt a lehetőséget, hogy földjeiket a jövőben a földesúr engedélye nélkül növelhessék*. Ami szántó és rét még a határban maradt, arra a földesúr tette rá a kezét. Ebből ezután már csak engedélyével lehetett földet kapni. A jobbágyoknak ki is hirdették: „. . . az uraság híre, engedelme és pöcsétes levele nélkül új irtásokat akár szántóföldnek, akár szőlőnek, akár rétnak szabad nem léssen kezdeni.”¹⁵⁶

A megye nyugati felén csak a pécsi káptalan uradalmának falvai jutottak el az állandó, a szilárd telekszervezetig. A táj többi uradalmában továbbélt az osztó földközösség egészen az úrbéri rendezésig.

A megye nyugati részének legtöbb faluját minden tavasszal árvíz látogatta meg. Amikor későn, csak júniusra takarodott el, az őszi vetés elnyomrodott. A jobbágyok sorsa ilyenkor a tavaszi vetés eredményétől függött. Ha a lassan letakarodó árvizek ettől a reménységtől is megrabolták őket, akkor már csak a másodvetésű növények: a tatárka (polygonum), a tönköly,

¹⁵⁵ PÁL — B — Gyód: Conscriptio. 1767. X. 6.: „absque ulla intra seu extravillanorum appertinentiarum dimensuratione instituta ex ratione illa, quod nulla Dominium inter ac colonos quaestio, quoad capacitatem eorundem orta sit.”

¹⁵⁶ KL—PC III. köt. 153. p. — 1756. V. 10.; IV. köt. 43. p. — 1761. XII. 5.

a hajdina segített rajtuk, főleg pedig a kukorica, amelyből kenyeret sütöttek. A gabona itt az elvetett magnak háromszorosát, négyszeresét adta vissza.¹⁵⁷

A szem azonban gyenge minőségű volt. A gőzölgő mocsaraktól mindig párás, nedves levegőben hamar megromlott, és annyira tele volt zszsikkal, hogy szinte „elrepült”.¹⁵⁸

Ennek az extenzíven gazdálkodó, „szabad szántással, vetéssel, kaszálással, halászással, csikászással, tűzre és épületre való favágással, legeltetéssel és makkoltatással” élő világnak az 1750-es években kezdett bealkonyulni.¹⁵⁹

Egyfelől szaporodott a népesség. A terebélyessé vált nagycsaládok már egy házban nem fértek el. Ugyanarra a telekre kénytelenek voltak több házat is építeni, vagy elválni, és a telket egymás közt feldarabolni.¹⁶⁰

Hogy a század közepére a nagycsaládok mennyire elbokrosodtak, arra Boros János rugásdi jobbágy szavai mutatnak rá. E szerint náluk „egy háznál 12 házasak” voltak. Tizenkét házaspár egy beltelken, egy házban.¹⁶¹

A megduzzadt falvaknak határuk és az esetleg hozzá árendált pusztá az eddigi felhasználás mellett (csak a könnyen művelhető részeket használták) nem tudott már elég kenyeret adni. Új terület, további puszták kellett volna. De ilyenek már nem álltak rendelkezésre. Nem nyújthatta ki kezét a jobbágyság a szomszédos uradalmak pusztái után sem, mert ott is szaporodott a nép, ott is kellettek a puszták.

A lakosságnak nem maradt más választása, mint a határain belül növelni a megélhetéséhez szükséges területet. A jobbágyok látva a helyzetet, neki is feküdtek az erdők irtásának, a legelők, rétek tisztogatásának. Ezek a szükség szorítása alatt néha 2–3 év után már szántókká változtak át. A gáj (erdő), a láz (irtás) dülőnevek, a határnevekben előforduló *személynevek* (Teleki-dülő, Pap-rét, Vadasi-rét, Budai-irtás, Vörös-irtás stb.) utalnak a jobbágyságnak arra a kemény és hatalmas munkájára, amit az irtással ekkor végzett.

Hogy fordult a világ, azt több jel is elárulta. A falvak, különösen az olyan falvak jobbágyai, amelyeknek határa a szomszédos uradalmakkal érintkezett, legeltetés közben eddig is össze-összeakaszkodtak azon, hogy hová tartozik ez vagy az a legelő, kinek az állatait lehet behajtani ebbe vagy amabba az erdőbe. Amint megindult a községek határában és a pusztákon az irtás, a jobbágyok már nemcsak a legeltetésen csaptak össze, hanem az

¹⁵⁷ OL—CR 1715. — Kisszentmárton, Drávakeresztúr és Bási falvaknál említve; OL—Htt—TU—Investigatio super 9 punctis in Bonis Capitularibus. . . peracta.

¹⁵⁸ PEK—Collectanea seu Miscellanea. Tom. II. 70. p. [Kézirat]: „Frumentum. . . , quod in partibus istis *sylvosis* et *montosis*, in reliquo vero *paludosis* exiguum et vix pro sufficienti de anno in annum pane procreetur, . . . cum frugibus, in aliis Regni comitatibus crescentibus, *quoad qualitatem* comparabile non sit, atque adeo corruptioni ex intrinseca quapiam qualitate obnoxium, ut . . . ingruentibus . . . aestatis caloribus per cuculiones consummatur et in auras (ut ajunt) avolet.”

¹⁵⁹ KL I. 84: 25. — 1757. VIII. 27. Tanúvallomások a Bogdása és Drávafok közti határperben.

¹⁶⁰ KL II. 195. Descriptio terreni et possessionis Hirics: „Mappalia rustico et agresti labore constructa, ex quo familiae in varios ramcs abeuntes sessiones colonicales intra se divisissent, magnam ejusmodi fundorum ac domorum causerunt disordinem.”

¹⁶¹ KL I. 87: 17. Inquisitio a ranódfai pusztá ügyében, 1756. IV. 20.

irtásföldeken is. Azon tűztek össze, ki irthatja ezt vagy amazt a darab erdőt, és ki tisztogathatja meg emezt vagy amazt a rétet.

Königsegg Miksa gróf özvegye, Breuner Mária Antónia 1735-ben még az ellen tiltakozott, hogy a szomszédos Pálffy-uradalom jobbágyai birtokain, Badócsfán, Bodafán, Ábrahámfán *vadásznak, legeltetnek, fajznak*.¹⁶²

Hús esztendő múlva már egészen más jellegű esetről hallunk. Keszü egyik lakójának Kamanczi Gyurkának rétjét, „... mely maga örökségéhez tartozandó, ugyan említett valóságos keszüi határban vagyon, a szomszéd uradalomhoz tartozó pellérdiek loppal és erőszakkal, fegyverekkel és durungokkal istrásálván, tisztartójok jelenlétiben fényes nappal *megszántották*”. A föld tehát számukra ekkor már nem legelőnek, hanem *szántónak* kellett.¹⁶³ De a jobbágyok gazdálkodását, ezen keresztül megélhetését e tájon nemcsak a népességszaporodás veszélyeztette, amely több ember el-tartását követelte, hanem az uradalmak is, amelyek egyre többet követeltek.

Összefoglalva az eddigieket: *e táj jobbágyai kétarcú folyamattal kerültek szembe. Egyfelől terheik* (a census emelése, a földesúri haszonvételek bevezetése és a robot fokozása révén) *növekedtek*, súlyosbodtak, *másfelől gazdálkodási terük* (a vizek, az erdők és a puszták használatának, valamint a határok egy részének földesúri kézre kerülése révén) *kezdt csökkenni*. Egyelőre a folyamat előbbi oldala, a terhek növekedése volt a súlyosabb. A következő választút előtt állottak: vagy belenyugszanak a fokozódó terhekbe, vagy ellenállnak. Egyelőre az előbbit választották: húzták tovább a nehezedő ígát.

A megyének második tája, amely felé a következőkben tekintetünket irányítanunk kell, az északi része, a *Hegyhát*. Az 1720. évi országos összeírás készítője a következőképp jellemezte: „az egész hegyes és a rengeteg hegy, szikla és erdő miatt nincs kedvező helyzetben.”¹⁶⁴

Harminc év múlva egy uradalmi conscriptio, amikor Hetvenhelyt leírja, vele szinte a táj valamennyi faluját bemutatja: „Határa hegyeket és völgyeket ölel magába, melyeket körös-körül egyrészt hasznos, makkot termő tölgy, másrészt kőrös, nyár, fenyő, nyír és platánfákból álló erdő borít. A határt középen az Okor nevű patak szeli át. Ennek mentében, a falu szomszédságában kelet és észak felé fekszenek a nyáron üdén zöldelő rétek. A falu maga is egy sor házzal abban a nyugat felé nyúló völgyben fekszik, amelynek mélyén siet a hegyi források vizével táplálkozó patak. Középen áll a régi romokból mostanában helyreállított templomocská.”¹⁶⁵

A török háborúk romokkal vetették be e tájat is. Az őslakosság nagyon megfogyott. A település fellazult. A szántóföldi gazdálkodást amúgy is csak kevésbé tűrő területen állattartás, továbbá erdőből élés, azaz zsákmányoló gazdálkodás folyt, mint az előző tájban.

A jobbágyoknak *szántóföldi gazdálkodásukban* itt is majdnem előlről kellett kezdeniük mindent. Míg kevesen voltak s állattal alig rendelkeztek, határaikat *szabadfoglalással* vették művelés alá. Amint az állatállomány növekedett, kialakult az *osztó földközösség*.

¹⁶² KL I. 83: 35. — 1735. II. 18.

¹⁶³ KL I. 158: 28. — 1757.

¹⁶⁴ OL—CR 1720 Extractus generalis 14, 277. p.

¹⁶⁵ KL II. 195. Descriptio terreni et possessionis Hetvehely [az 1750-es évek második feléből].

1737-ben a táj helyzete a következő volt:

Járás	A jobbágyok száma	Az igaerővel nem rendelkező vagy legfeljebb 1 ökörrrel bíró jobbágyok száma	A 2–3 ökörrrel bíró jobbágyok száma	A 4 ökörrrel bíró jobbágyok száma
Hegyháti	874	748	126	—

E számok mutatják, hogy a XVIII. század első felében milyen szegény volt erre a nép. A legtehetősebb jobbágyok háza táján is csak 2–3 ökor akadt. S ezek is az összes jobbágyok számának igen kis hányadát, 14,41%-át tették ki. A táj valamennyi jobbágya arra volt kényszerítve, hogy szántásnál 5–6 jobbágytársával fogjon össze. Az osztó földközösség az 1760-as években, amikor már az igaerő megnövekedett, Hörnyéken egy 6 ökrös gazdának 20, egy 2–4 ökrösnek 16, annak pedig, akinek nem volt ökre vagy csak 1, 8 mérős földet juttatott.¹⁶⁶

Az összeírók szerint egy köből őszi búzavetés 2–3, egy köből tavaszi pedig 3–4 köből szemet szokott e vidéken adni. Ezért a jobbágyok inkább kétszerest, rozsot és árpát vetettek helyette. Legtöbbet azonban kukoricából termeltek.

A felszíni viszonyok és a friss irtások, amelyekkel a termőterület tágították, a Hegyhát lakóit a *kisebb értékű gabonanövényeknek*, a kölesnek és a hajdinának a termelésére kényszerítették.

A jobbágyok a termőterület növelése terén óriási munkát végeztek. A pécsi papnövelde felső uradalmában a termőterület például 1696–tól 1767-ig 133 magyar holdról 2576 magyar holdra nőtt fel. (A növekedés 1836%.)

A pénzszolgáltatások fokozása (a census emelése, a földesurak által élvezett haszonvételek bevezetése, a robot emelése) súlyosan érintette a Hegyhát uradalmainak népét is. Az erdőhasználatot azonban a domíniumok nem tudták korlátozni. Állandó telekszervezet 1760-as évekre csak 3 nagyobb helyen jött létre. Az irtás pedig szabad maradt. *A terhek nőttek, de a jobbágyok megélhetési lehetőségei nem korlátozódtak úgy, mint a megye nyugati részén.* A Hegyháton sok hasonlóság ellenére ezért kedvezőbb helyzetben élt a nép, mint az előző tájban.

Baranya *harmadik tája* az 1720. évi összeírás szerint a megye keleti fele volt. Ebben dombok váltogatják egymást, amelyek a Dunához közeledve síkságba mennek át.

Már ekkor megragadta az összeírók szemét, hogy ez a keleti rész a megyének gazdaságilag a legértékesebb területe, amely a többiek felülmúlja. Erre termett a legjobb gabona és a legtöbb bor.¹⁶⁷

¹⁶⁶ OL—Htt—TU—Hörnyék. Investigatio ad novem puncta.

¹⁶⁷ OL—CR 1720. Extractus generalis 14, 277. p.: „... respectu universalis bonitatis et procreationis, tunc pars Danubio vicina quoad procreationem frumenti, reliqua superare videretur. . .”; a dombvidékről: „... hoc tanem beneficiorum genere excellit priores, quoniam vini procreatio majorem ex eo summit originem.”

A táj arca az 1730-as években még nagyon elütött az ország többi részétől. „A törökök uralma a vidéket oly rettentően tönkre tette — írta Bél Mátyás —, hogy csak sokára lehet azt helyrehozni. A kiűzött barbár nép pusztításainak nyomai. . . lépten-nyomon láthatók voltak.” Erre tűnt el a legtöbb falu, a bozót itt hódított vissza a határokból a legtöbbet.¹⁶⁸

E tájban négy nép és annak gazdálkodása találkozott össze: a magyaroké, a horvátoké, a szerbeké és a németeké.

A magyarok, horvátok és a szerbek a megye e keleti részén falvaik határait — amint az 1715., illetve 1720. évi összeírásokból kitűnik — szabad foglalással vették birtokba, és azt vadtalajváltással használták. A vadtalajváltás lassan szorult mind délebbre. A megye legdélibb sarkában, Bellyén, a hasonló nevű nagy uradalom középpontjában a lakosok a határt még 1737-ben is így használták.¹⁶⁹

A földművelés erre még mélyebbre zuhant vissza, mint az előző két tájban. Amint a népesség erősödött, az állatok száma szaporodott, itt is kialakult az *osztásos földközösség*. 1737-ben az állatállomány azokban a járásokban, amelyek a tájat alkották, a következő képet mutatta:

Járás	A jobbágyok száma	Az igaerővel nem rendelkező vagy legfeljebb 1 ökörrrel bíró jobbágyok száma	A 2–3 ökörrrel bíró jobbágyok száma	A 4 ökörrrel bíró jobbágyok száma
Pécsi	2108	1891	217	—
Mohácsi	2244	1876	354	14
Baranyavári	1981	1661	311	9

Igaerő tekintetében ugyanaz volt a helyzet, mint a már áttekintett tájkon. A szántáshoz 4 ökröt a jobbágyoknak csak 0,36%-a, 2 ökröt pedig csak 13,92%-a tudott kiállítani. A táj egyetlen jobbágya sem volt önálló. Mindegyiknek 5–6 társával kellett összefognia, hogy szántani tudjon.

A magyar, a horvát és a szerb jobbágyok körében lassan indult, nehezen lendült neki a földművelés. Különösen a szerbeknél, akik határaikat az úrbéri rendezésig osztásos földközösségben birtokolták.

A szerb jobbágyoknál azért maradt meg ez az állapot, mert szívósan ragaszkodtak a marha-, főleg pedig a sertéstartáshoz. Gazdálkodásuknak többi ágát ennek rendelték alá. Számukra az volt a fontos, hogy állataiknak minél kiterjedtebb legelő jusson. Majson például, és még sok helyütt, nem engedték meg a faluban velük együtt lakó németeknek a sarjúkaszálást. S amikor állataiknak még így sem volt elegendő a legelő, akkor szántóik egy részét is legelőnek hagyták. Ha a szerbek magyarokkal, különösen pedig ha németekkel kerültek egy faluba, akik a szántóföldi gazdálkodásra

¹⁶⁸ Bél Mátyás: Descriptio comitatus Baranyensis. [Kézirat] OSZK 13. p.: „Cultus tamen pristinus haud amplius provinciae reddi potuit . . . Mahumedanorum incolatus turpiter regionem foedavit, ut diu vix potuerit repurgari. Et foetent adhuc vestigia barbarae gentis jam pridem ejectae.”

¹⁶⁹ OL—U et C 94: 25.: „Terrae arabiles in territorio hujus possessionis ad certas calcaturas non dantur, verum ad libitum colonorum arari et inseminari consueverunt.”

nagyobb gondot fordítottak, velük állattartó gazdálkodásuk miatt többnyire összekülönböztek. Vegyes lakosságú falvakból a szerbek ezért gyakorta elköltöztek. Később már a földesurak, hogy az összeütközést elkerüljék, ahová németeket szállattak, onnan a szerbeket rendszerint más faluba telepítették. A bólyiakat például az uradalom Rácmecske-re (ma Erdősmecke) rakta át. Az újraosztásos földközösség erre is úgy szűnt meg, hogy a jobbágyok számának megnövekedésével a földesúr alakította ki az állandó telekszervezetet. Pécs és Mohács gazdasága fejlődésével azonban maga a lakosság. Mohács az 1740-es években történt meg a határ felosztása. Pécs 1766-ban jutott el a szilárd telekszervezethez.

Ekkorra úgy megnőtt mindkettőben a lakosság száma, hogy azok eltartása kényszerítette ki a gazdálkodás megjobbítását. Pécs városa ezért elhatározását így indokolta: „mivel minden esztendőnkint a földek más kézre jutván, *se nem ganéjostatnának, se nem írtatnának, nagyobb haszonvétele okáért*, házanként elosztatnak, hogy így — kiki bizonyos lévén a maga földjében — jobban műveltethessenek.”¹⁷⁰

A német telepes falvak lakói a szántóföldi gazdálkodásnak ezt a fejlődését a szabadfoglalástól a szilárd telekszervezetig, a vadtalajváltástól a háromnyomásban használt, állandóan birtokolt földekig nem járták végig. A földesurak mindjárt szilárd telekszervezettel telepítették le őket, és minden német jobbágyoknak kijelölték végleges földjét a határban. Elsősorban a pécsvárad uradalom járt el így. Püspökmárok (ma Márok) 18, Árpád (később Nagypárad, ma Pécshez tartozik), Hímesházán, Geresden, Lakon (ma Püspöklak) 12, Nádason és Szárászon 6 — 12, Szederkényben 4, Vörösmarton 6, Maison meg 7 hold jutott minden egyes jobbágyoknak.

A természeti körülmények is arra készítették a németeket, hogy minden erejükkel a *szántóföldi gazdálkodás* felé forduljanak. Szarvasmarhát és lovat hoztak magukkal. Bél Mátyás mindkettőről megjegyezte, hogy kisebbek voltak, mint a szilaj nevelt hazaiak. A megye e tája azonban szűkölködött a rétekben, és ezért nem tudtak sok állatot tartani. Rét, illetve széna hiányában ugyanis nehezen tudták átteleltetni őket.¹⁷¹

A német jobbágyok olyan területekről érkeztek, amelyeknek mezőgazdasága magasabb fokon állott, mint Baranyáé. Állandó telekszervezettel, háromnyomásos határhasználattal gazdálkodásukat ott folytatták, ahol szülőföldjükön abbahagyták. *Gazdasági boldogulásukat azonban mégis annak a kedvezménynek köszönhették, hogy a földesurak kevesebb robotot követeltek tőlük.* Munkaerejüket és munkaidejüket nem vették úgy el, mint örökös jobbágyaikét. Hogy ez valóban így volt, hogy az örökös jobbágyok valóban nagyobb terheket viseltek, arra a következő eset világít rá. A pécsi klérus javainak szétosztása a püspök, a káptalan, a papnövelde és a székesegyház közt 1736-ban zárult le. A pécsi káptalan levéltárában van egy irat. Benne a

¹⁷⁰ Horváth Kázmér : Mohács II. József korában. Mohács, 1930. Mohácsi Múzeum-egyesület kiad. 54. p.; Pécsre vonatkozóan *Kolosvári—Óvári* i. m. 5/1. köt. 545. p.

¹⁷¹ *Bél M.* i. m.: „Res pecuaria haud excellit ob terreni angustias, praeter pecora, quae negotia domestica requirunt, in campis nulla serventur, iis etiam quae habentur, statura et forma boves Hungaricos haud ubivis exequantibus. Idem de equis dixerim. Equatia coloniarum frequentia haud admittit. Quos ad usus domesticos servant villicii, separatim nutriuntur.”

püspök panaszkodik, hogy az egyházi javak szétosztásakor megrövidült, mert kevés örökös jobbágy és ezzel kevés robot jutott neki osztályrészül. A püspöki uradalom 471 szabadköltözésű és 358 örökös jobbágyot kapott. Ezzel szemben a másik három egyházi uradalomnak csak 35 szabadköltözésű, de viszont 745 örökös jobbágyot ítéltek oda. Így nincs elég robotja, hogy a tizedeit összehordassa és a szükséges munkákat elvégeztesse. Még 193 örökös jobbágyot követelt, mert mint leszögezte: „... a szabadköltözésűek az örökös alattvalókkal semmiképp sem hasonlíthatók össze.”¹⁷²

A pénzszolgáltatások fokozását, azaz a census emelését, továbbá a földesúri haszonvételek bevezetését a megye e harmadik tájában csak a magyar, a horvát és a szerb jobbágyok, a robot növelését azonban már a német jobbágyok is megérezték.

Nem volt e táj népe számára súlyos, bár veszteséget jelentett a vadászat eltiltása, az erdők használatának és a halászatnak a korlátozása. Nyitva állott ugyanis előttük az a lehetőség, hogy irtás útján szántó- és szőlőterületeket növeljék.

Hogy a baranyai jobbágyok 1720-tól 1767-ig milyen hatalmas munkát végeztek, azt a következő adatok egybevetése bizonyítja:

Év	A jobbágyok és zsellérek száma	A szántóterület magyar holdakban	A rétterület kaszásokban
1720	3 480	49 891	7 636
1767	16 089	200 913	61 446

A szántóterület tehát 302%-kal gyarapodott, a rétterület pedig 704%-kal. A jobbágyok és zsellérek száma ugyanakkor 362%-kal nőtt meg.¹⁷³ Erről a hatalmas munkáról — mivel a XVIII. század első feléből határtérképeink nincsenek — csak a falvak dűlőnevei és a statisztika adnak felvilágosítást. A jobbágyok határaikban ekkor szorították vissza az erdőket, hogy szántókat és réteket nyerjenek. Kultúrtájat teremtő munkájukat a 60. oldalon közölt grafikon mutatja.¹⁷⁴

A földesurak arra törekedtek, hogy baranyai uradalmaik kormányzásában a XVI. és XVII. századra jellemző állapotok helyett a XVIII. századiak honosodjanak meg, és jövedelmeik fő formája a terményjáradék helyett a pénzjáradék legyen. Jobbágyaik ebben a szorításban nekifeküdtek, hogy gazdálkodásuk a XVI. és XVII. századot maguk mögött hagyva a XVIII. századi szinthez közeledjék. Csak közeledjék, mert akkora volt a visszaesés, hogy a XVIII. század közepén még nagyon hosszú út állt előttük.

¹⁷² KL I. 91: 3. Dátum nélkül, de az 1736-os felosztásra hivatkozás eligazít a kelteztést illetőleg: „... liberae migrationis incolae cum haereditariis nulla ratione comparari possent.”

¹⁷³ OL — Nádori lt. — Miscellanea conser. 12: 26. Tabella, 1835. XI. 6. — Ennek adatai nem egyeznek meg pontosan a Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (Bp. 1896. Magyar Statisztikai Közlemények 12. köt. 19. p.) adataival. A jobbágyok és zsellérek száma ez utóbbi szerint 5,8%-al több volt.

¹⁷⁴ A grafikon a táblázat adatai alapján készült.

A vetésterület alakulása Baranyában

Az 1741 és 1752 közti visszaesés valószínűleg rossz termésű évek következménye. Az ábra kétségtelenül mutatja, hogy a termőterület Baranyában a XVIII. század második felében rohamosan nőtt, részben a háromnyomásos gazdálkodás általánossá válása, részben pedig a falvak határain belül a használatlan földek művelés alá vonása révén.

A jobbágyok küzdelme az örökös jobbágyság ellen és a siklósi jobbágylázzadás

Baranya népe a hatalmas újjáépítő munkát úgy végezte, hogy míg egyik kezével dolgozott, a másikkal küzdött földesurai ellen.

Az uradalmak először — mint láttuk — a jobbágyoknak a török időkben gyakorolt szabad költözését, a vagyonuk fölötti rendelkezés szabadságát szüntették meg, aztán oly mértékű termék- és pénzjáradékot vezettek be, amelyet azok a török uralom napjaiban nem ismertek. A „régisabadságok” elvesztése miatt a magyar jobbágyok ellenálltak. A pénzjáradék bevezetésével a betelepült délszlávok is szembefordultak. A jobbágyoknak ez a harca az 1740-es évek végéig tartott.

Az uradalmak kemény eszközökhöz nyúltak a török uralom, majd a Rákóczi-szabadságharc napjaiban nagyobb szabadsághoz, sorsa önállóbb intézéséhez szokott néppel szemben.

Thurn Antal pécsi püspök, mivel nem tartózkodott egyházmegyéje székhelyén, 1737-ben szerette volna, ha Domsich Mátyás őrkanonok megmarad

továbbra is püspöki helynöknek. Domsich azonban e terhes és nehéz feladatot nem akarta tovább vállalni. Elhatározását úgy indokolta meg, hogy az éles fényt vet a pécsi egyházmegyére, a töröktől visszavett terület jó darabjának népére. „Az egyházmegye különböző nyelvű és nemzetiségű népe igen sok eretnekből [protestáns], schismaticusból [görög keleti] és azon felül rossz katolikusokból áll. A nép durva, üdvösségével nem törődik, és — ami a legfájdalmasabb — *engedelten, nyakas*, nagy része az arianismusból [unitarismusból] tért vissza, tévelygésének nyomait még máig is magán viseli, a *török nevelés szülötte*.”¹⁷⁵

Az előző, háborúkkal teli századok sokszor tönkretették az itt élő nép kezemunkáját, visszavetették gazdálkodását. A körülmények folytán valóban primitívvé, durvává vált. Mostoha sorsában azonban — amint ezt a európai társadalmi fejlődésben a lemaradt kisebb társadalmak analógiái mutatják — megnőtt *önállóságtudata*. Ezért az erőszakra könnyen felelt erőszakkal. Ugyanez a vonás jellemezte a betelepült szerbeket is.

A jobbágyok ellenállása sok formában nyilvánult meg. Míg lehetett, megváltoztatták lakóhelyüket s elvándoroltak. A század harmadik évtizedében azonban ezt már tömegesen nem tehették. Egyenként azonban továbbra is sűrűn szöktek meg az uradalomakból.

De a jobbágyok nemcsak menekültek az örökös jobbágyi sors elől, hanem azzal nyíltan szembe is fordultak. Az uradalmi tiszteteknek lépten-nyomon ellenszegülő jobbágyokkal gyűlt meg a bajuk. A földesúri kilenced, de különösen a tized beszedése nehezen ment. A jobbágyok különféle ürüggyekkel megtagadták vagy erőszakkal visszatartották, sőt néha el is ragadták a dézsmát. A tizedek kérdése olyan súlyossá vált, hogy az a megye, végül pedig az uralkodó, III. Károly elé került.¹⁷⁶

Azok a jobbágyok, akik összeütközésbe jutottak az uradalmakkal, mert dézsmálókat, ispánokat, hajdúkat vagy uradalmi tiszteteket vertek meg, és bizony gyakran agyon is ütöttek, végül betyároknak csaptak fel. Hemzsegett tőlük a rengeteg erdő, a bozót és a láp. Pécs mellett, a Jakab-hegy tetején, az egykori pálos kolostor romjainál még egy remete sem érezte magát tőlük biztonságban: „Haramiás idő lévén, kikre nézve néki nem volt barátságos fönt hálni, hanem lejtött éjszakára Ürögbe, . . . mert Szűcs János és Fa Jankó kóborlók rettenetes csintalanságok követtek el azon időben.”¹⁷⁷

A *szerb jobbágyoknak* még fokozottabban az volt a problémája, ami a magyaroké.

A betelepülő szerbek nem voltak mind ráják, a török uralom engedelmes alattvalói hazájukban sem. A török terjeszkedése elől tömegesen húzódtak fel a Balkán nyugati részén vonuló hegyekbe. Ott összekeveredtek a még nemzetiségi szervezetben élő pásztorokkal. E pásztortársadalom nemzetségeinek, nagycsaládainak a legelőért, állatokért vívott egymás közti összecsapásait, vérbosszúit és rablásait a török ellen fordították. Évszázadokon át folyt e küzdelem. Amikor a Habsburgok seregei a XVII. század végén a Balkánon megjelentek, e nemzetségi szervezetű, hegyei közt honvédő és

¹⁷⁵ KL I. 72: 52. Domsich Mátyás levele Thurn püspökhöz. 1737. X. 7.

¹⁷⁶ KL-PC III. köt. 106. p. — 1755. I. 3; KL I. 72: 55 és 69: 39.

¹⁷⁷ OL-C-T 4-5026. No. 10. — 1768. VII. 20-án tett vallomásából.

függetlenségi harcot viselő szerbek csatlakoztak hozzájuk. A Habsburgok hadjárata azonban nem sikerült. Hátráló hadseregeikkel menekült Csernojevics Arzén ipeki patriárka vezetése alatt e nemzetiségi szervezetű szerb társadalom egy része is. A Magyarországon letelepülő szerb nép kész volt katonáskodni, harcolni és vérét ontani az uralkodóért, de e szolgálatra hivatkozva állami adót fizetni nem akart. Vezetői Magyarország területén a bécsi udvartól önállóságot és függetlenséget szerettek volna kivívni. Természetes ezek után, hogy a szerbek a földesúri hatalmat még kevésbé akarták maguk fölött elismerni.

Az uradalmak és a megye először is a menekülések és szökések áradatának igyekeztek gátat vetni. Az utóbbi elrendelte, hogy mindenki, aki lakóhelyéről el akar utazni, tartozik az uradalma tisztjétől vagy mezővárosa, illetve faluja bírójától útlevelet kérni. Ebbe bejegyezték, hogy meddig lesz távol, visszatérte után kinek-kinek jelentkezni kellett ott, ahol az útlevelet kapta, és annak visszaszolgáltatásakor igazolni tartozott, hogy valóban a megjelölt helyen járt.

Ákit faluja határán kívül útlevél nélkül fogtak el, azt vasra verve a megye tömlöcébe vetették. Ezt az intézkedést, amelyet 1723-ban a szökő, bujdosó, betyárkodó, rabló jobbágyok ellen hoztak, 1729-ben megújították.¹⁷⁸

A szökések száma azonban nem apadt. A Duna meg a Dráva füzesei sok jobbágyot láttak titkon Bácskába, Szlavóniába átkelni, és onnan visszatérni. Ezért a megye tovább szigorította az intézkedéseket. 1736-ban mindkét folyó partján széthasogatta a jobbágyok csónakjait. A vízimolnárokat szigorúan utasította, hogy ladikjaikat mindig megkötve tartsák, és senkinek az átkelésben segédkezet nyújtani ne merészeljenek, ha nem akarnak megismerkedni a hóhérral.¹⁷⁹ A kereskedőknek pedig megtiltották, hogy a jobbágyoknak ólmot és puskaport adjanak el.¹⁸⁰

De a „rend” az 1730-as években csak nem szilárdult meg. Még keményebb eszközökre volt szükség.

A megye, hogy rendeleteinek érvényt tudjon szerezni, kénytelen volt nagy *fegyveres csapatot* tartani. 1729-ben 40 hajdút, 12 huszárt fogadott fel. Megigérte nekik is, meg mindazoknak, akik a betyárok üldözésében részt vesznek, hogy ha megsebesülnek, róluk, ha pedig életüket veszítik, hozzátartozóikról gondoskodni fog.¹⁸¹

Mivel mindenfelé rajzottak a jobbágyok, akik a törvénnyel összeütközésbe jutottak, a megyebeli magyar és német falvaknak megparancsolták, hogy 2 éjjeliőrt tartsanak. A horvát és a szerb helyeken a fenti okokból 4 éjjeliőrt tartását rendelték el.¹⁸²

1736-ban e rendelkezést megújították. Különösen a Duna és a Dráva mente falvait figyelmeztették, hogy a parancsnak tegyenek eleget.¹⁸³

¹⁷⁸ *Kolosvári—Óvári* i. m. 5/1. köt. 359, 459—460. p.

¹⁷⁹ *Uo.* 494—495. p.

¹⁸⁰ *Uo.* 284, 363, 446. p.

¹⁸¹ *Uo.* 459—460. p. — Tolna megye hasonló okokból növelte karhatalmát. *SzÁL* 3. fasc. 142. — 1716. V. 9-én tartott megyegyűlés jegyzőkönyve.

¹⁸² *Kolosvári—Óvári* i. m. 458—459. p.

¹⁸³ *Uo.* 493. p.

Mindazokat, akik a menekülő betyárokat, rablókat, haramiákat élelemmel, ruhával, fegyverrel látják el vagy házukban menedéket nyújtanak nekik, a megye halállal fenyegette.

Amikor a hajdúk és huszárok a betyárokat üldözték, a falvak jobbágyainak is közre kellett ebben működni. Ilyenkor „*lármat*” rendeltek el, amire minden épkezláb jobbágy tartozott fejszére, vasvillára kapni, és az üldözőknek segíteni.¹⁸⁴

A megye további statutumaiból azonban kiderül, hogy a jobbágyok, akik a földesúri hatalom ellen vívott harcuk során vétkeztek, menekülésükben éppen az uradalmaknál találtak menedéket és védelmet. 1721-ben a megye több hitelt érdemlő jelentés és tapasztalt eset alapján megállapította, hogy az uradalmi tisztek a keresett bűnösöket egyfelől üldöztették, elfogták és börtönbe is vetették. De másfelől, hacsak rajtuk állt, a szökevényeknek sokszor egérutat engedtek. A bebörtönzötteknek meg szívesen kegyelmet adtak, gyilkosokat, akiket királyi kegyelem se segíthetett volna, csupán pénzbüntetéssel sújtottak vagy büntetlenül elengedtek. Tették pedig ezt éppen a legnagyobb, a pallosjoggal rendelkező uradalmak.¹⁸⁵

Mivel a földesurak még nagyon szűkiben voltak a munkáskéznek, vérhatalmukat arra használták fel, hogy azokat a jobbágyokat, akik a törvénnyel összeütközésbe jutottak, befogadják, a megye karmaiból kimentsék, és velük alattvalóik állományát gyarapítsák.

A vérijoggal rendelkező legnagyobb uradalmak jobbágyállományukat így a többi földesúr kárára gyarapították. Azok pedig tudva, hogy van még menedék, a pallosjoggal nem rendelkező földesurakkal annál vakmerőbben szálltak szembe. Ezért a kisebb földesurak a nagyokkal szemben a püspök — főispán mögé sorakoztak, és a megyegyűlésen felhatalmazták az alispánt, hogy a bűnösök üldözésében az uradalmak területére léphet, ott az üldözőtteleket elfoghatja. Azokat nem tartozik a vérijoggal bíró uradalmaknak átadni, hanem a megye börtönébe kísértetheti, és felettük ítéletet mondhat.¹⁸⁶

Ez az intézkedés azonban sértette a nagy uradalmakat hatalmukban, de főleg érdekeikben. 1742-ben Berényi Zsigmond pécsi püspök, örökös főispán hangoztatta, hogy a bajok és törvényteleniségek a megyében minden eddigi intézkedés ellenére nem csökkentek, hanem növekedtek. Mégis nem azt szorgalmazta, hogy a határozatokat hajtsák végre, hanem meghátrált. A megyének nincs joga az országos törvényekben megengedett esetektől eltekintve — mondotta többek közt — a pallosjoggal rendelkező uradalmak igazságszolgáltatásába beleszólni. Az elfogott bűnösöket tehát nekik ki

¹⁸⁴ Uo. 458—459. p. — 1729.

¹⁸⁵ Uo. 283—284. p.: „quia . . . constaret — . . . nonnullos inelytorum dominorum officiales, hujusmodi privilegia (si qua haberent) [ti. a jus gladii] minus, quam par est aestimantes, ejuscemodi malefactores passim grassantes capi, persequique curare, sed et captos carceribusque mancipatos per incuriam ac oscitantiam suam fuga elabi, aut vero pecuniaria summa mulctatos etiam voluntarios et manifestos homicidas, quibus juxta mentem articuli 63. anni 1563 neque ipsa regia posset suffragari gratia, impune dimittere.”

¹⁸⁶ Uo. 283—284. p.

kell szolgálatni, mert egyenlőnek az egyenlő felett, a megyének a pallosjoggal bíró uradalom felett nincs hatalma.¹⁸⁷

A nagy uradalmak, a Batthyány, az Eszterházy, a bellyei uradalom ezzel a megye fölött nagy győzelmet aratott. Domíniumuk zárt terület, külön kis birodalom maradt a megyén belül igazságszolgáltatási tekintetben is.

Később, amikor már jobbágyaik száma eléggé megnövekedett, akkor is jó hasznát vették az uradalmak a pallosjognak. Alkalmos eszköz volt ez arra, hogy alattvalóikat vele engedelmességre kényszerítsék.

Hogy a nyakas, ellenálló jobbágyok megtörjenek, erre kéznél volt a deres, a börtön és a bakó. Baranya megye 1721-ben intézkedett az uradalmakba kiszálló hóhér testi épségének biztosításáról. Rendeletileg szabályozta, hogy munkája után mi jár: fővételért 6 forint, akasztásért 6 forint, keréketörésért 12 forint. A kínvallatás pedig annak foka szerint volt díjazandó.¹⁸⁸

Hús évi kemény küzdelem árán, amelyet a nagybirtokosok úriszékkal, hajdúkkal, megyei pandúrokkal, huszárokkal, deressel, tömlőccel, kínvallatással, fővétellel, akasztással és keréketöréssel folytattak, sikerült az ellenálló jobbágyságot az örökös jobbágyság jármába hajtani.

Alig enyhült a baranyai jobbágyoknak a termék- és pénzjáradék emelése ellen a szóbeli szerződések semmibe vétele miatt indított küzdelme, máris új harcra kényszerültek.

A Batthyányak, az Eszterházyak, a pécsi püspök és a káptalan uradalmiában a pénzjáradék emelkedését az allódiomok alakítása következtében a munkajáradék emelése kísérte, amely valamennyi jobbágyot terhelte. A pénzjáradék fokozása alkalmával az uradalmak a magyar és szerb szerződéses jobbágyok szóbeli kontraktusait szegték meg. A robot emelésekor már a német falvak írott szerződéseinek megsemmisítésére került a sor. A földesuraknak ez ellen az újabb követelése ellen kezét fogtak „az usus szerint traktált” magyar örökös jobbágyok, az ugyanebbe a sorba lenyomott szerb jobbágyok, valamint azok a német szerződéses jobbágyok, akiket most kezdtek az uradalmak megszorítani.

Miután az 1764–65. évi országgyűlés befejeződött, a vasi, zalai és a somogyi jobbágyok küldöttségei keresték fel az uralkodót, Mária Teréziát. Elpanaszolták, hogy terheiket földesuraik igazságtalanul és elviselhetetlenül megnehezítették. Nem sokkal később értek Bécsbe a baranyai Batthyány uradalmak népének panaszai.

Az uralkodó az említett megyékhez hasonlóan Baranyát is utasította, hogy a jobbágyok sérelmeit domíniumaik úriszékeivel vizsgálta meg. 1765 szeptemberében össze is ült a siklósi várban Festetich Lajos gróf, Somogy megye alispánjának elnöklete alatt az első ilyen úriszék, hogy a Batthyány család baranyai uradalmainak, a siklósi, a bolyi, az üszögi és a sellyei domíniumok népének panaszait megvizsgálja.

¹⁸⁷ Uo. 530. p. — 1742. X. 29-én tartott megyegyűlésen Berényi jellemezte a közállapotokat: „... quamvis non pauca salubriter constituta palam fuerunt; tantum tamen abest, ut haec eo transite, quo optassem, decurrerint, quin imo plurima, medio tempore his e diametro opposita evenisse, defectusque et excessus auctos potius quam diminutos fuisse...” A nyomában hozott statutum: „... comprehensi malefactores, dominis terrestribus, jure gladii gaudentibus, si eosdem repperint, restituendi venient, *paris siquidem in parem nullum imperium est.*”

¹⁸⁸ Uo. 348–349. p.

Az úriszék helyben hagyta azokat az urbáriumokat, amelyeket a felsorolt uradalmak alattvalóinak 1743-ban, illetve 1762-ben adtak ki. Érvényben maradtak tehát azok a pénzszolgáltatások, amelyeket ezek az urbáriumok előírtak. Eszerint minden telkes jobbágy földesúrnak évi 1 forint censussal tartozott. A jobbágnak vele egy telken élő házas fia vagy testvére 20 dénárt, a nőtlen 10 dénárt fizetett. Ezenkívül minden kaszás rét után 25, minden kápás szőlő után 13 dénárt kellett adniuk. Az uradalom valamennyi jobbágya hosszú fuvar megváltása címén együttesen 200 forinttal adózott.

A robot mennyiségét az úriszék a következő módon szabályozta: Megszüntette azt az addig fennállott gyakorlatot, hogy a földesúr az általa kívánt mértékben, más szóval *korlátlanul* vehette igénybe jobbágyait. Hogy a robotot és minden szolgáltatást igazságosan róhassanak ki, az egész telek nagyságát az uradalomban 18 hold földben és 8 kaszás rétben állapította meg. Ez lett a constitutum, amely után évenként 52 napi ígás vagy 104 napi kézirobotot kellett a jobbágyoknak teljesíteni.

A siklósi úriszék a pénzszolgáltatásokat még csak rendezte. A robotrendszerhez azonban, amelyet a Batthyány-uradalmak kiépítettek, igen félénk kézzel nyúlt hozzá. Ahogy a telek mértékét, a constitutumot is szűkre szabta, ugyanúgy robot terén is csak a kirívó jogtalanságot faragta le. Tartoztak a jobbágyok a megállapított roboton kívül az uradalmi kilenced- és a tizedgabonát kicsépelni, magtárba hordani, a dézsmabort pedig az uradalmi pincébe szállítani. Ezen kívül a három uradalom népének hetenként 4 robotot kellett Siklóásra, várbeli munkára kiállítani. A köteleességek sorában továbbra is meghagyták, hogy a jobbágyok tartoznak az uradalmi borokat a kocsmákra és educillatióra elfuvarozni, tartoznak továbbá nádat vágni, leveleket hordani és amikor azt az uradalom úgy parancsolja, előfogatokot adni. Minden „egyéb” pénz- és robotszolgáltatást töröltek. Az úriszéki ítélet megtiltotta, hogy az uradalmi tisztek a dézsmaszedéskor aratási pénzt, kévepénzt, hajdúik számára ugyanakkor élelmet és bort, szakácsuknak meg 1 máriást merjenek követelni. Tiltotta azt is, hogy a házasságú jobbágyoktól taksát szedjenek.¹⁸⁹

Amikor a megyei törvényszék ezt a döntést 1765 novemberében felülvizsgálta, néhány ponton jónak látta enyhíteni. Az úriszék az évi 52 nap ígásroboton, illetve a 104 nap kéziroboton kívül még rendkívüli robotot is engedélyezett. A megyei törvényszék az utóbbit korlátozta. Elrendelte, hogy a dézsmagabona kicséplését a kötelező robotba be kell számítani. A dézsmagabonának magtárba, illetve a dézsmabornak az uradalmi pincébe, majd onnan kimérésre szállítását pedig igyekezett korlátok közé szorítani. Kimondta tehát, hogy a domínium nem növelheti tovább majorsági szőlős- és vetésterületét.¹⁹⁰

A megyei döntés még így is a földesúrnak kedvezett. A Batthyányak azonban még azt a keveset is, amit vesztek, soknak, túrhetetlennek és törvénytelennek találták. Az urasági tisztek körömszakadtáig védték a kialakított nem sarcoló, de egyenesen nyúzó rendet. Az uradalom fiskálisa

¹⁸⁹ KL I. 146: 50. Sententia Sedis Dominalis Urbarialis Siklósiensis. 1765. IX. 14.

¹⁹⁰ KL I. 146: 50. — A sedria döntése 1765. XI. 26-ról: az uradalom „... economiam suam non auxerit, sed in statu tali, qualem designat ... permanserit”.

egy pillanatig sem tétovázott, hogy a megye ítéletét megfellebbezze. Az 1743. évi urbárium érvényessége — hangoztatta a domínium ügyésze — megingathatatlan. Az abban foglalt pénzbeli szolgáltatásokat vagy robotot se úriszék, se megyei törvényszék meg nem változtathatja. Arra nincs joga. Csak egyet tehet, ellenőrizheti, hogy az urbáriumot betartották-e. Márpedig a siklói uradalom lelkiismeretesen, gondosan megtartotta — állapította meg Frenzl uradalmi ügyész.

A fellebbezés miatt, de meg mert a megye ítéletét amúgy is a Helytartótanács döntése alá kellett bocsátani, a siklói uradalom jobbágyainak ügye nem zárult le. Ugyanígy a többi Batthyány-uradalomé sem.¹⁹¹

Nemcsak a baranyai Batthyány-uradalmak jobbágysai panaszkodtak és zúgolódtak, hanem „Esterházy Miklós ő hercegsége . . . megnyomorodott szegény lakos fiai is. Csekély könyörgő instantiával” folyamodtak 1766-ban a királynőhöz: „Istenben el nyugodott Esterházy Pál örökös földesurunk idejében az egész Domínium szántott annyit, mint most egyik falu, és azt bétakarította.” A robot immár heti 4 napra is felmegy. Hosszúfuvar hármat-négyet is szolgálnak egy esztendőben. Az uradalom a jobbágy hosszúfuvarait azonban „. . . csak annyiba veszi, mintha két napot szolgálna, ha három hétig odajár is, mindgyárt hajtja”. Magasra srófolták a censust, és mindennek tetejébe még zsaroltak, kegyetlenkedtek is az uradalom ispánjai.¹⁹² De a másik két baranyai Eszterházy-domíniumnak, a szentlőrincinek és a dárdainak a népe is jelentkezett panaszával: terhekkal agyon sanyargatják őket, a pusztákat elveszik, az irtásokat akadályozzák.¹⁹³

A panaszok áradata 1766-ban egyre duzzadt. A püspöki uradalom, után a káptalan népe is beállt a felzúdulnak sorába. A püspöki uradalomból Nádasd (Mecseknádasd), Bogád, Nagypál (Nagypall), Hetény (Hosszúhetény), Kölked, Váralja, Györe, Máza, Lak (Püspöklak), Szenterszébet (Erzsébet), Kátoly, Árpád (ma Pécshez tartozik) falvak panaszkodtak, hogy a robot és a szolgáltatások elviselhetetlenek. A pécsváradai uradalom népe ugyanezeket a keserveket megtoldotta még az uradalmi tisztek elleni kifakadásokkal. A káptalan birtokán az irtások elvétele emlegették.¹⁹⁴ Az alig allódizáló uradalmak csoportjába tartozó papnöveldei és székesegyházi uradalom jobbágysai nem a robot, hanem a napról napra növekvő természetbeni és pénzszolgáltatások miatt nyugtalanok voltak.¹⁹⁵

A halk „percegésekből”, hangos zúgolódásokból, panaszló kérvények keserűségéből vihar készült. Az ellenállás tüze 1766 tavaszán a somogyival egyidőben lobbant fel.¹⁹⁶

¹⁹¹ KL I. 459: 4. Urbarium Domini Boly. 1765. IX. 24.

¹⁹² PÁL—Bm. lt. — U — In re urbariali intimata et investigationes. (Alapleltár 287. 12.) — A dombóvári alsó uradalom kérvénye a királynőhöz. 1766. VI.

¹⁹³ PÁL—Bm. lt. — U — In re urbariali intimata et investigationes.

¹⁹⁴ PÁL—Bm. lt. — U — A Helytartótanács utasításai a megyéhez 1766. VIII. 11-ről, IX. 9-ről és IX. 10-ről.

¹⁹⁵ PÁL—Bm. lt. — U: „ . . . complura ipsos contribuentes plene enervantia aggravia.”

¹⁹⁶ *Vörös Károly*: Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. 331. p. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. Szerk. Spira György Bp. 1952.)

A megye azokat az urbáriumokat, amelyeket felülvizsgált és jóváhagyott, a királynó utasítása értelmében 1766 tavaszán életbe akarta léptetni. Erre a szentlőrinci Eszterházy-uradalom jobbágyai tömegbe verődve kijelentették, hogy többet robotot nem adnak. Nem akarták elhinni, hogy az uralkodó 12 nappal több robotot engedne vállaikra tenni. Meg kellett nekik mutatni a rendeletet. E tettük, a földbirtokosok szerint, „harcba hívó kürt” volt Baranya valamennyi jobbágya számára.

A megye kitűzte a napot, amikor a siklói, az üszögi és bólyi uradalom jóváhagyott urbáriumait kihirdeti. A jobbágyok közül nem jelent meg egy lélek se. „Menjen, aki akar!” — kiabálták. Azokat meg egyenesen halállal fenyegették, akik robotolni mernek. A szőlői pincékben bujdokoltak, és ott titkos gyűléseket tartottak. Amikor az első alispán e tiltott gyűlések miatt vezetőiket maga elé hívatta, azok megjelentek ugyan, de nem fogott rajtuk se szép szó, se fenyegetés. Egyre csak az évi 12 nap robotot követelték.

A Batthyány-, az Eszterházy-uradalmak népének példáját a többiek követték. Így az egész püspöki uradalom, pedig kezdetben ott csak 3 falu „okoskodott”. Az ellenállás, mint az erdőtűz, rohanva terjedt tovább Siklóstól keletre és nyugatra. Végigfutott a Dráva mentén, és elérte a pécsi káptalan drávai birtokkerületét. A káptalan 1766. július 4-én ülést tartott. Arról tanácskozott, mint lehetne vonakodó drávai jobbágyait a köteles engedelmességre szorítani. Úgy döntött, hogy a káptalani jegyző a drávai birtokkerület ispánjával keresse fel a megye alispánját, és kérjen bracchiumot, karhatalmat ellenük.¹⁹⁷

Végül is a robotmegtagadás megyeszerte általánossá vált. A földesurakkal többnyire egy húron pendülő falusi bírák hasztalan erőlködtek. Nyugalomra, csendre intő felhívásaiknak nem volt semmi foganatja. A nép mindenütt gúnyolta, csúfolkodó közbekiáltásokkal fogadta őket. Az egyik falu a másikat felgyújtással fenyegette arra az esetre, ha enged. „Nincs tavaszi vetés sehol, a széna mindenütt kaszálatlan marad. Előbb az állatok vesznek éhen, aztán majd az emberek” — sirt a megye. Az úriszék döntéseivel, noha azok „engednek nekik”, sehol sem elégednek meg a jobbágyok. Sőt még elkeseredettebbekké, vadabbakká válnak tőlük. Jobb volna — javasolta a megye a Helytartótanácsnak — meg se tartani azokat. A jobbágyok gyanúsítják ügyvédeküket, hogy az urakkal összejártsanak. A letárgyalt panaszaitak változatlanul újra meg újra benyújtják, hogy a megyét bosszantsák. Amikor törvény elé idézik őket, azért sem jelennek meg. Ha a megye végül kénytelen az ellenállás vezetőit elfogatni, az csak olaj a tűzre. A dombóvári parasztok példája fűti őket, akiknek híre a megyében közszájon forog.

Dombóváron 1766. május 27-én a beidézett jobbágyok komor parasztsereg kíséretében álltak az úriszék elé. Amikor meglátták Festetich Lajost, Somogy megye alispánját az elnöki székben, felkavarodott a zúgolódás moraja. A bíróság ekkor elrendelte, hogy az ülésterem ajtaját zárják be. Ezzel meggyújtotta a lóporos hordó kanócsát. A tömeg nem engedte kizárni magát a tárgyalásról. Hallani akarta, mit határoznak felőle. Pillanatok alatt betörte az ajtót, és megjelent a színen. Követelte, hogy az elnök azon-

¹⁹⁷ KL—PC IV. köt. 211—212, 216. p. — 1766. VII. 4, 18.

nal hagyja el a helyét, különben felgyújtják az épületet. A távozó Festetichet az úton agyon akarták verni.

Az úriszék tagjai természetesen a nagybirtokost védték. Salamon Sándor, Baranya megye alügyésze, aki az úriszéken hivatalból a jobbágyok ügyét képviselte, az Eszterházy-uradalom fiskálisának sugalmazására azzal csillapította le a felbőszült parasztokat, hogy menjenek csak nyugodtan haza. Míg a királynő döntése az ügyben meg nem érkezik, csupán annyi robotot adjanak, amennyi nekik tetszik.

A baranyai földesurak segítséget kértek a Helytartótanáctól, hogy elhárítsák mindazt a bajt, amit — szerintük — „saját hibájukon kívül kényteleneknek elszenvedni” (citra ullaam culpam perpetiuntur).¹⁹⁸

1766 augusztusában a robot megtagadását a jobbágyok a kilenced megtagadásával tetézték. A bolyi Batthyány-uradalom német jobbágyai arra hivatkoztak, hogy a Biblia csupán a tized fizetéséről tanít, de földesúri kilencedről nem beszél. Ezért az egyháznak járó tizedgabonát kinn is hagyták a mezőn, a kilencedet azonban nem, és elkezdtek takarodni. A megye pandúrokat küldött ki, hogy ezt megakadályozza, és vezetőiket elfogatta. Erre 1766. aug. 6-án a bolyi uradalom németjei botokkal fölfegyverkezve százas csoportokban bevonultak Pécsre. Itt körülfozták a vármegyeházát, az alispáni lakást és a megye tömlőcét. Követelték, hogy azonnal bocsássák szabadon azokat a bolyi és nyomjai jobbágyokat, akiket börtönbe vetettek, mert júliusban Kiskassán tartott gyűlésükön azt javasolták, hogy a kilencedet tagadják meg. A megrettent megye a foglyokat menten kiadta. A bolyi uradalom népe erre elvonult.¹⁹⁹

A nyugalom a megyében ezzel nem állt helyre. A siklói uradalom, az Ormánság parasztjai már 1765-ben kezdtek szervezkedni a földesúri hatalom ellen. Vezetük Járó Péter harkányi jobbágy volt. A többi vezető Varga István, Pápai János, Túrós Ferenc, Szabó József, Mitter és Mitterovics szintén ebből a domíniumból került ki. A titkos összejöveteleik miatt az említett 1765. évi úriszéki ülés megróttá már a siklói uradalom jobbágyait. Mivel az 1765. évi urbárium nem elégitette ki őket, nem hagytak fel a megbeszélésekkel. Annál kevésbé, mert a siklói domínium ügyésze fellebbezéssel élt vele szemben. Prefektusa pedig, amikor végrehajtásáról volt szó, nem akarta a résztelkeket az urbáriumban előírt mértékűre kiegészíteni.

Erre az uradalom jobbágyai Járó Péter falujában, Harkányban összejöttek. A siklói katolikus iskola mestere versben így adta elő a harkányi gyűlés célját:

*„Gyerünk egyben gyülekezzünk,
Igazágrul beszélgessünk,
Az t mi magunkban föltegyük
Hogy urunknak ne engedgyünk.”²⁰⁰*

¹⁹⁸ OL—Htt—Dep. Urb. — 1766. V. 1. A Helytartótanács utasításai Baranya megyéhez. Mellékelve Baranya megye közgyűlésének 1766. V. 3-án és VII. 11-én kelt felterjesztései. A dombóvári úriszékre lásd PÁL—Bm. It. — Kgy. jkv. 1766—194.

¹⁹⁹ Németh B. : Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. 589. p.

²⁰⁰ Spolarics Zsigmond iskolamester éneke a siklói jobbágyfélézéséről. Pontatlanul közli Bálint Ferenc : Siklós monográfiája. Siklós, 1928. 41—42. p. Az eredeti szövege a siklói róm. kat. plébánia Historia domusában, XVII. caput. Teljes szövegét lásd a Függelékben.

A résztvevők siettek szét a megye falvaiba és pusztáira. Felszólították a népet, hogy csatlakozzék, mert „a földesúri zsarnokság nagyobb, semhogy némán tűrni lehetne”. A vonakodókat állítólag megfenyegették, hogy falujuk házaira felszáll a vörös kakas, ha nem tartanak velük. Felhívásukra a siklói uradalom népe megtagadta a robotot, majd 1766 nyarán a kilencedet és a tizedet is.

Nemcsak a siklói uradalom, hanem a sellyei, a bólyi és az üszögi Batthyány domíniumok népe is csatlakozott hozzájuk. A mozgalom szálai azonban túlnyúltak a Batthyány-uradalmakon, túl még a megyén is. Faddi Ferenc 51 éves csapómester részt vett a Tolna megyei Ozorán abban a lázadásban, amely az Eszterházyak ellen irányult. Amikor levertek, elmenekült, és a Baranya megyei Hidor (Batthyány-uradalom) falu öreg bírójánál, Kultsár Pálnál húzódott meg. Szeptember 1-én vele és a hidori jobbágyokkal vonult Siklós felé. Gyulánál (ma Belvárdgyula) találkoztak a pécsváradi alapítványi uradalomhoz tartozó Berkesdnek és Szilágynak a népével, akik szintén odatartottak.²⁰¹ A menetben nagy számmal vettek részt a Batthyányak bólyi uradalmának szerb jobbágyai, akik a Dráván túlról is vártak segítséget.

Baranya jobbágyai azért álltak talpra, hogy tiltakozzanak az 1765. évi siklói urbárium életbe léptetése ellen, amelyet a megye az első sikertelen kísérlet után 1766. szept. 1-én akart Siklóson kihirdetni. A Batthyány-uradalom prefektusa, Stróbel Zsigmond és tisztjei érezték, hogy valami készül. Katonai segítséget kértek. Két század lovast kaptak. Augusztus 31-én 600 paraszt vonult fel Siklóásra. Csak karókkal, botokkal és husángokkal voltak felfegyverezve, mert a szolgabírák már előbb minden fegyvert elszedtek tőlük. Panaszaikat a kiküldött megyei bizottság jegyzőkönyvbe foglalta. A katonaság parancsnoka a siklói piacon csillapító beszédet intézett hozzájuk. A jobbágyok „erősen zúgva és kiabálva mentek el, és kijelentették: inkább testüket és életüket kívánják odaadni, semhogy kilencedet és dézsmát fizessenek”.

Nem is oszlottak szét. Másnapra, szeptember elsejére számuk, mint a lavina hirtelen 9000-re szökött fel. A siklói vár kapuja előtt fenyegetően állt a jobbágyereg. A katonaság parancsnoka szét akarta oszlatni őket. Hogy senkibe kárt ne tegyen, először csak a fejük fölé lövetett. A sortűznek így is lett egy áldozata. De a bécsi udvar jobbágypolitikájának áldozata lett az egész tömeg. A jobbágyok ugyanis azt hitték, hogy a királynő mellettük van, és megtiltotta, hogy ellenük fegyvert használjanak. Ezért lőttek csak vaktöltéssel rájuk. Nincs golyóbis, nincs golyóbis! — kiabálták, és a katonaságot, valószínűleg inkább csak a parancsnokát, kővel dobálták meg. Azt el is találták. Mire helyettese tüzet vezényelt és nekirontott a jobbágyok sűrűjének. Szétverték, szétszórták és a város végéig kergették őket. Ott a menekülők beleütköztek a Pécsről lóhalálában küldött katonai erősítésbe. Az is nekik esett. Délutánra az Eszékről érkező tüzekeket néma csend fogadta. Tizenkét paraszt maradt holtan a siklói vár alatt. A nagybirtok honvédő szerepe véget ért. Siklós várának falai már nem a földesurat és népet védték

²⁰¹ SzÁL — Criminalia. IV. 172. Az adatot dr. Hadnagy Albert levéltárigazgatónak köszönöm.

az ellenséggel szemben, hanem csak a földesurat saját népével szemben.²⁰²

Baranya népe nem szabadult meg az örökös jobbágyság igájától, amelybe a nagybirtok belekényszerítette. A régi szabadság, a szerződéses jobbágyokéval egyenlő szabadság nem jött vissza. Bele kellett törődni sorsába. Hogy ez az örökös jobbági sors mit jelentett, azt a kor egy egyházi beszéde világítja meg számunkra. Ennek szerzője az Ádámnak és Évának paradicsombóli kiűzetéséről és elvettetéséről szóló ítéletet így idézte hallgatóinak: „szolgáló örökös jobbágyok . . . leszteek és . . . nyomorult, paraszti rövid élet után mindnyájan meghaltok.”²⁰³

Nem véletlen, hogy ez a nagyarányú véres esemény Baranyában játszódott le. Ott, ahol a nagybirtok a Dunántúlon a legnagyobb kiterjedésű volt, ahol a megyét a legjobban a markában tartotta, ahol roppant erejénél fogva a jobbágyokat a legjobban nyomorította.

De a nagybirtoknak éppen a siklósi eseményekkel kapcsolatban megmutatókozó túlereje *országos jelentőségűvé vált*. Ez a lázadás is rádöbentette az abszolút uralomra törő udvart, hogy amennyiben államkincstári érdekekből segíteni akar a magyarországi jobbágyokon, akkor a feudalizmussal szemben erélyesebben kell fellépnie. Akaratának végrehajtását nem bízhatja a nagybirtokosok úriszékeire és vármegyéjére, hanem magának kell közigazgatási úton intézkednie. Így született meg a Mária Terézia-féle urbárium.²⁰⁴

Az a kérdés, hogy segített-e ez és mennyiben a baranyai parasztságon? Azokon a baranyai jobbágyokon, akiknek az önállóság-tudatát, az önállóság-vágyát — amit akkor engedetlenségnek és nyakasságnak neveztek — a siklósi véres nap sem tudta kioltani.

²⁰² PÁL—Bm. lt. — U — In re urbariali intimata et investigationes. — A Helytartótanács mandátuma a megyéhez, 1767. IX. 10.; PÁL — Bm. lt. — Kgy. jkv. 1766—240.; A Helytartótanács urbárium a siklósi uradalom részére. 1766. VIII. 7; *Eckhardt Ferenc*: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig. Századok 1956. 88. p.; *Bálint* i. m. 41. p.

²⁰³ *Csapódy Csaba*: A magyar barokk. Bp. 1942. 71. p.

²⁰⁴ *Eckhardt F.* i. m. Századok 1956. 88. p.

A helyi piac bontakozása

Az úrbéri rendezés végrehajtása után a baranyai parasztság életében lassan új tényező jelentkezett: a piac.

Mégpedig nem is egy, hanem két különálló piac. Az egyik volt a *külföldi*, a *távoli piac*, amely még csak a Dunántúl nyugati szélén érezte hatását. A baranyai uradalmak is ebbe igyekeztek bekapcsolódni. E piac hatást gyakorolt a földbirtokosok járadékpolitikájára, s ennek révén közvetve a jobbágyok sorsára. *A másik piac a helyi piac, a mezővárosok piaca volt.* Néhány baranyai falu ugyanis vásártartási jogot kapott, és ezzel mezővárossá vált.

Az előző korszakban, 1711 és 1767 közt a baranyai uradalmak számottevő felesleggel alig rendelkeztek. Csak miután a természetes szaporodás, a vándormozgalom és a telepítések útján benépesedtek, jobbágyaik állatállománya némileg megszorodott, szóval miután a termelőerők növekedtek, akkor tudták a termékjáradék rendszerét kiépíteni, és csak ekkor kezdett némi feleslegük mutatkozni.

Eladási lehetőség azonban gyéren kínálkozott. Az 1736—39-es török háború idején a hadsereg vásárolt ugyan a baranyai gabonakészletekből. De amint a háború elmúlt, vele a kereslet is elmúlt. A pécsi káptalan panaszkodott is a kamarának, hogy gabonáját csak nagy keservesen tudja eladni, és attól tart, hogy az a nyakán marad.¹

A fő vásárló később is a hadsereg maradt. Az eszéki, a vukovári katonai élelmezési raktárak és a szigetvári helyőrség élelmezési tisztjei vásárolgattak például a pécsi káptalan gabonájából, de a bőséges kínálat miatt nagyon foghegyről tárgyaltak vele, illetve megbízottjaival. Az amúgy is alacsony árat ugyancsak lenyomták, s még azzal is évekig adósak maradtak. 1753-ban például boldog lett volna a káptalan, ha 1800 pozsonyi mérő gabonáján, mérőnként 30 krajcárt számítva, túl tudott volna adni. A bőséges kínálatra vall az a tény is, hogy a vevők csak azzal az eladóval álltak szóba, aki vállalta, hogy a gabonát az általuk kijelölt helyre szállítja.²

A földbirtokosoknak ezért, ha terményeiket el akarták adni, futniuk kellett a piac után. A külföldi piac ugyanis ekkor még csak a Dunántúl nyugati szélét vonta be a forgalomba. A vállalkozó szellemű földesurak a jobbágyoktól nekik járó hosszúfuvaraikat arra használták fel, hogy vele

¹ KL—PC III. köt. 276. p. — 1760. VIII. 4.

² KL—PC II. köt. 8. p. — 1745. XI. 20; III. köt. 46. p. — 1753. V. 1.; 172. p. — 1756. X. 26.

eladásra szánt gabonájukat Pozsony, Sopron és Kőszeg vásáraitra juttasák el.³

Főleg azok a nagybirtokosok tették meg ezt, akiknek e hosszú úton birto-kaik estek közbe, ami a fuvarozást, a fogatváltást megkönnyítette. Tehát elsősorban a Batthyányak és az Eszterházyak. De még e domíniumok se látták a kereslet változékonysága és a Magyarországot gyarmati sorba taszító Habsburg vámpolitika következtében sok hasznot belőle.

E külső piac messzesége, bizonytalansága miatt a baranyai nagybirtokosok számára nem vesztette el jelentőségét az *uradalom népe*.

Az uradalmak borukat, pálinkájukat a kimérésen, illetve az uradalmi kocsmán, állataikat a földesúri húskimérésen, gabonájukat és kukoricájukat pedig közvetlenül vagy a kocsmá többnyire kereskedéssel is foglalkozó bérlője útján saját falvaikban értékesítették. A földesurak, hogy pénzbevételeiket fokozzák, uradalmaik központjainak igyekeztek *vásártartási jogot* szerezni. Így ezek *mezővárosokká* váltak, amelyeknek vásárai nemcsak a kocsmából és mézárszékből befolyó jövedelmüket fokozták, hanem egy új jövedelmi forrást is nyitottak: ez volt a *helypénz*.⁴

A pénzjáradékot kergető uradalmak arra kényszerítették jobbágyaikat, hogy azok pénzt teremtsenek elő, amivel censusukat, árendáikat megfizethetik. Pénzhez a jobbágyok csak a piacon keresztül juthattak. Az uradalmak tehát lassan piacba kapcsolódásra kényszerítették, árutermelés felé szorították jobbágyaikat is.⁵

A parasztgazdaságoknak a mezővárosok piacaira kerülő áruiból leginkább a *bor* tudott vevőre találni. De igen keveset, iccénként 10 krajcárnál többet ritkán kaptak érte. A borból Belgrád felé is volt némi kivitel, meg a Duna—Tisza közére.⁶ De ez is hamar megszűnt, mert Belgrád 1739-ben elveszett, a Duna—Tisza közén meg annyi szőlőt ültettek, hogy ott nem kellett többé a baranyai bor, és az a jobbágyok nyakán maradt. Ezért sóhajtott fel 1760-ban a megye leírása közben Piker: „csak a jó minőségű földhöz, annak kiváló termékeihez eladási lehetőség is járulna.”⁷

A *gabonával* sem állott másképp a dolog. Amikor rossz termés vagy jégverés látogatott meg egy-egy falut, akkor kereste a nép a legközelebbi vásáros helyen a gabonát. Különben csak néhány molnárnak sikerült eladni belőle örölte Zomborban, Eszéken, Szigetvárott vagy Kanizsán.⁸

A *szarvasmarhával* és a *sertéssel* ugyanez volt a helyzet.⁹

³ OL—Htt—Dep. Urb. Investigatio in Bonis Capitularibus super novem punctis.

⁴ PÁL—B — Contractus Urbarialis Szekeső. 1741. I. 20.

⁵ Rudolf Bičanič : Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji. (1760—1860). Zagreb, 1951. 10—11. p. (Hrvatska ekonomika na prijelazije iz feudalizma u kapitalizam I. Knjiga.)

⁶ *Bél M.* I. m. 14. p.: „... aegre tamen partem aliquam divendere possunt versus Belgradum, paucissimis in vicinias distractis.”

⁷ *Joannes Baptista Piker* : Topographia magni regni Hungariae. Viennae, 1760. Literis L. J. Kalivoda. 277. p.: „... modo ad felicitatem soli, ejus praestantissimos fructus in aes convertendi accederet facultas.”

⁸ *Georgius Papanek* : Geographica descriptio comitatus Baranyensis. Quinque-Ecclesiis, 1783. Engel. 189. p.

⁹ *Papanek* i. m. 193. p.: „... quaeSTORES ostiatim singulatimque pecora coementes multis regnis pecude hic nato educatoque famulantur.”

A paraszti gazdaságokból tehát kevés bor, gabona, kukorica és élő állat került a helyi piacra.

A jobbágyháztartások ugyanakkor elsősorban kisvasárut és textiliát kerestek a helyi piacon.

Ennek a szűk körben mozgó árucserének a lebonyolítására a vásáros és búcsús helyeken, a helyi piac központján megjelent a vásárok járó kereskedő és a házaló. Horváth Dániel alispán 1741-ben Lebt Moses hűgyészi kereskedőnek I esztendei házalást engedélyezett a megyében, „... mint-hogy az szegénységnek [a jobbágyoknak] nagy szüksége vagyon az vásárlásra”.¹⁰ A század második felében azonban szórványosan feltűnnek az első olyan szerbek és zsidók, akik az uradalmakban földesúri engedéllyel mint urasági kocsmá- és mészárszékbérlők meg is telepedtek.¹¹ Tevékenységüket lassan a gabona-, gypjű- és dohánykereskedésre is kiterjesztették. Ugyanakkor vasárut (*ferramenta rusticis necessaria*) és textiliákat (szövetet, szalagokat, pántlikákat, fonalat), továbbá pipákat árultak. A textilárukat Nagyszombatban, Pozsonyban, Pesten, a vasárut Grácban szerezték be, és maguk fuvarozták onnan el.¹²

Velük indult meg az uradalmak védszárnyai alatt a helyi piac *kereskedő rétegének* kialakulása.

Az *iparos elem* születésében szintén közrejátszottak az uradalmak. A domíniumok központjain a nagybirtokosok kovácsokat, ácsokat, bognárokat, kádárokat és molnárokat telepítettek le, akik majorjaik szükségleteire dolgoztak.

Számukat gyarapították az uradalmak ekkor meginduló ipari vállalkozásai. A káptalani uradalom például Németürögön (ma Pécshez tartozik) lisztörlő és olajmalmot, téglá és mészégetőt, sörfőzdét, továbbá tímárműhelyt, Pécsen pedig papírmalmot állított fel. Ugyanígy a püspöki uradalom Hosszúhetényben üveghutát, a bolyi uradalom Vókány mellett Trinitáson sörfőzdét, a bellyei uradalom pedig pálinkafőzdeket létesített. Kezdetben a molnárok, a papírmester, a téglamester, a sörfőző, a tímárok és a pálinkafőző kazános az uradalom emberei voltak.

Belőlük és mellettük egy, az uradalomtól függetlenebb iparosréteg is kezdett kialakulni. Akadtak a domíniumban olyan molnárok, akik saját malom állításra kaptak engedélyt. Ugyanígy úzték mesterségüket az uradalmak falvaiban a kovácsok, ácsok, bognárok és kádárok. Ezek a földesuraknak árendát fizettek, robotot nem teljesítettek.

A földbirtokos az árendán felül is húzott hasznot az ilyen iparosból. Az ácsok, a bognárok és a kádárok ugyanis munkájukhoz tőle, az uradalmi erdőkből vették a fát.

Több uradalomban egy idő múlva az iparosok hosszú lejáratú bérlet vagy vétel útján a földesurak ipari vállalkozásait kezükbe is kaparintották.¹³

¹⁰ OL—Kam. — Friebeisz lt. I. fasc. Horváth Dániel engedélye a nevezettnek 1741. XII. 4-ről.

¹¹ *Németh B.*: Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. 565. p.; KL—Sze 11: 2.

¹² DCB 4. köt. 21. p.; *Cserkúti Adolf*: Az első pécsi zsidók. PBME 7. évf. (1914.) 4. p.

¹³ *Rúzsás Lajos*: A pécsi ipar a feudalizmus végén 1686—1848. Pécs, 1956. 8—10. p. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. 6. sz.)

Ezek az iparosok majd kivétel nélkül föld-, de leginkább szőlőműveléssel is foglalkoztak. Az ipar még távol állott attól, hogy elválhasson a földműveléstől. A gabona- és lisztkereskedést űző molnárok és a marhakereskedést folytató mészárosok előtt csillant meg leginkább ennek reménye.

Tipikusan ilyen uradalmi központból nőtt fel önálló iparoselemmel bíró mezővárosi településsé a káptalani uradalom központja: Németürög (későbbi nevén Rácváros, majd Mecsekalja, ma Pécshez van csatolva). Hasonló módon a Batthyány-uradalmak központjai: Németbóly (ma Bóly) és Sellye.

A parasztgazdaságokból kikerült áru az uradalmival ellentétben túlnyomórészt szűk körben, a helyi piacon mozgott, amely csak a mezővárossal közvetlen szomszéd falvakat fűzte egybe. A bor és az állat volt az első áru, amely néha e piacról kiáramlott a tájba.

Az úrbérrendezés előtt a jobbágyság Baranyában még egészen önellátásra termelt. *A helyi piacok kialakulásának kezdete mutatja, hogy a parasztság az árutermelés útján itt az úrbérrendezés után, a XVIII. század második felében indult meg. Egy évszázaddal később, mint az országnak azokon a részein, ahol a török nem járt.¹⁴ A mezővárosokkal megszületett Baranyában a belső piacnak az első eleme. Azé a piacé, amely a feudalizmussal szemben a polgári fejlődést s vele a jobbágyság fejlődését szolgálta.*

Ez a piac még gyengén serkentette a jobbágyokat árutermelésre. A mezővárosok lakói maguk is túlnyomórészt mezőgazdasági árutermelők voltak, és a falu áruiból keveset vásároltak. Jelentősége abban van, hogy a falvak árugabonája és áruállata a helyi piacon keresztül az országos forgalomba került, a jobbágnép pedig pénzhez tudott jutni, amire a baranyai földbirtokosok járadékpolitikája miatt volt szüksége.

A földbirtokosok járadékpolitikája

Baranya földbirtokosai 1711 és 1767 közt hosszú és kemény harcok árán megszilárdították birtokaikat kifelé. Befelé pedig, ha nem is sikerült uradalmaikon belül minden jobbágyukat örökös jobbágyi sorba szorítani, azok terheit egységessé tették. Küzdelmüket az úrbéri rendezés fejezte be. Az úrbéri rendezés megakadályozott több uradalmat abban, hogy a termék-, a pénz- és a robotkövetelés terén túl messze menjen. A fejletlenebb domíniumok viszont nyertek vele, mert járadékaik emelkedtek.

1767 után a földbirtokosok arra törekedtek, hogy azokat a jövedelmeket, amelyeket nekik az urbárium biztosított, jobbágyaiktól meg is kapják. Ennek érdekében ismerniük kellett, hogy mennyi föld van egy-egy jobbágy kezén. Fel kellett volna tehát méretniük a jobbágyföldeket, amire az urbárium fel is hatalmazta őket.

A *felmérés* egy racionálisabb, ridegebb világ kezdetét jelentette. Amikor az úrbérrendezés megindult, akadt olyan uradalom, mint a Mihálovichoké,

¹⁴ *Makkai László* : Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp. 1957. (Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai. V. sorozat. Agrártörténeti tanulmányok. 2.)

ahol még a jobbágyokról sem tudtak pontos összeírást előadni, nemhogy az általuk birtokolt földekről.¹⁵ Ezután azonban a számok uralma egyre fokozódó szerepet kezdett játszani életükben.

Nem is minden uradalom látott neki ebben a korszakban, 1767 és 1790 közt a dimenzióknak. S amelyik hozzáfogott, az sem minden faluját mérte fel. Először többnyire csak ott hajtották végre a felméréseket, ahol tisztába akartak jönni azzal, hogy mennyi majorsági földdel rendelkeznek. II. József adópolitikai tervei, illetve az ezzel kapcsolatban kiadott előkészítő intézkedései siettettk a korszak végén a felméréseket. Hogy milyen nehezen szánták rá magukat a földbirtokosok, és hogy mennyire lassan haladtak vele, azt mutatja a pécsi káptalan esete. 1771-ben hozta az első határozatot, hogy falvait felméri. 1775-ben még mindig itt, a határozatnál tartott. Csak 9 év múlva 1784-ben végzett a dimenziókkal.¹⁶

A felmérések végrehajtása többnyire a *jobbágyok ellenállásába* ütközött. Ahol a jobbágyoknak kevesebb föld volt a kezén, mint amennyinek a megállapított telekszám szerint lenni kellett volna, ott a földesúr a hiányzó földmennyiséget tartozott kiadni. Ez esetben a jobbágyok nyertek, állapotuk javult. Ez volt azonban a ritkábbik eset. A dimenziók általában több földet találtak a kezükön, mint amennyi telki illetőségük szerint megjárt. Az úrbéri rendezés során ugyanis a jobbágyok rendszerint kevesebb földet vallottak be, mint amennyit birtokoltak, hogy kisebb terheket rójjanak ki rájuk.¹⁷ De nemcsak azért találhattak több földet a kezükön, mert abból letagadtak. Megnövekedhetett földjeik területe oly módon is, hogy azokat az úrbéri rendezés óta *irtásokkal* gyarapították.¹⁸

Ez esetben is rosszul jártak a jobbágyok. Ha ugyanis valamelyiknél több földet találtak, akkor ezért is vállalnia kellett az illetőnek az urbárium szerinti terheket. Különbözn e földeket az uradalom másnak adta. Ha jelentkező nem akadt, akkor a többletföld *maradványfölddé* vált. A maradványföldeket a földesúr nem csaphatta a magáéhoz, hanem azokat tartozott újabb telkek kihasználására fenntartani. Hogy valami módon el ne tüntethesse őket, a maradványföldek összegét a felmérés alkalmával készült úrbéri táblákba bevezették.

A dimensio nyomán rendszerint súlyosabbá vált a jobbágyok vállán a teher. Ettől félték a márfaiak is, amikor 1775-ben az uradalom határuk felméréséhez fogott. Kérvényt írtak az alispánnak, hogy ezt megakadályozzák: „Megállván a mostan nálunk lévő felséges királyi comissio által kiadott urbarialis constitutio mellett, ebben ezután is megmaradni kívánunk, nézvéen arra a kötésre, hogy valaki az urbáriumot felbontandja, halál légyen a fején. Mostan pedig az . . . *uraság hivat mindnyájunkat Siklósra új tabelláknak felvételére, melyben annyira szaporítottak robotjaink, hogy teljességgel el nem*

¹⁵ PÁL—B — Baksa összeírása, 1767. XI. 4.

¹⁶ KL—PC V. köt. 20. p. — 1771. XII. 23.; 172. p. — 1775. I. 23.; VII. köt. 211. p. — 1784. IV. 20.

¹⁷ KL I. 508 : 1. Úriszéki jegyzőkönyv, 1783. VI. 16.: „. . . indictationes . . . colorum occasione introducti B [enigni] Urbarii passim per Regnum, uti in Dominii quoque hujus possessionibus geometrice dimensis luculenter patuit, sinistras fuisse probatum.”

¹⁸ PÁL—B — Rácmecke, az 1798. évi erdőszabályozási per jkv. 5. p.

viselhetjük, és arra nem is megyünk. . . . Méltóztassék minékünk kegyes tanácsot adni, mitévők legyünk.”¹⁹ Ugyanezt tették a diósvizslóiak is. Itt a jobbágyok az uradalom tisztjeinek kijelentették, hogy addig megmaradnak a királynő urbáriuma mellett, amíg az alispán kérvényükre nem válaszol.²⁰

Ha pedig a jobbágyok nem vállalták a többletföldekkel járó többlet terhet, akkor azok másoké lettek. Elvesztettük – panasztolták ezért 1790-ben Nagy-harsány lakói – „őseink és magunk kemény munkájával kiirtott vagy pedig készpénzen szerzett, trágyázással erőben tartott földjeinket”.²¹ Török Sándor és másik négy nagyharsányi jobbágy nyíltan vissza is utasította az új úrbéri táblát, amikor azt nekik a felmérés bevégeztével a kezükbe akarták nyomni. Kijelentették, hogy egyetlenegy jobbágy se venné azt át a faluban, ha nem félne. A szolgabíró a makaeskodó Török és társai emlékezetébe idézte a gordisaiak esetét, akik megjárták, amikor néhány évvel ezelőtt ugyanígy viselkedtek.²²

A jobbágyok akkor is súlyos kárt vallottak, ha földjeiket *kisebb értékűre* cserélték át. Hogy ezt elkerüljék, a felméréseknél rendszerint azt követelték, hogy hagyják meg őket régi földjeik birtokában.²³

Ellene voltak továbbá a felméréseknek azok a jobbágyok is, akik nem rendelkeztek *elegendő állatállománnyal*. Nekik ugyanis attól kellett tartaniok, hogy az uradalom a telket elveszi tőlük, és ezzel zsellérsorba csúsznak le.²⁴

A földbirtokosok természetesen arra törekedtek, hogy a telkiföldeket a nagy családdal, illetve állatállománnyal rendelkező jobbágyaiknak juttassák. Minél munkabíróbb és tehetősebb volt ugyanis egy család, annál több járadékot remélhettek tőle. A felmérések előtt ezért rendszerint összeírtatták, hogy a telekért jelentkezőknek mekkora a családjuk és milyen az állatállományuk. Ilyenkor juthattak az újonnan települők vagy azok a zsellérek telekhez, akik igaerőt szereztek.

A dimenzió következtében a telkek száma rendszerint emelkedett. Volt azonban olyan eset is, hogy változatlan maradt. Amikor a pécsváradi uradalom alattvalói látták, hogy kisebb terhek mellett juthatnak hozzá ugyanahhoz a földdarabhoz, ha az nem telkiföld, hanem maradványföld, a meglévónél nagyobb telket egyszerűen nem vállaltak. Egész addig nem, míg az uradalom a remanenciák után is annyit nem követelt, mint a telkiföldek után.²⁵

A felmérés akkor jelentett súlyos veszteséget a jobbágyokra, ha a földesúr ezután nem engedte meg, hogy *szabadon irtsanak*. Baranyában 1790-ig ez nem következett be. A pécsi szeminárium magyarthertelendi jobbágyai

¹⁹ PÁL–Bm. lt. – U – Márfa, 1775. IV. 14.

²⁰ PÁL–Bm. lt. – U – Uo.

²¹ PÁL–Bm. lt. – U – Jelentés Nagy-harsány dimenziójának hitelesítéséről, 1790. XII. 16.: „. . . apto sermone perloquemur incolas maxime eos, qui in fundis longe ultra indictionem olim potentes fuerunt, ideo potissimum palam reclamavisse, quod per eam suis, ut ajebant, gravi suo, et avorum suorum labore exstirpatis, aut aere parato emptis, partim continua fimatione foecundatis exclusi.”

²² PÁL–Bm. lt. – U – Uo. – Boda szolgabíró jelentése, 1791. X. 23.

²³ PÁL–B – Szaporca: „coloni. . . in priore suo possessorio fundorum permanere flagitassent, in illo usque ulteriore. . . comitatus. . . dispositionem relicti et fundi eorundem, prout nimirum quilibet illos actu teneret, remensurati. . .”

²⁴ PÁL–Bm. lt. – U – Relatio super dimensione Domini Siklós.

²⁵ PÁL–B – Jelentés Berkesd kiméréséről, 1783.

például 1784-ben azzal a panasszal éltek a megyénél, hogy nem kapták meg a telkiállomány őket megillető kiegészítését, az adjustatiót. A káptalan elismerte, hogy ez való igaz. Válaszában azonban rámutatott arra, hogy viszont megengedte az irtást, amelyet a telekbe nem számított be, és nem is szedett érte semmiféle díjat.²⁶

Akár felmérették jobbágyaik földjeit, akár nem, a baranyai földbirtokosok az urbáriumban megállapított termék- és munkajáradékokat igyekeztek lehetőleg megváltani. Erre az készítette őket, hogy termékeik értékesítésében a legnagyobb nehézségekkel küszködtek. A külső piachoz nehezen fértek hozzá. A szállítási költségek hasznuk igen tetemes részét emésztették fel. A bolyi uradalom például 1784-ben Farkas János komáromi hajótulajdonosnak 2222, Vaterics János bajai hajótulajdonosnak pedig 1938 forintot fizetett ki fuvarra. Az uradalom ez évben szemegabonából 16 579 forintot vett be. A szállítási költségek tehát a bevétel $\frac{1}{4}$ részét emésztették fel.²⁷

Az uradalmak ezért igyekeztek megváltani az ún. konyhai ajándékokat (csirke, kappan, tojás és vaj), sokszor a kilencedet is, de különösen a robotot.

Sauska János Antal földesúr például falujának, Godisának lakóival 1771-ben úgy egyezett meg, hogy azok az úrbéri szolgáltatások helyett évenként 180 aranyat rónak le. Kishajmás lakóinak meg évi 200 forint ellenében a robotot engedte el.²⁸

A baranyabániaiak ugyanakkor a bellyei uradalommal abban állapodtak meg, hogy évi 52 napi ígás robotból 12-öt, a kézi robotból pedig 92-öt leszolgálnak, a többit napi 25, illetve 12 $\frac{1}{2}$ dénáron megváltják.²⁹ A pécsi papnövelde 1771-ben úgy szerződött a husztótiakkal, hogy az egész telek után járó 104 napi kézi robot helyett csak 18 napot szolgálnak. A többi 86-ot napi 10 krajcáron megváltják. Évente két hosszúfuvart tartozott volna a falu adni. Ebből is az egyiket az uradalom elengedte.³⁰ Batthyány Tivadar gróf az úszögi uradalomhoz tartozó Szava népének 1777-ben olyan feltétellel engedte megváltani a robotot, hogy minden ígás napért 40, minden gyalog napért 20 pénzt fizetnek. De viszont kikötötte, hogyha „az uraságnak a robotra szüksége érkezne, a szavaiak tartozni fognak . . . fönt kitett bérért, amint tudniillik . . . a megváltás megengedett, mind a gyalog mind a marhás munkát . . . megtenni”.³¹

A bolyi uradalomban 1774 és 1784 közt jelentős összegeket tett ki úgy a kilenced, mint pedig a robot megváltása címén az uradalom pénztárába befolyó összeg.³² A remanenciális és a bérbe adott földek után azonban a bolyi uradalom a tizedet természetben szedte be. A robotot már inkább pénzből kívánta. A pécsváradi domínium szintén így járt el: „Mivel pedig a jobbágyok közül sokan találkoznak, kik a házhelyi minéműségek felül szántóföldekkel bírnak, azokról a következő rendtartás szabatik, hogy az

²⁶ KL I. 442 : 25. Ad querelas Hertelendiensium occasione urbarialis investigationis anno 1784 factae responsum.

²⁷ PÁL-Bólyi u. lt. 1932. fasc. Hauptrechnung 1784. 6. p.

²⁸ PÁL-B — Godisa; Uo. Kishajmás, 1768.

²⁹ PÁL-B — Bán robotmegváltási szerződése az 1769–72. évekre.

³⁰ PÁL — Pecsétlenyomatok gyűjt. — Husztót.

³¹ PÁL-B — Szava.

³² PÁL-Bólyi u. lt. — 1932. fasc. Hauptrechnung 1774, 1782, 1784.

*A robotmegváltás feltételei a pécsváradai uradalomban 1767–1784 közt*³³

Hely	Év	A jobbágyok				A házas zsellérek			A háztalan zsellérek			
		Teljesített robotnapjaiknak száma	Megváltott robotnapjaiknak száma	Egy nap váltása krajcárban	Az évi váltás-összeg frt-ban	Megváltott robotnapjaiknak száma	Egy nap váltása krajcárban	Az évi váltás-összeg frt-ban	Megváltott robotnapjaiknak száma	Egy nap váltása krajcárban	Az évi váltás-összeg frt-ban	Az élelmiszerek megváltása telkenként krajcárban
Pécsvárad	1779	38 kézi	66 kézi	4 ⁶ / ₁₁	5	18	10	3	12	7 ¹ / ₂	1,50	30
	1780	1 igás	51 igás	20	17	18	10	3	12	10	2	51
Az uradalom falvai	1779	38 kézi	66 kézi	4 ⁶ / ₁₁	5	18	10–12	3–3,36	12	7 ¹ / ₂	1,50	24 ¹ / ₄
	1780	3 igás	49 igás	18	14,60	18	10–12	3–3,36	12	10	2	51

³³ PÁL–Bm. lt. – U – 8 fasc. Instrumentum Combinatorum 1779, 1780. Az 1780-ban kötött szerződés 1784-ig szólt.

kilenced és tizeden felül minden holdtól 20 pénzt esztendőnként fizessenek, ellenben *semminémű robotával azoktól tartozni nem fognak*. Hogyha pedig a fölösleg bírott föld egy egész holdat nem tenne, mint csekélységet a szokott dézsmán kívül az uraság semmi készpénzzel taksálni nem fogja.” 1780 után ez a gyakorlat „a tekintetes vármegye sedriájának decisiója [döntése] által elrontatott”. A megye ugyanis azt kívánta, hogy az urbárialis „tabella szerint az uraság a maga jövedelmét vegye”. Az uradalom azonban még ezután sem kívánt robotot, hanem csak annak megváltási összegét emelte.³⁴

Ha a jobbágyok a telkiállományhoz tartozó földeken gyümölcsöst, szilvást vagy komlóskertet létesítettek, ezeknek minden holdja után 5 garast kellett az uradalomnak fizetni. Ha pedig a kertek irtásföldön voltak, akkor 10 garast. A pécsváradi uradalom ezeket a szolgáltatásokat jobbágyainak teljesen elengedte.³⁵

A külső piactól való távolság, az ebből eredő értékesítési nehézségek miatt igyekeztek a baranyai földesurak a termény- és munkajáradék különböző fajtáit jobbágyaikkal megváltatni, azaz pénzáradékká változtatni. Tehát az úrbéri rendezés után, korszakunkban továbbra is pénzáradéokra törekedtek, mint a század első felében.

A pécsváradi uradalom utóbb felhozott esete azonban még többet is mutat. Az uradalmak azt is látták, hogy jobbágyaik szintén nehezen tudnak pénzt előteremteni, hogy robotszolgáltatásaikat megváltásuk. Ezért kisebb engedményekkel, sőt a pécsváradi uradalom ezenkívül a robotot egyenesen áron alul számítva csalogatta a jobbágyokat arra, hogy azt megváltásuk. A robotmegváltás feltételei a pécsváradi uradalomban 1767 és 1784 közt a 78. lapon közölt táblázat szerint alakultak.

A pécsváradi uradalom jobbágyainak kedvezőbb feltételeket nyújtott mint az urbárium. Hogy ez pénzben kifejezve mit jelentett, azt az uradalom a következőképpen állapította meg:³⁶

Év	Az urbárium szerint teljesítendő szolgáltatások értéke frt-ban	A szerződés alapján teljesített szolgáltatások értéke frt-ban	A jobbágyoknak elengedett összeg frt-ban
1773—79	31 043	19 770	11 273
1780	27 523	20 360	7 162

A Tanulmányi alap uradalma 1773 és 1780 közt tehát, hogy pénzáradékát fokozza, a jobbágyok terheinek kb. 35, 1780 után pedig mintegy 25%-át engedte el.

A földesurak, hogy pénzáradékukat növeljék, egyenesen kínálták jobbágyaiknak az egy-két, néha öt évre szóló robotmegváltási szerződéseket. Ha a jobbágyok ezekbe belementek, nem érték el ugyan a mezővárosok contractualis jobbágyainak állapotát, de azért jól jártak, mert maradt több idejük, illetve erejük, és így a „magok gazdaságok folytatására annyival alkalmasabbakká váltak”.

³⁴ PÁL—B — Berkesd szerződése, 1768. IV. 10; Uo. Babarc, Ellend szerződése, 1780. III. 20.

³⁵ PÁL—B — Uo.

³⁶ PÁL—Bm. lt. — U — 8. fasc. Uo.

Nemcsak ily módon jutottak az uradalmak pénzjövedelemhez, hanem a jobbágyaikkal folytatott kereskedés, a borkimérések, a kocsmák, a pálinkafőzdek és a malmok, valamint a makkoltatás, tehát a földesúri haszonvételek bérbeadása révén is.

A káptalani uradalom drávai birtokkerületéből, az Ormánság közepéből például nehéz volt a terményeket kiszállítani, meg felesleges is lett volna. Itt a mostoha körülmények közt élő nép oly kevés termést szokott betakarítani, hogy nemcsak azokat a termékeket vásárolta vissza az uradalomtól, amelyeket maga adott be dézsmába, hanem még a majorság termését is megvette. Ezért 1769-ben a pécsi káptalan szerződést kötött Dimovics Ádám sellyei lakossal. Három évre bérbe adta neki 150 forintért a bogdásai kocsmát. Ezen kívül külön 8 forintot kötött ki Dimovicstól „a Dráva mellett levő falunkban... maga részére mozdítandó szabad kereskedésért”. A bérlő — mondja a szerződés — mint „magunk allodialis kukorica termését, mint pedig abból járandó és nekünk jobbágyaink által esendő kilencedet és tizedet minden esztendőben curenti pretio, azaz folyó és járandó árával köteles lészen tőlünk megvenni. Hogyha pedig ezen contractusnak eleget tenni nem akarna, avagy eleget nem tehetne, szabad legyen nekünk mondott Dimovics Ádámnak minden némű ingó vagy ingatlan jószágát magunk hatalmával kezünkhez venni.”³⁷ 1797-ben a bogdásai árendás a köröcsényei és a csőzsi majorságokból 2596 frt értékű kukoricát adott el a drávai jobbágyoknak.³⁸

A földesúri jogok közül legtöbb hasznot a *kocsmá* és a *borkimérés* hozta. A bor eladásából például a pécsi káptalannak 1785-ben 6040, 1797-ben 7412 frt jövedelme volt.³⁹ A bolyi uradalom pénztárába bor-, sör- és pálinkaeladás címén 1774-ben 15 333, 1782-ben 12 074, 1784-ben 8005, 1788-ban 20 031 forint folyt be. A makkoltatás ugyanitt 1774-ben 276, 1782-ben 185, 1784-ben 1056 forint hasznot hozott.⁴⁰ Az uradalmaknak azonban még e mellett a politika mellett is nagy árukészlet állott rendelkezésükre. Ezért a nagybirtokosok közül néhányan arra gondoltak, hogy termékeiket feldolgozva iparcikként értékesítik. Ebből az elgondolásból a baranyai nagybirtokokon a XVIII. század végén egy sor földesúri *ipari vállalkozás és manufaktúra* született.

A legtöbb földbirtokos tartott fenn uradalmi mész- és tégláégetőt. Ezeknek elsősorban az volt a feladatuk, hogy saját szükségletre termeljenek. Mindegyik adott azonban el meszet, téglát és cserepet a jobbágyoknak is. Ugyanebben a korszakban a bolyi uradalom Trinitás-pusztán sörfőzdét, a püspöki Óbányán üveghutát, a siklői pedig selyemgombolyítót állított fel. A bellyei domínium nagyméretű pálinkaégetéssel foglalkozott. A pécsváradi uradalom két vállalkozónak megengedte, hogy területén szén- és vasbányászattal próbálkozzék. E manufaktúrák állandó piaci nehézségekkel küszködtek, hasznuk évről évre esett. Aztán a ráfizetés kora következett, mire tulajdonosaik megszüntették őket.

³⁷ KL—PC IV. köt. 440. p. — 1769. II. 27.

³⁸ KL. I. 654: 29. — 1797.

³⁹ KL—Sze 9: 5. *Deductio Epocillatorum Vinorum in Bonis Venerabilis Capituli*; KL. I. 654: 29, 30; az egész Hegyhátra vonatkozólag PÁL—Conscr. 132.

⁴⁰ PÁL—Bolyi u. lt. — 1932. fasc. Hauptrechnung 1774, 1782, 1784.

A pécsi káptalannak az ipari vállalkozásai, amelyek Pécssett vagy annak tövében keletkeztek, más sorsra jutottak. Amikor látta, hogy nem jövedelmeznek, tőlük szabadulni igyekezett. Először bérbe, majd a visszaváltási jogot fenntarva eladta őket.

Így járt 1753-ban 2 ürögi malma, amelyet 70 forintért Raisz Péternek adott árendába. Ezt követte egy tettyei malom, amelyet 1756-ban már nem is bérbe adott, hanem eladott. Ezért ment el 300 forinton 2 ürögi olajütő malma is.⁴¹

Az egyházi uradalmak saját szükségletükre, téglá-, cserép- és mészégetésbe, aztán márványbányászatba is kezdtek. E vállalkozásokban a munkákat egy felfogadott mester vezetésével jobbágyok robotba végezték. A szűk helyi piacon azonban kevés áru kelt el. A vállalkozások kevés vagy semmi hasznot sem hoztak, és igen sok robotot fogyasztottak. Ezért ezek is követék a kocsmák, malmok sorsát: bérbe adták őket.⁴²

A fa bősége hívta életre az abaligeti fűrészmalom mellett a káptalan pécsi papírmalmát, amelyet Klimó püspök fejlesztett ki. A püspök halála után, újra a káptalan vette kezébe a malmot. Bár 1780-tól kezdve a befektetésekkel is igyekezett a malom jövedelmét fokozni, az egyre csak esett. Ezért itt is találkozunk a már megfigyelt jelenséggel: a papírmalmot 1783-ban a káptalan házi kezelésből bérbe adta. Ekkor még 800, de 1790-ben már csak 400 forint árendát hozott. Így aztán 1794-től a káptalan egyre többet foglalkozott az eladás gondolatával, amit 1819-ben meg is valósított.⁴³

Ugyanígy járt a káptalani uradalom tímár-manufaktúrája. E manufaktúra felállításának gondolatát valószínűleg egy bécsi tímár ültette el a domínium vezetőinek a fejében, amikor 1781-ben Ürögön e célra helyet kért.⁴⁴ A káptalan felkapta az eszmét, és maga valósította azt meg. A vezető tímárnak 100 forint készpénzt, 24 akó bort és a nyereség harmadát ígérte. Melléje egy gondnokot állított. A vállalkozásba 6200 frt tőkét fektettek be. A felszerelést valamelyik Festetich-uradalomból szerezték meg. A manufaktúra egyre újabb meg újabb tőkéket és teméntelen robotot nyelt el. 1785-ben 780 frt-ot hozott. A haszon növekedésének reményétől csalogatva a káptalan még egy darabig kísérletezett vele, aztán következett a bérlet, majd a megszűnés.⁴⁵

A káptalan ipari vállalkozásai a bőr-manufaktúra kivételével nem pusztultak el, hanem polgári kézre kerültek. Az őket megvásárló pécsi polgárok minden családtagjukkal dolgoztak bennük, és mellette még bortermeléssel is foglalkoztak. Ha az egyikből nem jött be annyi, hogy megélhessenek, segített a másik foglalkozásuk. Csak a többféle vállalkozás összekapcsolása

⁴¹ *Rúzsás* i. m. 9–10. p.

⁴² KL–PC III. köt. 317. p. — 1757.: „Cum ex rationibus fornacis calcis pateat, si impensae cum fructu conferantur, quod si non superent expensae, adaequant certe, et fit cum magno Venerabilis Capituli subditorum aggravio, ideo ordinatur, ut fornax illa amplius non ita, uti haecenus servetur, verum elocetur.”

⁴³ *Nyakas Sarolta* : Az első pécsi nyomda története. Pécs, 1934. 14, 21–22, 78, 81, 84, 85–87. p. (Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudománygyetem Könyvtárából. 32. sz.)

⁴⁴ KL–PC VI. köt. 34. p. — 1781. VI. 19.

⁴⁵ KL–PC VI. köt. 34, 211, 213, 294. p. — 1782.; VII. köt. 9, 177. p. — 1784.; VIII. köt. 50. p. — 1785. VII. 22.

biztosította még akkor alacsony vállalkozói nyereség mellett a belső piacon a sikert. Ahogy a baranyai nagybirtokosok a mezővárosoknak tett engedményeikkel a belső piac kialakulását, a polgári fejlődés útját egyengették, ez *utóbbi földesúri vállalkozások szintén a polgári tőkegyűjtést és így a polgári fejlődést segítették elő.*⁴⁶

Az ipari vállalkozásokba kezdő pécsváradi és bolyi uradalom termelt a maga számára és eladásra ipari növényeket is. Termeltek komlót, festőanyagokat szolgáltató növényeket, és kísérletet tettek a gyapottal is.⁴⁷ Ha a manufaktúrák segítségével az uradalmak pénzjáradéka irányuló törekvéseit némi siker koronázza, ha az azokba befektetett tőke nem vész el, akkor a baranyai uradalmak továbbhaladnak azon az úton, amely odavezetett volna, hogy pénzjáradékot szedő, adóztató uradalmakká alakulnak át. Ez esetben a jobbágyok továbbra is kedvező szerződéseket kapnak, és sorsuk könnyült volna, ahogy azt az állami politika óhajtotta.⁴⁸

Az állam intézkedései, továbbá az állami uradalmak politikája, amely a jobbágyoknak nyújtott szerződésekre adott példát, erre az eredményre vezetett Ausztriában, valamint Csehországban. Itt több nagybirtokos a XVIII. század végén majorjait szétdarabolta, és jobbágyainak bérbe adta. Így tett tőkére szert, amellyel aztán a mezőgazdaságnál gyümölcsözőbb ipari vállalkozásba kezdett.⁴⁹

Csakhogy az uradalmak gazdálkodása csak Ausztriában és Csehországban fejlődhetett ilyen irányban. A bécsi udvar gazdaságpolitikája az örökös tartományok iparát támogatta, amely előtt a gyarmatként kezelt tartományok piaca nyitva állott. Ezzel szemben a gyarmati helyzetben tartott Magyarország manufaktúrái számára nem volt megnyitva az örökös tartományok piaca. Ezért a baranyai földesúri manufaktúrákra is ugyanez a sors várt, mint ami a polgári manufaktúrák többségére: elpusztultak.⁵⁰

A bécsi udvar egyfelől akarta, hogy az uradalmak pénzjáradékból élő uradalmakká alakuljanak át, másfelől azonban intézkedései még a kezdeti lépéseket is megakadályozták ebben az irányban. Amit az egyik kezével adott, azt a másikkal elvette.

Ezt látva az uradalmak felhagytak ipari kísérletezéseikkel, és megmaradtak a pénz- és termékjáradék szerzésének addigi módja mellett. Ebbeli igyekezettük egy olyan harcra vezetett, amely ezt mutatja.

⁴⁶ *Rúzsás* i. m. 9–10. p.

⁴⁷ *Papanek* i. m. 27. p.: „Paucos ante annos advexere industriosi officiales Dynastiae Bollyensis lupulum e Bohemia, quem, in praedio Trinitas fructuose omni anno colligunt, Zythumque in eodem praedio generosum coquunt, atque ex Austria radices rubeae tinctorum, quas magno cum augmento aerarii Dominalis in terreno Oppidi Bolly plantant.”; *Gyurikovits G.*: (Annalecta. . . comitatum. 1. köt. 166. p. OSzK — Kézirattár) Nais fiumei kereskedő Pécs környéki gyapot próbálkozásairól tesz említést.

⁴⁸ *Henri Séé*: *Esquisse d'une histoire du regime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles.* Paris, 1921. 246. p.: „La condition essentielle etait de transformer tous les services seigneuriaux en redevences pecuniaires; il y aura libre contrat, à cet égard, entre les seigneurs et leurs sujets.”

⁴⁹ *Gottfried Johann Sommer*: *Das Königreich Böhmen statistisch-topographisch dargestellt* (Praag, 1831.) című munka több ilyen uradalmat említ. Pl. 2. Bd. 230. p.

⁵⁰ *Rúzsás* i. m. 28. p.

A földbirtokosok termékjáradékát növelte az egyházi *tized* is, amit birto-
kaikon olcsón *kibéreltek*. Amikor a pécsi püspök és a káptalan ennek árendá-
ját 1781-ben fel akarta emelni, a világi földbirtokosok heves ellenállásába
ütköztek. A küzdelem Tolna megyében indult meg. A tolnai földbirtokosok
a piachoz könnyebben férhettek hozzá. Gabonájukat ekkor már el tudták
adni. Ezért nem akarták a megkaparintott olcsó egyházi dézsmát markuk-
ból kiengedni, és az emelésnek ellenálltak. Azt hangoztatták, hogy a bér-
összeget nem változtathatja meg a papság, mert az örök időkre szól. A káp-
talan megrettent. Mi lesz, ha e példa másokat is felbátorít, és a többi uradal-
mak is ilyesmire ragadtatják magukat. Nyomban elhatározta, hogy az
ellenszegülő birtokosokkal nem áll szóba. Inkább felajánlja jobbágyaik-
nak, hogy a tizedet ők váltsák meg. Ha pedig ez nem sikerül, akkor termé-
szetben beszedeti.⁵¹ De hasztalan szálltak ki a dézsmaszedők Hógyészre,
az Apponyi-uradalomba. Az uradalmi tisztek fegyvereseikkel nemhogy a
tized beszédését, de még annak összeírását is megakadályozták. A dézsmálók-
nak egy falat kenyeret se adtak, hanem mindenféle gyalázkodó beszédekkel
traktálták őket.⁵²

Apponyi György gróf pedig bíróilag tiltakozott az ellen, hogy birtokáról
a dézsmát másnak adják bérbe vagy természetben szedjék be. Felszólította
a püspöki prefektust és a káptalani inspektort, hogy a szokásos évi árendát,
az 1400 forintot vegyék át tőle, különben bírói letétbe helyezi.⁵³ Ugyanígy
tett Viczay Tolna megyei alispán is.⁵⁴

Amire a nagybirtokosok nyílt erőszakkal törtek, azt a középbirtokosok
csalafintasággal akarták elérni. A Tolna megyei Kajdacs közbirtokosai:
a Bonyhádya, a Sztankovánshyák és a Petrovszkyák falujukat egymás
közt megosztották. Aztán a megosztott helység határát, amely után a nép
eddig tizeddel tartozott, közlegelővé változtatták. A jobbágyoknak mind-
egyik részbirtokos a maga pusztáján jelölt ki szántót. Azzal az indoklással,
hogy a tized se legelő után, se allodiális birtok után nem jár, a dézsmaszedők-
nek a falu határából is meg a pusztáról is kiadták az útját.

A káptalan ezt megsokallva utasította megbízottait, fürkészzék ki, nem
vették-e ki a földesurak a faluban és a pusztán a maguk számára a tizedet.
Ha igen, akkor nyomban kíséreljék meg az egyház javára beszedni a dézs-
mát.⁵⁵

E harc arra intette a káptalant, hogy elővigyázatosabb legyen. Ettől
kezdve minden árenda-szerződésben kikötötte, hogy a bérlő tartozik a
dézsmaösszeírást évenként bemutatni. Elhatározta továbbá, hogy 10 évnél
hosszabb időre dézsmát árendába nem ad.⁵⁶ Éppen ezért, amikor 1781-ben
a bellyei uradalom azt az ajánlatot tette, hogy kössenek a tizedre 20–25
éves bérleti szerződést, azt kurtán elutasította.⁵⁷

⁵¹ KL—PC VI. köt. 17—18. p. — 1781. V. 5.

⁵² KL—PC VI. köt. 28. p. — 1781. VI. 1.

⁵³ KL—PC VI. köt. 17—18. p. — 1781. V. 5.

⁵⁴ KL—PC VII. köt. 23. p. — 1783. V. 12.

⁵⁵ KL—PC V. köt. 135—136. p. — 1779. VIII. 4.

⁵⁶ KL—PC VI. köt. 3. p. — 1781. II. 6.; Uo. 14. p.

⁵⁷ KL—PC VI. köt. 29. p.

Így vette elejét annak, hogy Baranyában megismétlődjék az, amit Tolnában tapasztalt.

1788-ban kitört a török háború. A baranyai uradalmak egyszerre azt vették észre, hogy terményeik elkelnek. 1784-ben a bólyi uradalom bevételeinek csak 59%-a származott eladott gabonából, állatból és fából, 1788-ban már 68%-a.⁵⁸ A baranyai földbirtokosok rájöttek arra, hogy különféle pénzjáradékaik nem fokozhatók, a belső piac gyengesége, fejletlensége következtében azokból nagyobb bevételt kihozni nem tudnak. Ipari vállalkozásaik nem gyümölcsözők, sőt életképtelenek. Ha tehát több jövedelemre akarnak szert tenni, számukra csak egyetlen út járható: a nagyobb jövedelmet biztosító külső piacba, a távoli piacba gabonájukkal kell bekapcsolódnok. E felismerés alapvetővé vált — ez eddigi kutatásunk egyik fő eredménye —, a két fő népgazdasági ág, a mezőgazdaság és az ipar fejlődése szempontjából. *A baranyai földesurak csak e korszak végén, 1790 körül döntötték el, hogy a majorsági gazdálkodás kiszélesítésének útjára lépnek.* Abban, hogy e felismerésük helyes, a napóleoni háborúk konjunktúrája később megerősítette őket.

A baranyai jobbágyok számára ezért az 1767—1790 közti korszak az előzőhöz és a majd következőhöz, az 1790 és 1848-ig terjedőhöz hasonlítva a legkedvezőbb volt: a földesúri kizsákmányolás lassan fokozódott, és társadalmi helyzetükben nagy megrázkódtatást nem idézett elő.

A jobbágyok gazdálkodása a megye délnyugati részén

A jobbágyok gazdálkodásának fejlődését a feudalizmus idején a *természeti tényező és a társadalmi tényező*, a földesúri hatalom határozta meg.

A természet még ekkor igen nagy erővel szól bele a jobbágyok munkájába. A legnagyobb volt a hatalma a *Mecsek lábától a Dráváig elterülő lapályon*. Itt ugyanis a Dráva holtágaival, kiöntéseivel olyan mocsárvilágot alkotott, amelynek területe az áradások idején minden évben kiterjeszkedett, azok levonultával pedig összezsugorodott. A Drávába siető Fekete-víz, az Okor és az Almás patakok meg a táj azokat a részeit borították el ilyenkor vizükkel, ahová a Dráva már nem ért el.

Ezek az árvizek, amelyek „három hónapnál nem szoktak tovább tartani”, a *földművelést* igen szűk térre korlátozták. A tájban a falvak háromnyomásban gazdálkodtak. Az áradások azonban sokszor határaik olyan hatalmas részét kerítették hatalmukba, hogy a jobbágyoknak csak két nyomást hagyott. Ezért maradt meg gazdálkodásuk fő ágának az *állattartás*.

A másik tényező, a földesúri hatalom itt szintén igen nagy erővel érvényesült. A földesurak azokat a szolgáltatásokat, amelyek az urbárium szerint nekik megjártak, maradéktalanul be akarták szedni. Ehhez azon-

⁵⁸ PÁL—Bólyi u. lt. Hauptrechnung 1784—1788. Az uradalom 1784-ben szemes termény-, állat- és faeladásból bevett 28 963 forintot, 1788-ban ugyanebből 63 720 forintot. Ugyanakkor censusból, árendákból, megváltásokból és haszonvételekből 20 139, ill. 1788-ban 29 955 forintot.

ban nemcsak azt kellett ismerniük, hogy mennyi föld van jobbágyaik kezén. A falvak határában némi rendet is ki kellett alakítaniuk.⁵⁹

A baranyai falvak határában az úrbéri rendezés korára már megszűnt az osztásos földközösség, és kialakult a határozott teleszervezet. Minden jobbágnak meg volt a maga állandó birtoka. Ezek a jobbágybirtokok azonban olyan földdarabokból állottak, amelyek a határ különböző részein szanaszét heverték. A szántók össze voltak keveredve a rétekekkel és a legelőkkel. Már ebből magából is elég baj származott. A legelőkön és a réteken járó állatok óhatatlanul kárt tettek a vetésekben. Tetézte azonban a bajt, hogy a nyomások nem voltak még rendszeresen kialakítva. Ugyanabba a nyomásba a jobbágyok gyakran vetettek kényszerűségből őszt is meg tavaszt is. Amikor az őszi gabonát learatták, a tavaszi még lábon állt. Midőn az őszi tarlójára, amely legelőül szolgált, rábocsátották a marhákat, azok elkerülhetetlenül hatalmas pusztítást végeztek a még lábon álló tavasztiakban. Ennek a zavarnak az volt az oka, hogy néhány jobbágnak minden földje a határban egy helyen feküdt. Így aztán a nyomások kialakításakor azok egyetlen vagy legfeljebb két nyomásba kerültek. Ennek következtében nem tudtak a háromnyomásos rendhez alkalmazkodni.⁶⁰

Minden uradalomnak érdekében állott, hogy ez a rendezetlenség megszűnjék, és a határok jó rendje, a zavar nélkül működő háromnyomásos gazdálkodás kialakuljon. De nemcsak az uradalmak akarták a jobbágyokat „a helyesebb, szabályozottabb földműveléshez” elvezetni, hanem a jobbágyok is látták ennek kívánatos és szükségszerű voltát. Ezért a siklói uradalom falvainak népe maga kérte, hogy az uradalom kezdje el a határok felméréstét.⁶¹

A domínium hozzá is fogott a munkához. Mértani szabályosságú telkeket kezdett kiasztani, az eddigi girbe-gurba dűlőutakat kiegyenesítette. Már-már megszületett az az új rend, amely mellett érvényesültek a háromnyomásos gazdálkodás előnyei. A jobbágyok Gyüdön 1774-ben már az újformált határban, az őszi részére kijelölt nyomásba vetettek, amikor megtörtént a baj. A tél folyamán megtudták, hogy a kezükön talált többletföldekért, a remanenciákért az uradalom megveszi a neki járó szolgáltatásokat, ami terheik emelkedését jelentette. Az uradalom azonban ezt még egy törvénytelen követeléssel tetézte. Azt akarta, hogy a remanenciák után, amelyek a felmérésekkor derülnek ki, a jobbágyok *visszamenőleg* is adják meg az úrbéri szolgáltatásokat. Sőt azoktól, akik 1/8 teleknél kisebb

⁵⁹ KL I. 508: 1. Úriszéki jegyzőkönyv, 1783. VI. 16. Az úrbéri rendezés előtt: „... nonare aut decimare citra injuriam colonorum aut damnum Domini hac de causa impracticabile fuerit, quod . . . coloni in diversis locis multas particulas terrarum arabiliū possideant.”

⁶⁰ PÁL—Bm. lt. — U—IV. — Relatio super dimensione Domini Siklós, és a megye felterjesztése a Helytartótanácsához, 1775. III. 11.: „Ac nonnulli omnes suas terras in ea territorii parte, quae exempli gratia isto anno inseminatur, habentes, partimque authumnali, partim vernali semine, e quibus nimirum progenita haud una ad eandem perveniunt maturitatem, inseminantes, anno hoc in diversi generis semente indubium ex depastione accepturi damnum, anno vero futuro, in quo seminent, habituri nihil.”

⁶¹ PÁL—Bm. lt. — U—IV. — Relatio super dimensione Harkány, Terehegy, Ipacsfa, Márfa, Viszló, Rád, Kováshida, Szerdahely, Csepel, Palkonya, Szabolcs, Csehi, Técsfa, Szaporca, Cún, Kémes, Piski, Aderjás, Kóros, 1775.

földön éltek, és akiktől az urbárium rendelkezése szerint neki csak terményeik kilencede járt, minden kaszás rét után még 25 dénárt is be akart szedni.

Erre aztán a gyüdi jobbágyok hallani sem akartak többé az addig általuk is kívánt és szükségesnek tartott felmérésről. 1775 tavaszán nem is engedték meg, hogy azt folytassák. A tavasziakat pedig — a határ régi állapotához visszatérve — megintcsak összevissza vetették el. A siklói uradalom prefektusa, népnyúzásával az 1766. évi siklói jobbágylázadás felidézésében is bűnös Strobl Zsigmond a megyéhez fordult, hogy tanítsa móresre az uradalom nyakas jobbágyait. Amikor a megye nevében megintették őket, a jobbágyok azt válaszolták: „Nem akarnak szántani-vetni a felmérés szerint, a régi határhasználatnál maradnak, és attól nem térnek el.”⁶² (A kettő közti különbséget Körös határtérképein mutatjuk be, amelyek a könyv végén találhatóak.)

A siklói uradalom kapzsisága miatt a Dráva mentének, közelebből az Ormánságnak nagy részében a jobbágyok gazdálkodása nem tudott haladni azon az úton, amelyen elindult, hogy kiemelkedjék a török háborúk pusztításaiból. Az uradalom falvainak többsége felméretlenül is maradt egész 1848-ig, a jobbágyág felszámolásáig.

Az úrbéri rendezéskor nagyrészt harmadosztályúnak minősített földeken a jobbágyok búza helyett inkább kétszerest termeltek. S különösen sok kukoricát, hajdinát meg tönkölyt. Ezek ugyanis gyorsan beértek és olyan földbe is el lehetett őket vetni, ahonnan a hosszan tartó árvizek levonultával már nem lehetett remélni semmi mást.

1 hold vetés évenként 4 mérő (kb. 2 q) gabonát szokott adni. A Drávától távolodva Bicsérden és Bánfán már 8 mérőt.⁶³

Mindig szűkölködött gabonában itt a nép. Állandóan instálta az uradalmait vagy azért, hogy dézsmáját visszaválthassa, vagy azért, hogy adjanak el nekik gabonát.

Honnan teremtették elő a jobbágyok a földesúrnak a censust, az államnak az adót? *Az állattartásból*, amelyet a megyének e tájában elterülő széles legelőkön folytattak.

1786-ban az egy főre eső állatállományt tekintve ezért állott a szentlőrinci járás a megyében a második, a siklói pedig a negyedik helyen. 1828-ban a szentlőrinci járás volt az első, a siklói pedig a harmadik. (E két járás foglalta magában a megye délnyugati felét.) Különösen sok borjút és tinót neveltek, amit aztán eladtak. 1786-ban a megye borjú- és tinóállományának 26,49%-a volt a szentlőrinci járásban, mint a mellékelt táblázatból kitűnik.

Ezenkívül sertéseket tartottak. A sertésekből a siskát, a mangalicát és a kettőnek a keverékét, a rikés disznót tenyésztették. A siska és a rikés disznó vaddisznó külsejű fajta volt, amely ridegen nevelődött.⁶⁴

⁶² PÁL—Bm. lt. — U — IV. — Uo.: „... ad admonitionem... reposuerunt se nolle arare, nec inseminare secundum dimensionem geometricam, penes usum priorem manere et ab eodem nec recedere.”

⁶³ DCB 2. köt. 18. (284.), 9. (280.) p.; 1. köt. 194. p.

⁶⁴ *Ébner Sándor*: Zselici kanászélet. Ethnographia 1933. 150. p.; *Hankó Béla*: A magyar háziállatok története. Bp. 1954. 109. p.; *ijj. Kodolányi János*: Ormánság. Bp. 1960. 33. p.

Járás	Tinó	Borjú	Csikó
Siklósi	323	558	9
Szentlőrinci	701	1061	14
Hegyháti	784	1133	294
Pécsi	181	159	1
Mohácsi	346	695	198
Baranyavári	487	222	119
Összesen	2822	3828	635

Baranyának ebben a délnyugati tájában korszakunkban voltak kétbeltelkes települések. Kialakultak akkor, amikor az állatállomány növekedett, és amikor a falvak kezdtek elnépesedni. Ez az ősi gazdálkodási forma Baranyában akkor erősödött, amikor annak elmaradott voltára a jobbágyok máshol már kezdtek rájönni.⁶⁶

A Dráva közvetlen közelében azonban a szűkös földművelés mellett még az állattartás sem tudott a jobbágyoknak elegendő megélhetést nyújtani. Ezért a jobbágyok életében továbbra is jelentős szerepet játszott az ősi életmód: a *gyűjtögetés*. Amikor az áradás megindult, a berkekbe betört a víz, majd a végén, amikor kezdett onnan visszavonulni, elővették a rekesztő halászat szerszámaikat: a vejszét és a varsát. Itt is, de különösen amikor a folyóvízben halásztak, a hálót és a horgot használták. Télen feltörték a szekercével a jeget, s szigonnyal szedték ki a halat. De a sekély vízben néha még erre sem volt szükség, elég volt a pusztáé kéz is.

A Dráva mentének népe szegénységében minden erejét megfeszítette, hogy megélhessen. Ezért *háziiparral* is foglalkozott. A mezőgazdasági termelés elégtelenségének a jele mindig, ha a mezőgazdasági munkát háziiparral kell kiegészíteni.⁶⁷

A drávai kerület jobbágyai fából készítették házaikat, fából és fakéregből sok szerszámukat és eszközüket. A telet sem töltötték tétlenségben, hanem szorgalmasan fűrtak, faragtak. Az uradalmi erdőből pénzen vették a fát, amelyből vasalás nélküli szekereket készítettek, és azokat vásárookra hordták. Kecskemét, Nagykőrös, Szeged vásárain jó hírnévnek örvendett és kapós volt kezük munkája: „a baranyai kocsi”.

A földműveléssel párosult állattartás sok munkaerőt kíván. Ezért *ennek a gazdálkodásnak a munkaszervezete a nagycsalád volt*.

A nagycsaládban az apa rendszerint házas fiaival, néha nős unokáival, vagy pedig a legidősebb testvér fiatalabb testvéreivel élt együtt.

⁶⁵ PÁL — Acta Josephina I/3. fasc. — Extractus generalis obsectorum contributionum ad annum militare 1785/86.

⁶⁶ *Füzes Endre*: A mecseki megosztott települések. 90. p. (A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956.); *Hofer Tamás*: A Dunántúl településformáinak történetéhez. Ethnographia 1955. 176. p.

⁶⁷ *H. Seé*: La France économique et sociale au XVIII. siècle. 35. p.: „Un indice de l'insuffisance de la production agricole, c'est encore, au XVIIIe siècle et surtout au XVIIIe, l'extension de l'industrie rurale, qui fournit un appoint important aux moyens d'existence des cultivateurs.”

A nagycsalád gazdasági jelentősége abban állott, hogy lehetővé tette a munkamegosztást. Egy családtag végezte a telkiföldek megművelését, s a többi az állatállományt gondozta. Közülük került ki a pásztor, a csikós és a kondás. Egy további családtag a telekért, a bérelt földekért járó robotot szolgálta le az uradalomban, aztán fát termelt ki az erdőn. A nagycsalád gazdaságilag annál erősebb volt, annál jobban élt, minél több munkabíró kézzel rendelkezett.

A nagycsaládokat mindenütt a *faluközösség* fogta egybe. A paraszti munka minden része: az aratás, a hordás, a nyomtatás, a tengerifosztás a faluban közösen, egymás megsegítésével történt. A falubeliek együtt halásztak, szombatonként közösen mentek a berkekbe madártojást és sulymot szedni. Együtt, egymást segítve építették meg hajlékaikat. A munka közös rendje mellett a pihenésnek, életük nagy eseményeinek: az esküvőnek, a keresztesítésnek és a temetésnek közös, mindenkire érvényes szabályai fűzték egybe a falvak népét. A földesúri hatalom nem sok lehetőséget nyújtott arra, hogy a falu életét maga irányíthassa. A falu bírása ugyanis nem a falu akaratának, hanem a földesúri akaratnak a végrehajtó szerve volt. Önkormányzat gyakorlására, aminővel a mezővárosok parasztpolgárai szabályozták életüket, csak a kálvinista egyház keretei közt nyílt némi lehetőségük.⁶⁸

Azért is ragaszkodott a faluközösség egyházához, mert akkor olyan szervezetnek látta, amely az övé, amelyhez a földesúrnak nincs semmi köze, sőt a földesúrral vívott harcát támogatja, és öntudatosulását, felemelkedését segíti. Ezért amint a Türelmi-rendelet megjelent, minden falu nyomban előállt, hogy külön papot kíván magának tartani. Szegénységüket osztották meg vele. A 20—30 párból álló falvak páronként 1 sonkát, 1 mérő kukoricát, néhány icce bort, kevéske gabonát ajánlottak fel papi fizetésre. A megyétől, illetve a Helytartótanáctól erre el is nyerték a paptartás jogát. Az egyházi felsőbbség bizony nem örült a nagy igyekezetnek, hogy az addig pap nélküli leányegyházak nyakra-főre önállósultak. Attól tartott, hogy ilyen nyomorúságos, koldus fizetésre csak gyenge és silány papok jelentkeznek majd. Ezért a református egyházkerület maga akarta megnehezíteni a vallásgyakorlat engedélyezését. Azzal járult az uralkodóhoz, hogy hallgassa meg véleményét, mielőtt bármelyik falu kérelmét teljesíti.⁶⁹

A nép azonban nem törődött az egyházi felsőbbséggel. Az ügyet egészen a magáénak tekintette. Ezért például amikor Bogdásán az uradalomtól nem tudtak a templomnak telket kikönyörögni, az egyik jobbágnak, Fejes Sámuelnek alkalmas portáját szemelték ki rá. Fejesnek ugyan esze ágában sem volt, hogy telkét az építendő templomnak átengedje. De a közösség ellene fordult. A vonakodó Fejest a falu azzal fenyegette, hogy kiközösíti, ha telkét a templomnak át nem engedi.⁷⁰

⁶⁸ A földesúri hatalom Kelet-Európában a jobbágyoknak többnyire semmi önkormányzatot nem engedélyezett. Vö. *Gottlieb Biermann*: *Geschichte des Herzogthums Teschen*. Teschen, 1863. Prochaska. 253. p.

⁶⁹ Ráday Gyűjtemény, Bp. — *Collectiones agentiales variae C/III.* 197—198. p. *Gravamina secundum Puncta Articuli 26, 1791.*: „Quis enim unquam muneri sacro par, pro mercede mendico potius, quam sacerorum ministro digna, tot, tam diversa, tamque gravia onera subeat?”

⁷⁰ *KL—PC VIII.* köt. 241. p. — 1784. VIII. 9.; „... Fejes fundum suum ne facile cedere velit, nisi variis minis et terriculamentis per ipsos coincolas exagitaretur.”

A természet és a földesúri hatalom szorításában a megye délnyugati részén a jobbágyoknak életszínvonala igen alacsony volt. Táplálkozásuk és lakásuk vall erről.

A táplálkozás a természeti környezethez tapadást és az egyszerűséget mutatja. A jobbágyok halat frissen és szárítva sokat fogyasztottak. A főzeléket főként a borsó és a lencse szolgáltatta. Disznóhús káposztával jelentette az ünnepnapot az asztalon, de a kukoricakenyér még ilyenkor sem hagyta el őket. Ehhez jött a sok vadmadártojás, a vadméz és az erdei gyümölcs.⁷¹

Hogy milyen nagy volt a szegénységük, az egy uradalmi tiszt szavaiból világlik ki, aki óva intette földesurát, nehogy a Dráva mente valamelyik falujában mézsárszéket állítson fel. „Az itt élő emberek ugyanis — írta — nem addig esznek, amíg jól laknak, hanem csak annyit, amennyi éppen szükséges. Paraszti természetük kevéssel beéri. Ünnepnapnak számítják, ha a káposztát szalonnával költhetik el, és szárnyas csupán jó barátira vagy vendégre való tekintettel kerül néha az asztalukra.”⁷²

*Házai*k gerenda alakra, talpakra épültek, s gurítófát helyezve alájuk el is lehetett őket a helyükről mozdítani. Falait sövényből készítették, rá polyvás agyagsarat tapasztottak, és aztán bemeszelték. A mocsarakban vágott nád vagy szalma fődte őket. A ház valószínűleg ez idő tájban, a XVIII—XIX. század fordulóján vált itt egyosztatúból kétosztatúvá, azaz a füstös, kéménytelen konyha mellett kialakult a szoba. „Amely konyhában sütőkemence nincs, abban egy kis alacsony tűzhelynél egyéb mi sem található, mert a cserépedény a szobában függ a falon.” Kecskelábakon nyugvó deszkalap volt az ágyuk, ugyanígy készült az asztal és a pad is. Egy láda, az akkor még ruhanemük tartására használt „szökröny” egészítette ki a berendezést.⁷³

Ebben a tájban a jobbágyok semmiféle könnyítést nem kaptak. Siklós kivételével egyetlen falu sem tudott földesurával olyan szerződést kötni, amely lehetővé tette volna, hogy dézsmáját vagy robotját pénzen megváltsa. Az úrbéri rendezés meggátolta a domíniumokat abban, hogy az úrbéri terheket jobbágyaik vállán növeljék. Ennyiben segített rajtuk. Gazdálkodásukat azonban zárt határok közé szorította. Szaporodásuk viszont arra kényszerítette a jobbágyokat, hogy a zárt határokat tágítsák. Ez azonban már teljesen a földesurak gazdasági politikájától függött. Amíg pénzjára-

⁷¹ Kiss Géza : Ormányság. Bp. 1937. 55—62. p.; Országos Magyar Gazdasági Egyesület; Albrecht főherceg bélyei uradalmának leírása. Bécs, 1883. Frick ny. 93—94, 97. p.; Papanek i. m. 192. p. *Höbbling Miksa* Baranya vármegye orvosi helyirata. Pécs, 1845. Lyceum ny. 71. p.

⁷² KL 446 : 20. Conser. Kísszentmárton: „nam praeterquam quod isti homines ferarum instar non ad tantitias aut ingluviem corpus pascant, sed ad necessitatem, ideo rustica ipsorum natura paucis contenta, pro deliciis habet caules et legumina cum larida, multum autem est, si quando in gratiam hospitis, vel boni amici aliquid ex altilibus mensae suae inferri curet.”

⁷³ *Bél M.* i. m. 16. p.: „... domus ex rudi latere, aut materia sepis instar, luto obducta, quas stramen tegit aut arundo.” *Gunda Béla* : Néprajzi jelenségek és szociológiai kapcsolatok Kemsén. 125. p. (Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Bp. 1936.); *Höbbling* i. m. 69—70. p.

dékra törekedtek, volt rá lehetőség. Az úrbéri rendezést követő korszakban, 1790-ig adtak árendába jobbágyaiknak az állattartáshoz legelőket, a földművelés területének növelésére pedig bérletet, és engedélyezték az irtást.

*A jobbágyok gazdálkodása a megye északi részén,
a Hegyháton*

A természet erőivel szemben itt is tehetetlenek voltak még a jobbágyok, de mégsem éltek annyira a szorításában, mint az előző tájban. A hegyháti földeket az úrbéri rendezés alkalmával általában közepesnek minősítették. Az olvadás, a hegyoldalakról lezúduló esővizek ezeket sok helyütt kikezdték, a humuszt róla elhordták, a trágyát meg belőlük kimosták. A falvak népe gyakran kényszerült arra, hogy az erózió következtében merő kövekké csupaszodott szántóit feladja és újat szerezzen magának. A lezúduló vizek a völgyek mélyén rétjeiket is vizenyössé tették, ahonnan sástól savanyú szénát takarítottak be. A meleg levegő nappal megszorult a völgyekben, és kicsire érlelte a gabonaszemeket. A hegytetőkön megmaradt erdők hűvös levegőjükkel gátolták a bortermelést. „A tőkék — jelentette az urasági dézsmáló — többnyire csak salátára való bort adnak erre.”

Az itt birtokos egyházi uradalmak nem siettek határaik felmérésével. A pécsi káptalan csak 1782-re, a pécsi papnövelde a 80-as évek derekán, a pécsi székesegyházi uradalom meg még később hajtotta azt végre. A világi uradalmakban hamarabb megtörtént a dimensio. De a rengeteg erdeiknek egyelőre nem sok hasznát látták, ezért engedélyezték, hogy a jobbágyok földjeiket irtásokkal tágítsák.

A határaikat a jobbágyok háromnyomásban használták. A fő termény a megyében általában a kétszeres volt. Itt azonban nem a kétszeres, hanem a kukorica, mint a Dráva mentén. A tengerit nem annyira a nyomásbeli földjeiken, hanem a friss irtásokon termelték. Sokszor egymás nyomába lépő 5–6 éven át megszakítatlanul. Szűk termőterületét azzal is igyekezett kihasználni a nép, hogy a gabona után földjein másodvetésű növényeket, kölest, és pohánkát termelt. Még így is gyakorta kérte az uradalmat, hogy dézsmáját visszaválthassa.

A lakosság e tájban is állattartásból élt. Marháit, disznait a hegyi és főleg az erdei legelők táplálták. E legelők egy uradalmon belül a falvak közt nem voltak elkülönítve, ami az állatok megsaporodásával villongásokra is vezetett.⁷⁴

Az állatok tavasztól késő ősziig az erdei legelőkön éltek. Télen a szállásokra terelték be őket. Esténként a kezes jószágot a szállás közelében fekvő réteken legeltették. Budafának 1781-ben, a felméréskor készült térképén a szállások közelében fekvő réteknek ilyen elnevezéseit olvashatjuk: Czirgó-

⁷⁴ DCB 4. köt. 689. p.; „Pecora his sunt utilissima, vaccae pro propagatione, boves autem et equi pro pertractandis omnibus, quos prae habent, laboribus, haec dum illis necessaria non sunt, prout et setigeros dum saginatos habent, distrahunt.”

szállás rét, Kose-szállás rét, Tollai-szállás rét, Hintafa-szállás rét.⁷⁵ Magyar-széken pedig Alsószállás és Felsőszállás dülönév bukkan fel.⁷⁶

Ha a II. József korabeli térképfelvételeket vizsgáljuk, akkor Kővágószőlőstől kiindulva a káptalani, a papnöveldei és székesegyházi uradalom falvaiban: Rákoson, Bánoson, Baráturon, Tekeresen, Mánfán, Somogyon, Vasason megtaláljuk az osztott, a kertes település nyomait.

A marhák mellett a jobbágyok az erdei legelőkön sertéseket hizlaltak. A papnöveldei uradalom erdeiben 1780-ban 1801 disznót makkoltattak. Minden sertés után 30 dénárt fizettek, s így az uradalom a makkoltatásból ez évben 580 forint 50 dénár hasznot húzott.⁷⁷

Az 1780-as években a jobbágyok közül néhányan juhokat szereztek. A szegényebbek, akik csak sertést tartottak, ezt nem jó szemmel nézték. Félték, hogy a juhok ki fogják szorítani a disznókat a legelőkről. Ezért a magyarszékiek panasszal fordultak a székesegyházi uradalomhoz. Az azonban kurtán elutasította őket: nyugodjanak meg, a legelőkön az uradalom is tarthatna birkát, de nem tart. De különben is, a disznók és a juhok egyaránt nem a legelőn, hanem a rengeteg urasági erdőn élnek, azon meg megférnek. Ez volt tehát a kiterjedt állattartásnak az alapja: az urasági erdei legelő, amelyet a jobbágyok béreltek.⁷⁸ A jobbágyok az itt nevelt állataikat, főleg a tinókat és borjúkat eladták, és így tudtak pénzhez jutni.

Az erdők másként is segítettek rajtuk. A halászás és rákászás a patakokban, aztán az orvvadászat és a gyümölcszedés az erdőkben könnyítette ugyanis megélhetésüket.⁷⁹

Az erdő adta meg az alapját annak a *falusi iparnak* is, amellyel mezei gazdálkodásukat és állattartásukat kiegészíteni kényszerültek.

Mivel a szomszédos Somogy megye híjával volt a mésznek, itt pedig a hegyi erdőkben lépten-nyomon mészke fehérlett, többen mészégetésre adták fejüket. 1799-ben például Persy Sebestyén és Hauszer János szerződésre léptek a pécsi káptalannal. Ennek értelmében uradalmi területen, az orfűi erdőben mészégetőt állíthattak fel. Törhettek mészkövet, vághattak az égetéshez fát, amennyi csak kellett. Minden kemence mész után 12 forintot tartoztak leróni. A hasonló szerződések sokasága mutatja, hogy a Hegyháton mennyi jobbágy foglalkozott mészégetéssel. Amint egy-egy kemence kihűlt, mésszel terhelt kocsijaikkal a dombóvári és kaposvári uradalom falvainak fordultak, ahol már várták őket.⁸⁰

Még fokozottabban az iparból éltek a hegyek közt meglapuló falvak kádárai, fazekasai, és takácsai, akik télen készített áruikkal a pécsi, szekszárdi, dombóvári és szigetvári vásárokat járták, a nyári munka idején meg földműveléssel foglalkoztak.

⁷⁵ KL II. 68. fasc.

⁷⁶ Pesty Frigyes 2. köt. 39. p.

⁷⁷ KL II. 13 : 8.

⁷⁸ KL—Sze 14: 30. Magyarszék kérvénye, 1787. IX. 8.

⁷⁹ PÁL—Bm. lt. — U — 1. Tekeres úrbéri szerződése, 1771. XII. 15; KL—PC VIII. köt. 242. p. — 1787. III. 5.

⁸⁰ KL II. 55: 34; 375: Contractusok Protocolluma.

A főleg állattartással foglalkozó táj munkaszervezetéről, a nagycsaládról a következő leírással rendelkezünk: Két vagy még több familia is élt egy fedél alatt, és gazdálkodott egy birtokon. „Akárhányan lakjanak is egy háznál, csak egy viseli a gazdálkodást és parancsnokságot, a többi férfiak felosztatnak: béres, kocsis, robotosra, néha juhász és kanász is a nemzetségből választatik; a nők közül minden háznál csak egy a sütőfőző, ki »gazda asszonynak« hivatik, ki többnyire ugyan, de nem mindenkor a legöregeb-bik.”⁸¹

A rossz földek, az állattartás és a kisarjadzó háziipar az itt élő népnek is csak igen alacsony életszínvonalat biztosított.

Táplálkozásuk gyatra volt. A nép itt „...szegény, ki félévre eleséget természet, egy hizott sertést öl, a kenyeret sóval sütheti, azt vagyonosnak lehet mondani, azért elsatnyult, erőtlen, színtelen, apró, rövid életű faj, 1000 közül talán 30 él hatvan évet”.

Hajlékaikat az 1780-as évekig fából rótták össze. Ekkor kezdtek — hatósági nógatásra — természetes és vert falu házakat felhúzni, amelyekhez a cserepet maguk égették. De még 1845-ben is sírt házuk tája a szegénységtől: „házaik díztelenek, kényelmetlenek, egészségtelenek, kivált télen, midőn poshadt káposztájok, kolompérjok, apró marháik benn telelnek; bútoraik kevesek, nyomorultak, tisztátalanok, saját kezeik művei; fölösleges semmi.”⁸²

„A lányok és menyecskék különböző viseletéből kitetszik a régi együgyűség, a kímélés, a takarékoság. Boldog Lakosok, kik a' természeti szükségektől oly kevésé távoztatok el!”⁸³

Erousseau leírás sem födi be és tudja eltakarni a táj szegénységét.

Látjuk tehát, hogy a *Hegyháton ugyanolyan állattartó parasztgazdálkodás folyt, mint az Ormánságban*. Ebben a gazdálkodásban az állattartás még laza kapcsolatban állott a földműveléssel. A gyűjtögetés és zsákmányolás a jobbágyok életében itt kisebb, a falusi iparé pedig nagyobb szerepet játszott. Az állattartó gazdálkodás mellett a Hegyháton a falvak határa, valamint belsőége éppen olyan rendezetlen volt, mint az Ormánságban.

Az úrbéri rendezés a Hegyháton a felmérések elhúzódása folytán a jobbágyok terheit lassan emelte. Annak területkorlátozó hatása azonban 1790-ig nem érvényesült, mert az uradalmak engedélyezték az erdei legeltetést és az irtást.⁸⁴

⁸¹ *Höbling* i. m. 75. p.

⁸² DCB 4. köt. 321. p.; *Höbling* i. m. 77. p.

⁸³ Baranya megye felső részében szokásban levő házasság módja. Hazai Tudósítások Szerk. Kultsár István. 1806. 6. sz.

⁸⁴ A Hegyhát fejlődése hasonló ahhoz, amely Zalában, a Göcsejben játszódott le. Lásd *Gönczi Ferenc*: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 558—559. p. Szavai nagyon megegyeznek *Höbling* i. m. 77. pagináján olvashatókkal; DCB 4. köt. 4. p. A Hegyháti járásra vonatkozólag: „In qua processus parte populus ditissimus, in qua miserrimus? — Ubique miser! Ast in parte superiori ultra Mágoacs, Mekényes, Ráczkozár et Tófű ac etiam Gödri reliquis tamen videtur. . . melius subsistere, in Bonis vero Venerabilis Cleri 5 [Quinque-] Ecclesiensis populus videtur miserrimus.”

*A jobbágyok gazdálkodása a közép-baranyai
dombvidéken és a Duna mentén*

E tájnak nem olyan fukarul mért a természet, mint a Hegyhátnak és a Dráva mentének. A fekete agyagos talaj, amely a dombokon kövecsesbe ment át, jó minőségű volt. A föld magyar holdanként általában 8 mérővel hálálta meg és adta vissza a vetőmagot. A jobbágyok nemcsak búzát, árpát, zabot, kétszerest, kukoricát, kendert, hanem más növényeket, lent, dohányt, komlót, burgonyát és káposztát is termeltek erre.

A megye egész keleti fele szűkölködött a rétekben. Az úrbéri rendezéskor a jobbágyoknak helyettük kárpótlásul szántókat adtak. E fogyatkozásért azonban a természet bőségesen kárpótolta a tájat. Az ugyanis szinte kínálkozott a *szőlőművelésre*.

A természetén kívül a földesúri gazdaságpolitika is segített a tájon. Itt került el ugyanis a Tanulmányi alap pécsváradi domíniuma. Ezt az uradalmat oly módon vezették, hogy az állami jobbágyvédő politika célkitűzéseit megvalósítva példaként álljon a baranyai földbirtokosok előtt.

A pécsváradi uradalomban úgy hajtották végre a felméréseket, hogy a falvak határaiban a szántókat, a réteket és a legelőket külön tagokban hasították ki. A szántóterületen belül megállapították a három nyomás területét és azon belül a dűlőket. A jobbágyok a dűlőkben belső telkeik sorrendjében kapták meg földjeiket. Ezzel először is a határok váltak áttekinthetőbbé. A dűlőket nem girbe-gurba, hanem többé-kevésbé egyenes utak különítették el egymástól. Az állatokat a különválasztott legelőkön, réteken és tarlókon könnyebb volt megőrizni attól, hogy tilosba tévedjenek és kárt tegyenek.

Amikor a siklósi uradalom hozzáfogott, hogy határait felmérje, a megye felhívta az uradalom tisztjeinek figyelmét, hogy „a kamarai birtoktól vegyenek példát”. „Olyan rendet teremtsenek, mint aminő *a jól felmért német falvak határaiban van.*”⁸⁵ A jobbágyok látták, hogy milyen előnyt jelent, ha így mérik fel határukat. A berkesdiek ezért maguk kérték az e rendet meghonosító „soros kimérést”.⁸⁶

A megye ebben a tájában három nemzetiség élt együtt, amelyeknek gazdálkodása eltért egymástól.⁸⁷

⁸⁵ PÁL—Bm.lt. — U — IV. — Relatio super dimensione Dominií Siklós, 1775. III. 11; Uo. Nagyharsány dimenziójáról szóló jelentés, 1790. XII. 16.: „... ab exemplo Bonorum Cameralium. . . ad illum ordinem, quem alia potissimum Germanica bene regulata loca tenere dignoscuntur.”

⁸⁶ PÁL—B — Berkesd. — A kimérésről szóló jelentés, 1783.

⁸⁷ *Strázsay Nepomuk János* : Geographisch-oconomische Beschreibung der gräflichen Batthyany'schen Herrschaft Boly. [PEK—Kézirat.] 7. fol. 5. p.: „Die Sessional Felder werden nach Verschiedenheit der angeführten Nationen und ihrer Lage verschieden bebaut und cultiviert.” — Strázsay Nep. János (1784—1852) nemesi családból származott. 1809 körül került Baranyába, ahol a Batthyány család szolgálatába lépett. Mint jószágigazgató és ügyész a Batthyány család bolyi és sellyei uradalmait vezette. Könyveket forgató és gyűjtő ember volt, aki olvasott angolul, franciául, spanyolul és olaszul. A Tudományos Gyűjtemény 1823. évi évfolyamában meg is jelent egy cikke: Baranya vármegyének topographicaí leírása.

A németek egy része a pécsváradai uradalom jobbágya volt, ahol a falvak határait az uradalom igyekezett rendezni. Ennek következtében legjobban náluk érvényesültek a háromnyomásos gazdálkodás előnyei. Nem tudjuk, hogy az uradalmak vagy bevándorlók révén, de mindenesetre náluk honosodott meg először a burgonyatermelés, amely gazdálkodásuk eredményességét fokozta.⁸⁸

A rizsnek és a dohánynak a meghonosítása azonban már nem az ő érdemük, mint ahogy azt a baranyai németek múltjának kutatói állítják.⁸⁹ Ezeket a növényeket a török uralom tette ismertté nálunk.

A rendszeres trágyázást sem egyedül ők terjesztették Baranyában. A mezővárosok polgárai ezt már előttük is gyakorolták határaik legközelebb eső darabjain, és különösen szőlőkben.⁹⁰

Bár a németek szőlőművelésbe is fogtak, gazdálkodásukban ekkor még nem a szőlőművelés, hanem az állattartás a döntő. Hogy ezen a téren vezettek, azt állatállományuk összetétele mutatja. Ők tartották a megyében a legtöbb lovat, a legtöbb tehenet és a legtöbb juhot. Ez utóbbiak egy része már merinói juh volt. Ezért találjuk a megye tehenállományának 23,58%-át, lóállományának 29,39%-át, juhállományának pedig 34,61%-át 1786-ban a mohácsi járásban.

Baranya állatállománya 1785–1786-ban

Járás	Ökör		Tehén		Ló		Sertés		Juh	
	1786	1828	1786	1828	1786	1828	1786	1828	1786	1828
Siklói	1653	3436	1074	2153	1364	3781	3688	3711	135	309
Szentlőrinci . . .	2061	2797	1545	1123	2645	3155	5760	2604	251	470
Hegyháti	2017	2049	2345	1315	2971	3817	7084	2710	2402	241
Pécsi	1549	4063	1152	1583	2108	2083	4537	4014	1093	5388
Mohácsi	2033	2004	2778	2112	5712	7061	6858	3235	3178	2740
Baranyavári . . .	2709	2259	2883	3470	4639	8228	7017	5187	2122	6902
Összesen	12022	16610	11777	13584	19435	29125	34944	21462	9181	1605

A magyarok és horvátok az állattartás mellett szintén foglalkoztak szántóföldi gazdálkodással és szőlőműveléssel is. De nem tartottak ott, ahol a németek. Juhaik még nem merinói, hanem magyar juhok voltak.

A szerbek megmaradtak az ősi balkáni állattartó életmód mellett. Ezt összekapcsolták ugyan föld- és szőlőműveléssel. Mindkettőt azonban mellékesnek tekintették. A szántóföldi gazdálkodásuk kukoricatermelését a sertések tartásának rendelték alá, amelyekkel kiterjedt kereskedelmet folytattak.

⁸⁸ *Georgius Papanek* : *Geographyca descriptio comitatus Baranyensis. Quinque-Ecclesiis 1783.* Engel. 26. p.: „Paucos ante annos tulerunt non absque emolumento Germani *cyclaminos* diversi generis . . . quos vulgus Krumpir vel Kartufel nominant.”

⁸⁹ *Rudolf Hartmann* : *Die schwäbische Türkei im 18. Jahrhundert.* Bp. 1935. 27. p. (Schriftenreihe der Neuen Heimatsblätter.)

⁹⁰ Ezt tévesen állapítja meg *Gotlob Schuon* : *Die nordöstliche Schwäbische Türkei.* Stuttgart, 1936. 37. p. (Schriften des Deutsches Ausland-Instituts Stuttgart.)

Ha most a nemzetiségek gazdálkodását összevetjük, akkor azt látjuk, hogy az élen a németek jártak. A hazai németiség múltjával foglalkozó történétírók ezt aényt faji tulajdonságaikkal és a magukkal hozott magasabb mezőgazdasági műveltségükkel magyarázták. A baranyai németek valóban magasabb mezőgazdasági kultúrájú területekről kerültek hozzánk. Hozták is magukkal — nem annyira a század első, mint inkább a második felében betelepülők — új eljárásokat. Ez többnyire minden betelepüléssel vele jár. Az állattartást német földön például nem a német, hanem azok a holland és svájci parasztok javították meg, akik a XVIII. században vándoroltak be a birodalomba.⁹¹

A baranyai németek azonban gazdasági haladásukat elsősorban nem a magukkal hozott eljárásoknak köszönhetik, hanem a természet és a földesuraik kedvezésének. Különösen ez utóbbinak. Baranyának azon a részén telepítették le őket, amely a török uralom és annak kiűzésével járó háborúk során jobban elnéptelenedett. De a természet ennek a tájnak adott több lehetőséget. Mohács előtt, 1526 előtt is a megye keleti fele volt a fejlettebb. A földesúri hatalom tette lehetővé a németek számára, hogy a táj jobb adottságait kihasználják. A pécsváradi uradalom olyan gazdasági kedvezményeket nyújtott falvai népének, amelynek révén az urbáriumnál könnyebb terheket hordoztak. Ennek az uradalomnak volt a legtöbb német telepese Baranyában. De a többi földbirtokos is ilyen szerződésekre lépett német jobbágyaival.

Ily módon akartak ugyanis újabb német betelepülőket szerezni. Akiket pedig már letelepítettek, újabb kedvezményekkel akarták megtartani. A németek ugyanis szabad költözési jogukkal élve könnyen hátat fordítottak annak a földesúrnak, akinél gyenge kilátások kecsegtették őket. Baksa földesura ezért 1767-ben kérte is a megyét, mondja ki, hogy minden uradalom megtéríttetheti a tőle elköltöző német jobbágyokkal annak az épületfának az árát, amelyet a letelepítéskor nekik adott. Így akarta szabad költözésüket megnehezíteni.⁹²

Ezek a szerződésben nyújtott robot- és dézsmakedvezmények tették lehetővé számukra, hogy olyan munkaigényes növény termelésébe foghassanak, mint a dohány. Ezt a magyar jobbágyok előbb termelték, mint a németek. De csak addig tudtak vele foglalkozni, míg megsokasodott robotjuk annak feladására nem kényszerítette őket.⁹³

A földesúri kedvezmények tették elsősorban lehetővé, hogy a német jobbágyok jobb gazdálkodásuk alapjait megvethették. *Szorgalmukat is részben*

⁹¹ Heinrich Bechler : Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. München, 1952. 215. p.: „Vielfach führten die Fremden besondere landwirtschaftliche Verfahren ein — so die Schweizer und Holländer eine bessere Viehzucht auf der Grundlage der Feldgraswirtschaft. . . .”

⁹² PÁL—B — A baksai uradalom összeírása, 1767. XI. 4.: „. . . cum autem Germanicae nationis subditi in loco et domibus suis stabiliter haud manerent, verum tam domos suas, quam et alia aedificia sua distrahere solerent, . . . kéri ezt a rendet . . . ut taliter coloni stabiliores, ac publico etiam utiliores efficiantur.” — A németek házaik építésének rendkívül sok faanyagot használtak fel, lásd uo. — Rácmecske 1798. évi erdőszabályozása. 25. p.

⁹³ Takács Lajos : A Tolna megyei dohánytermesztés kibontakozásának kérdéséhez. Ethnographia 1954. 536—37. p.

az táplálta, hogy érdemesnek látták azoknak a kedvezményeknek alapján a munkát, amelyet a földesúr nyújtott. A feudális rendszer a szorgalmat különben nem méltányolta, mert attól, aki többet dolgozott, dézsmában többet vett el.

A megye többi jobbágysai, a magyarok, a horvátok és részben a szerbek örökös jobbágyságok voltak, akiknek kedvezményeket a pécsváradi uradalom kivételével nem adtak. Hogy múltban kialakult gazdálkodásukat továbbfejlessék, abban ugyanazok a földbirtokosok nem segítették őket. Nem kaptak mást, mint több terhet és azt a megállapítást, hogy elmaradottan gazdálkodnak.

1767 és 1790 közt a megye keleti fele, amely a török uralom alatt jobban elpusztult, nagyot fejlődött.

Ha a megye keleti felén elterülő pécsi, mohácsi és baranyavári járásokat adózás tekintetében összehasonlítjuk a megye nyugati részével, akkor a következő képet kapjuk:

Az adó alá vont személyek egy főjére eső adómenyiség a baranyai járásokban 1786-ban

A megye nyugati felén	Frt	A megye keleti felén	Frt
A siklósi járásban	2,78	A pécsi járásban	2,42
A hegyháti járásban	2,23	A mohácsi járásban	2,13
A szentlőrinci járásban	1,87	A baranyavári járásban	1,93

Ha azonban még tovább megyünk és azt vizsgáljuk, hogy mint oszlott meg a megye két részén a szántó, a rét, a szőlő és az állatállomány, nem önmagában, hanem egy adó alá vont személyre vonatkoztatva, akkor a következőket látjuk:

Egy adó alá vont személyre esett Baranyában

A megye nyugati felén	1786-ban	1828-ban	A megye keleti felén	1786-ban	1828-ban
<i>szántóból mh</i>			<i>szántóból mh</i>		
A siklósi járásban	5,77	1,79	A pécsi járásban	6,09	2,85
A hegyháti járásban	4,34	2,64	A mohácsi járásban	5,50	2,30
A szentlőrinci járásban	3,72	1,57	A baranyavári járásban	3,71	2,04
<i>rétből mh</i>			<i>rétből mh</i>		
A siklósi járásban	2,55	1,29	A pécsi járásban	2—	1,55
A szentlőrinci járásban	1,60	1,84	A baranyavári járásban	1,48	1,30
A hegyháti járásban	1,45	1,54	A mohácsi járásban	1,39	1,30
<i>szőlőből mh</i>			<i>szőlőből mh</i>		
A siklósi járásban	1,20	0,12	A mohácsi járásban	0,96	0,14
A szentlőrinci járásban	0,77	0,10	A pécsi járásban	0,72	0,36
A hegyháti járásban	0,61	0,09	A baranyavári járásban	0,61	0,10

A megye nyugati felén	1786-ban	1828-ban	A megye keleti felén	1786-ban	1828-ban
	<i>számos állatból db</i>			<i>számos állatból db</i>	
A hegyháti járásban	1,33	0,57	A mohácsi járásban	1,06	0,53
A szentlőrinci járásban	1,16	0,82	A pécsi járásban	0,88	0,69
A siklói járásban	0,92	0,64	A baranyavári járásban	0,87	0,61

A megye nyugati fele, ahol a török idők pusztításai után több őslakos maradt, de természeti adottságai kedvezőtlenek voltak, 1786-ban gazdaságilag, mint ahogy az adóteher megoszlása is mutatja, még vezetett. Vezetett az egy főre jutó szőlő, rét és számos állat tekintetében. A szántóterületből azonban egy főre már 1786-ban is kevesebb jutott, mint a megye keleti részén.

A természeti adottságok és a földesúri kedvezmények alapján a szőlőművelés a megye keleti felében jobban fejlődött. Ezért 1828-ra a megye keleti fele már e tekintetben túlszárnyalta a nyugatit.

A nyugati rész vezetését 1828-ra már csak az egy főre eső rét- és állatállomány terén tudta megtartani.

A gazdasági fejlődés az úrbéri rendezés után azt mutatta, hogy a megye keleti fele más irányban haladt, mint a nyugati fele. 1720-ban a megye összeírói megállapították, hogy annak három tája van. 1790 körül már látszott, hogy e három tájból egyben, a közép-baranyai dombvidéken és a Duna mentén olyan gazdálkodás alakul ki, amelynek fő ágává a föld- és a szőlőművelés válik, a Hegyháton és a megye nyugati részén viszont az állattartás megmarad a vezető termelési ágaknak. Sőt az is kitűnt, hogy a Duna menti dombos vidék a másik kettővel szemben azt a hátrányt, hogy a török időkben több kárt szenvedett, behozta.

A jobbágyok szorgalmas munkája, erőfeszítései szerte a megyében mindenütt meghozták gyümölcsüket.

Az 1730-as években Bél Mátyás még úgy vélte: „a török uralma a vidéket annyira tönkretette, hogy sokáig alig lehet azt eltüntetni.” 1790-re azonban Baranya szemlátomást épült. Ezért — igaz csak becslés alapján — Baranya s vele a szomszédos, egykor török uralom alatt állott megyék adóját 1802-ben felemelték.⁹⁴

A török hatalom alatt élt megyék képe ekkor már kevésbé ütött el a többi dunántúli megyétől. A különbség halványult, de még észrevehető maradt.

A jobbágyok ellenállása

Az úrbéri rendezés után a baranyai jobbágyok belátták, hogy Siklós falai alatt hiába harcoltak. Sem a kívánt személyi szabadságot, főleg a szabad költözködést, sem pedig a birtokuk fölötti rendelkezés szabadságának régi mértékét nem sikerült megszerezniük.

Személyi jogaikat II. József 1785-ben tágította azzal, hogy megadta

⁹⁴ Berzeviczy Gergely: De conditione et indole rusticorum. (Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. I. köt. Bp. 1902. Magyar Közgazdasági Könyvtár. 137. p.)

nekik a házasodás és a pályaválasztás szabadságát. A szabad költözést azonban az 1791. évi országgyűlés 35. törvénycikke a földesurak érdekében igen körülményessé tette.

Mária Terézia urbáriumuma egységesítette földesúri terheiket. Ezek ellen többé semmit nem tehettek. Mivel a földesurak megadták jobbágyaiknak azt a lehetőséget, hogy földjeiket irtás vagy bérlet útján tágítsák, *az úrbéri rendezésnek a jobbágyság terjeszkedését gátló hatása Baranyában 1790 előtt nem érvényesült.* 1790 előtt a majorsági gazdálkodás sem vett itt lendületet, tehát nem ismerkedtek meg a földtől való megfosztással sem.

A jobbágyok harca ezért a megyében 1767 és 1790 közt továbbra is a földesúri szolgáltatások ellen irányult.

Az 1767. évi úrbéri rendelkezések a megyének előírták, hogy évenként minden faluban vizsgálatot köteles tartani, és ennek alkalmával a jobbágyoktól meg kell tudakolnia, vajon a földesúr betartotta-e az urbáriumot. Eleinte, míg a birtokosok nem kezdtek fölmérésekbe, addig a jobbágyok nem érezték az úrbéri rendezés következményeit, nem panaszkodtak. De amint az uradalmak az 1780-as évek derekán nekiláttak a dimenzióknak, egyszerre megindultak a panaszok.

A jobbágyok rendszerint azt találták sérelmesnek, hogy a fölmérés alkalmával megállapították tényleges telekmennyiségüket, és szolgáltatásaikat tőlük ez után követelték. Mivel földjük majdnem mindig több volt, mint amennyit bevallottak, szolgáltatásaik magasabbakká váltak. Különösen a robot emelkedését nehezményezték, Budafa, Mánfa (ma mindkettő Mánfa), Magyarszék, Pölöske (Mecsekpölöske) ilyen panasszal keresték fel 1787-ben alaptalanul a megyét. Mivel a felmérések nem egyszerre folytak, a főleg belölük eredő összeütközések és nyomukban a parasztmegmozdulások is szórványosan jelentkeztek.

Ha megfigyeljük, hogy hol lobbant fel a megyében ilyen szórványos ellenállás, akkor azt látjuk, hogy a Hegyháton és a Dráva mentén. A megye két kedvezőtlenebb helyzetű tájában.

1783-ban a Hegyháton az ibafaiak megtagadtak minden szolgáltatást, amivel földesuruknak, Jeszenszky Antalnak tartoztak. A szomszédos Horváthertelend lakóit is erre buzdították. Tanítójuk, Gyenes Imre, aki egyben a falu jegyzője volt, rábeszélte őket, hogy panaszaikat küldöttjeik útján terjesszék egyenesen az uralkodó elé. A földesurak erre lecsaptak rájuk. A megye Gyenest egy évi börtönnel sújtotta. Ezt még megtette azzal, hogy Baranyából örökre kitiltotta. Sőt még a szomszédos megyékből is, nehogy a népet újra fellázíthassa. Büntetésével, Bartalovics Miklóssal ugyanilyen keményen bántak el, mert a falubeliek közül többet arra biztatott, hogy szerezzék vissza nemesi szabadságukat, amelytől a földesurak jogtalanul fosztották meg őket. A kisebb bűnösökre pár hónapot szabtak ki. Amikor azonban a szolgabíró ezeket a megye tömlőcébe akarta szállítani, az ibafaiak karókra, botokra kaptak. Az elítélteket kiszabadították, a szolgabírót és hajdúit pedig a faluból kikergették. Az elfogást végül is katonai karhatalommal hajtották végre, nehogy az ibafaiak nyomán a jobbágyok máshol is „hasonló szemtelenségre ragadják magukat”.⁹⁵

⁹⁵ OL—Kanc. — Ag 1783: 3019.

Az 1795. év nyarán Gödrén, ugyancsak a Hegyháton a római katolikus káplán váratlanul betért egy házba. Amint az ajtó kinyílt, a vendég elől a háziak egy könyvet igyekeztek eltüntetni. A káplán csak annyit tudott belőle szemével elkapni, hogy egyik lapján a következő kérdés állott: „Mi vagy Te? — Barom vagyok. — Miért vagy te barom? — Mivel a királynak és a földes uraságnak szolgálók . . .” Ez az írás a magyar jakobinus mozgalom kátéja, a Köztársasági Káté volt.⁹⁶

Amikor 1797-ben elrendelték a nemesi felkelést, a baranyai földesurak vállalták, hogy birtokuk arányában állítanak ki insurgenseket. Erre azzal az ígérettel is toborozták jobbágyaikat, mint Kató János rádi jobbágy vallotta, hogy otthon maradó családjuknak két évre a „robotból feloldozást” adnak. Amikor adott szavukat a nemesi felkelés szétosztatásakor megszegni készültek, az insurgensek fellázdáltak. A megye megrémült, a lázadás elharapódzásától rettegett. József nádor azt az értesülést vette, hogy az 1766. évi jobbágylázas földje, „a bellyei, dárdai és siklói uradalom községei nyugtalanok és ellenszegülők”. A Dráva mente megint parázslott.⁹⁷

A Dráva mentének és a Hegyhátnak népében égett a vágy, hogy társadalmilag felemelkedjék. A század derekáig azért harcoltak, hogy a török időkben élvezett és a XVIII. század első felében elvesztett szabadságukat, a szerződéses jobbágyokéval felérő szabadságot visszaszerezhessék. A földesurak és az állam hatalma jobbágyéleteket olthatott ki 1766-ban a siklói vár falai alatt, de e vágy tüzét a szíveikből kioltani nem tudta. A XVIII. század második felében néhány baranyai település elérte, hogy robotját egy összeggel válthatta meg. Lakóik nem is voltak tehát — Mohács és Siklós kivételével — igazában mezővárosi polgárok, hanem csak szerződéses jobbágyok, mégis annak tekintették, és *polgárnak* nevezték magukat.

A XVIII. század végére ez a mezővárosi polgársors lett a baranyai jobbágyok vágya. Martinovics kátéját ezért olvasták titkon, reménykedve. A mezővárosi polgárok szabadságára gondolt egy paraszt insurgens, amikor Pécs utcáin dörögte, ha a szabadság és egyenlőség ugyanazt jelenti Magyarországon, mint Franciaországban.

Vágyaik, törekvésük megfogalmazását segítették a bicsérdiek és a többi kismemesek, akik nem tudták a század elején bebizonyítani nemességüket, és közéjük zuhantak. De a tudatosulásban különösen nagy szerepet játszottak — amit különben az osztályharc folyamán később is megismétlődő jelenségeként figyelhetünk meg — az uralkodó osztály proletarizálódó tagjai. Ez esetben azok a *kismemesek*, Gyenes Imrék és a Bartalovics Miklóson, akik megyei állást szerezni nem tudtak, és nagyobb kenyeret csak úgy remélhettek, ha a jobbágyok elérik a mezővárosi polgári sorsot. Ugyanez okból küzdöttek velük kismemes vagy *honoratior* papjaik, tanítóik és jegyzőik. Ennek az emelkedésnek a vágya egyre fokozottabban hatotta át a jobbágyokat akkor, amikor a baranyai nagybirtokosok a majorsági gazdálkodás útjára lépve, gazdasági és társadalmi helyzetük újabb romlását idézték elő.

⁹⁶ A magyar jakobinusok iratai. 3. köt. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Bp. 1952. 290. p. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris.)

⁹⁷ *Vörös Károly*: A Baranya megyei insurgensek zendülése Pécsen 1798-ban. Dunántúl 1954. 7. sz. 43. p.

A FEUDALIZMUS VÁLSÁGA

1790—1848

A piaci viszonyok alakulása

Ebben a korszakban a piac kezdett az eddigieknél jelentékenyebb befolyást gyakorolni Baranyában mind a nagybirtokosok, mind pedig a jobbágyok termelésére.

A bécsi udvar merkantilista gazdaságpolitikájával támogatott osztrák örökös tartományok ipara a XVIII. században fejlődött. Népségük fogyasztása egyre érezhetőbbé vált a Dunántúlon. Az örökös tartományoknak ez a kereslete az 1790-es évekig csak a Dunántúl nyugati szegélyét érintette. A baranyai uradalmak kénytelenek voltak áruikat a jobbágyaik-tól járó hosszúfuvar segítségével erre a határszéli piacra szállítani.

A napóleoni háborúk azonban a század végétől fokozták a keresletet, ami a piac szélesedésére vezetett. A kereskedelem már nemcsak a határszéli megyéket vonta bele a piacba, hanem az egész Nyugat-Dunántúlt. A Dunántúlnak tehát azt a részét, amely a Budától Székesfehérváron és a Balaton északi partján Nagykanizsáig húzott vonaltól nyugatra terült el.

Hogy a piac a XIX. században valóban terjeszkedett, azt több jel mutatta. A gazdálkodásnak legkülterjesebb formája a juhtenyésztés. A XVIII. században a nyugat-dunántúli uradalmak még nagymértékben juhtenyésztők voltak. A legnagyobb dunántúli gyapjűvásárokat a XVIII. században Székesfehérvárott tartották. Itt volt a dunántúli juhászok céhének székhelye is. Amint a dunántúli földbirtokosok az 1790-es években megérezték, hogy a piaci kereslet gabonában megnőtt, eddig bérbe adott pusztáikat kezdték egyszerre házikezelésbe venni, és *gabonatermelésbe* fogtak. A birkások pedig az Alföldre szorultak vissza.¹

Szembetűnő különbség volt a XIX. század végéig szőlőművelésben is a Dunántúl keleti és nyugati része között. A nyugati rész fejlettebb szőlőművelését szintén annak köszönhette, hogy előbb kapcsolódott bele a piacba.²

A piac tágulása következtében a dunántúli városok közül Pápa, Veszprém, Székesfehérvár kereskedelme növekedett, mert innen különféle termékeket kezdtek szállítani Ausztriába. Ezek vásárait kezdték az osztrák kereskedők is látogatni.

¹ *Johann Csaplovics* : Gemälde von Ungern. 2. Bd. Pest, 1829. Hartleben. 50. p.: „... seit 1790 die Herrschaften diese Pussten in eigene Regie nahmen und jene reichen Birkase schon meistens über die Donau gedrängt worden sind.”

² *Franz Schams* : Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange oder vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge des Ungarischen Reichs in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht. II. Bd. Pest, 1832—33. Wigand. 247. p.

A piac egyre szélesedett a Kelet-Dunántúl felé. A Duna mentén egymás után nőni kezdett Dunaföldvárnak, Tolnának, Paksnak és Bajának kereskedelmi jelentősége. A külső piac hatása a XIX. század húszas éveiben érte el Baranyát.

E külső piac *bort, gyapjút, gubacsot és hamuzsírt*, majd *gabonát* keresett a megyében. Az elsőből volt bőven. A megye bortertermelését 500—800 ezer akóra becsülték. Ebből a piac 50 ezer akót vett fel. Gyapjúból Baranya többet tudott adni, mint gabonából.³ A baranyai uradalmak gazdálkodásának legfejlettebb ága ugyanis a XIX. század elején még a juhtenyésztés volt, állapította meg ekkor a bolyi uradalom jószágkormányzója. Hogy a napóleoni háborúk után a gabonakereslet visszaesett, az ezért nem is nagyon érintette őket. A gyapjúkonjunktúra éppen jókor jött számukra.

A külföldi piacba a baranyai nagybirtokosok egymás után kapcsolódtak bele. A pécsváradi alapítványi uradalom, a püspöki és a káptalani uradalom Bajára, a pellerdi, a görcsönyi és a bolyi uradalom Mohácsra, a belleyi uradalom saját dunai kikötőibe szállította áruját. Itt vették át ezeket a külföldi kereskedők kezére dolgozó hazai kereskedők és hajótulajdonosok. A mohácsi magyar, szerb és német hajósgazdák 1848-ig fel, egészen Komáromig vállaltak szállításokat, míg járműveiket a császáriak 1849-ben a Duna fenekére nem küldték.

A feudalizmus korának fő közlekedési eszköze a vízi út volt. Amikor Berzeviczy Gergely 1786-ban német földön járva Magdeburgot megtekintette, az Elba partján felsóhajtott, hogy vajon mikor láthat hasonló várost és ilyen forgalmat nálunk, a Duna mellett.⁴ Kívánsága a XIX. század első felében kezdett teljesedésbe menni. Megélénkült a hajóforgalom a Duna egész hosszában. A mohácsi kikötőből az 1840-es években esztendőnként 400 megrakodott hajó fordult ki.⁵

A Duna Pest fölötti szakaszáról a kereskedők hajói a század elején még nem szívesen ereszkedtek Dunaföldvárnál lejjebb. Ebben közrejátszottak a rossz partviszonyok. 1790 előtt ugyanis Dunaföldvár és Zimony közt, víz ellenében a rossz parton ló helyett emberekkel kellett a hajókat vontatni.⁶ Még nehezebbek voltak a hajózási lehetőségek a Dráván.

Hogy a vízi utak, a Duna és a Dráva kikötői az árukat továbbíthassák, hogy a nagybirtokosok Kanizsát, Veszprémet és Székesfehérvárt elérhessék, ahhoz belső utak kellettek.

A megye úthálózata a XVII. század óta nem sokat változott. Ebből az időből származott a sok felvonuló török sereget látott buda—mohács—eszéki katonai főútvonal és a másik főút, amely Bécset, illetve Sopront Kőszegen, Szigetváron és Pécsen át Eszékkel kötötte össze.

³ *Királyi Pál* : Robot és dézsma. Pest, 1845. Beimel ny. 253. p.

⁴ Aus den Lehr- und Wanderjahren eines ungarischen Edelmannes im vorigen Jahrhundert. Briefe Gregor von Berzeviczy's an seine Mutter aus Deutschland, Frankreich und England in den Jahren 1784 bis 1787. Hrsg. von Aladár von Berzeviczy. Leipzig, 1897. Verlag G. H. Meyer. 34. p.

⁵ *Haas* i. m. 85. p.

⁶ *Berzeviczy Gergely* : Magyarország kereskedelméről és iparáról. (Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. 2. köt. Bp. 1902. Magyar Közgazdasági Könyvtár 227. p.)

A kereskedelemnek a XVII. században ezek voltak és a XVIII. században továbbra is ezek maradtak a fő útvonalai. E két főútvonal mellett a nagybirtokosok kiépítették a maguk útjait, amelyek az uradalmukat kötötték össze a külvilággal. Például a tarcsa pusztá—páléi rév (Dráva-szabolcs mellett) közti út a szentlőrinci uradalom, a garé—páléi rév közti pedig a siklói domínium útja volt a Drávához. Az Udvarról a kőszegi (Kiskőszeg) révhez vivő utat meg a bellyei uradalom építtette meg magának.⁷

Amikor II. József 1768-ban a Dunántúlon megfordult, naplójába feljegyezte, hogy a Tolna és Baranya megyei utak rendkívül szélesek és rendkívül rosszak.⁸ Az utak állapota a XIX. század első két évtizedében nem sokat változott. 1801-ben a káptalani uradalom csak úgy tudta Szalatsi István komáromi és Szakmaister András bajai kereskedőknek gazdag gubacstermését eladni, hogy vállalta a gubacsra fuvarozását és hajóra rakását. A káptalan tisztában volt azzal, hogy ez mit jelent. A szerződésben ezért ki is kötötte, hogy csak „alkalmatos és praktikábilis útban szállít, . . . ha az utak veszedelmesek volnának, azon kereskedők az alkalmatos időig várakozni tartozzanak”.⁹

Az utak gazdasági jelentőségét a XVIII. században már az állam is látta. Ezért az állami utak építésénél ezután a katonai szempontok mellett a gazdaságiak is kezdtek figyelembe jönni. Mária Terézia megrövidítette a buda—mohács—eszéki országútnak az utolsó szakaszát Bellyétől a török idők híres átkelőhelyéhez, az eszéki hídhöz.¹⁰

Amint a nagybirtokosok észrevették, hogy a piac Baranyát is számításba veszi, hogy áruikat nem kell többé messze, a nyugati határszélre szállítani, egyszerre kérni, nógatni és hajszolni kezdték a megyét. Az állammal és a megyével akarták elkészíttetni a jó utakat, amelyekre ekkor elsősorban nekik volt szükségük. „Baranyának útjai — írta az 1840-es években a megye főorvosa — hazánk legjobbjai közé tartozik (sic!) . . . 26 354 öl Mac Adam rendszere szerint van jól elkészítve. A siklói járásban 13 347 öl köveccsel oly jól van meghordva és tatarozva, hogy a macadámizált vonalokkal vetekedik. Az utóbbi 50 évben jobb kereskedési és postautak alkotására igen sok tétetett, de mindazáltal jó utaink nem lesznek, míg csak a tatarozás rendszeresítve nem leend.”¹¹

Baranya ennek ellenére továbbra is meglehetősen zárt terület maradt. A helyi úthálózat ugyanis nem volt jól összekötve az ország szívével. Ezt

⁷ DCB I. köt. 11. p.

⁸ *Daróczy Aladár* : Tolna vármegye közigazdasági leírása. Bp. 1909. 19. p. (Klny. a Közigazdasági Szemle 1909. évi szept.—dec. számából.)

⁹ KL II. 51. Szerződés a nevezettekkel. 1801. X. 4-ről.

¹⁰ *Haas* i. m. 87. p. — A töltésen állított emlékoszlop is ezt az új szempontot emeli ki:

„Expletis lacunis
Fracta aquarum vi
Commercio commeatus itinerantibus
Viam pontemque hunc statuens
Quadriennii opere
Seculorum incommoda sustulit.”

¹¹ *Höbling* i. m. 116—117. p.

mutatja a század derekán tett megállapítás: „Pest és Pécs közt nem létezik egészen épített útvonal.”¹²

A külföldi piac mellett a mezőgazdaság fejlődésében egyre növekvőbb szerepet játszott a belső piac első formája : a helyi piac, a mezővárosok piaca.

Mohács és Siklós örökszerződés szerint teljesítették szolgáltatásaikat földesuraiknak, és ennek értelmében némi önkormányzattal rendelkeztek.¹³

További kilenc baranyai hely, bár szintén az oppidum nevet viselte, a mezővárosoknak abba a csoportjába tartozott, amely az urbárium és azt némely tekintetben módosító ideiglenes szerződés szerint szolgált földesurának. Csak vásártartási joguk és az önkormányzat némi csirái különböztették meg őket a falvaktól. Ezek az oppidiumok a hazai és egyben az európai városfejlődésnek azt a legelső, kezdeti típusát képviselték, amely a piac fejlődésében fontos szerepet játszott.¹⁴

A megye nyugati, illetve keleti felében 1828-ban a következő mezővárosok voltak:¹⁵

Hely	Lakos	Hely	Lakos
Gödre	1602	Bóly	2932
Siklós	3565	Dárda	2046
Szabadszentkirály	1937	Dunaszekeső	3752
Vajszló	1348	Mágoes	2786
		Mohács	7273
		Pécsvárad	2955
		Ráckozár (Egyházaskozár)	1153

Mezőváros volt, de ekkor közigazgatásilag nem tartozott még a megyéhez a Batthyányak egyik uradalmának központja: Selye. Vásárait azonban a baranyai jobbágyok nagyon látogatták.

A helyi piacon a mezővárosi polgárok iparcikkeket és főleg bort, a falvak jobbágyai pedig gabonát, dohányt, főképpen azonban marhát, lovat és sertést adtak el. „Híres gabonavásárok Pécsen és Mohácson esnek — említi 1845-ben Haas Mihály. — Sertésekre nézve legismeretesebb a vajszlói vásár.” De nevezetesebbek voltak még a mohácsi és a bólyi sertésvásárok is.¹⁶

A baranyai mezővárosoknak a XIX. század negyvenes éveiben — mint a fenti táblázat mutatja — kevés lakosa volt. Ekkor még a szabad királyi város Pécs is csak 15 318 lakost számlált.

Ezeknek nagy része földműves volt vagy olyan iparos, aki szőlőt művelt. A baranyai mezővárosok nem fogyasztottak annyi mezőgazdasági terméket, hogy ez magában árútermelésre serkentette volna a jobbágyokat.

¹² Haas i. m. 89. p.

¹³ PÁL-B — Contractus urbarialis oppidi Szekeső, 1741. I. 20.; Fölker József : Mohács története. Mohács, 1900. 104—105. p.; Fejes János : Siklós múltja. Siklós, 1937. 278—279. p.

¹⁴ Rudolf Kötzschke : Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert. Berlin, 1908. 84. p.

¹⁵ Hölbling i. m. 53—55. p.

¹⁶ Haas i. m. 85. p.; Fényes Elek : Magyarország leírása. 2. rész. Pest, 1847. Beimel. 57. p.

Gazdasági helyzetük még nem annyira ipari termelésüktől, mint inkább szőlőművelésük eredményétől és a boráraktól függött. Ezért foglalkozott Siklós mezőváros tanácsa 1824-ben például a következő javaslattal, amely valamennyi megyebeli mezőváros helyzetét jellemezte: „A mostanában uralkodó hallatlan pénzsűke miatt a városi lakosok adótartozása igen megszorodott, el nem adhatván a még kéznél levő borait, mint adósságnak *fizetésére való egyetlenegy fundust*. . . a készpénznek bészédéséhez még csak a legkisebb remény sem lehet, ha csak a bornak átvétele által nem.” A város tehát — ajánlja a javaslat — szedje össze az adózók borát, és a magáéval együtt mérje ki.¹⁷

Ha rosszul fizetett a bor, az amúgy is kis méretű mezővárosi fogyasztás megcsappant.

A mezővárosok piacán azonban más, további kereslet is jelentkezett. Az 1828. évi országos összeírás különbséget tesz mercator (azaz kalmár, kisebb kereskedő) és quaestor (nagyobb kereskedő) közt. A kalmárok és a nagyobb kereskedők a megye területén a következőképpen oszlottak meg:

Járás	Kalmár	Kereskedő	Járás	Kalmár	Kereskedő
Hegyháti	9	—	Baranyavárai	26	13
Siklói	7	1	Mohácsi	42	7
Szentlőrinci	6	—	Pécsi	8	4
Összesen	22	1		76	24

Ezekből az adatokból az derül ki, hogy a megyének a Dunához közelebb eső keleti felén 1828-ban feltűnően több kereskedő tevékenykedett, és ott már megindult a *kereskedelmi szervezet* kiépülése. A megye nyugati részében sokkal halványabb nyomát találjuk ennek.

Ha a nagyobb kereskedők lakóhelyét vesszük szemügyre, akkor ez a tény még feltűnőbb. A siklói járás egyetlen kereskedője Siklóson, a mohácsi járás 7 quaestorából Pécsváradon 1, Dunaszekcsőn 1, Mohácson pedig 5 működött. A baranyavári járás 13 nagyobb kereskedője közül 1 lakott Dárdán, a többiek pedig Bellyén, Beremenden, Bezedeken, Hercegszőlősen, Izsépen, Kiskőszegen, Laskafalun, Laskón, Villányban, Virágoson és Vörösmarton.¹⁸

A kereskedőknek kisebb része vas-, fűszer- és textiláruk importjával foglalkozott. A nagyobb termény- és állatkereskedelemmel. A baranyavári járás falvaiban kimutatott quaestorok nagyrészt sertéskereskedők voltak. A nagyobb kereskedők szállítottak gabonát és bort a Dráván túlra, az utóbbit Bácskába is, szóval a *tájpiacra*. A jobbágyok állata, különösen a sertés eljutott a bontakozó országos és a külföldi piacra is.¹⁹ A mohácsi, a bolyi és a vajszlói sertésvásárokat ugyanis győri, soproni és Vas megyei kereskedők látogatták. Az összevásárolt sertéseket innen a nyugati határszélre terelték.

¹⁷ PÁL — Protocollum sessionum oppidi Siklós, 1824. VII. 31. 100. p.

¹⁸ OL—CR 1828. Summarium Conseriptionis Rectificatae Comitatus Baraniensis.

¹⁹ Haas i. m. 82. p.

A piaci kereslet ekkor már egyre erősebben befolyásolta a gazdálkodási viszonyokat.

A földbirtokosokat egy nagy, erősebb keresletű piac, a külső piac, a jobbágyokat pedig a szűk, gyengébb piac, a mezővárosi és a tájpiac ösztökölte az ártermelésre. Az 1820-as évektől a külföldi piac arra serkentette az uradalmakat, hogy az extenzív gazdálkodásról, a gubacs, a hamuzsír, a bőr és a gyapjú eladásáról fokozott szántóföldi gazdálkodásra térjenek át, és minél több gabonát termeljenek. A piacnak ez a hatása a megyének a Dunához közelebb eső keleti felében mutatkozott előbb, a nyugati részén később.

A mezővárosi és a tájpiacon viszont a bor mellett az állatoknak volt elsősorban keletje. A jobbágyok hamarabb tudták itt eladni borukat, állataikat, dohányukat, mákjukat és repcéjüket, mint gabonájukat. *A mezővárosi piac és a tájpiac gyengébben és némileg más irányban ösztönözte a jobbágyokat az ártermelésre, mint a földesurakat a távoli piac.*

A jobbágyok a földesúri majorgazdálkodás szorításában

A külső piac kereslete a XVIII. és XIX. század fordulóján még gyengén volt érezhető Baranyában. Ezért eleinte nem is idézett elő a földbirtokosok járadékpolitikájában semmiféle nagyobb változást. Az uradalmak 1790 után továbbra is *pénz- és termékjáradékra törekedtek*, mint azelőtt. Mivel robotra nem volt nagy szükségük, könnyen ráálltak arra, hogy falvaik azt egy összegben megváltásák.

Azokon az úrbéri vizsgálatokon, amelyek során a megyének az urbárium betartását kellett ellenőrizni, a jobbágyok előállhattak földesuraik elleni panasszal. Belőlük többnyire az derült ki, hogy az uradalmak nem követeltek többet, mint ami nekik megjárt, de azt aztán pontosan, sőt kíméletlenül igyekeztek behajtani.

Az egyik évben Csebényben hüvelyesek nem termettek. A Jeszenszky-uradalom ispánjai erre a jobbágyoktól kukoricából szedtek többet, így kárpótolták a földesurakat. „Mivel az vizsgálásból kitetszett, a panaszolókódnak a kitett kukoricavételek által rövidségük megesett, az uraság . . . a megvett kukoricát . . . a parasztnak visszatérítette.”²⁰ Ócsárdon a sellyei uradalom tisztjei azt a szokást vezették be, hogy a maradványföldek után nem kilencedet, hanem harmadot követeltek. Itt is a megyének kellett a jobbágyokat a túlzott és jogtalan követeléstől megvédeni.²¹

A földesurak pénz- és termékjáradékukat nemcsak maradéktalanul igyekeztek beszedni, hanem ahol tudták, megpróbálták gyarapítani is.

A földbirtokosoknak ez a törekvése a megye keleti felén lehetővé tette, hogy a jobbágyok *szőlőterülete* növekedjék. A szebényiek 1821-ben szerződésre léptek a földesurakkal, a pécsváradi uradalommal. Megengedték nekik, hogy maradványföldjeikből 10 holdat szőlővel telepítsenek be. Ennek fejében a kilenceden és tizeden kívül még holdanként 32 krajcár árendát is

²⁰ PÁL—B — Csebény, 1787. II. 18.

²¹ PÁL—B — Gilvánfa, A sellyei uradalom regulációjának hitelesítése. 1799. IX. 10.

tartoztak adni. Az uradalom azért ment ebbe bele, mert úgy látta, hogy egy hold szőlőből több haszna lesz, mint ugyanannyi szántóból.²²

Ugyanez az elgondolás vezette az uradalom tisztjeit akkor is, amikor Szederkényben 1809 körül megengedte, hogy a jobbágyok 2 telek szántóföldjeit és ezenkívül még külön 2 hold sessionalis földet szőlővé alakítsanak át. Azzal, hogy e 2 telek szőlővé változott, az uradalom 208 napi robotot vesztett. De még így is előnyösnek találta a cserét.²³

A domínium örült, ha jobbágyai szabad földjeikre és beltelkeikre is szőlőt telepítettek. Az ilyen földekről törvény szerint nem járt kilenced, az urasági tisztek azonban mégis dézsma alá vették őket. Ha ugyanis nem így jártak volna el — hangoztatták —, akkor a jobbágyok „egyedül a szabad szőlőjükbe állítván csak fel présházaikat és pincéjüket, a kétféle [ti. dézsma-mentes és dézsma-köteles] helyen termett boraikat összekeverik, és a . . . dézsmát . . . kijátszák”. A termékjáradékra törekvő uradalom hasznát látta annak, ha a jobbágyok szőlőterülete nagyobbodott, ezért szívesen tett még engedményeket is.²⁴

Egy másik uradalom, a bolyi ennél is tovább ment. Hajlandó volt jobbágyainak területeket átengedni, csak szőlőt ültessenek, és ezzel jövedelmét gyarapítsák. Belvárdon 1814-ben minden jobbágy, illetve zsellér az uradalomtól fél-fél hold szőlőnek való földet kapott. A falu ily módon 61 hold szőlőföldhöz jutott. Ki-ki köteles volt a maga részét fölsáncolni, betelepíteni és a legtökéletesebben megművelni. „Ellenkező esetben — mondta ki az utasítás — az tőle elvétetik, és más, gyorsabb lakosnak által fog adattatni.” A földesúr kikötötte, hogy a belvárdiak termésükből nem kilencedet, hanem hatodot adnak, és borkimérési jogukról egyszer s mindenkorra lemondanak. Ugyanilyen feltételekkel Vókányban 42, Nyomján pedig 20 hold földet osztott ki szőlőnek ez az uradalom.²⁵ Az uradalmi mérnököt a kisbudméri határ felmérésekhez még 1812-ben is utasították, hogy ne nyúljon a határ egy darabjához, „amely a mostani szőlőknél fekszik és Berg-Feldernek nevezetik, mely ezután a jobbágyoknak szőlő gyanánt föl fog osztatni”.²⁶

Ezzel a politikával érte el a bolyi domínium, hogy 1839-ben jobbágyai 19 faluban 2657 hold szőlőt vallhattak a magukénak, az uradalom pedig ennyi szőlőből kapott dézsmát. Az urasági szőlőterület ugyanakkor 88 holdat tett ki.²⁷

Baranya nyugati részén kevés szőlőnek alkalmas terület akadt. Itt az uradalmak a maguk részére egyelőre értéktelen *szántónak való területeket és pusztai legelőket* adtak a jobbágyoknak bérbe, hogy pénz- és termékjáradékukat növeljék.

²² PÁL—B — Szebény szerződése, 1821. X. 5.

²³ PÁL—B — A Helytartótanács leirata Szederkény regulációja ügyében, 1834. IX. 23.

²⁴ PÁL—B — Szebény, Bozsok, Monyoród, Véménd pere a pécsváradai uradalommal a törvénytelenül szedett dézsma miatt, 1832.

²⁵ PÁL—Bolyi u. lt. 589. fasc.

²⁶ PÁL—Bolyi u. lt. 589. fasc. Conceptus instructionum pro Dominis Geometris circa regulaticnem novam 1812.

²⁷ PÁL—Bolyi u. lt. 666. fasc. Batthyány János bevallása Baranya m. 1839—40. évi országyűlési költségeinek felosztására.

A Dráva a mellette fekvő Hiricset sokszor elöntötte. A megye a sorozatos csapások láttára határában közmunkával töltést húzatott, hogy a falut a pusztítástól megóvja. Mivel a hiricsieknek szűk volt a határuk, megkísérelték a töltés előtt fekvő, a Dráva árvizeinek továbbra is kitett urasági földeket megszerezni. 1808-ban azzal kopogtattak be a földesúrhoz, hogy készek saját erejükből a folyóhoz közelebb egy másik töltést emelni, amely a megyei gát eddigi előterét „a középszerű árvíztől” megvédi. Az így némileg biztosított területen kukoricát szeretnének vetni, s azt felvállalnák, ha az uraság megelégszik évi árenda fejében a termés kilencedével meg három napi gyalogrobottal. Ezt megadják „még akkor is, ha az árvíz természetményeiket elrontja”. Ilyen áldozat vállalásával jutottak a hiricsiek egy bizonytalan földesíkhöz.²⁸

A jobbágyoknak az állattartáshoz ekkor nagy terület kellett. Ezért a falvak erre közlegelőiket már a XVIII. század végétől az uraságtól árendált pusztai legelőkkel egészítették ki. A kemseiek 1795-ben kérvényt nyújtottak be a pécsi káptalanhoz, hogy a Balácsa és a Nagyerdő nevű legelőket adja nekik bérbe. „Jószágaink velünk már jelennen megszaporodtak — írják e kérvényben —, sem az erdő sörtvéseinknek, sem a legelő marháinknak nem elegendő.”²⁹

A földbirtokosoknak az a politikája, hogy *pénz- és termékjáradékkal* megelégedtek, vele a jobbágyoknak az a nyugodt helyzete, hogy a megye keleti részében szőlőterületüket gyarapíthatták, a nyugati részében pedig állattartásukhoz a földesúri puszták bérletével elegendő területet szerezhettek, a XIX. század fordulójára végéig közeledett.

Két körülmény játszott össze abban, hogy a földesurak eddigi célkitűzései megváltoztak. Az államok iparukat a XVIII. században, szerte Európában fejleszteni igyekeztek. A Habsburgok iparfejlesztési politikája a XVIII. század második felében ismerte fel az erdők jelentőségét, és gondoskodni kezdett védelmükről.

Az állami intézkedések ráeszméltették a földesurakat arra, hogy *fakitermeléssel* bekapcsolódhatnak a piacba.

Hogy azonban a baranyai földbirtokosok figyelme erdeik felé fordult, abban szerepet játszott egy másik tényező is. A XIX. század elején észrevették, hogy könnyen el tudják helyezni *gyapjújukat*. A gyapjúkereslet birkatartásra sarkallta őket. Ez az extenzív gazdálkodási ág azonban jelentős területet kíván. Az állam erdővédelmi politikája hozzásegítette őket ehhez.

A pécsváradi uradalom 1798-ban utasítást kapott a Helytartótanács-tól arra, hogy az uradalmi erdők állományának védelmére *erdőrendtartást* vezessen be. Ennek a rendelkezésnek az értelmében a domínium intézkedett, hogy falvainak határában a kizárólagosan az uradalmat illető, ún. tilos erdőket a jobbágyok faizására szolgáló erdőitől elkülönözzék. A Helytartótanács utasítása kimondta, hogy a jobbágyok faizására szolgáló erdőkben be kell vezetni a vágási rendet, és hogy ezzel kapcsolatban a jobbágyok faizási joga megszorítható. A leirat szerint gondoskodni kellett arról, hogy a job-

²⁸ PÁL—B — Hirics, 1808. V. 1-én kelt szerződés.

²⁹ KL II. 57. Kemse kérvénye, 1795. IX. 11.

bágyoknak elegendő legelő álljon rendelkezésére. Erre a célra azonban erdei legelőterületet kijelölni csak akkor lehetett, ha egyéb legelőterület nem állott rendelkezésre.³⁰

Az úriszéken a pécsváradi uradalom falvaiban az erdőket a következő módon szabályozták (az adatok magyar holdakban):

A falu neve	Az erdők összterülete	Az uradalomnak maradó erdő	A jobbágyok erdeinek és erdei legelőinek összterülete	A jobbágyok faizására szolgáló erdő	Egy telekre jutott az elkülönözés után erdei legelő
Vasas	1675	866	808	169	15 ¹ / ₈
Pécsvárad	2654	1117	1536	307	13 ⁴ / ₈
Várkony	1933	1085	248	169	14 ² / ₈
Varasd (Apátvarasd)	565	305	260	—	13
Rácmecske (Erdősmecke)	3274	1919	1355	541	14 ⁴ / ₈
Feked	1579	1233	746	158	14 ⁴ / ₈
Véménd	2689	895	1793	358	11
Szűr	441	—	441	—	11
Liptód	860	51	809	—	15
Kisnyárad	471	—	474	—	12
Kékesd	420	147	273	—	9
Berkesd	966	—	1070	—	10
Összesen	17527	7618	9813	—	—

Az uradalom 6 falujában, Berkesden, Kékesden, Kisnyáradon, Liptódon, Szűrön, és Varasdon megszűnt a jobbágyok faizási joga, az uradalomé lett minden erdő. Tizenkét faluban megállapították a közlegelő mennyiségét. Az uradalom többi 17 falujában nem került sor erdőszabályozásra és arra, hogy a közlegelő mennyiségét megállapítsák, hanem minden maradt a régiiben.

Az uradalom végeredményben a szabályozott falvakban megkapta az erdőknek valamivel kevesebb, mint a felét. A jobbágyokat súlyos veszteség érte. Erdővédelem címén korlátozták őket faizási jogukban, és legelőterületük is határok közé szorult, amelyet szükség esetén többé nem tághíthattak.

Azt a példát, amelyet a pécsváradi domínium az erdőszabályozásra adott, lassan a többi megyebeli uradalom is követte. Ahogy a gyapjúkereslet erősödött, egymás után álltak erdőszabályozási kéréseikkel úriszékeik elé, mert ennek segítségével egyszerűen eladható fához, másrészt birkanyájaik számára legelőterülethez kívántak jutni.

1815-ben a pécsváradi domínium szomszédja, a Batthyányak bolyi uradalma indította meg falvai ellen az erdőszabályozási pert. Strázsay János ügyész előadta, hogy a bolyi uradalmi erdők kis terjedelműek. A jobbágyok régebben is, meg az újabb időkben is mértéktelenül éltek a tűzi- és épületfa

³⁰ PÁL—Bm. lt. — U — Rácmecske, az 1798 évi úrbéri erdőszabályozási per. 6. p.; *Carolus Pfahler*: Jus georgicum regni Hungariae. Keszthely, 1820. Typis Francisci Perger. 120—124. p.

faizással, és az erdőkben korlátlanul legeltettek. Mindez az erdők pusztulására vezetett. Az uradalomnak 26 helységében 1297 jobbágy- és 539 zsellérház van. Egy jobbágyháza 6, egy zsellérháza évi 4 öl tűzifát számítva az uradalomnak 9938 öl fát kell évenként kiadni. Ha még ehhez hozzávesszük a 20 házatlan zsellért $\frac{1}{2}$ öllel, valamint a papok, a tanítók illetményét, az uraság fáját és még amit eladásra szánnak, további 2311 öl fogyasztással kell számolni. Az uradalomnak évenként összesen 12 249 öl fára van szüksége. E nagymérvű fogyasztást korlátozni kell, különben az erdőkben fekvő közkinces elpusztul.

De nem titkolta az ügyész azt sem, hogy az erdőszabályozást a közlegelő mennyiségének megállapítására és elkülönözésére is fel kívánja az uradalom használni. Nem akarja, hogy birkatartásában *mint fő jövedelmi forrásában* korlátozzák, és hogy jobbágyaival ezért perlekednie kelljen.

A megyei tiszti főügyész a jobbágyok érdekeit védve az uradalmi fiskális előadásával szemben találóan mutatott rá arra az elhallgatott tényre, hogy nemcsak a jobbágyok pusztítják az erdőt, hanem az uradalom is, mert rengeteg fát termel ki, és ad el. Az erdők óvása címén — húzta alá — nem lehet a jobbágyokat a legeltetésben korlátozni, mert nemcsak az erdők fenntartása szolgálja a köz javát, hanem a jobbágyok megmaradása is.

Ezen a ponton az uradalom és a tiszti főügyész vitája az úriszék előtt elvi magaslatra emelkedett.

Az uradalmi ügyész a pécsváradi domíniumnak küldött helytartótanácsi utasításra hivatkozott. Azt állította, hogy a jobbágyok faizási joga és erdei legeltetési joga egyaránt csökkenthető, mert az erdő védelme elsőbbséget élvez, és mindenképp föltött áll.

A tiszti főügyész a pécsváradi uradalom példájával szemben Mária Terézia úrbéri rendezésére támaszkodott, és annak alapján állva védte a jobbágyokat. A faizási jogot az uradalom 1767 után telepítésekkel csökkentette. Az erdők helyén ekkor keletkezett jobbágyföldekből meglelt a haszna: megkapta érték a jobbágyszolgáltatásokat. A jobbágyoknak pedig meglelt az a kára, hogy ezáltal nekik mind kevesebb fa jutott. Az úrbéri rendezéskor figyelembe vették, hogy a jobbágyok a szántó és rét mellett még minő javadalomban részesülnek. Ha az ekkor megállapított faizás és erdei legeltetés mértékét csökkenteni kívánják, akkor ellensúlyozásképpen a szántójuk és rédjük területét növelni kell. „Hogy az uradalomnak a haszna a jobbágyok javainak újabb csökkenésével megnövekedjék, az semmiképpen nem látszik méltányosnak. . . A közjó elve elsősorban az adózó nép fenntartásán alapul, amelynek életlehetőségeit a népesség növelésével arányosan növelni kell.” Nem tagadhatja az uradalmi ügyész, hogy az adózó nép közérdekből való fenntartása minden mást megelőzve nagyobb mérlegelést érdemel, mint az urasági erdők és juhok fenntartása, illetve nevelése.³¹ Nem

³¹ PÁL—B — Belvárd. A bolyi uradalom erdőszabályozási perének úriszéki jegyzőkönyve 1815. IV. 8.: „. . . ratio boni publici praeprimis in conservatione plebis contribuentis consistit, cui a proportione adauetae impopulationis majora etiam vitae media concedi debet.” (77. p.); „. . . nec fiscus dominalis negare valebit conservationem plebis contribuentis pro bono publico prae omnibus aliis objectis majorem subire debere reflexionem, quam conservationem et propagationem silvarum ac ovium dominalium.” (88. p.)

egyezhet bele abba, hogy az uradalom csak előnyökhöz jusson, a jobbágyok pedig megrövidüljenek.

Az uradalmi ügyész azt hajtogatta, hogy az úrbéri rendezést és a pécsváradi alapítványi uradalom erdőszabályozását nem lehet egymással szembeállítani. Az állami szervek nemcsak az állami uradalmak helyzetén kívántak e rendelkezéssel segíteni, hanem ugyanakkor példát kívántak adni a magánuradalmak számára is.

Az úriszék, a megyei törvényszék és a Helytartótanács a vitában ez utóbbi álláspontra helyezkedett, és az erdők fenntartását a jobbágyok jogainak korlátozásával, élethelehetőségeiknek már az adott pillanatban, de különösképpen a jövőben érezhetővé váló szűkítésével a következőképpen oldotta meg: A jobbágyokat az erdők egy részéből kizárták. Faizási jogukat ettől kezdve csak a kijelölt erdőkben gyakorolhatták. Legelőik területét szintén megállapították, és nem volt többé lehetőségük arra, hogy létszámuk és állatállományuk növekedése esetén azt tágíthassák.

A faizási jogot ezután a megye valamennyi uradalma „szűkebb korlátok közé szorítani törekedett”. Az épületfa elvesztése miatt panaszkodtak ugyan a jobbágyok, de a faizás korlátozását könnyebben elviselték, ha az nem kapcsolódott össze a közlegelő korlátozásával.³²

A megye nyugati felében az erdők és az erdei legelők főleg a földesúri pusztákon voltak, amelyeket a jobbágyok évi bér fejében használtak. Az uradalmak a bérleteket felmondva könnyen visszavehették őket. Vele elérték azt, amit mások az erdőszabályozással valósítottak meg.

Piskó falu lakóinak a Dráva mentén sok volt a marhájuk. „Ezeknek táplálására csekély határunk szoros lévén, kénytelenítettünk Zehi-pusztát Kemse helységgel együtt kibérelni. Idővel . . . — fejtették ki már 1796-ban aggodalmukat —, ha a Zehi-pusztá kezeinktől elesik, . . . vonó marháink kipusztulván és magunkat kifogyatván nem élhetünk.” Ezért igen megörültek, amikor a Dráva váratlanul erdei legelővel ajándékozta meg őket. A folyó ugyanis lekanyarította a szemközti part egy darabját, és azt „hozájuk szakasztotta”. Csakhogy a valpói uradalom jobbágyai nem akartak belenyugodni abba, hogy erdei legelőjük egy darabját elveszítsék. Mivel a földesúr, a káptalani uradalom nem jött segítségükre, a piskóiak kénytelenek voltak új legelőjüket maguk oltalmazni. 1789-ben a valpói uradalom ispánjai felfegyvezett jobbágyaikkal visszafoglalták a szigetet. A piskóiak erre kiverték onnan őket. S miután a sziget erdejét és legelőjét „viadalommal és életük kockáztatásával” megvédték, a káptalani uradalom közölte velük, hogy a szigetet elveszi tőlük. Esedeztek, hogy miután Zehi-pusztát már úgysis elvette, ne vegye el a pusztá után a szigetet is, és „távoztassa el” pusztulásukat: „Ha vonó marháinknak ezen egyetlen legelőjétől is megfosztatunk, marháinkból kifogyván, magunk is elpusztulni kénytelenítettünk.”³³

Míg az uradalmak pénz- és termékjáradékra törekedtek, addig a jobbágyok a gazdálkodásukhoz szükséges területet még növelhették. Amint azonban a földesurak a piactól ösztökélve a gazdálkodás, a saját árutermelés

³² PÁL—Bm. It. — U — Csúza helység előljáróinak kérvénye a megyéhez. 1843. II. 11.

³³ KL II. 57. — Piskó lakóinak kérvényei. 1795. V. 15. és 1796. I. 19.

legkülterjesebb formájára, a birka- és sertéstartásra kezdtek rátérni, e folyamat visszájára fordult. Az 1800-as évektől térnyerésük nemcsak megállt, de a súlyos veszteségek egész sora érte őket. A faizás korlátozásával együtt erdei legelőterületeket is vesztek.

A falvak közlegelőit a földesurak egyelőre nem kaparinthatták meg. A támadást azonban megyszerte megindították ellenük. Birkanyájai és disznókondái a megyében mindenfelé előzönlöttek a közlegelőket. Csebényben, a Hegyháton azon tűzött össze falujával a földesúr, hogy a jobbágyok a közlegelő egy részére, amit marháiknak tartottak fenn, nem akarták ráengedni az urasági birkákat.³⁴

A pécsi püspök a lányescókiakkal folytatott hasonló vitájában engedett. 1820-ban kijelöltette tisztartójával a közlegelőnek azt a részét, ahová az uraság birkásának behajtani nem volt szabad. Tulajdonképpen ezzel csak egy már régen, még 1807-ben meghozott úriszéki döntésnek a betartására kötelezte magát.³⁵ De ritka uradalom állt meg így azon az úton, amelyre rálépett. A hegyháti Varga földesurai birkáikat, miután már a közlegelőt és a réteket fölérték, a jobbágyok szőlőibe hajtották, „mely által — panaszkodtak a vargaiak — szörnyű sok ízetlenségek születnek, mert a birkák a szállásainkra hordott takarmányunkban s kerítéseinkben . . . sok károkat okoznak”.³⁶ Ugyanez történt Bostán is. „Számosabb birkák tartása miatt semmiféle, se öregebb, se apróbb jószágot, úgymint vonyó- és csordabéli szarvasmarhát, lovat és sörtvést nem tarthatunk — panaszlották. — Azon fölül a birkák által olyan károkat vallunk, hogy meg sem mondhatjuk. . . Nincsen tarló, még mikor a kepék is rajta kint vannak, [nincsenek] tavaszkor és őszi réteink, [nincsen] sűrű, bokor, megye, kieresztőhely, . . . sarok, út, útfél, ahol az uraság birkái a birkásával és a bujtárokéval ne járnának. Veteményes kertjeinkbe, vetéseinkbe eregetik a birkások a birkákat.”³⁷

Ahol nem a birkanyájak, ott az uradalmi disznókondák végezték el ezt a pusztítást. Így történt ez Bodolyán (Bodolyabér) és Husztóton.³⁸

A földesuraknak a megye nyugati felén kapóra jött az 1836. évi törvény (VI. tc. 3. §.), amely megengedte, hogy a *közlegelőt elkülönözzék*, azaz maguk közlegelői részét a jobbágyokétól különválasszák.

Eleinte nem is nagyon kellett törniük magukat, hogy a legelőelkülönözést kezdeményezzék. Maguk a jobbágyok kérték azt, mert ily módon szerettek volna legelőiken földesuraik birkáitól és sertéseitől megszabadulni. A garéiak ennek érdekében 1837-ben még azt is készek voltak vállalni, hogy az uradalmi gazda 3 borjas tehene és 8 sertése, az urasági számadó birkásnak 2 borjas tehene és 5 sertése, az uradalmi hajdúnak 1—1 borjas tehene és 3—3 sertése az elkülönözött legelőiket továbbra is használhassa. A Helytartótanács szabadította meg a jobbágyokat ettől a felesleges ádozat-

³⁴ PÁL — Bm. lt. — U — Csebény, Ibafa urbáriális investigációja. 1786.

³⁵ PÁL — Pecsétlenyomatok gyűjt. — Lányescók. 1820. VII. 18.

³⁶ PÁL — Pecsétlenyomatok gyűjt. A vargaiak kérvénye a megye alispánjához. 1832. X. 21.

³⁷ PÁL — Pecsétlenyomatok gyűjt. A bostaiak kérvénye a megyéhez. 1802.

³⁸ PÁL — Pecsétlenyomatok gyűjt. A két falu kérvénye a megyéhez. 1816. VII. 20.

vállalástól azzal, hogy az 1832—36. évi VI. tc. szerint az uradalom a maga tisztségét és cselédeit ellátni a maga járandóságából köteles.³⁹

A Batthyányak siklósi uradalma is a jobbágyok e menekvési igyekezetét kihasználva tudott több falujával, Drávacsehi, Drávapiski, Drávaszerdahely, Ipacsfa, Kovácsghida, Szaporca és Tésenfa lakóival legelőelkülönözési szerződést kötni. A jobbágyokat azonban utóbb — saját szavaik szerint — rettegés fogta el, amikor látták, hogy ezeknek a falvaknak a szerződések milyen kevés legelőt juttattak. Ezért később a megye segítségével is reménykedve minden egyezkedés elől elzárkóztak, és inkább vállalták, hogy a legelőelkülönözések per útján, bírói döntéssel menjenek végbe.

A perek az 1840-es években szerte a megyében folytak. A legelkeseredettebb harc a Dráva mentén és a megye nyugati részén, a Habsburgok bellyei, az Esterházyak dárdai, a Batthyányak siklósi és üszögi, a Mihálovicsok baksai és a Czinderyek pellerdi uradalmában, valamint a pécsi káptalani uradalomban folyt. A megye keleti részén fekvő uradalmak ugyanis a negyvenes években már nem kizárólag a gyapjúkeresletet akarták kihasználni, hanem borból és gabonából is pénzeltek. A megye nyugati részének földesurai a piactól távolabb gazdasági elgondolásaikban *most jutottak el* oda, ahol a keleti rész földesurai a húszas és harmincas években tartottak, a gyapjúban látták a fő jövedelmi forrást. Ezért arra törekedtek, hogy a közlegelők minél nagyobb darabját maguknak lekanyarítsák. Hogy milyen nagy különbség mutatkozott a legelőelkülönözési perek során a megye keleti és nyugati részének földesurai közt, arra az egyiki per során a jobbágyokat védő megyei főügyész mutatott rá: a megye keleti felében „a pécsi püspökség uradalmához tartozó. . . helységeiben . . . az illető uradalom . . . legelőjének majd kétharmadát feláldozni kénytelenítettett”. A nyugati részen viszont fordítva, a földesurak a legelők kétharmadát akarták megkaparintani.⁴⁰

E perek tömegéből kiviláglik, hogy a legelők jó részét a jobbágyok hódították el a természettől. Az elkülönözéskor azonban a földesurak e munkát teljes egészében a magukénak vitatva, belőlük a jobbágyoknak semmit se akartak juttatni.

A bellyei uradalom falvai közül Csúza, Hercegszőlős, Kő, Sepse és Vörösmart népe 1847-ben visszautasította azt az egyezségi ajánlatot, amelyet a bellyei uradalom a legelők elkülönözésére tett. A földesúr erre megindította ellenük a pert. Ennek során a megyei főügyész kiemelte, hogy minden jobbágytelekre 20 hold legelő megítélését tartaná helyesnek, az uradalom pedig csak 8 holdat akar adni. Ilyen ajánlatot tesz akkor, amikor ezeket a legelőket nagyrészt a Duna árterületéből kellett elhódítani, és amikor minden jobbágy a legelőknak „áradás mentesítésére nem kevés áldozattal és erőmegfeszítéssel hozzájárult, és így a több mennyiségű legelőre igénye igazságos és méltányos”. Az uradalmi ügyész azt vitatta, hogy a megye közmunkába a töltéseknek csak $\frac{1}{12}$ részét készítette, a többbit pedig az uradalom.

³⁹ PÁL—B — Garé legelő elkülönözési egyezség. 1837. V. 18.; PÁL—Bm. lt. — U — II. — Garé — Bosta — Szilvás aktái.

⁴⁰ PÁL—B — Hirics legelőelkülönözésének jegyzőkönyve. 1846.

De hogy ezt úgy is jobbágyok, sőt ez esetben $11/12$ részben éppen ennek az uradalomnak jobbágyai végezték, arról hallgatott.⁴¹

Amikor a Batthyányak őszi uradalma Hegyszentmárton, és Szentiván (Királyegyháza) falvakban perrel akarta 1841-ben a közlegelőt elkülönözni, a hegyszentmártoniak kérték, hogy egy berket is számítsanak be a közlegelőbe, amelyet ők használnak. Az uradalmi ügyész erre azzal válaszolt, hogy a berek valamikor víz lepte föld volt, amelynek halászatáért a jobbágyok bért, az ott szedett gyékényért pedig sarlópénzt fizettek. „Uradalmi munkálat révén” most a berek legelő alakot vett fel. Igaz, füstpénzt a hegyszentmártoniak 1840-ig nem adtak. Régebbi szolgáltatásaiik azonban mutatják, hogy a berket bérelték, és így az a közlegelőhöz nem számítható. A jobbágyokat pedig — akik kiszáritották a berket —, mert most annak egy részét kérték, nem állotta hálátlanoknak nevezni. A hegyszentmártoniaknak a kért telkenkénti 22 hold helyett végül 8 holddal kellett megelégedniük.⁴²

Miután a siklói uradalomnak a közlegelőt egyezséggel elkülönöző falvai rosszul jártak, a többiek Aderjás, Drávacsepely, Drávaszabolcs, Drávpalkonya, Kémes, Kórós, Márfa, Rád (Rádfalva), Nagyharsány és Terehegy 1845-ben a felkínált egyezséget elutasították.

A kémesiek ügyük tárgyalása során hivatkoztak arra, hogy a közlegelőjük nemcsak mostani helyzetükben szűk, de már fél évszázaddal azelőtt is az volt. A siklói uradalom akkor úgy segített rajtuk, hogy a cúni határban, ahol nem kellett neki a közlegelő, a maga használati jogát átengedte nekik. Ekkor azonban már nem támogatta őket se a földesúr, se az állam. Az 1832—36. évi VI. tc. 3. §-a ugyanis kimondta, hogy a legelő szűk volta nem akadály, az elkülönözést ennek ellenére végre kell hajtani. „A legelő elkülönözését még az sem gátolhatja e helységben, hogy kegyelemből más helyütt az uradalom hajdanában közös legeltetési jogában részesítette e helység lakosait, mert ha e helységben a mostan található legelőmennyiségnek csak fele is volna, a legelőelkülönözés megállapíttatik.”⁴³ Az uradalmak azonban nem törődtek azzal, hogy bőven vagy szűken volt-e legelő. Ami volt, annak minél nagyobb részét akarták. *Nem engedik* — hangoztatják —, *hogy a földesúr a legelőelkülönözés által birtokából kifosztassék.*⁴⁴

Az úrbéri perek tömegéből nemcsak az derül ki, hogy az uradalmak Nyugat-Baranyában a legelők elkülönözésénél túl sokat követeltek, hanem az is, hogy törekvéseik a jobbágyoknak az adott természeti viszonyok közt kialakított gazdálkodására néhol egyenesen katasztrofális jelentőségűek voltak. A tárgyalások lépten-nyomon felszínre hozták, hogy a jobbágyoknak a megye nyugati felében kevés volt a szántójuk. Szőlőművelést nem folytathattak, mert itt arra lehetőség nem volt. Ezért főleg állattenyésztéssel foglalkoztak.

⁴¹ PÁL—Bm. lt. — U — Csuza legelőelkülönözési perének úriszéki jegyzőkönyve. 1847. II. 23.

⁴² PÁL—Bm. lt. — U — Hegyszentmárton legelőelkülönözési perének jegyzőkönyve. 1841.

⁴³ PÁL—Bm. lt. — U — Kémes legelőelkülönözése perének jegyzőkönyve. 1847. IV. 15.

⁴⁴ PÁL—Bm. lt. — U — Nagyharsány legelőelkülönözési perének úriszéki jegyzőkönyve. 1845. II. 24.

Bicsérd falu 1837-ben indult legelőelkülönözési pere jól rávilágít erre a helyzetre. A per során az úriszék előtt a megyei tiszti főügyész rámutatott arra, hogy a bicsérdieknek a földművelés eleget nem hoz, szőlőjük nincs. Csak úgy tudnak megélni, ha jövedelmüket állattartással és fuvarozással egészítik ki. Ezért azt javallotta, hogy a községnek bőségesen adjanak legelőt, telkenként 12 holdat.

Az uradalom ügyvédje vele szemben azt próbálta bebizonyítani, hogy a bicsérdieknek minden életfeltételük megvan. Hogy nincs szőlőjük, azzal ugyan nem vesztettek semmit, mert a szőlő nem jövedelmez. Kétségbe vonta, hogy a falunak marhatartásból kell élnie. A fuvarozással meg jobb, ha felhagynak — fejtette ki —, mert az „nem másra, hanem fáradságos munkának kerülésére, henyélésre és bitangolásra használtatik, . . . és bizonyos tönkrejutás a következménye”. Éljenek csak földjükből a bicsérdiek, és elégedjenek meg telkenként 4 hold legelővel.

Az úriszék a falu járandóságát telkenként 5 holdban állapította meg, amit a megyei törvényszék még eggyel megtoldott.

A bicsérdiek a 6 holdba sem tudtak beletörődni. Ezért a Helytartótanácsnak a következőképpen írtak: „egy résznek a nyereség csak kis kényelmet szerez, más résznek ugyanazon nyereség természetes következtében szülte veszteség ezerek élte boldogságát ássa alá, ezerek hosszú sor ivadékaiknak jövendő jólét reményeit . . . még csírájában is elfojtja, nem hagyván egyebet hátra, mint keserű visszaemlékezést egy szebb múltrol, *melyből őseiket a 19. század ötödik tizede megfosztá.*” Elkeseredésükben egyszerre kértek s fenyegetőztek: Mert „amint a kérelmi jog akadályozása a zsarnokság tetőpontja, úgy ennek fiúi bizodalom szülte használata — a sértett jog *utolsó előtti palladiuma*”.⁴⁵

A fenyegető hanggal sem értek el eredményt. A megyei törvényszék döntését a Helytartótanács jóváhagyta, és azt 1846-ban végrehajtották. Az egész falu feljajdult: „megtörtént mai napon nálunk az úrbéri legelőelkülönözés, de fájdalma e napnyugati Bicsérd [Kisbicsérd] helységnek, . . . Ha nem említjük is, bölesen méltóztatik tudni a Tekintetes Nemes Káptalannak, mi végett ez nekünk fájdalmas. Régtől fogva a Posta úton fölül volt legelőnk vala vonyós barmainknak egész nyári legelője, és most a volt legjobb legelőnk az uraságnak részére elfoglaltatott.”⁴⁶

A földesurak területszerzési törekvései közben az uradalmak tulajdonosainak és ügyvédjeinek szájából felhangzott még egy érv a jobbágypok felé.

A pécsi káptalani uradalom 1846-ban indította meg drávai birtokkerületében a legelőelkülönítési pereket. Hirics, Kemse, Kisszentmárton, Lúzsok, Piskó és Vejti falvak ügyéről volt szó. A drávai birtokkerületben a közlegelő összterülete ekkor 5716 holdra rúgott. Ebből az uradalom terve szerint a jobbágyság megkapott volna 1483 holdat, az uradalom pedig magának megtartott volna 4233 holdat.

A tiszti főügyész az ajánlatot a legelő mennyisége és minősége miatt elutasította. „A világon mindennek, mi létezik *időre és térre szüksége vagyon* —

⁴⁵ PÁL—B— A legelő elkülönözési per jegyzőkönyve 1838-ból, és Bicsérd fellebbezése a Helytartótanácshoz. 1843. I. 20.

⁴⁶ KL II. 233. Kisbicsérd kérvénye a káptalanhoz. 1846. III. 25.

adta elő kifogását a mennyiségre vonatkozóan —, és mégis a felperes uradalom *ez utóbbit*, mi az életre *conditio sine qua non*, *csekély kivétellel szegény adózóitól elfoglalni*, és a fentebbi szükségből csupán az elsőt, az időt, éltek nyomorúságainak tapasztalására nagylelkűen átengedni *kegyeskedik, holott éppen a tér azon egyedüli mód, melyről úri- és közadóját megszerezheti*, szükségéit pótolhatja, és eképpen fennmaradását eszközölheti.”

Hangsúlyozta, hogy az ajánlott legelők rosszak, a világ négy táján, diribdarabban fekszenek. A törvények „*a legelő elkülönözésének megengedtével korántsem célozták azt, hogy az amúgy is úri közterhekkel majd földig lesújtott nép végpihenésig csak szenderegve kóvályogjon, földi életének egész becsét abba helyezve, hogy az istenadta levegőt adózás nélkül ingyen szívhasssa, a földesúr pedig majorsági földjeinek mennyiségét e könnyű mód által arányon túl tágíthassa, hanem jótékonyosságukat oda kiterjeszteni kívánják, hogy az adózó nép ingatag állásából valahára szilárdabb és jogszerűbb állapotra felemelkedvén, az elkülönözéssel elérettessék, miképpen az értelmesebb gazdálkodással a nemzeti közipar előmozdíttassék.*”

Az 1836. évi 6. törvénycikk 3. pontja elvként ki is mondja, hogy a *jobbágy szükségét* és a helybeli körülményeket a legelő elkülönözésnél figyelembe kell venni. A jobbágyok telkiföldjei erre amúgy is rosszak és elaprózottak. Belőle eddig se éltek meg, hanem az állattartásból.

Az uradalmi fiskális az első kifogás ellenében azt hozta fel, hogy a megyébeneddig végrehajtott legelőelkülönözések során seholse kaptak a jobbágyok 4—8 holdnál többet. Megelégedhetnek hát itt is a 12—14 holddal. Hogy az úrbéri állomány földje minőségileg gyenge, és hogy a jobbágyok közt elaprózott, arról az uradalom nem tehet, és az a legelőrészt kihasításában figyelembe nem vehető. Az uradalom „*legelővel, mely egyedül nyári leteleésre rendeltetvék, sem több, sem nagyobb számmal nem tartozik, mintsem az úrbéri rét arányában*”. Hogy a jobbágyok marha- és sertéskereskedésből élnek, az meg egyáltalán nem jöhet tekintetbe, „*mert valamint a földesúr a tűzi faizás javadalmával élő jobbágyoknak pálinkafőzés és fakereskedésre fát ingyen adni nem tartozik, úgy kétségen kívül marha- és sertésenyésztés, avagy éppen kereskedésre kellő legelő kiadására törvény értelmében nem köteleztethetik*”. De — hajtogatta a domínium fiskálisa — a jobbágyoknak nem is az a feladata, hogy kereskedjék, hanem az, hogy művelje földjét, hiszen „*. . . fennmaradása, s gyarapodásának alkalma, módja és alapja iránt állományával teljes mértékben biztosítottat*”.

Csak tudni kell rajta helyesen és jól gazdálkodni. Lám Pécs városában minden termelési költség, adó és dézsma ellenére — hozta fel a prókátor az uradalom védelmében — „*egy hold okszerű földművelés módja szorgalommal és kitartással párosítva oly dúsan kamatoz (évenként duplázva, sőt triplázva); nincsen ok, mely hasonló haszonvétel eredményét a jobbágy földétől akadályozhatná*”. A jobbágy a Dráva mentén is megél telkiállományából, ha helyesen, okszerűen gazdálkodik.

Az uradalmi ügyésznek arra az érvére, hogy a Dráva mellékének jobbágya helytelen gazdálkodása folytán kevesebbet hoz ki egy hold földjéből, mint egy pécsi polgár ugyanannyiból, a megye tiszti főügyésze mázsásan vágott vissza: „*. . . ha a városi [polgár] terméséről a földesúri kilencedet és tizedet, úgy nem különben a megye adóját, holdanként megjáró úri és közrobotokat*

levonja, csekély számítás után tisztában hozhatja, hogy a jobbágy földje, különösen pedig az alpereseké, hol az ugarolás esmérletlen módja a földjavításnak, *a városi földnél sokkal jobban jövedelmez, csakhogy nem magányosan, mint a városban, a földművelőnek, hanem földesúrnak, megyének, pap, mester, jegyző, pásztorok, katonaságnak egyetemben minden egy holdon.*” A falusi jobbágyoknak kevesebb a haszna és több a terhe, mint a városi polgárnak.

Az elkülönözés 1848-ig nem fejeződött be. A megye ugyanis 1847. február 18-án azzal küldte vissza az úriszéknek a pert, hogy előbb a falvak rendbeszedési perét folytassa le, mert csak ennek az alapján tudja döntését meghozni.⁴⁷

Az a földesúri érv, hogy a jobbágyok elégedjenek meg kevesebb legelővel, gazdálkodjanak jobban, többször is felhangzott a megye nyugati felének legelőelkülönözési pereiben. A kedvezőbb piaci helyzetű, kisebb terheket hordozó mezővárosok lakóit állították e tekintetben a jobbágyok elé példának. Olyan utat mutattak nekik, amelyre ezek éppen a feudális terhek miatt nem léphettek. E példával, a gazdálkodás fejlesztésének ajánlgatásával valójában legelőszerzéseikről akarták elterelni a figyelmet. Ezért vágta oda a jobbágyok védője a Batthyányak falujának, Dencsházának legelőelkülönözésénél: „A jobbágyság sorsa a földesúréval parificatióba nem jöhet, mert ha a földesúrnak az elkülönözés alkalmával tiszta legelő nem is jut, helységének határában módja van a hiányt pótolni. De a szegény adózónak birtoka hold számra van kimérve, s azt bővíteni, tágítani módjában nem áll. Ő földjét, réjtét legelővé nem alakíthatja, mert annak maga rendeltetése megvan. A földesúr tiszta legelő hiányában irtást tehet és fenyere [lucernás] készen áll.”⁴⁸

A földesurak a pusztákat visszavéve a pusztai legelők ellen, a legelőelkülönözésnél pedig a falvak határbeli legelői ellen törtek. Ugyanakkor azonban tevékenységükben az ellenkező tendenciát is megfigyelhetjük. A megye nyugati részén a földesurak nemcsak elvettek, hanem kis mértékben adtak is legelőket, pusztai legelőket bérlet formájában a jobbágyok kezére. Ezekre a legelőkre maguknak szintén szükségük volt, mert a bérleti szerződések kimondják, hogy az uradalmak gulyái és nyájai is használhatják őket. Ami azonban mégis arra készítette a földesurakat, hogy legelőket adjanak jobbágyaiknak bérbe, az az a körülmény volt, hogy a majorsági gazdálkodáshoz egyre több robot kellett. Ellenszolgáltatásként azért főleg robotot követeltek. A pellérdi uradalom például a gyódiaknak bérbe adott legelőt. Minden szarvasmarha és ló után egy egész, minden sertés után pedig fél napi napszámot kívánt érte.⁴⁹

Főleg azonban *idénymunkákat*, szénakaszálást, nyomtatást és cséplést követeltek. A káptalani uradalom a piskóiakkal kötött szerződésébe még azt is belevette, hogy amennyiben a jobbágyok más uradalomban vállalnak ilyen munkát, a káptalannál meg nem, akkor pusztai legelőbérletre többet nem számíthatnak.

⁴⁷ PÁL—B— Hirics és Piskó legelőelkülönözési perének jegyzőkönyvei.

⁴⁸ PÁL—B— Dencsháza legelőelkülönözési perének jegyzőkönyve. 1846. VIII. 10.

⁴⁹ PÁL—Bm. lt. — Kgy. jkv. 1846. — 474.

A jobbágyok ilyen módon csak kevés legelőhöz juthattak, ezért Szlavóniában néztek legelő után.

A földesuraknak a fokozódó piaci árutermelésük nyomán kialakult politikája odavezetett, hogy először korlátozódott a jobbágyok faizási joga, majd megkevesbedett legelőterülete. A jobbágyok összességének, a jobbágy gazdaságok — mai kifejezéssel élve — üzemterülete e tekintetben megkisebbedett.

Az uradalmak nemcsak az erdőkből szerették volna jobbágyaikat kizárni, nemcsak a közlegelőkből akartak minél nagyobb darabot lekanyarítani, hanem e két műveletükkel párhuzamosan *támadást indítottak a jobbágyok telken kívüli szántói és rétjei ellen is*. E lépésre szintén a terjeszkedő piac, illetve árutermelésük készítette őket.

Mária Terézia az úrbéri rendezéskor a földesuraknak biztosította azt a jogot, jobbágyaik földjeit mérnökiileg felmérhetik, és az ily módon megállapított terület után szedhetik az urbáriumban megállapított terheket.

Eleinte a felmérésnél csupán az a megfontolás vezette őket, hogyha a jobbágyok földjeinek területét ismerik, az érte járó termény- és pénzszolgáltatásokat *pontosabban és könnyebben* tudják behajtani. Azokat az alattvalókat, akik esetleg képtelenné váltak, hogy eddigi terheiket viseljék, ez alkalmal kisebb méretű kötelezettségek vállalására szorították.⁵⁰

Ha a felmérés, a dimenzió alkalmával a jobbágyok kezén több földet találtak, mint amennyi telki illetőségük szerint nekik megjárt, a földesúr ezeket a remanenciákat majorjához nem csatolhatta, hanem tartozott belőlük új telkeket alakítani vagy jobbágyainak az urbáriumban megszabott terhek mellett bérbe adni.

A XIX. század fordulójáig az uradalmak beérték azzal, ha a bérbe adott remanenciális földekből némi árendát láttak. Ezért iktatta bele a pécsváradi uradalom abba a szerződésbe, amelyet 1780-ban ellendi jobbágyaival kötött, a következő pontot: „A superfluitásból, vagyis egy egész, fél és fertály session felül birt appertinentiaktól — akár ily superfluitas egy nyolcad sessiot tett is, akár nem —, járandó urbarialis adózások és robotok helyett holdszám szerint 20 pénz az uraságnak fizetett légyen.”⁵¹ Az 1800-as évek második évtizedétől azonban a földesurak a remanenciális földek után többet kezdtek követelni. De még mindig nem annyit, mint amennyit a telkiföldektől kaptak. Pedig a törvény szerint ezekkel egyenlő szolgáltatást kérhettek volna értük. A pécsváradi uradalom 1820-ban a maradványföldek bérlőitől Liptódon már nemcsak több pénzt, 32 krajcárt, hanem kilencedet és tizedet is szedett.⁵²

Föld Baranyában a XIX. században is bőven állott rendelkezésre. Az uradalmak nemcsak megengedték, hanem még mindig örömmel fogadták, ha jobbágyaik a telki- és bérbe vett földjeiket határaik hasznavehetetlen részeiből kiegészítik, és ezzel újabb területeket vonnak be a művelésbe.

⁵⁰ PÁL—B— Baksa úrbéri perének jegyzőkönyve. 1827. V. 12. Ezért a legtöbb uradalom a következőképp indokolta a felmérés szükségességét: „In exigendis urbarialiter defixis praestationibus dominium terrestre maximas experiri cogatur difficultates.”

⁵¹ PÁL—Bm. lt. — U — Ellend szerződése. 1780. III. 2.

⁵² PÁL—Bm. lt. — U — Liptód szerződése. 1820. VII. 13.

Az 1790-es években „az berek irtása tiltva nem volt — adják elő a patacsi jobbágyok —, inkább oly ígérettel volt a földesuraság, hogy ki a berekből a maga rétjéhez valamit irt, idővel az is az ő sajátja marad”.⁵³

Nemes Dávid bogdásai lakos is 1796-ban ezért fordult földesurához, hogy a földje végében egy darabocskát, amelyben semmiféle fa nincsen, „csak sűrűsse és tüskök”, kiirthassa. Kérését így indokolta: „Számos családdal [gyermekkel] vagyok, következképpen, ha csak földjeimet nem szaporítom, igen nehezen táplálhatom magamat.”⁵⁴

Az irtások után járó szolgáltatások Baranyában a XIX. század elejétől a remanenciális földek bérével párhuzamosan nőni kezdtek. A siklói uradalom például Tésenfán és Szaporcán egy 5 kaszás irtásrét után 1797-ben 36 krajcárt szedett. 1804-re e rét bére már 16 forintra szökött fel.⁵⁵

A XIX. század elejétől kezdve a megye *keleti felében* allódiomokat kifejlesztő földesurak a mezei gazdálkodásukon javítani igyekeztek. A birka-tenyésztés is közrejátszott ebben. Elegendő természetes takarmány hiányában ugyanis mesterséges takarmányra volt szükségük. Ehhez viszont szántóföldjeiket kellett erőn tartani. Arra törekedtek tehát, „hogy az uradalmi földeket a trágya miatt a birkaaklok közelébe összpontosítsák”.⁵⁶

A *majorok épülése* fordulatot hozott ezekben az uradalmakban az irtások terén. Nehezebben adtak rá ezután engedélyt. S ha adtak is, a jobbágyok nem sokáig örvendhettek munkájuk gyümölcésének, mert a földesurak törvényadta jogukkal élve nagy hamar visszaváltották ezeket. A bólyi uradalom inspektora már 1808-ban arra gondolt, hogy falvainak határait szabályozni kellene. 1812-ben, mielőtt a munkálatok megindultak volna, a földesúr a mérnökök számára utasítást dolgozott ki, és ebben többek közt elrendelte, hogy a falvak határait: „a sessionalis competentian és tabellaris remanentian. . . felül találandó fölösleg szántóföldek. . . az uradalmi. . . majorság táblájához rekesztetnek”.⁵⁷

Amikor az uraság elrendelte, hogy a telkiföldeken és az úrbéri táblába bevezetett maradványföldeken túli földek majorsága táblájához rekesztesenek, *tulajdonképpen azt rendelte el, hogy a rendbeszedés alkalmával vegyék vissza a jobbágyok telki többletföldjét, azaz irtásföldjeit.* Ezeket az új szerzeményeket a földesurak nem akarták mindenütt beleilleszteni mezei gazdálkodásuk keretébe. Ezért mondta ki a regulációt végző mérnökök számára ugyanez az utasítás: „Ahol a tabellaris remanentian és sessionalis competentian felül ezen regulatio alkalmatosságával nagyobb számú földek maradnak, és az *uradalmi allodiális táblákhoz nem kapcsolthatnak*, az uradalomnak további dispositiójára egy külön testben ki fognak szakasztatni.”

A majorságaikat kiépítő uradalmak mezei gazdálkodásának területe nőtt. A nagyobb terület megmunkálásához több munkaerő, több robot kellett.

⁵³ KL II. 57. Pap József, János és György kérvénye. 1795. VI. 8.

⁵⁴ KL II. 57. Nemes Dávid kérvénye. 1796. I. 16.

⁵⁵ PÁL—Bm. lt. — U IV/3. A megyei törvényszék döntései a siklói úriszék által felterjesztett perekben. 1804. I. 27.

⁵⁶ *Strázsay Nepomuk János*: Geographisch-oconomische Beschreibung der gräflichen Batthyanyischen Herrschaft Boly. [PEK—Kézirat.]

⁵⁷ PÁL—Bólyi u. lt. 589 fasc. Conceptus instructionum pro Dominis Geometris circa regulationem novam 1812.

A külön testbe összefogott egykori irtásföldeket, amelyeket nem nyelt el az allódium táblája, az uradalmak már eleve arra szánták, hogy jobbágyaiknak robot fejében bérbe adják. A jobbágyok tehát azokat a földeket, amelyeket a művelésbe ők vontak be, és amelyekért eddig könnyebb szolgáltatásokat adtak, ezután csak súlyos robotért használhatták. Amikor a megye keleti felében a jobbágyok azt látták, hogy irtásokkal földjeiket tartósan nem szaporíthatják, más irányba kezdtek teret keresni maguknak. Olyan földeket igyekeztek uradalmaiktól megszerezni, amelyen szőlőt telepíthettek.

A baranyai uradalmak, különösen a megye nyugati felében csak 1820 után láttak hozzá, hogy majorságaikat kiszélesítsék, hogy „szántásföldjeiket és rétjeiket hasznosabb gazdálkodás végett az uradalmi major közelében összpontosítsák”. A szántóföldi gazdálkodás megjavításában itt is ugyanaz az ok játszott közre, mint előzőleg a megye keleti felében. A nemes juhot nem lehet tartani a régi módon tartani. „Az állomány mesterséges takarmány hiányában szűkölködött, az elhullás nem egyenlítette ki a szaporulatot.” A juhtenyésztés így nem bizonyult kifizetődőnek. Némethy Imre, a Czinderyek kisteleki uradalmának számtartója állapította meg 1845-ben: „Így nem lehet betartani ezt az elvet, hogy a tőkét soha meg ne támadják, hanem a kamatokból éljenek.”⁵⁸

1820 után felmérések és szabályozások folytak a megyében a Dunától a somogyi határig, a Hegyháttól le a Dráva partjáig. A földesurak mindenütt szedegették vissza az irtásszántókat és az irtásréteket. Az ibafaiak még az úrbéri rendezés előtt irtottak réteket maguknak a csebényi pusztán. A Jeszenszkyek a XIX. század elején meg akartak szabadulni tőlük, és az egész pusztát majorsági földdé szeretnék volna tenni. Az ibafaiak futottak a megyéhez és bizonyították, hogy rétjeik irtások ugyan, de telkeikhez mérték már őket, és így azok el nem vehetők.⁵⁹ Villányban a dárдай uradalom 1824-ben szabályozta a határt. Ennek során elvette jobbágyaitól Szentmárton-pusztát és még 200 hold kaszálót. A megye 1846-ban összeíratta azokat az irtásokat, amelyeket regulációk alkalmával a jobbágyoktól elragadtak. Az összeírásnak — sajnos — csak egy része maradt meg.⁶⁰ E töredék mutatja, hogy a felsőmindszenti uradalom Iványiban (Drávaiványi) 1805-ben 37 hold irtásszántót, a káptalani uradalom 1836-ban Hiricsen 37 hold szántót, 13 hold rétet, Kisszentmártonban 30 hold szántót, 80 hold rétet, Lúzsokon 8 hold szántót és 35 hold rétet, Piskón pedig 400 hold rétet vett jobbágyaitól el. A Batthyányak sellyei uradalma Kiscsányban 1805-ben 121 hold szántót, 20 hold rétet, Zalátán 1806-ban 76 hold szántót és 20 hold rétet, Oszrón (Csányoszró) 1809-ben 18 hold szántót és 2 hold rétet vett irtás címén jobbágyaitól vissza. A siklósi Batthyány-uradalom sem maradt el a többiek mögött. A jobbágyok sokszor — mint Nagyharsányban — nem is tudták pontosan mennyit vesztek. „Az 1822. évi reguláció alkalmával a méltóságos uraság, amely földek határunkban kimaradtak, azt úgy intézte a földmérő, hogy éppen az uraság földje mellé essen, melyet . . . a magához is

⁵⁸ KL II. 217. Némethy Imre levele a káptalanhoz. 1845. VII. 19.

⁵⁹ PÁL—B — Csebény.

⁶⁰ OL—Arch. Regni — Lad. XX./22. — 2.A. fasc. No. 157.

kapcsolt, de minthogy földmérő láncunk nincs, mennyiségét nem tudhatjuk”⁶¹ — adták elő kérvényükben.

Hogy a földesurak milyen erővel feküdtek neki, hogy jobbágyaiktól az irtásokat elvegyék, azt a következő eset mutatja: a szavai református egyháznak a földesura, Batthyány Ferenc soproni főispán, 1623-ban, tehát még a török uralom idején földeket adományozott. A siklósi uradalom tisztjei 1834-ben felmérték Szava határát. Ekkor Batthyány Ferenc egykori adományát az irtásföldekkel együtt vissza akarták venni, a róla szóló adománylevelet pedig meg akarták semmisíteni. A szavai pap azonban ellenállott. A földesúr erre úriszék elé vitte a dolgot. De aztán tanácsosabbnak látta, ha a pert abbahagyja. Az ügy azonban ezzel nem aludt el. Az uradalmi tiszték 1836-ban váratlanul Szaván termettek, és megkísérelték, hogy az egyházi földeket erőszakkal elvegyék. A pap nem ijedt meg. Azzal fenyegetődött, hogy félreveri a harangokat, és a falu összefutó népével szembeszáll velük. Az uradalom emberei erre meghátráltak. A földesurak, Batthyány Kázmér és Gusztáv azonban az egyházi főhatósághoz feljelentést menesztettek a szavaiak papja, Kádas Imre ellen, amelyben „mint néplázító, nyughatatlan, vakmerő és veszedelmes embert nemcsak eddig viselt hivatalából elmozdítani, hanem minden ilyes hivatalra, legalább az ő uradalmaik kebelében alkalmatlannak nyilatkoztatni” kérték.

Ha a falvak nem voltak se felmérve, se regulálva, mint a Batthyányak siklósi és üszögi domíniumában, az csak megkönnyítette az uradalmaknak, hogy terveiket végrehajtsák. Viszló (Diósvizsló) előljárói 1846. június 13-án azt jelentették a megyének, hogy náluk felmérés nem volt, ezért remanencia nincs, az uradalom azonban állandóan foglalgat határukból.⁶²

Hogy milyen ősi jobbágyföldet ragadott el törvénytelenül a siklósi uradalom jobbágyaitól, azt a kisharsányiak esete mutatja. „A mi régi eleink — írták 1848-ban a falu lakói — még a török idő előtt a nagyharsányi határban nagy summa pénzen réteket vettek. Azt bírták tovább egy századnál, amikor a grófunk a pécsi püspök volt . . . 1823. évben nálunk történt új földmérés alkalmával ezeket néhai grófunk, Batthyány Antal siklósi uradalmi inspektora, Bukher József elerőszakolta, és a nagytótfalusi lakosoknak felmérlette sessio alá. Minekutána az uradalmi törvényszéken több ideig kerestük, ott semmit nem nyertünk. Tovább a megyei gyűlésre adtuk, onnan is eligazítottak semmivel, mert úgy bántak velünk, amint akartak. . . . Ezen igaz ősi jussunkat, 1494 pengő forintot kívánjuk 25 év óta . . . törvényes kamatjával együtt.”⁶³

A szabályos visszaváltások és földrablás útján így folyt a jobbágyok telkenkülső szántó és rétterületének megcsonkítása.

Az uradalmak nemcsak a tabelláris remanencián túli földeket, az irtásokat igyekeztek a jobbágyoktól megszerezni, hanem néha magukat a remanenciális földeket is. Hasztalan jelentkeztek a jobbágyok értük, nem osztották ki nekik ezeket bérbe.⁶⁴

⁶¹ PÁL—Bm. lt. — Kgy. jkv. 1846. — 474.

⁶² PÁL—Bm. lt. — Kgy. jkv. 1846. VI. 13. — 474.

⁶³ OL—Arch. Regni — Lad. XX./22. — 2.A. fasc. No. 157. c. Kisharsány helység sérelmei.

⁶⁴ OL — Arch. Regni — Lad. XX./22. — 2.A. fasc. No. 157.

Azok a baranyai uradalmak, amelyek csak 1820 után, a gyapjúkonjunk-túra hatása alatt láttak neki a majorsági gazdálkodásnak, a visszaváltott vagy jogtalanul elvett irtásföldeket, a visszatartott remanenciális földeket szintén csak részben vonták bele gazdálkodásukba. A megkaparintott földek egy részét jobbágyaiknak ugyanúgy *bérbe adták*, mint a megyének az allodizálásban élen járó uradalmi: a bellyei, a pécsváradi és a bólyi. Bérbe kilencedet, tizedet és főleg robotot kértek, mert a megnagyobbodott allódiu-maik számára különösen az utóbbira volt nagy szükségük. Egy baranyai tiszttartó, Kölesy Vince 1839-ben az uradalmi tisztek számára útmutatót írt. A megyében szerzett tapasztalatai alapján azt ajánlja, hogy ahol sok ro-boterőre van szükség, ott a jó uradalmi tiszt a jobbágyokkal kötött minden szerződésben robotot követeljen. Hátralékaikat is robotban dolgoztassa le velük.⁶⁵

A Hegyháton az Eszterházyak dombóvári uradalmának majd minden faluja urasági földeket bérelt. A Vallásalap mágocsi uradalmának jobbágyai is itt árendáltak földeket. A másik Eszterházy-uradalomnak, a szentlőrincinek a népe szintén uradalmi bérföldekkel egészítette ki gazdaságát. A bérletek feltételei kemények voltak: A pellérdi uradalom 1845-ben Győd lakosainak földeket és réteket adott bérbe, amelyeket azok aztán maguk között egyen-lően kiosztottak. Ezért a termés ötödét tartoztak „nemcsak rendesen kiadni, hanem azt, ahová kívántatott, be is hordani. Ezen kívül minden ház, mely negyvenhatból áll, a kisházasi 18 napi járandóságon kívül még 14 napi nap-számot, és így összesen 32 napot olyan munkával szolgálni, amilyent az ura-dalom kívánni fog. Ezen kívül még a rendes évenkénti vadászatot is meg-tenni köteleztetnek.”⁶⁶ A Batthyányak üszögi és siklői dómíniumában, a Vallásalap vajszlói uradalmában, a Habsburgok bellyei uradalmában a jobbágyok a bérletekre egyenesen rá voltak kényszerülve. Az 1828. évi orszá-gos összeírásban a falvak neve mellett sűrűn találjuk ezt a megjegyzést: „A jobbágyok földművelésből élnek, és mivel határuk erre nem elegendő, minden esztendőben uradalmi földeket bérelnek ki, és úgy tartják magu-kat.”⁶⁷ Ha saját határukban nem jutottak hozzá, akkor távoli falvakban próbálkozott bérföldet szerezni a nép.⁶⁸

A szerencsés falvak azok voltak, amelyek nem robotért és terményért, hanem pénzért tudtak földet árendálni. Csak olyan birtokon sikerült ezt elérniük, amely — mint a pécsi papnövelde uradalma — még az 1840-es években is alig folytatott majorgazdálkodást.⁶⁹

A jobbágyok industriális földjei, a kertek, a kender-, len- és a káposztás-földek jórészt szintén ilyen irtásföldeken keletkeztek, amelyeket az urada-lmak visszaváltottak, és aztán bérbe alattvalóiknak megint visszabocsa-tottak.

A Hegyháton, a szentlőrinci sikon és a Dráva mentén élő jobbágyok éppen olyan jól látták, mint a megye keleti felében, hogy az irtásokat gyorsan

⁶⁵ Kölesy Vince : Versuch einer Instruction für Herrschafts-Beamte. Pest, 1839. Heckenast. 208. p.

⁶⁶ PÁL—Bm. lt. — Kgy. jkv. 1846. — 474.

⁶⁷ OL—CR 1828 Kőrös, Sámod.

⁶⁸ OL—CR 1828 Dencsháza.

⁶⁹ KL II. 233. A papnövelde haszonbéreinek összeírása. 1848.

elveszítik. Munkájukból csak bérföldek formájában marad meg nekik valami. Népes jobbágycsaládok azonban árendára pénzt előteremteni nem tudtak. A nagyszámú család munkaereje viszont rendelkezésükre állott. Nem is volt tehát más választásuk, minthogy irtást vállaljanak. Ezért nyújtották be 1844-ben a hiricsiek a káptalani uradalomnak a következő kérvényt: a Gyóta nevű rezulát, „amely fűzfából áll egészen, és oly sűrű, hogy az ember alig járhatja, . . . haszonvehető erdő sosem lesz belőle, azon okért kérjük, . . . méltóztatna azon rezulát szántófölddé tétetni, és mi, kik itten alá vagyunk írva, hozzáállanánk és kitisztítanánk, és még többen is lennénk, akik szeretnék, úgy hogy idővel bő haszna lenne az Uraságnak belőle”.⁷⁰

Az uradalmak tisztjei ismerték jobbágyaiknak ezt a szorultságát, hogy kénytelenek az irtást vállalni, és igyekeztek hasznot húzni belőle. A sumonyi allódium rétterületét például a pécsi káptalani uradalom tisztjei úgy szélesítették, hogy a mellette levő bokros, csalitos földdarabot a jobbágyoknak szerződésileg irtásra átengedték. De nemcsak a réteket, hanem a szántókat is kívánták növelni. 1837-ben tehát a következő újabb szerződést kötötték a falu lakóival: 30 hold területet kitisztítanak, amelynek terméséből az első 4 esztendőben se kilencedet, se tizedet nem adnak. Az 5. és 6. évben amit hoz a föld, annak fele már a földesurat illette. A hetedik esztendőben az egész területet vissza kellett az uradalomnak adniuk. Mégpedig tisztán, olyan állapotban, hogy „. . . az uraság tisztjei által megvizsgáltatván abban semmi olyas, mely az ekét ennek felszántásában akadályozhatná, ne találtasson”.⁷¹

Az irtások a megye északi és nyugati részében sok helyütt ilyen bérletformát öltöttek. Értük nem irtásdíj, hanem a termés fele járt, és a jobbágyok tudták, hogy csak 5–6 évig számolhatnak vele.

A baranyai uradalmak a telken kívüli állomány ellen intézett támadásuk során 1848-ig eddig jutottak el. Igyekeztek törvényes úton és a törvényt megkerülve, néha nyíltan át is hágva a jobbágyok telken kívüli szántó- és rétállományának mentől nagyobb darabját megkaparintani. Ugyanakkor a megszerzett földeket csak részben vonták be majorsági gazdálkodásukba. Az újonnan szerzett földeknek egy részét azonban, mivel majorsági gazdálkodásuk robotszükségletüket fokozta, robotért jobbágyaiknak bérbe adták. Ahol belőle se gazdálkodásra, se bérbeadásra és így robotszerzésre nem állt elegendő rendelkezésre, mert későn indultak meg a majorsági gazdálkodás útján, ott sietve igyekeztek jobbágyaikat irtásra kényszeríteni. 1820 után, a gypájkonjunktúrában a jobbágyoknak kiadott irtások feltételei azonban már sokkal kedvezőtlenebbek voltak, mint 1820 előtt. A bérföldeket a megye keleti felében, a piachoz közelebb fekvő uradalmak hamarabb csökkentették, és hamarabb kezdték bevonni majorsági gazdálkodásukba, mint a megye nyugati részében, ahol a majorsági gazdálkodás később, csak 1820 után kezdett nekilendülni. Néhol azonban még ekkor sem.

A jobbágyok szempontjából az erdők és legelők terén elszenvedett veszteségek után a telkiállományon kívüli szántók és rétek elvesztése azt jelentette, hogy gazdaságaik üzemterülete ebben a vonatkozásban is csökkent. Ha pedig az

⁷⁰ KL II. 217. A hiricsi jobbágyok irtás engedélyezését kérik. 1844. XI. 25.

⁷¹ KL II. 375. Contractusok protocolluma 12, 15. sz.

elvesztett földek egy részét bérföldek formájában visszaszerezték, akkor megterheik váltak súlyosabbakká.

A földesurak nemcsak az erdők, a közlegelők, a telken kívüli állomány vonalán támadtak a jobbágyokra. *Harc folyt a jobbágybirtok magja : a telkekhez tartozó szántók, illetve rétek körül is.*

Az uradalmak a telkiállományhoz, a telkek számához csak igen óvatosan nyúlhattak. Az állami adó alapja ugyanis a telek volt. Az állam, illetve a megye ezért vigyázott arra, hogy az ne csökkenjen. Mária Terézia urbáriuma azonban azzal, hogy az úrbéri rendbeszedéseket engedélyezte, mégis lehetőséget adott a földesuraknak arra, hogy a jobbágyokat telkiföldjeikben is megrövidíthessék. Ezt két módon vitték végbe.

Amikor a földesurak szabályozták, rendbeszedték falvaik határát, többnyire *elvtették* majorságuk számára a *jobbágyok jó minőségű földjeit, és helyettük gyengébbet, silányabbat osztottak ki nekik.* Közben ügyeltek arra, hogy a törvény betűjének eleget tegyenek: a jobbágyok földje mennyiségileg ne csökkenjen. Sőt céljuk elérésének érdekében sokszor gyarapították is azt. *Minőségileg* azonban a jobbágyok mindenképpen súlyos kárt vallottak. Az úrbéri rendbeszedés ezért ért fel a falvak népének életében egy katasztrófával. A kásádiak 1828-ban keservükben a megyéhez fordultak: „A mi helységbeli laktársaink oly népesek, és húsz vagy harminc lelkek száma is vagyon háznépeink között, kiknek élelmükre föld kívántatik. Most újabbi földmérés alkalmatosságával berkek, tövises helyek és haszonvehetetlen lapályok is urbáriális birtokainkba bemérettek, . . . melyek authenticatio [hitelesítés] alkalmával meg sem állhatnak.”⁷²

1837-ben a kemseiek is a megyéhez futottak, amikor látták, hogy mennyire elbántak velük. A földesúr ugyanis „. . . egy vízállásos legelőt 22 gazdának *telki járandóságába* felmértén, a magasabb s előbb bírt szántóföldeket a mérésből kihagyta. Jóllehet a folyamodók azon vízállásos legelőt fel nem szánthatván nem is használták, mégis érte a szolgáltatokat megtenniük kellett.” De ez még nem elég. Az uradalom a réteknél is így járt el. „A volt jobbágyi réteket elfoglalván. . . helyette berkeket osztogatott.” S végül mindezt betetőzve „a beltelkek nem voltak felmérve, minekutána azokba oly berkes helyeket jelölt ki, melyek az előbbeni mérésbe nem foglaltattak”. A megye a panaszra vizsgálatot rendelt el. A jobbágyok igaza nyilvánvaló volt. Az uradalom Perczel István főbíró jelenlétében el is rendelte, „hogy a kérdéses földek a panaszosoknak visszaadassanak”. A rétek dolgában is visszakoyni kényszerült az uraság. Intézkedett, „hogy a mérésből kihagyott s előbb is az adózók birtokában volt szárazabb rétek ismét a jobbágyosság közt kiosztassanak”. A vizsgálat kiderítette azt is, hogy az úrbéri rendezés nem *szabályos és törvényes formák közt ment végbe.* „A mérés. . . anélkül, hogy a rendező per máiglan annak útján folyamatba tétetett volna, létesítetett is.”⁷³ Hiricsen a rendezés alkalmával, 1806-ban az uradalom hasonló fogással élt. A falu jó földjeit olyanokkal akarta kicserélni, amelyek a Dráva áradásainak voltak kitéve. A jobbágyokat erre úgy elöntötte a keserűség,

⁷² PÁL — Pecsétlenyomatok gyűjt. A kásádiak panasza. 1828. XII. 11.

⁷³ PÁL—B— Kemse panaszának vizsgálata. 1837. VI. 30.

hogyan azokat nem fogadták el.⁷⁴ Bíró Mártonnak is Luzsokon 1837-ben uradalma az úrbéri szabályozás alkalmával jó rétvét rosszra cserélte ki. „Annyira limbusba [bozótba] kelletett jutnom, hogy az örökségemben levő rétből . . . csak annyi szénát takaríthatnék, minthogy négy lábnyi magas víz állja ezen helyet, hogy mennyit csak a felséges királyi katonáknak tartoznék kiadni, és hogy élhetek én?” — kiáltott fel kétségbeesett panaszában.⁷⁵

A telkiállomány ellen intézett földesúri támadásnak a másik formája az volt, hogy az úrbéri szabályozás alkalmával a jobbágyoknak jó földjeikért telkiállományba olyant adtak, amelyek nem voltak azonnal megművelhetőek, hanem előbb *irtásmunkával kellett használhatókká tenni őket*. Az uradalmak a művelésbe bevont földeket majorságivá tették, parasztjaikat pedig rákényszerítették arra, hogy az értük adott területeken a bokrokat, bozótokat, fákat, földben hagyott tuskókat eltávolítsák, és így a még hasznavehetetlen határrészeket a művelésbe bevonják.

A pécsi káptalan 1809-ben felmérte két faluját, Sumonyt és Bogdását. Mindkét falunak a határában vett el alattvalóitól földeket. Adott értük olyanokat, amelyeken előbb irtani kellett. Hogy a törvényen csorba ne essék, meg is fizette ennek árát. A bogdásaiaknak 1755 napi, a sumonyiaknak pedig 2016 napi munkájukba került, míg földjeik megművelhetőkké váltak. A hiricsiek ugyanakkor 590 napi irtásmunkával tudták használhatóvá tenni azokat a földeket, amelyekkel az 1810. évi reguláció alkalmával az uradalom megörvendeztette őket.⁷⁶

Ez az eljárás, amellyel az uradalmak a jobbágyokat irtásra kényszerítették, szabályos, törvényszerű volt. Ellene a falvak népe hiába keresett volna orvoslást. A földesúri önzés azonban, amelyet a piac egyre növelt, nem érte be ennyivel. A görösönyi uraság 1825-ben szabályozta faluját. Jobbágyaitól a jó földeket elvette, és helyettük irtandókat mért ki nekik. Az irtásmunka árát egy ideig annak rendje módja szerint fizette is. Később azonban meggondolta a dolgot. Sokallotta azt a 20 krajcárt, ami egy napi irtásmunka fejében járt. Azt állította, hogy ő a földeket előzőleg tulajdonképpen már kiirtatta, azokon munka már alig akadt. Nem hajlandó hát egy irtásnapért 20 krajcárt adni, hanem csak 12-öt. Sőt azt követelte jobbágyaitól, hogy amennyivel többet adott, azt térítsék neki vissza. Erre aztán azok a megye elé vitték a dolgot. Ekkor derült ki, hogy az uradalom a jobbágyainak adott földeken nem végzett semmiféle irtást sem. Csak megtisztított egy sávot a fáktól és bokroktól, hogy az erdőt a leendő szántóföldtől elválassza. A szántónak kijelölt földeken a fákat ugyan kivágatta, de már a tuskókat a földben hagyatta. A megye a jobbágyoknak holdanként 2 forint irtásdíjat ítelt meg. A tisztí főügyész nyíltan kimondta, hogy ezzel az uradalom nagyon jól, a falu népe pedig nagyon rosszul járt. Az 1812. évi devalváció után ugyanis a pénz előző értékének csak ötödét érte. Az ura-

⁷⁴ PÁL—B—Hirics, 1838. III. 14-én indított úrbéri perének jegyzőkönyve.

⁷⁵ PÁL—B—Luzsok, Bazsó József és Bíró Márton kérvénye a fősolgabíróhoz. 1837. VI. 25.

⁷⁶ KL II. 195. Consignatio Sumony, Bogdása; PÁL—B—Hirics, Nomina colonorum, qui in agris et pratis per dimensionem geometricam sibi assignatis exstirpaturas fecere. 1810. VI. 25.

dalomnak mégis csak annyit kellett l holdirtásáért fizetni, mint a pénzromlás előtt.⁷⁷

A kérdés ezek után az, hogy az erdők és legelők terén, továbbá a telkiállományon kívüli szántók és rétek terén elszenvedett veszteségekhez hasonló csapás érte-e a baranyai jobbágycsoportot a telkiállomány tekintetében is. Végeredményben csökkent-e vagy nőtt 1767 és 1848 közt a telkiállomány a megyében?

Hogy ezt eldönthessük, először meg kell vizsgálnunk a telkek számát.

Baranyában a telkek száma 1767 és 1848 közt a következőképpen alakult:⁷⁸

Év	Telekszám	A növekedés	
		abszolút számokban	%
1767	7 796		
1820	10 179 ² / ₈	2 383 ² / ₈	30,56
1848	10 608	428 ⁶ / ₈	4,25
1767 és 1848 közt		2 812	36,07

Baranyában a telkek száma tehát 1767 és 1848 közt jelentősen emelkedett.

Az a kérdés, hogy e növekedés tényleges, valóságos növekedést jelent-e. Nőtt-e a telkek számával együtt a jobbágycsoport kezén levő földterület is? Megtörténhetik ugyanis, hogy a telkek számának növekedése ellenére a telkiállomány területe egy megyében változatlan marad vagy egyenesen apad.

Baranyában az úrbérrendezéskor, 1767-ben a jobbágycsoport kezén a következő földterület volt:

szántó	200 913 hold	
rét	61 446 kaszás	
rétpótló föld	19 254 hold	
összesen	281 613 hold	(1 kaszás terület 1 holdnak véve)

⁷⁷ PÁL—B—Görcsöny regulációs perének jegyzőkönyve. 1825.

⁷⁸ Forrásaink a telkek számára vonatkozóan az úrbéri rendezéskor: PÁL—Bm. lt. — U; PÁL—B; OL—Htt—TU; OL—Nádori lt.—Miscellaneae conscriptiones 12 : 26 (1835); A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957. 416. p. (Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár kiadványai.); *Dóczy József*: Magyarország tekintete jelenvaló természeti művelési és kormányi állapotjában. Bécs, 1830. Haykul Antal. 260. p.; *Haas* i. m. 97. p.; 1820-ra vonatkozólag lásd PÁL—Bm. lt. — 1900/1820.; 1848-ra PÁL—Földterhermentesítés. Itt meg kell jegyeznünk, hogy *Fényes Elek* (Magyarország leírása. 1. köt. Bp. 1847. 184 p.) és nyomában *Galgóczy Károly* (Magyarország, a Szerb-ajdaság és a Temesi bánóság mezőgazdasági statiszticája. Pest, 1855. 89. p.) azt írják, hogy Baranya telkeinek száma 1848-ban 11 989 volt. Ez a szám azonban a valóságnak nem felel meg. Becslésből vagy valaminő számításból származik. — Az OL 12 : 26 Nádori lt. Miscellaneae conscriptiones jelzetű 1836-ból származó összeírása is pl. a megye telkeinek számát 12 997-ben jelöli meg. Ez a szám úgy jön ki, hogy az 1828. évi országos összeírásban feltüntetett 259 958 pozsonyi mérő vetésterület elosztották 20-szal. Ennyi bevetett területet számítottak ugyanis átlagosan 1 telekre. — Közelebb jár a valósághoz

Ezt az állapotot az 1828. évi országos összeírás eredményeivel vetjük össze. Az országos összeírás nem adja ugyan a jobbágyok kezén levő teljes úrbéri földterületet, hanem csak a bevetettet. Ebből azonban ki tudjuk számítani, hogy mennyi a teljes úrbéri földterület. Az összeírók ugyanis egy-egy faluban aszerint, hogy hány nyomásban használták a határt, a jobbágyok kezén levő földterületnek kétharmadát vagy felét vették fel. A Helytartótanács ugyanígy járt el, amikor az 1828. évi országos összeírás alapján a jobbágyok kezén levő föld mennyiségét falvanként vizsgálta.⁷⁹

Az 1828. évi összeírás a jobbágyok szántóterületét úgy adja meg, hogy annak bevetéséhez 259 958 pozsonyi mérő vetőmag kellett. A megyében a falvak 95,18%-ában háromnyomásban éltek a határt. Ezért a megadott területhez hozzá kell még adnunk annak egyharmadát, 129 978 mérő vetőmagot befogadó területet, a harmadik nyomás területét. A jobbágyok kezén levő föld tehát e kettőnek az összege, 389 936 pozsonyi mérő volt. Ez, mivel úgy számították, hogy egy hold föld bevetésére két pozsonyi mérő vetőmag kell, 194 968 holdnak felel meg. Ha nagyobb pontosságra törekedve a jobbágyok kezén levő földterületet hasonló módon, a használatban levő nyomások alapján, de falvanként számítjuk ki, akkor összterületenként valamivel többet, 195 288 holdat kapunk. Ezt a számot véve az 1828. évi országos összeírás alapján Baranyában a következő mennyiségű úrbéri föld volt a jobbágyok kezén:

szántó	195 288 hold	
rét	113 060 kaszás	
összesen	308 348 hold	(1 kaszás terület 1 holdnak véve)

Az 1767. évihez viszonyítva a szántóterület 1828-ra nőtt, a rét pedig fogyott. A jobbágyok úrbéri földjeinek az összterülete azonban az 1767. évi 281 613 holddal szemben 26 735 holddal megnövekedett.

Az a kérdés, mennyiben megbízhatók az 1828-as összeírás adatai, amelyek azt a tendenciát mutatják, hogy a jobbágyok kezén levő föld Baranyában 1767 és 1828 közt gyarapodott.

Amellett, hogy az 1828-as összeírásnak az úrbéri szántók és rétek területére vonatkozó adatai a valósághoz közel álltak, több tény bizonyít.

A Helytartótanács az összeírásba felvette nemcsak a jobbágyoknak telki-, hanem a remanenciális földjeit is, ha azok a telkiállománnyal szoros kapcsolatban álltak. Ez világlik ki azokból az utasításokból, amelyeket

Haas (i. m. 97. p.), aki azonban általánosságban beszél, amikor azt írja: „jobbágytelek régente 7 796 volt, most pedig [ti. 1845 táján] az új kimérés szerint 11 000-nél is több van.” Ha a földtehermentesítés során uradalmanként megállapított telkek számához Mohácsnak 1820-ban 250, Siklósnak $51 \frac{5}{8}$ és a közben Baranyához csatolt Sellyének 38 telkét hozzáadjuk, a megye telkeinek száma megközelítette a 11 000-et.

⁷⁹ PÁL—Bm. lt.—CR 1828 Abaliget: „... cum juxta instructionis sensum, ubi agri in tres calcaturas subdivisi essent, solum $\frac{1}{3}$ pro vervacto cadens exmitti debuerit, taliterque conscriptio peracta...”; OL—Nádori lt. — Miscellanea conscriptiones 12 : 16.

az összeírás dolgában a Helytartótanács 1828 és 1833 közt Baranya megyéhez küldött. Ezek az instrukciók többször is hangsúlyozták, hogy a jobbágyok által vetett és megmunkált földeket, tekintet nélkül a telkek számára, össze kell írni. Külön kiemelte a Helytartótanács, hogyha a nem regulált falvakban a jobbágyok több földet művelnének, mint amennyit az úrbárium bevezetésekor, azt a megye kiegészítőleg írassa össze és jelentse.⁸⁰

A Helytartótanács észrevette, hogy a jobbágyok, amikor állataikat összeírták, csaltak. Több faluban olyan kis állományt jelentettek be, hogy azzal földjeiket megművelni ugyan nem tudták volna. Ezért meg is hagyta a megyének, hogy vizsgálja meg a dolgot, és az eredményt jelentse.⁸¹ Ugyanígy ellenőrizte a *szántó és rét bevallását* is. A falvak összeírási adatait a megye urbarialis és dicalis conscriptióival vetette egybe. Ennek alapján összehasonlítást, combinatoriumot készített. Ezt a táblázatot a megyének leküldte, és elrendelte, hogy minden falu esetében, ahol az 1828-as összeírás és az urbarialis, illetve dicalis összeírások közt valaminő eltérés mutatkozik, azt egyenként indokolja meg, vagy az összeírást igazítsa helyre.⁸²

Sajnos ez az irat nem maradt meg. Ennek segítségével korrigálták a kész összeírást, amelynek lapjai azt mutatják, hogy a földterület adatai helyesek voltak, mert keveset változtattak rajta.

Van azonban más módunk is arra, hogy az 1828. évi országos conscriptio megbízhatóságát ellenőrizzük. A *bólyi uradalom levéltárában fennmaradt egy összeírás 1839-ből*. Ez az irat felsorolja, hogy az uradalom minden falujában a jobbágyoknak mennyi úrbéri földjük volt.⁸³ E szerint a bólyi uradalom jobbágyainak úrbéri földjei 26 faluban 23 067 holdat tettek ki. Az 1828. évi országos összeírás szerint a jobbágyok ugyanebben a 26 faluban 22 914 hold úrbéri földet bírtak. E két összeírás végösszegei közt csupán 153 hold különbség van, ami 0,66%-os eltérést jelent, pedig tizenegy év választja el a kettőt egymástól. Ez a körülmény is mutatja, hogy az országos összeírás adatai e megyében közel álltak a valósághoz.

De még egy bizonyíték szól e megyére vonatkozóan az 1828-as összeírás megbízhatósága mellett. A megye levéltárában fennmaradt Baranya 1829. évi adóösszeírásának a végösszegezése.⁸⁴ Ha az egy évvel későbbi megyei

⁸⁰ OL—CR 1828 Reflexiones . . . circa per Comitatum Baraniensem operata Regnicolaris Conscriptio 1830. V. 11—12. 318. pont: „cum quantitas effective per colonos cultivari et inseminari solitorum irreflexe ad numerum sessionum conscribi debuerit. . .”; 8. pont: „. . . si nefors in possessionibus non regulatis colonus plus seminaret, quam occasione introducti Benigni Urbarii indictatum et praenotatum erat, istud suppletorie conscribi procurat et horsum referat.”

⁸¹ OL—CR 1828. — Uo. 17. pont.

⁸² OL—CR 1828. — Uo. A megyének leküldött észrevételei mellett: „adnectitur demum . . . Combinatorium Instrumentum Regnicolaris Conscriptiois Comitatus huius cum Urbariali et Dicali Conscriptioe Comitatus eiusdem, quoad singula loca confectum, in quo designatae differentiae specificae ac adequate clarificandae aut hoc fieri nequeunte rectificandorum rectificatis procuranda est.”

⁸³ PÁL—Bólyi u. lt. 666. fasc.

⁸⁴ PÁL—Bm. lt. — Kgy. jkv. 1830. — 690: Clavis Repartitionis Quanti Contributionalis et Domestici Baranyensis . . . 1829/30. A megye ugyanis minden évben új dicalis összeírást készített. Vö. Uo. 1831. — 2680.

adóösszeírást az országos összeírással összevetjük, akkor a következő képet kapjuk:

	Országos összeírás 1828	Megyei összeírás 1829
Szántó	194 968 hold	219 340 hold
Rét	113 060 kaszás	94 085 kaszás

Az első pillanatra a két összeírás közt nagy eltérés mutatkozik. Ha azonban közelebről vizsgáljuk őket, kiderül, hogy másként áll a dolog. Baranyában az úrbéri rendezéskor nem tudtak a földesurak jobbágyaiknak annyi rétet adni, mint amennyi telkükhöz mértén járt nekik. E hiányzó rétek pótlására a jobbágyok 19 254 hold szántót kaptak. E rétpótló földeket az országos összeírás készítői 1828-ban a rétek területéhez, a megyei összeírók viszont 1829-ben mint szántókat a szántók területéhez számították hozzá. Ha az országos összeírás rétterületéből ezt a 19 254 hold rétpótló szántót kivesszük, és a szántó területéhez adjuk hozzá, akkor a kép így módosul:

	Országos összeírás 1828	Megyei összeírás 1829
Szántó	214 222 hold	219 340 hold
Rét	93 806 kaszás	94 085 kaszás

Így mindjárt közelebb kerül egymáshoz a két összeírás. Rétekben a különbség 279 holdra zsugorodik össze. Szántóterületben a kettő közt 5118 hold eltérés mutatkozik, ami az 1829. évi összterületnek 2,33%-át teszi. Ennek létrejöttében közrejátszhatott az, hogy a megyei összeírás alapja eltért az országos összeírás alapjától. Előidézhette csalás is, amelyet az országos összeírás során követtek el. Emellett azonban egy másik okra is rá tudunk mutatni, ami a 2,33%-os eltérésben szerepet játszik. Az országos összeírás készítői a falvakat egészében vették vagy három vagy kétnyomásosoknak, holott korántsem volt mindig ez a helyzet. A conscriptio végére írt megjegyzések több esetben is rámutatnak arra, hogy számos falu határának nagyobb részét lakói háromnyomásban használták ugyan, de egy darabján valami okból kétnyomásos határhasználat állt fenn. Ilyen esetben a bevetett terület mennyiségét helyesen jelölték meg. Az úrbéres föld azonban nagyobb volt, mint amennyinek mi azt, a falu határát teljes egészében háromnyomásosnak véve kiszámítjuk.

Hogy 1828-ra növekedett a jobbágyok telkiállománya, arra még egy bizonyítékunk van. Az ország rendjei 1830. december 15-én felírtak a nádorhoz az adóalap, a porták időközi kiigazítása ügyében. Az 1828. évi regnicolaris conscriptio alapján, bár az még bevégezve nincs, „már az első rendbéli összeírás is oly módokat nyújtott legyen — állapították meg a rendek —, melynek segédelmével egy bizonyosabb és igazságosabb arány, mint azeelőtt dolgoztathatna ki”. Ez arány érdekében az összeírás alapján a megyék portáinak számát a Dunántúlon Baranyát és Tolnát kivéve csökkentették.

Baranyáét azonban ugyanakkor az országos összeírásból kitűnő úrbéri földnövekedés miatt 148-ról 160-ra, Tolnáét pedig 94-ről 118-ra emelték fel.⁸⁵

Mindkét összeírás azt mutatja, hogy Baranyában 1767 és 1828 közt nőtt a jobbágyok kezén levő úrbéri földterület is. Az 1828. évi országos összeírás szerint 9,49, az 1829. évi megyei összeírás szerint 11,29%-kal nőtt.

Összefoglalólag leszögezhetjük tehát, hogy Baranyában 1767 és 1820 közt a telkek száma 30,56%-kal, 1767-től 1848-ig terjedő időt véve pedig 36,07%-kal emelkedett. Ugyanakkor, 1767 és 1828, illetve 1829 közt a telkek számának emelkedésével párhuzamosan a jobbágyok telkiállományának területe 9,49%-kal, illetve 11,29%-kal gyarapodott.

A telkek száma 1767 és 1820 közt a megyében — láttuk — 2383-a növekedett. Baranyában egy egész telekre 22, 24, illetve 26 hold föld és 8, 10, illetve 12 kaszás rét járt. Ha ennek középértékét vesszük és egy telekre 22 hold szántót és 10 kaszás rétet, összesen 32 holdat számítunk, akkor a jobbágyoknak a telkek számának növelése révén 76 256 hold földet kellett volna kapniuk. Ezzel szemben 1829-ben csak 31 812 holddal volt több földjük, mint 1767-ben. A többi 44 444 holdat, a telekszám emelésével járó úrbéri területnövekedés 58%-át a földesurak telkiállományuk többletföldjeiből hozták ki.

Baranya megye földbirtokosai csak a XIX. század elején kapcsolódtak bele a piacba. Eleinte árutermelésük gyapjútermelés, majd gabonatermelés volt. Az előbbinek az érdekében először a jobbágyaik legelői, az utóbbi érdekében pedig irtás és remanenciális földjei ellen törtek. Ugyanez a cél vezette őket akkor is, amikor jobbágyaik telkiállománya ellen fordultak. Művelésbe már bevont, használható területekre volt szükségük. A jobbágyok telkiállományhoz tartozó földjeit azonban nem vehették el anélkül, hogy a törvénybe, amelyre az állam és a megye egyre jobban vigyázott, ne ütköztek volna. Ezért itt más eljárásra kényszerültek. Mint említettük a felmérések, illetve szabályozások alkalmával megtették, hogy a jobbágyok művelés alatt álló telkiföldjeit elvették, és helyébe többet, de művelés alatt még nem állót, irtandót adtak. Majorsági területük növelése és az annak üzeméhez szükséges robot növelése érdekében a földesuraknak ez az eljárása a XIX. század elején gyakorlattá vált, sőt azt továbbfejlesztették. Hogy allódiumaik azonnal művelhető földhöz jussanak, elcserélték a jobbágyok telkiföldjeit. A cél érdekében művelésen kívül álló, majorsági nyers földjeikből áldoztak. Ugyanakkor, hogy robothoz jussanak, a visszavett irtásföldről és a művelésen kívül álló majorsági földekből új telkeket alakítottak, a telkek számát így növelték. Ezért még a XIX. század elején is telepítettek. A bellyei uradalom például Teschenben toborzott magának e célra jobbágyokat. A robotnövelés érdekében nagy áldozatokat nem is kellett hozniuk, mert az új telkeket nagyjából az irtásföldről alakították ki.⁸⁶

⁸⁵ PÁL—Bm. lt. — 146/1831. Felírása az ország rendeiének a nádor ispáni portáknak időközi igazítására nézve. 1830. XII. 15.

⁸⁶ Hesperus 1817. 39. sz. 305. p. Az uradalom vezetői felfogásukat így fogalmazták meg: „... nur durch eine vermehrte Population die Kultur auf eine höhere Stufe gebracht werden könnte, machte auch geneigt Ansiedlungen in bereits bestehenden Ortschaften zu erlauben. . .”

Az a jelenség ismétlődött meg nálunk, amely a majorsági gazdálkodás európai területének nyugati szélén, Mecklenburgban száz évvel előbb játszódott le. A földbirtokosoknak majorsági üzeinek kiépítése során itt is két tényezővel kellett számolniuk: a területtel és a munkaerővel. Egyensúlyt kellett kialakítaniuk allódiumaik területe és robotszükségletük közt. Csak akkora majort alakíthattak ki, amelynek üzeméhez elegendő roboterővel rendelkeztek. Ezt az arányt a kívánt nagyságú majorság és a megműveléséhez szükséges roboterő közt a XVIII. század első három évtizedében érték el. A baranyai nagybirtokosok a XIX. század első két évtizedére jutottak el a fejlődésben eddig.⁸⁷ *Ez volt tehát az oka annak, hogy a jobbágyok telkiállománya, az úrbéri földterület Baranyában 1790 és 1848 közt növekvő tendenciát mutat.*

A további kérdés most már az, hogy e növekedési tendencia mellett a telkiállományt illetően nem jelentkezett-e egy másik, ezzel ellentétes tendencia is. S ha igen, mikortól, mely uradalmakban és miért. Hogy e kérdésekre válaszolni tudjunk, közelebből kell megvizsgálnunk a telkiállományt.

A megye telkiállományának helyzetét a feudalizmus korának végén két összeírás segítségével vizsgáljuk. Az egyik, amelyet a megye azzal a céllal állítottatott össze, hogy a közmunkákat helyesen ki tudják vetni, a telkek számát 1820-ban falvanként tünteti fel. A másik ugyanezt 1848-ra vonatkozólag mutatja. Ez utóbbi a szabadságharcot követő évtizedben készült, amikor az abszolút kormány az úrbériség felszámolását — ahogy akkor nevezték —, a földterhermentesítést végrehajtotta. Amikor a földbirtokosok 1852-ben bejelentették, hogy mennyi elvesztett jobbágytelek után kérnek kárpótlást, a földterhermentesítés ügyét intéző bizottság igényüket uradalmanként és falvanként felülvizsgálta. Csak azt a telekszámot fogadta el és hagyta helyben, amelyet a földbirtokosok igazolni tudtak. (Lásd a Függelék 1. és 2. számú táblázatát.)

Ha ezeknek az összeírásoknak az alapján vizsgáljuk, hogy 1820 és 1848 közt falvanként mint alakult Baranyában a telkek száma, akkor a következőt látjuk:

A megyebeli falvak egy csoportjában 1820 és 1848 közt *csökkent a telkek száma*. A 336 baranyai faluból 37 volt ilyen, azaz a falvak 11,01%-a.

Ugyanezekben a helyeken 1767 és 1848 közt növekedett a telkek száma. A földesurak úgy intézték ezeknek a falvaknak a sorsát, hogy 1820-ig növelték a telkek számát, aztán pedig csökkenteni kezdték. Leapasztották egészen addig az állapotig, amelyet az 1820 előtti utolsó hitelesített szabályozás vagy felmérés állapított meg. További 15 helyen, az összes falvak

⁸⁷ *Gerhard Heitz* : Zur Diskussion über Gutsherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1957. (5 Jhg.) 2. H. 292. p.; „Ich möchte . . . von einem optimal günstigen Verhältnis zwischen wachsendem Gutsareal und verbleibenden frondienstpflichtigen Bauern sprechen, von einem Optimum, das in Verlaufe der ersten 30 Jahre des 18. Jahrhunderts angestrebt und erreicht worden ist, und den ersten Jahren des 19. Jahrhunderts zugunsten eines neuen, kapitalistische Verhältnisse allmählich vorbereitenden bzw. ermöglichenden Zustandes aufgegeben worden ist.“ Pest megyében szintén ez volt a helyzet. A telkek száma 4,8%-kal, úrbéri területük pedig 6,9%-kal nőtt. Lásd *Spira György* : A Pest megyei parasztság rétegződéséhez. 637. p. (Klly. Századok 1958. 5—6. sz.)

4,46%-ában ez a csökkenés olyan mértékű volt, hogy a telkek száma az 1820-at megelőző hitelesített reguláció alkalmával megállapított állapot alá süllyedt. Néhol úgy leszálott, hogy még az úrbéri táblában feltüntetett számot sem érte el.

A megye 1846-ban összeíratta „az elhagyott, valamint az adó alapjától elszakasztott telkeket”. Ez a jegyzék teljes egészében sajnos nem maradt fenn. Ezért az e csoportba tartozó valamennyi falunak a nevét nem tartalmazza. Belőle azonban így is kiviláglik az ilyen természetű csökkenés oka. Sok telek földje idők folyamán tönkrement, hasznavehetetlenné vált. Birtokosai nem tartották érdemesnek, hogy tovább küszködjenek velük. Inkább visszaadták az uradalomnak még akkor is, ha nem osztottak ki nekik helyette másikat.⁸⁸

A második csoportot azok a falvak alkotják, amelyekben 1820 és 1848 közt a telkek száma nem módosult, hanem változatlan maradt. Ez történt 86 helyen, a megye falvainak 25,60%-ában.

A harmadik csoporthoz tartozó falvakban növekedett 1820 és 1848 közt a telkek száma. 183 faluban, Baranya falvainak több, mint a felében, 58,92%-ában alakult így a helyzet.

Ha ezen a nyomon haladva az uradalmakat úgy csoportosítjuk, hogy melyek azok az uradalmak, amelyekben csökkent vagy változatlanul maradt, illetve növekedett a telkek száma, akkor a következő képet kapjuk:

I. A telkek száma csökkent :

Az uradalom neve	Telekszám		A csökkenés %-ban
	1820	1848	
Belyei	1428 $\frac{6}{8}$	1401 $\frac{1}{8}$	1,93
Pécs püspöki	872 $\frac{6}{8}$	849 $\frac{7}{8}$	2,62
Mágocsi (Vallásalap)	221	206	6,78
Gödrei (Siskovics)	20	18	10,—
Ibafai (Jeszenszky)	27	24	11,11
Varga (Közbirtokosok)	23	19 $\frac{4}{8}$	15,21
Liget (Közbirtokosok)	20	18	10,—

II. A telkek száma lényegében változatlan maradt :

Az uradalom neve	Telekszám		A növekedés %-ban
	1820	1848	
Kisteleki (Czindery)	91	91	—
Sombereki (Sauska)	156	156	—
Szekesői (Bésán)	186	186	—
Bólyi (Batthyány)	906	914	0,89
Pécsváradi (Tanulmányi alap)	1450 $\frac{6}{8}$	1461 $\frac{1}{8}$	0,71
Vajszlói (Vallásalap)	129 $\frac{2}{8}$	129 $\frac{4}{8}$	0,20
Mindszenti (Kamara)	84	84 $\frac{6}{8}$	0,89

⁸⁸ PÁL—Bm. It. — 474/1846. Mágocs, Nagyhajmás, Töttös (Kővágótöttös), Mecsek (Magyarmecske), Hosszúhetény.

III. A telekszám növekedett

Az uradalom neve	Telekszám		A növekedés %-ban
	1820	1848	
	<i>1—10% közt</i>		
Selyei (Batthyány)	226 ³ / _s	241 ⁶ / _s	6,79
Siklósi (Batthyány)	526 ⁴ / _s	578	9,78
Üszögi (Batthyány)	435	457 ² / _s	5,11
Dárdai (Eszterházy)	817 ¹ / _s	883 ² / _s	8,09
Szentlőrinci (Eszterházy)	423	455 ⁴ / _s	7,68
Pécsi káptalani	476 ⁶ / _s	497 ² / _s	4,29
Pécsi székesegyházi	299 ⁶ / _s	325 ⁶ / _s	8,67
Pécsi püspöki helynöki	30	31 ⁴ / _s	5,—
Baksai (Mihálovics)	52	54	3,84
Bükkösdí (Jeszzenszky)	29 ⁴ / _s	32 ⁴ / _s	10,16
Megyefai (Jeszzenszky)	13	13 ² / _s	1,92
Pellérdi (Czindery)	128	135 ⁶ / _s	6,05
Hidas (Közirtokosoké)	82	82 ⁴ / _s	6,09
Nagykozár (Közirtokosoké)	40	43 ³ / _s	8,43
Zsibrik (Közirtokosoké)	14	14 ⁷ / _s	6,25
	<i>10—20% közt</i>		
Dombóvári (Eszterházy)	356	409 ⁶ / _s	15,09
Pécsi kisréposti	8	9 ⁶ / _s	21,87
Pécsi érkanonoki	9	10	11,11
Bakócai (Majláth)	87	103 ³ / _s	18,82
Szentmártoni (Breda)	60	69 ⁴ / _s	15,83
	<i>20-nál nagyobb százalékban</i>		
Pécsi papnöveldei	264 ⁶ / _s	328 ² / _s	23,98
Bikali (Puchner)	94	122 ² / _s	30,05
Godisai (Sauska)	21	33 ⁷ / _s	61,30
Görcsönyi (Mihálovics)	30	45	50,—
Mocsolád (Közirtokosoké)	13	28	115,38
Oroszló (Közirtokosoké)	8	17 ⁷ / _s	123,43
Szalatnak (Közirtokosoké)	20	25	25,—

Vizsgáljunk meg külön egy-egy uradalmat a domíniumoknak abból a csoportjából, ahol a telkek száma 1820 és 1848 közt csökkent, illetve stagnált, aztán pedig, ahol növekedett.

Az első csoportba tartozó uradalmak közül a bellyei és a püspöki uradalom levéltára nem áll rendelkezésünkre. De különben is a telkek csökkenése náluk kis méretű volt. Nagyobb arányú telekesökkenéssel találkozunk a Vallásalap mágocsi uradalmában, ahol 15-tel, és a közirtokosok kezén levő Ligeten, ahol 2-vel apadt 1820 és 1848 közt a telkek száma. A megye azonban megállapította, hogy a hiányzó telkeiket nem a földesúri majorok nyelték el, hanem egyszerűen kimerültek, hasznavehetetlenné váltak.⁸⁹

Hasonló mérvű telekesökkenés vonja magára figyelmünket a Jeszenszkyek ibafai uradalmában. Ez a középnemesi birtok 2 faluból állott, Ibafából és

⁸⁹ PÁL—Bm. lt. — 474/1846.

Csebényből. Ibafa telkei változatlanul megmaradtak. Csebénynek azonban az 1820-ban meglevő 3 telke 1848-ra eltűnt. — E falut a Jeszenszkyek a XVIII. század utolsó évtizedében népesítették be. A földesúr, Jeszenszky Antal a beköltözőkkel szerződést kötött. Ennek értelmében a letelepülők mindegyike kb. $\frac{1}{4}$ teleknyi földet kapott, amelyet azonban előbb ki kellett irtaniuk. Pénzszolgáltatás nem, ellenben évi 42 nap súlyos robot terhelte őket. A Jeszenszkyek láthatólag egyfelől birtokaikon irtással a mezei gazdálkodás területét akarták növelni, másfelől allódiумuk számára a munkaerőt kívánták biztosítani. Hogy e kettős céljukat minél jobban megvalósíthassák, a szerződésbe belevették, hogy a földesurak a betelepülőket mint $\frac{1}{4}$ telkes jobbágyokat a megyének bejelenthetik. E szerint a csebényiek a szerződés megkötésének pillanatában kurialis jobbágyok, majorsági jobbágyok voltak.⁹⁰

Később a földesúr a csebényieket mint úrbér szerint szolgáló és így adó alá tartozó jobbágyokat a megyének bejelentette. Ezzel urbáriális jobbágyokká váltak. Az 1830-as években azonban ezt megbánta. Szerette volna földjeiket úrbériből ezért majorságivá visszaváltoztatni. Ennek érdekében 1833-ban újabb szerződést kötött a csebényiekkel, amelyben hangsúlyozta, hogy az előző szerződés nem lépett érvénybe, ezért újat kellett készíteni. Vállalta, hogy a falu adóhátralékait is kifizeti, és semmi robotot nem kért. Jeszenszky Antal mindezekkel az engedményekkel azon mesterkedett, hogy a csebényiek jogállásának majorsági jobbágyi jelleget adjon. Célját a kurializálást, mint a járás szolgabírája is munkálta. Különösen fontos volt a maga szempontjából, hogy a csebényiek ne fizessenek a megyének adót. E tény ugyanis majorsági jobbágy mivoltukat tanúsította. Az így gyűjtött bizonyítékaikra támaszkodva az úrbériség felszámolásakor, 1852-ben Csebényt már kurialis jobbágyfaluként is vallották be, amelynek telkiállománya nincs.⁹¹ A Jeszenszkyek 1830-ra felismerték a föld jelentőségét. Ezért csökkentették birtokukon 1820 és 1848 közt a telkek számát. Eddig nem jutott el, de ebbe az irányba haladt egy nagy baranyai uradalom, a bólyi is.

A bólyi uradalom egészében növekedett a telkek száma. Hozzá tartozott egy területileg vele össze nem függő birtokkomplexum a Hegyháton, amely 5 faluból állott. Ha ezt a birtokkomplexumot nem vesszük figyelembe, és telkeinek összegét az egész uradalomból levonjuk, akkor viszont a bólyi uradalom telkeinek száma 1820 és 1848 közt valamivel csökkent. Ennek a hegyháti birtokkerület nélkül vett bólyi uradalomnak a felmérését a XIX. század elején hajtották végre. Vele két legyet kívántak ütni egy csapásra. Egyrészt növelni akarták a majorsághoz tartozó földeket, másrészt — mint az uradalom jószágigazgatója kifejti — növelni kívánták a robotot is.⁹²

⁹⁰ PÁL—B—Csebény szerződése, 1815. VII. 7.: „Im Fall es beliebe der Herrschaft sie als $\frac{1}{4}$ Bauer beim Comitatus aufschreiben zu lassen, so sind sie alles laut Urbar auszufolgen schuldig.”

⁹¹ PÁL—B—Csebény. A község hosszú pereskedéssel nem tudta bizonyítani az 1870-es években teljes igazát és végül is kiegyezett földesúrával.

⁹² *Strázsay* i. m.: „Mit der neuen vorzunehmenden Regulation werden diese Sessionen samt extravillaner Fläche, neu ausgemessen, vertheilt, und reguliert und die Zahl der Sessionen, *folglich auch des Roboth Quantum* um ein merkliches erhöht.”

A telkek számának alakulása a bolyi uradalomban 1767—1848 közt

A falu neve	Telekszám					
	1767	1779	1783	1815	1820	1848
Áta	7 ¹ / ₈	11 ⁷ / ₈	11 ⁷ / ₈	13	13	13
Belvárd (Belvárdgyula) .	33 ³ / ₈	49 ⁴ / ₈	49 ⁴ / ₈	51 ⁶ / ₈	51 ⁶ / ₈	51 ⁶ / ₈
Birján	24 ⁵ / ₈	31	31	37 ² / ₈	37 ² / ₈	37 ² / ₈
Borjád	26 ¹ / ₈	44	44	46	46	46
Devecser (Pécsdevecser) .	19 ⁵ / ₈	19 ⁵ / ₈	19 ⁵ / ₈	20	20	20
Herend (Kisherend)	13 ³ / ₈	18 ³ / ₈	18 ³ / ₈	24 ⁴ / ₈	24 ⁶ / ₈	21 ⁴ / ₈
Hidor (Olasz)	8 ³ / ₈	11 ³ / ₈	11 ³ / ₈	5 ⁴ / ₈	5	5 ⁴ / ₈
Ivánbattyány(Ivánbattyán)	6 ⁴ / ₈	11 ⁵ / ₈	12	14 ⁴ / ₈	15	14 ⁴ / ₈
Jakabfalva	7 ⁶ / ₈	18 ⁶ / ₈	18 ⁶ / ₈	22 ⁶ / ₈	22 ⁴ / ₈	22 ⁴ / ₈
Kassa (Kiskassa)	50	50	50	50	50	50
Kisbudmér	14 ⁵ / ₈	21	21	21 ⁶ / ₈	21 ⁶ / ₈	21 ⁶ / ₈
Kistótfalu	8 ⁶ / ₈	11 ⁴ / ₈	11 ⁴ / ₈	18	18	18
Kövesd (Villánykövesd) ..	6 ⁷ / ₈	8 ⁴ / ₈	8 ¹ / ₈	12 ⁶ / ₈	12 ⁶ / ₈	12 ⁶ / ₈
Lothárd	19 ¹ / ₈	36 ² / ₈	36 ² / ₈	39 ⁴ / ₈	39 ⁴ / ₈	39 ⁴ / ₈
Magyarpeterd (Peterd) ..	20 ⁷ / ₈	27 ⁴ / ₈	27 ⁴ / ₈	32 ⁴ / ₈	32 ⁴ / ₈	32 ⁴ / ₈
Misleny (Kozármisleny) .	11 ⁷ / ₈	15 ⁵ / ₈	15 ⁷ / ₈	21 ⁴ / ₈	21 ⁴ / ₈	21 ⁴ / ₈
Nagybudmér	16 ⁵ / ₈	37 ⁶ / ₈	37 ⁶ / ₈	34	34	34
Németboly (Bóly)	73 ⁶ / ₈	73 ⁴ / ₈	72 ² / ₈	67 ⁴ / ₈	67 ⁴ / ₈	67 ⁴ / ₈
Nyomja (Szederkény) ...	23 ² / ₈	23 ² / ₈	23 ² / ₈	10 ⁷ / ₈	23	22
Olasz	21 ⁴ / ₈	26 ² / ₈	26 ² / ₈	23 ⁴ / ₈	23	23 ⁴ / ₈
Palkonya	10	10	10	16	16	16
Rácpetre (Újpetre)	56 ² / ₈	56 ² / ₈	56 ² / ₈	69	69	69
Ráctóttös (Tóttös)	35 ¹ / ₈	44	44	56	56	56
Szőkéd	17 ² / ₈	25	25	24 ⁴ / ₈	24 ⁴ / ₈	25
Virágos (Villány)	10 ³ / ₈	14	14	14	14	14
Vókány	33 ² / ₈	37 ⁴ / ₈	37 ² / ₈	50	50	50
Összesen	576 ³ / ₈	734 ² / ₈	732 ⁶ / ₈	796	808 ² / ₈	805

Ezt el is érték. 1820-ra a telkek száma 734 ²/₈-ról 808 ²/₈-ra emelkedett, ami 10,08%-os növekedésnek felel meg. A jobbágyok ugyanis az urbárium bevezetésekor itt is kevesebb földet vallottak be, mint amennyit birtokoltak. A felméréskor derült ez ki. Az uradalom főleg ezekből a többletföldekből alakított új telkeket. Ezzel azonban a telkiállomány növelését be is fejezte. 1820 után ugyanis 0,37%-kal csökkent már a telkek száma.

Ezután vizsgáljuk meg azoknak az uradalmaknak a csoportjából, amelyek a telkiállományukat 1820 és 1848 közt nem változtatták: a Tanulmányi alap pécsváradai uradalmát.

A pécsváradai uradalomban már a XIX. század kezdetére végrehajtották a felméréseket. Ennek során a jobbágyok kezén itt is több földet találtak, mint amennyit az úrbérrendezéskor bementak. A domínium vezetői új telkeket formálva, 1820-ra a telekszámot 23,59%-kal megnövelték. Ekkor még, 1820-ig, az uradalom nemcsak a jobbágyok többletföldjeiből, hanem a majorsághoz tartozó földekből is alakíthatott telkeket. Később azonban már nem. 1820 után ugyanis az uradalomban 0,71%-kal emelkedett a telkek száma, ami oly csekélység, hogy a stagnálással egyértelmű.

Ha a telkiállomány 1767 és 1848 közti alakulását nem részletezve tekintenénk át, akkor csak annyit tudnánk megállapítani, hogy a telekszám ez

A telkek számának alakulása a Pécsváradi uradalomban 1773–1848 közt⁹³

A falu neve	Osztályzat		Telekszám				
	Szántó	Rét	1773	1779	1780	1820	1848
Babarc	22	8	97 ⁴ / ₈	97 ⁴ / ₈	97 ⁴ / ₈	104	104 ⁴ / ₈
Berkesd	22	8	79	79	69	103 ⁴ / ₈	103 ⁶ / ₈
Bozsok (Palotabozsok)	22	8	66 ⁴ / ₈	66 ⁴ / ₈	20 ⁵ / ₈	84	84 ² / ₈
Ellend	22	8	24 ³ / ₈	24 ³ / ₈	20 ³ / ₈	37 ⁴ / ₈	37 ⁴ / ₈
Fazekasboda	?	?	20	20	11	21 ² / ₈	21 ⁴ / ₈
Feked	22	8	30	30	30	39	39
Hird	?	?	22 ⁴ / ₈	22 ⁴ / ₈	22	26	26 ⁶ / ₈
Kékesd	24	8	21 ² / ₈	21 ² / ₈	9 ² / ₈	31 ⁴ / ₈	31 ¹ / ₈
Kéménd (Máriakéménd)	22	8	66 ⁷ / ₈	66 ⁷ / ₈	66 ⁷ / ₈	72 ⁴ / ₈	72 ² / ₈
Kisnyárad	?	?	35	35	35	35	35
Liptód	22	8	43 ¹ / ₈	43 ¹ / ₈	43 ¹ / ₈	45	45
Lovászhetény	22	8	32 ² / ₈	32 ² / ₈	32 ² / ₈	36	36
Maráza	24	8	37	37	37	39	42
Monyoród	24	8	25 ⁵ / ₈	25 ⁵ / ₈	12 ¹ / ₈	30	30
Pereked	22	8	23 ⁶ / ₈	23 ⁶ / ₈	9 ⁶ / ₈	32 ⁴ / ₈	32 ⁵ / ₈
Pécsváradi	?	?	62 ² / ₈	62 ² / ₈	62 ⁷ / ₈	90 ⁶ / ₈	91
Pusztafalu (Pusztakisfalu)	—	—	—	—	—	—	— ⁴ / ₈
Rácmecske (Erdősmecke)	22	8	26 ⁷ / ₈	26 ⁷ / ₈	26 ⁷ / ₈	56 ⁴ / ₈	56 ⁴ / ₈
Romonya	24	8	23 ⁴ / ₈	23 ⁴ / ₈	19 ² / ₈	34	34 ⁵ / ₈
Szajk	22	8	59	59	59	67 ⁴ / ₈	67 ² / ₈
Szebény	22	8	49 ⁷ / ₈	49 ⁷ / ₈	49 ⁷ / ₈	66 ⁶ / ₈	67
Szederkény	?	?	40 ⁴ / ₈	40 ⁴ / ₈	40 ⁴ / ₈	43	38
Szilágy	22	8	37 ⁵ / ₈	37 ⁵ / ₈	38 ¹ / ₈	37 ⁶ / ₈	37 ³ / ₈
Szúr	22	8	32	32	32	32 ⁶ / ₈	32 ⁶ / ₈
Varasd (Apátvarasd)	26	8	17 ⁴ / ₈	17 ⁴ / ₈	17 ⁴ / ₈	20	20
Vasas	?	?	27	27	27	41	41 ⁵ / ₈
Várkony (Zengővárkony)	22	8	37 ² / ₈	37 ² / ₈	37 ² / ₈	46	46 ⁶ / ₈
Versend	22	8	54 ⁴ / ₈	54 ⁴ / ₈	12 ¹ / ₈	64	64
Véménd	22	8	81 ¹ / ₈	81 ¹ / ₈	81 ¹ / ₈	114	120 ⁴ / ₈
Összesen	—	—	1173 ⁶ / ₈	1173 ⁶ / ₈	1019 ³ / ₈	1450 ⁶ / ₈	1461 ¹ / ₈

alatt az idő alatt a bolyi uradalomban 9,67%-kal, a pécsváradiiban pedig 24,48%-kal gyarapodott.

Vizsgáljuk meg ugyanígy azokat az uradalmakat, amelyekben a jobbgyok telkeinek száma 1820 és 1848 közt növekedett. Ebből a csoportból 3 domínium kimutatását sikerült megtalálnunk, illetve összeállítanunk.

⁹³ Az 1773., 1779. és 1780. évi adatok PÁL—Bm. lt. — Urbéri iratok 6. fasc. — Pécsváradi uradalom: Instrumentum Combinatoriumaiból a jelzett évről, az 1820. évi adatok PÁL—Bm. lt. — 1900/1820 sz. aktából; az 1848. évi PÁL—B — A községek urbéri pereinek Bemondási Tábláiból. — Meg kell jegyeznünk, hogy az 1779. évi Combinatorium szerint ekkor még nem történt meg az uradalomban a felmérés. Tehát az 1773. évi telekszám azonos az urbéri tábláival. Úgy látszik Babarc, Berkesd, Ellend, Fazekasboda, Kékesd, Monyoród, Pereked, Romonya, Versend nem minden lakója lépett egyezsége az uradalommal, mert ezek neve mellett 1780-ban azt találjuk, hogy contractuales coloni habent sessiones, a többinél meg csak egyszerűen habent sessiones.

A telkek számának alakulása a pécsi káptalan uradalmában 1767–1848 közt

A falu neve	Telekszám			
	1767	1797	1820	1848
Abaliget	11 $\frac{6}{8}$	27 $\frac{4}{8}$	24	30
Bakonya	32 $\frac{7}{8}$	26 $\frac{2}{8}$	27	34
Bánfa	16 $\frac{5}{8}$	17 $\frac{2}{8}$	22	23
Bicsérd	58 $\frac{2}{8}$	66 $\frac{4}{8}$	59	59 $\frac{4}{8}$
Bogdása	35 $\frac{1}{8}$	32 $\frac{7}{8}$	36	36
Cserkút	17 $\frac{5}{8}$	16 $\frac{3}{8}$	17	19
Hetvehely	8 $\frac{2}{8}$	15 $\frac{3}{8}$	15	17
Hirics	16 $\frac{6}{8}$	17 $\frac{6}{8}$	16 $\frac{6}{8}$	16 $\frac{6}{8}$
Kemse	7 $\frac{2}{8}$	9 $\frac{2}{8}$	11 $\frac{4}{8}$	10 $\frac{4}{8}$
Kisszentmárton	10 $\frac{1}{8}$	14	14	15 $\frac{2}{8}$
Kővágószőlős	37 $\frac{4}{8}$	36 $\frac{4}{8}$	37	40 $\frac{6}{8}$
Luzsok	14 $\frac{7}{8}$	16 $\frac{7}{8}$	20	20
Magyarürög (Pécs)	11 $\frac{1}{8}$	10 $\frac{1}{8}$	11	11 $\frac{4}{8}$
Patacs (Pécs)	26 $\frac{6}{8}$	26 $\frac{5}{8}$	27	28 $\frac{2}{8}$
Piskó	16 $\frac{6}{8}$	17 $\frac{6}{8}$	21 $\frac{6}{8}$	21 $\frac{6}{8}$
Rákos (Mecsekrákos)	11 $\frac{2}{8}$	15 $\frac{3}{8}$	16	11 $\frac{2}{8}$
Sumony	17 $\frac{1}{8}$	16 $\frac{4}{8}$	21	21
Töttös (Kővágótöttös)	40 $\frac{7}{8}$	39 $\frac{3}{8}$	41	35 $\frac{6}{8}$
Vejti	10 $\frac{5}{8}$	12 $\frac{6}{8}$	12 $\frac{6}{8}$	16
Zók	26 $\frac{7}{8}$	28	27	—
Összesen	425 $\frac{4}{8}$	462	476 $\frac{6}{8}$	497 $\frac{2}{8}$

A pécsi káptalan 1820-ig falvainak nagy részét felmérte. A jobbágyok kezén talált többletföldekből és majorsági földekből új telkeket formált. Ezeket jobbágyai közt kiosztva, a telkek számát 1820-ig 51-gyel, azaz 12%-kal növelte. 1820 és 1848 közé már csak néhány felmérés eshetett, mert a telekszám csak 21 telekkel, 4,41%-kal gyarapodott.

A siklósi uradalomban ugyanez a folyamat valamivel lassabban ment végbe.

A domínium 1767 és 1820 közt $96\frac{1}{8}$ -dal, azaz 23–24%-kal növelte a telekszámot, valószínűleg túlnyomóan olyan földekből, amelyeket a jobbágyok addig is birtokoltak. 1820 és 1848 közt továbbfolytatta ezt a politikát, amelynek eredményeként 10,02%-kal még továbbnövekedett a telkiállomány. A telkek számának növekedése 1767-től kezdődően egész 1848-ig 35,58% volt.

A leglassabban haladt a felmérésekkel a pécsi papnövelde uradalma.

Ennek az uradalomnak a vezetői a telekszámot 1767 és 1820 közt 41-gyel, 1820 és 1848 közt pedig 64-gyel emelték. A domíniumban 1820 előtt a telkek növekedése 18,36%, 1820 után 24,24% volt. (Táblázatát lásd 217. p.)

A földbirtokosok kisebb része már 1820 előtt egyre szorosabb szálakkal kapcsolódott a piachoz, és árutermelést folytatott. Az erdőszabályozást Baranyában ők kezdték meg, hogy mennél több fát tudjanak piacra vinni. E lépésük a legtöbb helyen magával hozta, hogy a jobbágyok közlegelőinek egy részét is megkaparintották. Ezek a földbirtokosok vették vissza először az irtásföldeket is. 1820-ig, míg kellő mennyiségű megművelhető föld fölött nem rendelkeztek, növelték a jobbágytelkek számát, mert a

A telkek számának alakulása a siklósi uradalomban 1767–1848 közt

A falu neve	Osztályzat		Telek szám		
	Szántó	Rét	1767	1820	1848
Adorjás	22	10	8 $\frac{6}{8}$	10 $\frac{4}{8}$	11 $\frac{4}{8}$
Cún	26	10	8 $\frac{4}{8}$	9	10 $\frac{3}{8}$
Diósvizlő	22	10	19 $\frac{5}{8}$	31 $\frac{2}{8}$	32
Drávacsehi	26	10	12 $\frac{5}{8}$	12 $\frac{6}{8}$	13 $\frac{7}{8}$
Drávacsepely	24	10	18 $\frac{6}{8}$	25	25 $\frac{7}{8}$
Drávapalkonya	26	10	14	13	14 $\frac{3}{8}$
Dráwapiski	22	10	12 $\frac{5}{8}$	14 $\frac{6}{8}$	15 $\frac{6}{8}$
Drávaszabolcs	26	10	13 $\frac{4}{8}$	19	20
Drávaszerdahely	22	10	15 $\frac{7}{8}$	22 $\frac{4}{8}$	23 $\frac{4}{8}$
Gyűd (Máriagyűd)	22	12	27 $\frac{7}{8}$	28	34
Harkány	22	10	23 $\frac{6}{8}$	26	33
Ipacsfa	22	10	16 $\frac{6}{8}$	24	24 $\frac{3}{8}$
Kémes	24	10	19 $\frac{7}{8}$	24	24 $\frac{6}{8}$
Kisharsány	22	12	35 $\frac{5}{8}$	36	41
Kórós	22	10	13 $\frac{4}{8}$	18	18 $\frac{5}{8}$
Kovácsida	22	12	15 $\frac{4}{8}$	19	20
Márfa	22	10	7 $\frac{4}{8}$	10	14 $\frac{2}{8}$
Nagyharsány	22	12	44 $\frac{4}{8}$	70	70
Nagytótfalu	22	22	25 $\frac{7}{8}$	25 $\frac{7}{8}$	30
Rád (Rádfalva)	22	10	16 $\frac{6}{8}$	26 $\frac{4}{8}$	28
Siklós	—	—	—	—	—
Szaporca	24	12	11 $\frac{6}{8}$	11	12 $\frac{3}{8}$
Terehegy	22	10	19 $\frac{6}{8}$	24	32
Tésenfalu	26	12	10 $\frac{1}{8}$	10	10 $\frac{6}{8}$
Összesen			413 $\frac{3}{8}$	509 $\frac{4}{8}$	560 $\frac{3}{8}$

növelés fejében jobbágyaiktól művelésbe vont földeket vettek el. A telkek számának növelésével a robotot is gyarapították. Miután elegendő használható földdel és elegendő robottal rendelkeztek, szakítottak azzal a politikájukkal, hogy a jobbágyok telkiállományát növeljék. Ezért állt meg náluk a húszas években a telkek számának emelkedése. Sőt e tendencia visszajára kezdett fordulni. A telkek számának, a telkiállomány területének 1848-ig erősebb, uralkodó növelési tendenciája mellett tehát a húszas évektől egy másik tendencia kezdett feltűnni a megyében: a telkiállomány csökkentésének a földrablásnak a tendenciája. Minél gyengébb volt a piac hatása, annál lassabban bontakozott ki ez a tendencia, és annál később kerekedett a másik fölé.⁹⁴

⁹⁴ Ezt a tendenciát nálunk Pach Zsigmond Pál fedezte fel, lásd *Pach Zsigmond Pál*: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952. 190–99. p.; *Gerhard Schilfert*: Deutschland von 1648 bis 1789. Berlin, 1959. 187. p. (Lehrbuch der deutschen Geschichte): „Infolge . . . anders verlaufenden Entwicklung zeigt sich, dass die Beseitigung der Leibeigenschaft in England das Vorspiel des Vollzuges der ursprünglichen Akkumulation, in Teilen Deutschlands, in erster Linie in Holstein, Mecklenburg und Vorpommern, jedoch das Nachspiel war.“; *Gerhard Heitz*: Zur Agrargeschichte des Feudalismus. (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft Sonderheft 8. Jhg. 1960. 133. p.) A földesurak és a jobbágyaik közt a maradványföldekért 1848 után folyó harcra *Szabad György* mutatott rá: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 338. p.

De piac egyedül még nem idézett volna elő ilyen változást a nagy uradalmak politikájában.

Művelés alatt nem álló majorsági földdel bőven rendelkeztek. Ezek át-cserélgetésével szerezhettek volna jobbágyaiktól még jó telkiföldeket, megmunkálásukhoz pedig további robotot. *Számvetésükben a piac mellett az új mezőgazdasági technika idézett elő változást.*

Külföldi példák nyomán felismerték, hogy ha új mezőgazdasági eszközöket, főleg kultivátorokat alkalmaznak, nagyobb terméseredményeket érnek el. Mivel robotba dolgozó jobbágyaik ilyenekkel nem rendelkeztek, belátták, hogy azokat maguknak kell beszerezniük, és melléjük *béreseket* kell munkába állítaniuk. Külföldi példák nyomán lassan felismerték azt is, hogy az *istállózó állattartást* bevezetve nagyobb trágyamennyiséghez tudnak jutni. A fokozott trágyázás által megjavított földjeiken viszont nagyobb terméseredményt érhetnek el. Különösen, ha ezt *új gazdálkodási rendszer* bevezetésével valósítják meg.

Ezt a lépést Baranyában elsőnek Albrecht szász-tescheni herceg bellyei uradalma tette meg. Ez az uradalom a magyaróvárival és a tescheni uradalommal a Monarchia egyik legnagyobb birtokkomplexumát alkotta. Kormányzói, Johann Kluger von Taschenberg, majd Anton Wittmann a mezőgazdaság kiváló teoretikusai és egyszersmind praktikus szakemberei közé tartoztak, akik a vezetésük alatt álló uradalmakat a XIX. század elején kialakuló mezőgazdaságtudomány vívmányai alapján modernizálták. Először a Karassó szabályozását hajtották a bellyei uradalom területén végre, majd a juhok istállótartását honosították meg, s végül az 1800-as évek második évtizedében felhagytak a háromnyomásos gazdálkodással.⁹⁵

A bellyei domíniumban az 1800-as években vezették be a *mecklenburgi váltógazdaságot*, megszüntetve a szántó, a rét és a legelő közti különbséget. Mellette a művelési terület $\frac{1}{6}$ -át rétnek használták, $\frac{1}{6}$ -át ugarnak hagyták, $\frac{1}{6}$ -án pedig szántóföldi takarmánytermelés folyt. A terület további $\frac{1}{6}$ -át a kapások, $\frac{2}{6}$ -át pedig a gabonaneműek termelésének szolgálatába állították. Ez a gazdálkodási rendszer az úgynevezett legelőváltógazdaság (Koppelwirtschaft) volt, amelyből később a gabonaváltógazdaság fejlődött ki. Az uradalmak ennek segítségével fokozhatták az állatok istállótartását. A nyert trágyával erőn tartották földjeiket, amelyeken a termés ennek következtében megkétszereződött. Az elvetett mag mecklenburgi váltógazdaság mellett nem három- és négyszeresével fizetett, mint a háromnyomásos gazdálkodásnál, hanem hét- és nyolcszorosával.

A bellyei uradalom ezután már nem adott jobbágyainak földeket, hogy a művelés alatt állókat tőlük elvegye, vagy hogy több robotra tegyen szert. A mecklenburgi váltógazdaság rendszerével használatlan, művelésen kívüli álló területeit maga kívánta bevonni a termelésbe. A robotot igényelte ugyan, de majorsági földek úrbérivé tétele árán azt már nem gyarapította, mert a földet tartotta értékesebbnek, és azt meg akarta tartani.

⁹⁵ *Blanka Pitronova* : K otázce spojení Těšínské komory s ukerskými državami Albrechta Saskotěšínského. Separatum Slezský Sborník 1961. 33—45. p.; *Mérei Gyula* : Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Bp. 1948. 72. p.; Hesperus 1817. 39. sz. 306. p.

A bólyi, a pécsváradi, a püspöki uradalom, a Czinderyek domíniuma, a kamarai uradalmak tértek még erre az útra.

Hasonló tendenciával, a telkiállomány csökkentésének tendenciájával találkozunk több középnemesi birtokon. A telkek száma ezeknél 1767 és 1820, illetve 1820 és 1848 közt alig emelkedett. Ha pedig az 1828. évi úrbéri földterületüket az 1767. évvel hasonlítjuk össze, akkor csökkenést észlelünk:

Az uradalom neve	A csökkenés holdakban	%-ban
Bikali (Puchner)	784	22,26
Görösönyi (Mihálovics)	377	24,02
Megyefai (Jeszenszky)	125	27,90
Sombereki (Sauska)	1 935	31,95

Ennek nem a mezőgazdaság technikai fejlődése volt elsősorban az oka. E birtokosoknak nem állt rendelkezésére annyi használaton kívüli majorsági föld, mint a nagyuradalmak tulajdonosainak. Abból nem áldozhattak annyit, mint a nagybirtokosok, hogy növeljék robotjukat és művelésbe vont földjeiket. A földművelési tendencia ezért náluk korán nemcsak megállt, hanem a *földcsökkentés tendenciájába csapott át*.⁹⁶

Minthogy Baranya területének túlnyomó része nagybirtokosoké volt, a megye jobbágynak sorsára ezek politikája volt a döntő. A nagybirtokosok nagyobb része pedig még 1848-ig a jobbágyok telkiállományát növelte.

A földesurak majorsági területe emellett a politika mellett a XIX. század elejétől gyarapodott. A II. József korabeli kiterjedését nem tudjuk, mert az uralkodó halála után a megye a rávonatköz iratokat megsemmisítette. Egy 1792-ből származó összeírásból kicsiny voltuk világlik ki.

A legnagyobb domíniumok közül a bólyinak 1809-ben három majorsága volt. De 1792-ben még csupán Trinitás pusztán (Vókány mellett) folytatott allodiális gazdálkodást. A belyei uradalomnak, noha számos pusztával rendelkezett, azokon még akkor szántója nem is volt, hanem csak rétje. A siklói uradalom Csukma, Göntér és Sári pusztáin létesített már majort. A valamivel távolabb fekvő Akol vagy Páli pusztáin azonban semmiféle allódiomot nem épített ki. A szentlőrinci uradalom öt pusztáján, Csobokán, Kereszteserdőn, Sebesen és Tarcsán nem volt még 1792-ben semmiféle allódiom. Ezt a felsorolást a többi uradalmakra vonatkozóan így folytat-hatnánk tovább.⁹⁷

A század húszas éveitől nemcsak a pusztákon épültek ki allódiomok, hanem a falvak határában is feltűntek a majorsági táblák. Kimutatást adni erről nem tudunk. A megye, hogy az 1839–40. évi országgyűlés költségeit a nemesekre arányosan kiróhassa, 1840 áprilisában hozott egy határozatot. Ennek értelmében minden földbirtokos tartozott bejelenteni, hogy

⁹⁶ Pest megyében is a legtöbb földrablást a legkisebb birtokú nemesek követték el. Lásd *Spira* i. m. (Klly. a Századok 1958. 5–6. sz. 639. p.)

⁹⁷ PÁL—Conser. 134. — Conscriptio nobilium et aliorum contributioni non subiectorum necnon praediorum et allodiatarum . . . 1792.

mekkora a majorsági birtoka. A domíniumok ügyészei vagy tisztjei különféle köntörfalazásokkal azon mesterkedtek, hogy e kötelezettség alól kibújjanak. „A nemesi birtoknak mennyiség szerinti felfedezése — írta a bellyei uradalom ügyésze — az eddigi honi törvényekkel és elvekkel meg nem egyezvén . . . a bellyei uradalom tisztsége az úri jognak megsértése nélkül azt fel nem adhatja.” A szentlőrinci uradalom inspektora kifogásul azt hozta fel, hogy a majorságok nagysága a maga számára is bizonytalan. A káptalani fiskális az egyházi uradalmak nevében a pusztákra vonatkozólag az alábbiakat írta: „az időközben ipar által tágitott földek és kaszálók mennyisége éppen bizonytalan lenne, ennél fogva minden egyes helyiségnek jobbágyi telkeik mennyiségén kívül . . . semmi bizonyos, meghatározott mennyiségű birtokot az felemlített uradalmak be nem vallhatnak.” Ugyanígy, sorban mindenféle kifogással állt elő a többi földesúr is. Végül nagy huzavona után a megyétől kiküldött bizottság megígérte nekik, és biztosította őket, hogy az uradalmak által „beadandó nyilatkozások s bevallások az aránykulcs kidolgozása után a választmány által megsemmisítetvén minden bemutató birtokosnak visszaadtnak”. Ezzel sikerült őket valloásra bírni. Mi viszont e bejelentéseiket ezért nem tudjuk előkeríteni.⁹⁸

Csak a bolyi uradalom levéltárában találtuk meg az ekkor készült bevallás egy példányát. Ha ennek adatait az uradalom 1809. évi majorsági területével egybevetjük, akkor azt látjuk, hogy az allodiális terület itt a következőképpen alakult:

1809	2 411 hold
1839	5 457 hold
a növekedés	3 046 hold

A pusztákon és a falvak határában a bolyi uradalom szántó- és rétterülete 1809 és 1839 közt 126,33 % -kal növekedett meg.⁹⁹

A jobbágyok csak a középbirtokokon (a közép-nemesi birtokokon) vallottak telkiállományukban kárt, a nagybirtokokon nem. Itt az irtandó földekre kényszerültek átmenni, és így a földrablás következtében nem váltak földtelenekké. Angliában szintén az irtandó földből kárpótolták a Tudor-kortól a XVII. század végéig a jobbágyokat, és ez mérsékelte a földrablás hatását. Amint azonban feltűnt a váltógazdaság, mindenütt megváltozott a helyzet. A földesurak továbbra is arra törekedtek, hogy nagytáblákat alakítsanak ki, ezért siettették az elkülönítéseket és a tagosításokat. Földet azonban a jobbágyoknak már nem adtak. A jobbágyok munkájával termővé tett területek szolgáltatták a nagybirtokosok számára azokat a nagytáblákat, amelyeken aztán alkalmazhatták az új mezőgazdasági technikát. A folyamat itt érte el azt a pontot, amelynél a parasztok csak földet veszthettek, de azt már nem kaphattak.

A nagybirtok ezután annak az új mezei gazdálkodásnak példáját nyújtotta nekik, amellyel túlszárnyalta őket.

⁹⁸ PÁL—Bm. lt. — Kgy. jkv. 1840. — 935—40.

⁹⁹ Strázsay i. m.; PÁL—Bolyi u. lt. 666. fasc. A Bolyi uradalom bevallása az 1839/40. évi országgyűlési költségek felosztására.

Hogy az úrbéri föld növekedésének vagy csökkenésének egymással interferáló tendenciája közül melyik kerekedett felül, az — Baranya esetéből úgy látszik — a kisebb birtokosok számától és a nagybirtokosoknak a legelő- vagy gabonaváltógazdaságra való áttérésétől függött. Ha a megyében az úrbéri földeket csökkentő kisebb birtokok összterülete volt a nagyobb vagy úgy jutott az többségbe, hogy a nagybirtokok közül néhány áttért a váltógazdaságra, az úrbéri föld csökkent.

A jobbágyok mezei gazdálkodásának fejlődése

A baranyai földesurak a XIX. század első felétől az erdők használatának korlátozásával, a legelők elkülönözésével, az irtások visszaváltásával és a jó telkiföldek elvételeivel jobbágyaik munkáját, életét igen megnehezítették. Amikor a jobbágyok ez ellen küszködtek, többször is elhangzott felőlük földesuraik szájából az a vád, hogy azért megy rosszul soruk, mert *rosszul gazdálkodnak*.¹⁰⁰

A földesuraknak ezt könnyű volt hangoztatni. Mezőgazdasági technikájuk megjavításában őket a feudalizmus segítette. A jobbágyok gazdálkodásának fejlődését a feudalizmus viszont megkötötte.¹⁰¹ Az a kérdés, hogy a földesurak hatalmi és gazdasági szorításában mennyiben tudott a jobbágyok gazdálkodása fejlődni.

A mezőgazdaság az újkor folyamán úgy fejlődött, hogy annak egymástól független ágai a mezei- (szántó-, rét- és legelő-) gazdálkodás, az állattartás, az erdőgazdálkodás mind szorosabb kapcsolatba kerültek egymással.

A következőkben ezért azt próbáljuk figyelemmel kísérni, hogy mint haladt a jobbágyok mezei gazdálkodása, és hogyan alakult a földművelésük és állattartásuk viszonya 1790 és 1848 közt Baranyában.

A jobbágyok földművelési technikája a feudalizmus korában a *természeti adottságok kifürkészésén és az azokhoz való alkalmazkodáson alapult*.¹⁰² A természet folyamataiba való tudatos beavatkozást akkor még nem ismerték. A jobbágyok gazdálkodását a természet adottságaihoz való alkalmazkodás folytán a feudalizmus egész ideje alatt rendkívüli *körültekintés, óvatosság, a már megszerzett és hagyományossá vált tapasztalatokhoz való ragaszkodás jellemezte*. Ilyen körülmények között a földművelés nehézkesen és igen lassan fejlődött.

Baranya három gazdasági tája közül elsőnek a megye *keleti* felében vizsgáljuk meg e fejlődést. E tájhoz — mint láttuk — 1848 előtt a pécsi, a mohácsi és a baranyavári járás tartozott.

A baranyai fekv. határaiban a művelt területek kiterjesztése a XVIII. század elején kezdődött, és érte a küzdelem a XIX. században folyt tovább.

¹⁰⁰ Haas i. m. 108. p.

¹⁰¹ Jürgen Kuczynski: Die Krise des Feudalismus in Deutschland. Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 1954/55. No. 2. 102–103. p.; Hans Mottek: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. I. Bd. Berlin, 1957. 357. p.; Schilfert i. m. 111. p.

¹⁰² Makkai László: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp. 1957. 6. p. (Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai. V. sorozat. Agrártörténeti tanulmányok. 2. sz.)

A természet erői a jobbágyokat e kemény harcban több helyen megállásra kényszerítették, és megakadályozták, hogy *háromnyomásos gazdálkodást* alakíthassanak ki. Néhol olyan földet kellett művelésbe vonniuk, amely még a XIX. század elején is csak kétnyomásos határhasználatra adott nekik lehetőséget.

A megye keleti felének dombvidékén munkájukat többnyire a termőtalaj gyors pusztulása és kimerülése akadályozta. Zsibriken például a határ földjeinek nagy részéről az esővizek lehordták a humuszt. A talajt ezért egy évi használat után pihentetni kellett, különben nem termett semmit. A falu lakói határuk egyik nyomásában itt rozsot szoktak vetni. Ha meg tudták trágyázni a földet, akkor már búzával próbálkoztak. A másik nyomás ugarnak maradt. Ugyanez volt a helyzet Véméden is. Az erózió itt is kétnyomásos határhasználatra kényszerítette a jobbágyokat. Az egyik nyomás felét mindig kétszeressel, a másik felét zabbal és kukoricával vetették be. A második nyomás ugar volt, mert a sovány földet egy évnél tovább művelni nem lehetett.¹⁰³

A jobbágyok évtizedek tapasztalatai során kiismerve határaikat, mindenütt a talajnak megfelelő növényeket termeltek. Így a megye keleti felének dombjain a nép *fő terménye* a rozs, a zab és a kukorica volt. Búzát és kétszerest csak ott termeltek, ahol látták, hogy beválik. Dunaszekcső és Bóly környékén például jól fizetett a búza. A *krumpli* termelése még a kezdeteknél tartott. A húszas évek végén csak Pécsvárad környékén találkoztunk vele.

A talaj kimerültségén a jobbágyok ekkor még elsősorban *pihentéssel* segítettek. Ha a föld nagyon gyenge, nehezen termő volt, akkor nemcsak az ugar ideje alatt hagyták nyugodni, hanem még hosszabban is. A tavasziak után következő ugar esztendejével együtt e határrészek így nem egy, hanem két évig pihentek.¹⁰⁴

A *trágyázás* hasznát ismerték a jobbágyok, de kevés földet tudtak megtrágyázni. Állatállományuk ugyanis kicsi volt, és azt is legelőn tartották, ezért nem rendelkeztek elég trágyával. Egy telek megműveléséhez használt állatállomány a megye keleti felében évente csak $\frac{1}{2}$ hold feljavításához szükséges mennyiségű trágyát termelt.¹⁰⁵

Ahol a föld sík fekvésű volt, ott 6 évig tartották a trágyát hatásosnak. Ahol azonban a domboldalakon fekvő földekből az esővíz ki szokta mosni a trágyát, ott úgy látták, hogy a föld már 3 év elmúltával újból trágyázásra szorul. A jobbágyok ismerve a trágyázás jelentőségét, kevés trágyájukat főként a közeli határrészek javítására fordították. A rendszeres trágyázás ennek a szokásnak az alapján a nagyobb helyeken, többnyire a mezővárosok határában indult meg.¹⁰⁶

Az ősziek alá a megyében általában háromszor, a tavasziak alá egyszer szoktak *szántani*. A szántást 4 ökörrrel végezték. A XIX. század harmadik évtizedében csak egy baranyai faluban, Rácpetren (ma Újpetre) szántottak

¹⁰³ OL—CR 1828 — Zsibrik, Véménd.

¹⁰⁴ OL—CR 1828 — Mágocs.

¹⁰⁵ OL—CR 1828 — Hímesháza.

¹⁰⁶ *Marc Bloch* : Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Nouvelle édition. Tom. I. Paris, 1955. 223. p.

ökör helyett lóval. A magot *tüskeboronával* takarták be. Az aratás *sarlóval* történt. A gabonát nem csépeltek, hanem *nyomtatták*.

Erről Hoffmannsegg Johann szász természettudós naplójából értesülünk, aki tudományos gyűjtőútján 1793-ban és 1794-ben járt Baranyában. „Mindenféle szalma- és szénakészletet — írja —, meg a rozstot is addig, *míg azt ki nem nyomtatják*, egy rakásba rakják össze, de ez nem kúp, hanem hosszúkás tető alakú.”¹⁰⁷ Egy magyar természettudós, Kitaibel Pál naplója pedig leírja, hogy mint folyt a nyomtatás 1808-ban Baranyában. „Itt két-féle módszerrel csépeltek: ráccal és némettel; az első szerint a lovakat egymás mellé fogják és sarokpánt segítségével kötéllel cövekhez függesztik. E körül a kötél fel-, és ha a lovak megfordultak, akkor legombolyodik. Így a parasztnak mindig a lovakkal kell mennie. Így azután a gabonát, melyet a cövek körül helyeznek el, legalább is a cövek közelében egyenetlenül csépelik. A gabonaszemeket a lovak, amikor a megforduláshoz állva maradnak, bepiszkolják. Németek a lovakat kis körben minden irányban egyformán hajtják, és így minden sarkot egyenletesen csépelnek.”¹⁰⁸

Ez az eljárás, hogy a nyomtató lovat fékszárral a szerű közepébe vert oszlophoz erősítették, és úgy járatták, oly eljárás volt, amelyet nemcsak a rácok, hanem a magyarok és horvátok is használtak.¹⁰⁹

A németek e tekintetben a magyarokkal, a horvátokkal és a szerbekkel szemben fölényben voltak. Az a körkörös nyomtatás, amelyet használtak, a Kitaibeltől említett egyenletességén kívül még egy nagyobb előnnyel is rendelkezett. Termelékenyebb eljárás volt, mint az oszlopos nyomtatás.¹¹⁰ Vele hamarabb lehetett a munkával végezni, és így a németek nyomtatásában mindenkit megelőztek. Ezért írja Hölbling Miksa 1845-ben: „Aratás után két héttel nincs német, kinek gabonája ki ne volna nyomatva.”¹¹¹

Ez a nyomtatási mód, valamint a csigavonalas nyomtatás elterjedt ugyan a magyaroknál is, de csak később.

A baranyai jobbágyok *gazdasági eszközei* a hagyományosak voltak. Mindenütt *faekét* használtak, amelyen csak két vasalkatrész volt: a csoroszllya és a laposvas. A német falvakban azonban akadtak már töltögető és irtóékék is. Az előbbit a kukorica és a krumpli művelésénél használták.¹¹²

¹⁰⁷ Gróf Hoffmannsegg utazása Magyarországon 1793—94-ben. Németből fordította és bevezette Berkeszi István. Bp. 1887. 53—54. p. (Olcsó Könyvtár 581—82. sz.)

¹⁰⁸ Kitaibel Pál mecseki és baranyai síksági útjainak magyar fordítása. 100. p. (Horváth Adolf: Képek a Mecsek növényéletéből. Pécs, 1942. Dunántúli Kutatók Munkaközösségének könyvei 2. sz.)

¹⁰⁹ Györfly István: Gazdálkodás 223—224. p. (A magyarság néprajza. 2. kiad. 2. köt. Bp. é. n. Egyetemi ny.)

¹¹⁰ Hoffmann Tamás: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztnak gazdálkodásában. Bp. 1963. 117., 230. p.

¹¹¹ Hölbling i. m. 87. p.

¹¹² A töltögető ekét Tull Jethro angol gazdász találta fel a XVIII. század elején, és kultivátornak nevezte el. Lásd H. M. Croome—R. J. Hammond: An economic history of Britain. London, 1947. 122. p. — A töltögető eke jelentőségét Pethe Ferenc már 1805-ben látta: „Ha ez az eke szokásba jöhet, sokkal több és olcsóbb kukorica lesz Magyarországon, a krumplit széltére, 50—60 holdanként fogjuk természeteni.” Pethe Ferenc: Pallérozott mezei gazdaság. I. köt. Sopron, 1805. Szisz ny. 251. p.; A töltögető eke baranyai feltűnését említi Haas i. m. 58. p.

A tisztán fából készült *fakó szekerek* mellett ekkor, a XIX. század elején tűntek fel a *vasalt szekerek*. Kárászi József márfai jobbágy 1808-ban a megyéhez folyamodott, hogy öccsét a katonaságtól engedjék haza. Kérvényében felhozta, hogy jobbágyi örökségének műveléséhez mindene megvan, van vasas szekere is. Nagypeterden 1844-ben több jobbágyház porrá égett. Amikor a károkat felbecsülték, Sár Sámuel jobbágy vasas kocsját a kárvalás becsújába 32 forint értékben vették fel.¹¹³

A XIX. század első felében — kevés kivételtől eltekintve — a jobbágyok még mindenütt a *régi gazdasági eszközöket használták* a megyében. Ezekről Haas Mihály 1845-ben így nyilatkozott: „Végül mint a földművelés nálunk nem csekély akadályait meg kell említenünk gazdasági rossz eszközeinket. Szekerünk, ekénk, boronánk stb. nyomorú, igen sok helyen majdnem hasznavehetetlen.”¹¹⁴

A megye keleti felében számos kétbaltelkes település volt. A magyar és a horvát jobbágyok alkalmazták ezt az üzemszervezetet. A németek használták ugyan a szállás szót, de náluk ez a beltelket jelentette, ahol gabonájukat tárolták, és nyomtatták. A XIX. század folyamán e célra a beltelkekre pajtákot, illetve csűröket építettek.

De a népesség növekedése több gabonát, a háromnyomásos földművelés további javítását követelte. Ahhoz azonban, hogy a jobbágyok háromnyomásos gazdálkodása megjavuljon, többet hozzon, fokozottabb trágyázásra, az állatállomány *istállózó tartására* lett volna szükség. A jobbágygazdálkodásnak a XVIII. század második felétől ez volt a fő problémája Magyarországon.¹¹⁵

A következő feladatra, *az ugarnek a termelésbe való bevonására*, csak ennek megvalósítása után, a XIX. század derekától kerülhetett sor.

Számos körülmény kedvező összejárására, serkentő hatására volt szükség ahhoz, hogy a jobbágyok rátérjenek az istállózásra egy olyan területen, amelyet gazdaságilag a török uralom visszavetett, és ahol kiterjedt legelők voltak.

Elsősorban felvevőképes *piac* kellett, hogy a jobbágyok többet termeljenek, és fokozottabban kapcsolódjanak bele az árutermelésbe.¹¹⁶

A belső és külső piaci viszonyok a XIX. század elején Baranyában még igen kedvezőtlenek voltak. A szász Hoffmannsegg grófnak, amikor 1793-ban

¹¹³ PÁL—Pecsétlenyomatok gyűjt. Kárászi József márfai jobbágy kérelme. 1808. VIII. 20.; Nagypeterdi tűzkárcsultak elégett javainak becsúje. Rózsafa, 1844. III. 29.

¹¹⁴ Haas i. m. 61. p.

¹¹⁵ Bakács István: Mezőgazdaságunk fejlődése. (Magyar Művelődéstörténet. 4. köt. 205. p.) Az egykorú szakirodalom azonban nem foglalt még állást az istállózás mellett, lásd *Matheus Pankl*: Compendium oeconomiae ruralis. Budaë, 1810. Typis Regiae Universitatis Pestiensis. 145. p., idézi *Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich-uraladalom gazdálkodása. Bp. 1933. 147. p. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. Domanovszky Sándor. 7. sz.) — Ez a helyzet még az 1830-as évekre sem igen változott. A pécsi akadémián, amelynek bölcsészeti és jogi kara volt, mezőgazdaságtant is tanítottak. A liber gradualisok az 1830-as években még szóról szóra Panklt citálják. Lásd *Caspar Schneider*: Tentamen publicum ex universis scientiis philosophicis. Pesthini, 1835. Typis Trattner-Károlyanis.

¹¹⁶ *Wellmann* i. m. 84. p. — Tessedik Sámuel a felsoroltakban látta a parasztság nyomorúságának okait. Lásd *Wellmann Imre*: Tessedik Sámuel. Bp. 1954. 38—42. p.

a megyében megfordult, feltűnt, hogy mekkora itt a jólét és az olcsóság. Meglátta azonban azt is, hogy nem azért van mindenféle terményből bőség, mintha Baranyában sokat termelnének, hanem azért, mert a piac keveset tud felvenni abból, amit a lakosság produkál. „E jólét és olcsóság — állapította meg — kevésbé származik a túltermelés, mint inkább a kivitel csekélyisége következtében.”¹¹⁷

Baranya piaci helyzete azonban a XIX. század elejétől lassan javulni kezdett. A piac erősödése a megyének a Dunához közelebb eső *keleti felében* vált elsősorban érezhetővé. Kezdték megélnékülni Pécssett, valamint a Dunához vivő utak mentén Mohácson, Dárdán, Pécsváradon és a többi mezővárosban a vásárok és a hetipiacok.

A piac erősödése serkentőleg hatott a jobbágyok árutermelésére. Hogy gabonafeleslegüket könnyebben piacra vihessék, a jobbágyok mind több lovat kezdtek tartani.

A helyi piac, a mezővárosok fogyasztása más téren is érezhető volt. A parasztok már el tudták itt adni a tejet. Ennek következtében a mezővárosokban és azok környékén növekedni kezdett a tehénállomány. Hogy mint ment végbe ez a változás a megye keleti felében, arra rávilágítanak Angster József naplójának 1845-ben íródott sorai: „... apám az ökröket mind eladta, és *csak lovakat tartott*. Most több tehenet tartottunk, és üszöket neveltünk, ez többet jövedelmezett, többnyire három fejőstehén volt, amit tejből nélkülözni tudtak, elvitték a piacra.”¹¹⁸

A piaci helyzet javulása a megye keleti felében tehát nemcsak az áru-gabona termelésre hatott serkentőleg. Mivel *módosította az állatállomány összetételét*, a falvak egy csoportjában az istállózás kifejlesztésében és ezen keresztül a paraszti földművelés megjavításában is közreműködött.

A mohácsi járásban kevés volt a legelő és még kevesebb a rétterület. Miután a legelő és a tarló nyáron még csak eltartotta az állatállományt, de télre a széna már nem volt elegendő, a jobbágyoknak máshonnan kellett állataiknak, különösen a lovaknak takarmányt előteremteniük.

Hoffmannsegg gróf 1793-ban Baranyában megfigyelte, hogy „a német lakosok termelnek lóherét, s ez az ő falvaikat és mezőiket általában sokkal előnyösebbé teszi”.¹¹⁹

A szántóföldi takarmánytermelés Európában egyszerre két helyen indult meg: Lombardiában és Németalföldön. Német területen a XVIII. század elején németalföldi kivándorlók révén terjedt el. A parasztok a dülőkényszer, illetve a közlegeltetés miatt azonban szántóföldi takarmányt csak ökröket területeken termelhettek, mert különben azt az állatok tarlón vagy az ugaron lelegelték. Mivel pedig a kerítés készítése sok munkával járt, a jobbágyok ezért csak kis területen foglalkoztak vele.¹²⁰

¹¹⁷ Hoffmannsegg i. m. 58–59. p.

¹¹⁸ Angster Józsefnek, a pécsi orgonagyár alapítójának naplója. 27. p. [Kézirat.] — Angster egy kácsfalusi jobbágy volt a fia.

¹¹⁹ Hoffmannsegg i. m. 54. p.

¹²⁰ Gertrud Schröder-Lembke: Die Einführung des Kleebaues in Deutschland vor dem Auftreten Schubarts von dem Kleefelde. Berlin, 1954. 40. p. (Deutsche Akademie der Landwirtschaftswissenschaften. Wissenschaftliche Abhandlungen. X. Bd.)

A magyarországi német falvak dűlőnevei közt meg is találjuk a Klee-garten nevet, határtérképeiken pedig a helyüket.¹²¹ De nemcsak a német, hanem a magyar falvak is termeltek szántóföldi takarmányt a nyomásokon kívül. Hosszúhetény 1792. évi földkönyvében például találkozunk egy darab földdel, amelynek Fenyeres (Lóherés) volt a neve. Ilyen lóherés-kerteket látott 1793-ban Hoffmannsegg Baranyában.

Amint nőtt a tehen-, de különösen a takarmányozás tekintetében igényesebb lóállomány, a szántóföldi takarmánytermelés a bekerített kertekből és a beltelkekről a szükségétől kényszerítve átterjedt a rét pótlásául kapott ún. szabadföldekre is. Azaz azokra a földekre, amelyekről a földesurnak kilenced nem járt, attól szabadok voltak. Az olyan falvak határaitban, ahol a földesúr szabályozta az erdőket és vele az erdei legeltetést, ott az uraság már 1836 előtt sem gyakorolhatta a közlegeltetést. Az ilyen falvakban a jobbágyoknak szabadföldjeiket nem kellett félteniük az uraság állataitól, és azokat közlegeltetésre maguk sem használták fel. Az 1836. évi törvény megengedte a földesurnak, hogy a közös legelőket felosszák, elkülönözzék. Ha ez megtörtént, a jobbágyok már tarlójukon és ugarukon is termelhettek szántóföldi takarmányt, mert az uraság állatai azon nem legelhettek. Sőt a tarló és az ugar termelvényeit dézsmamentessé is tette e törvény azért, hogy ezzel a jobbágyokat szántóföldi takarmány termelésére serkentse.

Idáig azonban csak a pécsváradi és a pécsi püspöki uradalomnak néhány faluja jutott el. Az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio megjegyzéseiben Baranyának Tolna megyével határos északi sarkában, Ráckozárnál (ma Egyházaskozár) ezt a bejegyzést találjuk: „a tavasziakból *abraborsót* és *bükkönnyt* vetnek, amelyet míg zöld, barmaiknak szoktak takarmányul lekaszálni.”¹²²

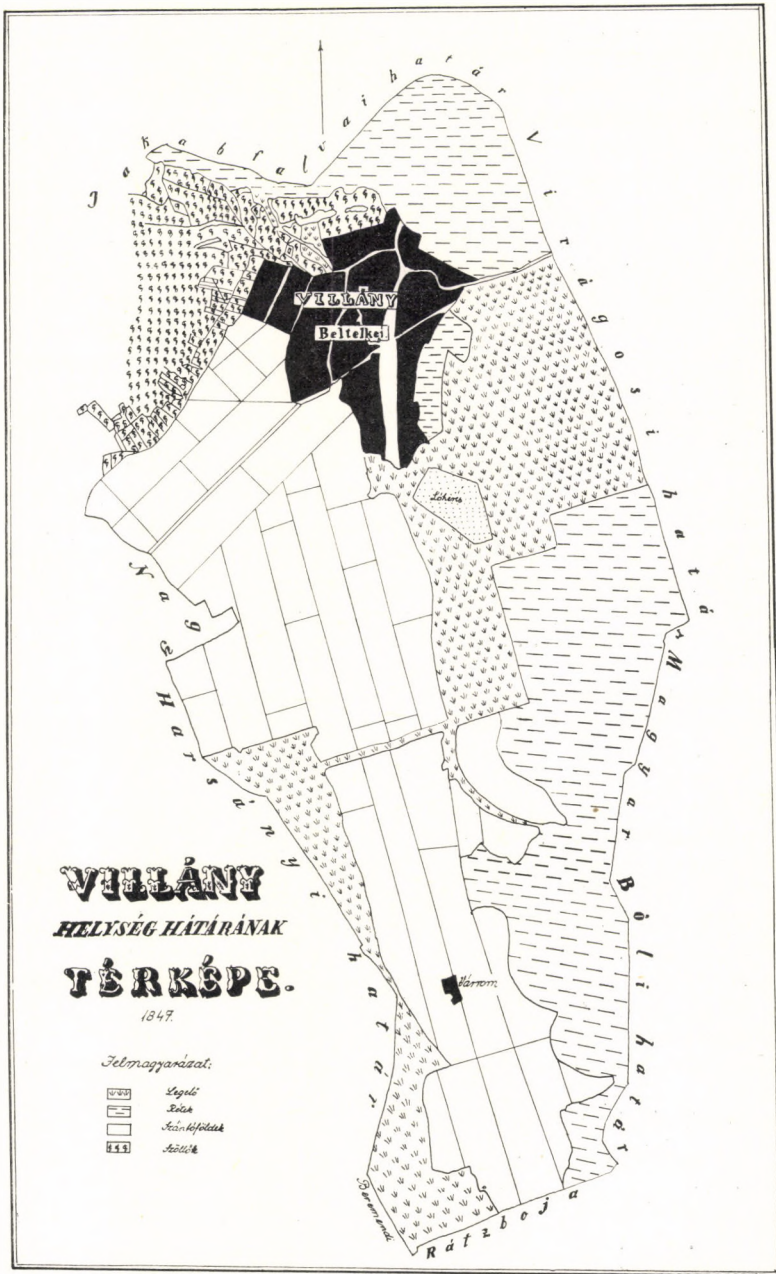
Az abrakborsónak és a bükkönnynek szántóföldi takarmány céljára termelése nem korlátozódott e helység határára. Délnek haladva megtaláljuk ekkor a bükkönnyt még a hidasi, a püspöknádasdi (ma Mecseknádasd), a rácmecskei (ma Erdősmecke), a lovászhetényi, a fekedei, a szebényi, a püspöklaki és legdélebbre a marázai határban is, a tavasziak nyomásában. A bükkönnyt nemcsak magában, hanem — mint Fekeden — zabbal együtt is vetették.

Baranya keleti részének egy darabján tehát a piac kedvező hatása és a feudális terhek alól mentes földek a jobbágyokat szántóföldi takarmánytermelésre készítették, illetve a felsorolt falvak határában a takarmánynövényeket megindították a kertekből a nyomások felé.

A szántóföldi takarmánytermelés az állatok jászlontartásának erősödését, a jobbágygazdaságoknak a kaszálóktól való függetlenebbé válását jelentette. A jászlontartás a trágyatermelés révén viszont javította a jobbágyok háromnyomásos gazdálkodását. Ez az átalakulás a század harmadik évtizedében a felsorolt falvak körén kívül csak a kezdeteknél tartott. A takarmánynövények termelése máshol még a nyomásokon kívüli földeken folyt. Erre lát-

¹²¹ Péterdi Ottó: Az észak-bakonyaljai német falvak dűlőnevei. Bp. 1934. (Német Philológiai Dolgozatok. Szerk. Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik. 61. sz.)

¹²² OL—CR 1828 — Ráckozár: „... e vernalibus plerumque lentes, viciae item dum virent in pabulum pecorum demetiri solitae . . .” — Lens alatt valószínűleg az abrakborsót, a vicia sativat értették.

Villány megjobbított mezőgazdálkodás felé tartó német falu határa a megye keleti felében 1848 előtt (Középen a lóherések foltja)

szik mutatni a megye monografusának, Hölbling Miksának egy 1845-ből való megjegyzése: „Ritka német, kinek lóherése nem volna.”¹²³ De — mint láttuk — nemcsak a német, hanem a magyar helyeken is megtaláljuk már a negyvenes években a lóheréseket és lucernásokat.

A szántóföldi takarmánytermelés a húszas években nem terjedt Mohácstól délre. Nem pedig azért, mert erre már volt a falvaknak elegendő rétje és legelője. Erre megmaradt a szántóföldi gazdálkodásnak és az állattenyésztésnek a XVIII. század végére kialakult laza kapcsolata. Az ígás jószágot istállózták, a növendék és eladásra szánt állatokat pedig a legelőn tartották. A két termelési ág alig segítette egymást.

A német falvakban a lovakban mutatkozó keresletet észrevéve, inkább lovakat tenyésztettek. „Lovakat szépeket nevelnek — írja Haas —, minden nagyobb helység maga költségén tartván válogatott ménlovakat (csődöröket). Szederkény, Lovászhetény, Szajk, Nyárad, Bóly, Kéménd, Barbarc, Lak (ma Püspöklak) a legjelesebb parasztlovakat nevel, kiknek példáját bár többen követnék.”¹²⁴

A magyar, a horvát és a szerb falvak népe legelőin főleg marhákat nevelt. A Duna és Dráva szögében, ahol bőséges legelőterület állott rendelkezésre, még erősebb volt a jobbágyok gazdálkodásában az állattartás jelentősége. Mohácson a nép ígásállatait és teheneit bent a városban, istállón tartotta.¹²⁵ Növendék és eladásra szánt állataikat azonban kicsapták a Mohácsi-szigeten elterülő legelőkre. A városnak — írja Strázsay János 1823-ban — „különös tekintet érdemel . . . erdőkkkel és rétekkkel gazdag szigetje, melynek kiterjedése közel 80 000 holdakat foglalván magában, a marhatenyésztésnek mindég nevedő virágzását meggyökerezi.”¹²⁶

Az állattenyésztés itt és délebbre, a Duna—Dráva szögében félridegen és ridegen folyt. A lovakat, a marhákat és a sertéseket tavasszal kihajtották a legelőkre és erdőkre, amelyek többnyire szigetek voltak az ártérben, és kint maradtak késő őszig. Többen még télen is kinn tartották állataikat a szigeten. Ilyenkor gyakran ragadtak el belőlük a farkasok.¹²⁷

A baranyavári járás jobbágyai, a magyarok, a németek, a horvátok és a szerbek egyformán így nevelték állataikat.

A mohácsi járásban fekvő olyan falvak, amelyek még főleg marhaneveléssel foglalkoztak, de már saját határukban nem volt elég legelőjük, szintén a Duna—Dráva szögére szorultak: Berkesd, Ellend, Szilágy és Somberek lakói a dárdai és a bellyei uradalomtól legelőket szoktak bérelni, és ide terelték le marháikat.¹²⁸

A földművelés jelentősége a jobbágyok gazdálkodásában a XIX. század elejétől a megye keleti felében némileg erősödött, az állattartás addigi túlsúlya pedig csökkent. A rideg állattenyésztés kezdett a táj déli részére, a Duna és a Dráva szögére visszaszorulni.

¹²³ Hölbling i. m. 87. p.; OL—CR 1828—Pécs; PÁL—B—Arányos legelő elkülönzési egyezsége.

¹²⁴ Haas i. m. 31. p.

¹²⁵ OL—CR 1828 — Mohács.

¹²⁶ Strázsay János: Baranya vármegyének topographikai leírása. Tudományos Gyűjtemény. 1823. 3. köt. 43. p.

¹²⁷ Angster naplója. 16. p.

¹²⁸ OL—CR 1828 — Berkesd, Ellend, Szilágy, Somberek

Baranya második táját a megye északi része, a *Hegyhát* alkotta.

Ezt is a mezei gazdálkodás ingatagsága jellemezte. A határhasználat ingadozott a három- és kétnyomás közt, a szemtermelés pedig a rozs, árpa, zab és a másodvetésű gabonafélék közt. Az erózió miatt a határ kisebb-nagyobb darabját ugyanis sokszor kétnyomásban kellett használni, mert a megvékonyodott humuszréteg annyira kimerült, hogy a második esztendőben nem hozott semmit, mint például Egerszezen (ma Hegyszentmárton). Ez a körülmény befolyásolta azt is, hogy mit vessenek.¹²⁹

Az itt folyó gazdasági munkák, a trágyázás és a szántás ugyanebből az okból kifolyólag maradt el az első tájé mögött. A jobbágyok ebben a tájban oszlopos nyomtatással nyomtattak. A megye keleti felétől eltérőleg azonban ezt nem lovakkal, hanem marhákkal végezték. Hogy a mezei gazdálkodásban el voltak maradva, ezt a jobbágyok maguk is látták. A Hegyhát „... tartomány — írta a tájat jól ismerő Kotanczi Mihály pásztor 1794-ben — vagy igen szegény életet [búzá], s több korpát, mint lisztet, vagy igen tisztátalant ad”.¹³⁰ S a gazdasági tudósító, Hendl Lajos 1845-ben ugyanígy nyilatkozik a hegyháti földművelésről: „Baranyának felső vidéke ritkán természet annyit, mennyit elhasznál, a jobbágyok csak áldott éveekben adhatnak el, és gyakran vesznek gabonát.”¹³¹

A haladás első lépése e tájban is az *istállózás* terjedése lett volna. Azután következett volna az ugarnak a művelésbe való fokozatos bevonásával a javított háromnyomásos határhasználat kialakítása.

E fejlődés csak ott vált lehetővé, ahol a feudális terhek, a piac hiánya és a dülőkényszer nem bénították a jobbágyok gazdálkodását.

A XVIII. század végén piaca nyílt Itáliában a magyarországi *dohánynak*. A pécsi kereskedők is megragadták ezt az alkalmat és bekapcsolódtak a dohánykivitelbe. A dohány, amelyet Károlyvároson át Triestbe szállítottak, Pécsről Tabacco di Cinque Chiese nevet nyert.¹³²

A piaci kereslet azonban magában még nem biztatta volna a baranyai jobbágyokat arra, hogy saját szükségletükön túl is foglalkozzanak dohánytermeléssel, amely rendkívül sok munkát kíván. További kedvező körülmény is serkentette a dohánytermelésre őket. Az Eszterházyak dombóvári alsóuradalma a XIX. század első felében Tolnában levő pusztáin a hegyháti jobbágyoknak szívesen adott földeket bérbé. A Vallásalap mágocsi domíniuma és a kisebb birtokosok szintén kínálták nekik itt a bérföldeket. Ezek után mint majorsági földek után a jobbágyok nem tartoztak az árendán kívül semmiféle járandósággal. Így már érdemesnek tartották a jobbágyok, hogy dohánytermelésbe fogjanak.¹³³

¹²⁹ OL—CR 1828

¹³⁰ KL II. 57. Kotanczi Mihály kérvénye fizetésemelésért. 1794. VI. 20.

¹³¹ Hendl Lajos : Visszapillantás az elmúlt évre és gazdasági tudósítások Baranya felső vidékéről. Magyar Gazda 1845. 11. sz.

¹³² Bayer Márton : Egy tekintet Baranyára. Tudományos Gyűjtemény. 1822. 12. köt. 13. p.; Büchler Sándor: A Bacharach család Magyarországon. Magyar Zsidó Szemle 1910. 101. p.

¹³³ Hogy a dohánytermeléshez bérföld vagy dézsmamentes szabad föld kellett, azt már a feudalizmus korának végén jól látták. Lásd pl. Barcsy : Mi az oka, hogy a Szulok vidéki magyar paraszt nem kedveli meg a dohánytermelést? Magyar Gazda 1846. 39. sz.

A bérelt földeken a nyomáskényszer sem korlátozta a jobbágyokat. Alsómocsolád, Baranyajenő, Bikal, Egyházaskozár, Gerényes, Hegyhátmaróc, Kaposszekeső, Köblény, Mágocs, Mekényes, Meződ, Nagygát (ma Ág), Nagyhajmás, Ráckozár (ma Egyházaskozár), Szárász, Tarrós, Tékes és Tófü lakói folytattak dohánytermelést 1828-ban árendába vett uradalmi földeken.¹³⁴ Nincs megjelölve, de valószínűleg ugyanilyen célra szóktak földeket bérelni a következő községek: Jágónak, Meződ, Oroszló, Pálé, Sásd, Vásárosdombó és Vázsnok.¹³⁵

A dohánytermelés nem korlátozódott a bérelt földekre. Átterjedt onnan az olyan földekre, amelyeken szintén mentesek voltak a feudális szolgáltatásoktól. Ilyenek voltak a szabadföldek és 1836 után az ugar is.¹³⁶

Az ugarra átterjedő dohánytermelés mutatta a jobbágyoknak az utat annak a művelésbe való bevonása és a javított háromnyomásos gazdálkodás kialakítása felé.¹³⁷

A dohánytermelését később a kereslet csökkenésével ugyanezekben a hegyháti földeken a kukorica termelése váltotta fel.¹³⁸ Így végül a század második felében a kukorica foglalta el a Hegyháton az ugart, és a kukoricatermelés vezetett a háromnyomásos gazdálkodás megjavításához.¹³⁹

Szántóföldi takarmánytermelés is folyt a Hegyháton, de csak nagyon kis mértékben. Csebényben kevés volt például a legelő. Ezért a földesúr, Jeszenszky Antal, 1815-ben arra kötelezte a jobbágyait, hogy egy hold földet lóherével vessenek be. Megígérte, hogy a lóherések kilencedmentesek lesznek.¹⁴⁰ Amikor Elsner német közigazdász 1840-ben a Hegyháton megfordult, megállapította, hogy erre a szántóföldi takarmánytermelésnek nyomát még alig látta, és „... ennek következtében a mezőgazdálkodás valóban racionális üzeméhez az alap még nincs meg”.¹⁴¹

A dohánytermeléssel a Hegyhát jobbágjai is megtették az első lépéseket, hogy szántóföldi gazdálkodásukat megjavítsák. Szántóföldi takarmánytermelésről azonban nem volt még itt olyan mértékben szó, mint a megye keleti felében. *Bár a szántóföldi gazdálkodás javult, de az állattartás istállózás formájában annak egészen alá nem rendelődött, hanem megmaradt továbbra is részben önállónak és a jobbágygazdálkodás legfőbb ágának.* Ezért írták 1832-ben a Hegyhát egyik falujának, Vargának a lakói: „Földjeink termelésére nem bízhatunk, mert soványsága miatt még a legszükségesebbet

¹³⁴ OL—CR 1828 — A felsorolt falvakhoz összeírásának megjegyzés rovata.

¹³⁵ OL—CR 1828—Uo.

¹³⁶ *Hendel Lajos* : Visszapillantás az elmúlt évre és gazdasági tudósítások Baranya felső vidékéről. Magyar Gazda 1845. 12. sz.

¹³⁷ Tolna megyében a dohánytermelés ide is vezetett, lásd *Daróczy Aladár* : Tolna vármegye közigazdasági leírása. Közigazdasági Szemle 32. évf. (1908.) 839. p.; *Galgóczy Károly* : Magyarország a Szerb-vajdaság s a Temesi bántság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855. Emich. 421. p.

¹³⁸ *Höbling* i. m. 103. p.

¹³⁹ A kukorica országosan ezt a szerepet játszotta a háromnyomásos gazdálkodás megjavításában. Lásd *Győrffy* i. m. 190. p.

¹⁴⁰ PÁL—B—Csebény szerződése. 1815. VII. 1.

¹⁴¹ *J. G. Elsner* : Ungarn durchreiset; beurtheilet und beschrieben. 2. Bd. Leipzig, 1840. A. Frohberger. 95. p.: „... man in Futteranbau noch sehr zurück ist und folglich die Basis zu einem wahrhaft rationellen Betriebe der Landwirtschaft noch nicht gelegt hat.”

is alig természet. Miből szerezhethjük adónkat vagy más testi táplálékunkra valót, ha valamely marhát nem nevelhetünk?”

Az eladásra szánt marhákat *félridegen* a Hegyhát erdei legelőin nevelték. Ezért, amikor a számuk a XVIII. század végére megnövekedett, egyszerre feltűntek a Hegyháton a *szállások*. A szállások az erdei legeltetés miatt az erdő közelében helyezkedtek el. Ahogy a szántóföldi gazdálkodás erősödött, a második beltelkeken gabonátárolás, illetve a szemnyerési munka is folyt. Ezért ezek a második beltelkek már nem a szállás, hanem pajta nevet kapták.¹⁴² Ez a jelenség is mutatta, hogy a jobbágyok gazdálkodása a Hegyháton az állattartásból némileg a szántóföldi gazdálkodás felé haladt, és a kettő kapcsolata némileg szorosabbá vált.

A legnehezebben a megye *nyugati részének* mezei gazdálkodása fejlődött. A természet hatalma igen nagy volt e táj felett, mert területe a Pécsi-víz, a Fekete-víz, az Almás, a Bodócs, a Gyöngyös és az Okor patakok miatt áradásoknak volt kitéve, a Dráva völgye pedig ártér volt. A jobbágyok mezei gazdálkodását itt még nagyobb ingadozás jellemezte, mint a Hegyháton. Közvetlen a Dráva mentén ezt nagyon jól látták a jobbágyok is. „Földjeink a Dráva partján vannak — írták a hiricsiek 1823-ban —, melyekbe . . . szoktunk vetni, csak olyan *szerencse játéka*, hogyha egy-két esztendőben termésünket elvehetjük, azután három-négy esztendőben sem veszünk semmit — ilyenkor mind pénzes kenyérrel kell magunkat táplálni.”

Ennek következtében a háromnyomásos gazdálkodás itt sokszor visszaesett. A falvak népe néha az őszi áradások miatt csak tavasziakat, máskor meg a tavaszi árvizek következtében csak másodvetésű növényeket tudott termelni. Gyakran kényszerült tehát arra, hogy három helyett kétnyomásban használja határát. Torjáncon azonban a Dráva még például a kétnyomásos határhasználatot is lehetetlenné tette, mert a határt kiöntéseivel úgy szétszabdalta. A jobbágyok termelvénye is ezért hol a rozs, a kétszeres és a kukorica volt, hol pedig az árvizek miatt csak a hajdina és köles.

A mezőgazdasági *munkákat*, a háromszori szántást, a trágyázást ugyanezen okból néha el tudták végezni, máskor meg nem. A nyomtatást oszlopos nyomtatással végezték, amelyhez sok helyütt marhát használtak. A Drávától távolodva, kisebb volt a természet hatalma, ezért jobban meg tudták munkálni földjeiket, és a nyomtatásnál is a termelékenyebb eljárásokat, a csigavonalas és a körkörös nyomtatást alkalmazták. Ugyanez volt a helyzet a gazdasági *eszközök* terén is. E tájban akkor ismerték már a vasalt szekereket, amikor a Dráva völgyében még vasalás nélküli fakó szekereket használtak. Máshol például már a hombár és búzásláda volt elterjedve, míg a Dráva mentén még az egyetlen fatörzsből kivájt búzásputtony.

Mivel a természet úgyszólván mostoha volt hozzá, ennek a tájnak lett volna a legnagyobb szüksége a földesúri kedvezményekre. De ezt csak egyetlen egy helyen, Siklóson kapta meg.

¹⁴² *Hofer Tamás* : Dunántúl településformáinak történetéhez. Bp. 1955. 128. p. (Klny. az Ethnographia 1955. 1—4. sz.); *Füzes Endre* : A mecseki megosztott települések. Pécs, 1956. (Janus Pannonius Múzeum Évkönyve); *Reuter Camillo* : Magyar-egregy helynevei. Pécs, 1960; *Hofer Tamás* : A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. 333. p. (Műveltség és hagyomány. Szerk. Gunda Béla. Bp. 1960. Tankönyvkiadó.); *Hoffmann* i. m. 156. p.

E mezőváros lakossága a XIX. század elején akkora volt, hogy határa nem tudta a helybeli gabonaszükségletet fedezni. A piaci lehetőség már maga is serkentőleg hatott a földművelésre. E kedvező helyzetet még fokozta, hogy a feudális terhek is enyhültek. Siklós lakói 1769-ben szerződést kötöttek a Batthyány-uradalommal, amelynek értelmében csak kilencedet tartoztak a földesuruknak adni, a többi kötelezettségüket évi 1900 forinton megváltották.¹⁴³

A földesúr ugyanakkor megengedte az ingatlanok szabad adásvételét is. Ennek az lett a következménye, hogy Siklós határában a *dűlőkényszer megszűnt*. Vele a földművelés fejlődésének másik nagy hátráltatója, az ugar- és tarlólegettetés tűnt el. A szántóföldi takarmánytermelésnek a telkiállományhoz tartozó földeken nem állott semmi útjában.¹⁴⁴

A bolyi uradalom jószágigazgatójának véleménye szerint: „a haszonvétel tulajdonát megállapító és egy nagyobb s állandó iparkodást ébresztő intézetnek [ti. a szerződésnek] kellett egyedül azon magasabb műveltséget tulajdonítani, mely itten a mezei gazdaság folytatásában oly szembenűnően uralkodik.”¹⁴⁵

A földművelés „szembetűnő” megerősödésének Siklóson valóban a piaci lehetőségekkel együtt e szerződés volt az alapja, amely enyhítette a feudális kizsákmányolást, megszüntette a művelési kényszert, és közelebb vitte a jobbágyokat a föld tulajdonjogához.

A földművelés erősödéséhez a megye nyugati felében azonban hiányzott az alap: a jó és főleg az elegendő föld. Ezzel szemben ebben a tájban nagy erdők és legelők terpeszkedtek, amelyek az *állattenyésztést* tették lehetővé. A legelők kárptólást nyújtottak a Dráva mente jobbágyainak a „föld mostohaságáért”. A nép fel is ismerte ezt a helyzetet, és jelentős állattenyésztést folytatott, amelyet gazdálkodásában fő termelési ágának tekintett.

Ezért állapítják meg 1846-ban a szentlőrinci síkság és a Dráva mente lakóiról: „... jövedelmeik kútforrását fenntartásoknak nélkülözhetetlen alapját a *marhatenyésztés* képezi.”¹⁴⁶ A megye tiszti főügyésze pedig 1846-ban a következőket írta: „Az adózó népsúlyos terheit és adóját nem egyedül telki illetőségéből, mert sokkal csekélyebb és kevesebb, hogy sem a szükségességek megszerzésére elégséges lenne, hanem az azokból, melyek a telek haszonvételein felül a jobbágyok hasznai közé tartoznak, pótolta, főleg pedig az eddigi használt közös legelő javadalmából; ... *szarvasmarha és sertés-tenyésztésből és eladásból* szükségleteit fedezvén, fentmaradását eszközölte.”¹⁴⁷

Az állattartás a szentlőrinci sík és a „tsavargó Dráva” mente vizes legelőin és legelő erdőin folyt. Hoffmannsegg 1793-ban megütődve írta erről a *rideg állattartásról*: „Néhány csordát szabadon is hagynak a nagy legelőkön, itt a teheneket nem is fejik, nem is tartják istállóban. Hogy itt slendrián

¹⁴³ A szerződést közli *Fejes János*: Siklós múltja. Siklós, 1937. 278–281. p.

¹⁴⁴ OL—CR 1828 — Siklós: „Agri cum hic loci libera emptio et venditio vigeat, non sunt in calcaturas divisi.”

¹⁴⁵ *Strázsay*: Baranya vármegyének topographiai leírása. Tudományos Gyűjtemény 1823. 3. köt. 44. p.

¹⁴⁶ PÁL—B—Piskó legelőelkülönözési perének jegyzőkönyve. 1846.

¹⁴⁷ PÁL—B—Piskó úrbéri iratai.

gazdálkodás folyik, meg kell bocsátanunk, mivel sok szükséges dolog hiányzik.”¹⁴⁸

A marhák és lovak mellett sertéseket is neveltek ridegen. „A sertéstartás a drávamelléki nép fő jövedelmét teszi, és a cseres, tölgyes, bükkös erdők, a sok kukorica és posványosság nagyon előmozdítja azt.”¹⁴⁹

A sertéseket részben a Dráván túl, Szlavóniában vásárolták. Onnan áthajtva azokon az erdei legelőkön hizlalták őket, amelyeket az uradalmaktól vettek bérbe. A falvak népének nagy kincse volt a rideg konda. Vigyáztak is rá. „Lappangó zsványok miatt mi közönységesen a leginkább sörtvéseinkre nézvest nagy veszedelemben forgunk — írták a sumonyiak 1829-ben — oly annyira, hogy majd mindég, de legkivált makkoltatás ideiben a pásztorainkon kívül önmagunknak is fegyveres kézzel őriznünk kölletik, mely miatt a gonosz, istentelen, útonálló gyilkosok az őket szüntelen való üldözésekért bennünket fejenként, s egész községünket minden kigondolható veszedelmekkel fenyegetnek.”¹⁵⁰

E ridegen nevelt sertések, „felvásároltatván ezerenként a sopronyi, Vas és Győr vármegyei kereskedők által”, segítették a táj népének megélhetését.¹⁵¹

A gulyások a legelőterületen az állatok védelmére tüskekerítéseket, szárnyékokat és cserényeket, a hó és eső ellen pedig állásokat és gulyaaklokot készítettek.¹⁵² A fát és a tövist hozzájuk a falvak népének az uradalmaktól kellett venni.¹⁵³

A csikósok a csikóménésekkel, a kondások a disznócsürhékkel hasonló módon szintén kint teleltek.¹⁵⁴

A Drávától távolabb, az irtások következtében, a szántók területe növekedett, az állattartásra szolgáló terület pedig ezáltal csökkent. A szántóföldek megműveléséhez használt kezesjóságok, valamint a téli takarmányuk elhelyezésére e tájban is kialakultak a második beltelkek. Akol, ól és állás volt a nevük. Főleg dülőnevek őrzik emléküket.¹⁵⁵ A jobbágyok körülöttük legeltették kezes jóságait. Téltre pedig ide került be a szilaj jóság egy része is, ami azt jelentette, hogy a szilajtartás néhol félridegtartássá alakult át. Bár ezek a második beltelkek az állattartás miatt keletkeztek, a szemtermelés erősödésével az állások építményeiben halmozták fel a nyomtatásra váró gabonát is. Cúnban, Okorágon és Szabadszentkirályon már pajta és csűr is állott rajtuk.¹⁵⁶

¹⁴⁸ *Hoffmannsegg* i. m. 54. p.

¹⁴⁹ *Haas* i. m. 54. p.

¹⁵⁰ PÁL—Pecsétlenyomatok gyűjt. — Sumony község kérvénye a megyéhez. 1829. VI. 21.

¹⁵¹ *Strázsay* : Baranya vármegyének topographiai leírása. Tudományos Gyűjtemény. 1823. 3. köt. 54. p.

¹⁵² *Kiss Géza* : Ormánysági szótár. Szerk. Keresztes Kálmán. Bp. 1952. Akadémiai Kiadó.

¹⁵³ PÁL—Pecsétlenyomatok gyűjt. — Baranyahidvég és Besence legelőbérleti szerződése a Vajszlói uradalommal. 1839.

¹⁵⁴ *Kiss* i. m.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ *Hoffmann* i. m. 364, 365, 367. p.

A rideg állattartás volt a legmeszebb attól, hogy a mezei gazdálkodásnak alárendelődjék. Ennek nemcsak a természet állott útjában, hanem a földes-
úri hatalom is.

Akik a Dráva síkságának gazdasági viszonyait ismerték, azok tudták, hogy a jobbágyoknak itt kevés föld van a kezén: a népet erre „... örökös munkásságban tartja kevés földje, mely egy egyed birtokában ritkán megy többre egy negyed sessionál”.¹⁵⁷

A táj, de különösen a Dráva völgyének népe telkiállományának földjeiből megélni nehezen tudott. Szőlőket a Nyugati-Mecsek déli lejtőjét kivéve erre ültetni, bortermelést folytatni nem lehetett. A piactól távol napszám és fuvar alig akadt. „Minden egyéb jövedelemből ki lévén rekesztve — állapította meg a bólyi és sellyei uradalom jószágigazgatója is —, egyedül csak a marhatartásból szerzik meg táplálásbeli és adói költségeiket.”¹⁵⁸ Így maradt meg szükséghozta kényszerűségből az állattenyésztés túlsúlya, a rideg állattartás ebben a tájban.

„Hogy az állattenyésztés előhaladjon, lényeges javítás kell a rétek és a takarmány művelésének — hangoztatta 1845-ben Hölbling Miksa —, mit a szükség csakhamar előállítand, ha mint valószínűleg várhatni, az uradalmak a legelőt mindenütt elfogják különözni.”¹⁵⁹ Az volt a kérdés, hogy a közlegelők elvesztésével, szántóföldi takarmányra utalva, mint tudják e táj jobbágyai állattartásukat fenntartani. Hiszen a szántóterület nemhogy takarmányt, de még kenyérnekvalót is keveset adott.

A baranyai uradalmak és a jobbágyok gazdálkodása eljárásokban és munkaeszközökben a XIX. század elejéig nem tért el, nem különbözött egymástól.

Körülbelül a XIX. század harmadik évtizedére jutottak a megye domíniumai abba a helyzetbe, hogy a piacba bekapcsolódva, nagyobb arányú árutermelésbe foghattak. Ennek az árutermelésnek az érdekében a földesurak változtatni kezdtek termelésük eddigi eljárásain és eszközein. Először erdőgazdálkodásukat módosították, hogy fát adhassanak el a piacon. Aztán belekapcsolódva a gyapjúkonjunktúrában nekiláttak a juhtenyésztés fejlesztésének. A juhtenyésztés nyomán arra kényszerültek, hogy a mezőgazdálkodás addigi eredményeit átvéve, megváltoztassák szántóföldi gazdálkodásukat.

A XVIII. században Nyugat-Európában a mezőgazdaság átalakult. Kezdődött ez az átalakulás azzal, hogy az állattenyésztés alapja az istállózás lett. A megjavított állattenyésztés szükségletei megindították az eddig csak kertben termelt takarmánynövényeket a szántóföldek felé. A fokozott trágyatermelés viszont átalakítólag hatott a szántóföldi gazdálkodásra, a földművelés és az állattenyésztés szervesen összekapcsolódott egymással, létrejött a javított nyomásos gazdálkodás és a legelő-, majd a gabonaváltógazdaság.

A kerti veteményekkel az eddig csak kertekben alkalmazott termelési eljárásokat (a sorbavetés, gyomirtás) és a kerti művelési eszközöket is át-

¹⁵⁷ *Munkácsy Dániel* : Bököz. Regélő 1842. 62. sz.

¹⁵⁸ *Strázsay* : Baranya vármegyének topográfiai leírása. Tudományos Gyűjtemény. 1823. 3. köt. 54. p.

¹⁵⁹ *Hölbling* i. m. 109. p.

vitték a szántóföldre. Ezzel a mezőgazdaság nemcsak rendszerében, de technikai eszközeiben egészen újjá vált.¹⁶⁰

A természet folyamataiba való beavatkozás gondolatát valló új mezei gazdaságnak az eljárásaiból és eszközeiből a piacba bekapcsolódó baranyai uradalmak a XIX. század harmincas éveitől, belső helyzetüknek megfelelően, többet vagy kevesebbet átvettek. Albrecht tescheni herceg magyaróvári uradalma után modernizáltatta Baranyában fekvő bellyei domíniumának gazdálkodását. Ennek a domíniumnak, aztán a pécsváradi, valamint a bólyi uradalomnak a *példája* ott állt falvaik népe előtt. A bólyi uradalom a XIX. század elején például még nagyon extenzíven gazdálkodott, mert főleg gyapjút termelt. De még a gyapjútermelés miatt is javítani kényszerült az uradalom szántóföldi gazdálkodásán. A juhok téli teleltetése érdekében ugyanis kénytelen volt takarmányrépát termelni, ami az ugarnak a művelésbe bevonására és a javított háromnyomásos gazdálkodás kialakítására vezetett.¹⁶¹

A jobbágyok mezei gazdálkodásának fejlődését a feudalizmus idején — ahogyan az eddigiekből láttuk — a következők mozdították elő: a feudalizmus béklyójának lazulása és az erősödő belső piac serkentő hatása. Egyfelől tehát könnyebbednie kellett a robotnak, hogy a jobbágyok „idejüknek urává lehessenek”, másfelől enyhülni kellett a feudális kizsákmányolásnak, amelyet a szabadföldeken, a bérföldeken, a szerződéses falvakban élveztek is, amelynek következtében „fáradságuk gyümölcséből” nekik több maradt. Ilyen esetben lazítani tudtak a gazdálkodásukat bénító nyomás-kényszeren is. Kellott harmadszor gazdaságuk fejlődéséhez ösztökélő példa, amelyet az uradalmak vagy a mezővárosok nyújtottak nekik.

Ezeket a feltételeket a megye keleti részében, annak a Dunához közelebb eső felén több helyütt, elsősorban a pécsváradi uradalomban a jobbágyok elérték. *Ezért Baranyának ebben a felében tűntek fel a jobbágyok mezei gazdálkodásában a megjobbított gazdálkodás első jelei. Ezzel szemben a megye nyugati részén a piac hatása kevésbé volt érezhető, a feudalizmus semmit nem engedett, példát az uradalmak nem nyújtottak, s ezért itt a régi jobbágygazdálkodás élt változatlanul tovább, amelynek fő ága az állattartás volt.* A falurendezéseket ezért erre későn indultak meg. (Lásd Dinnyeberki térképeit 156—157. p.)

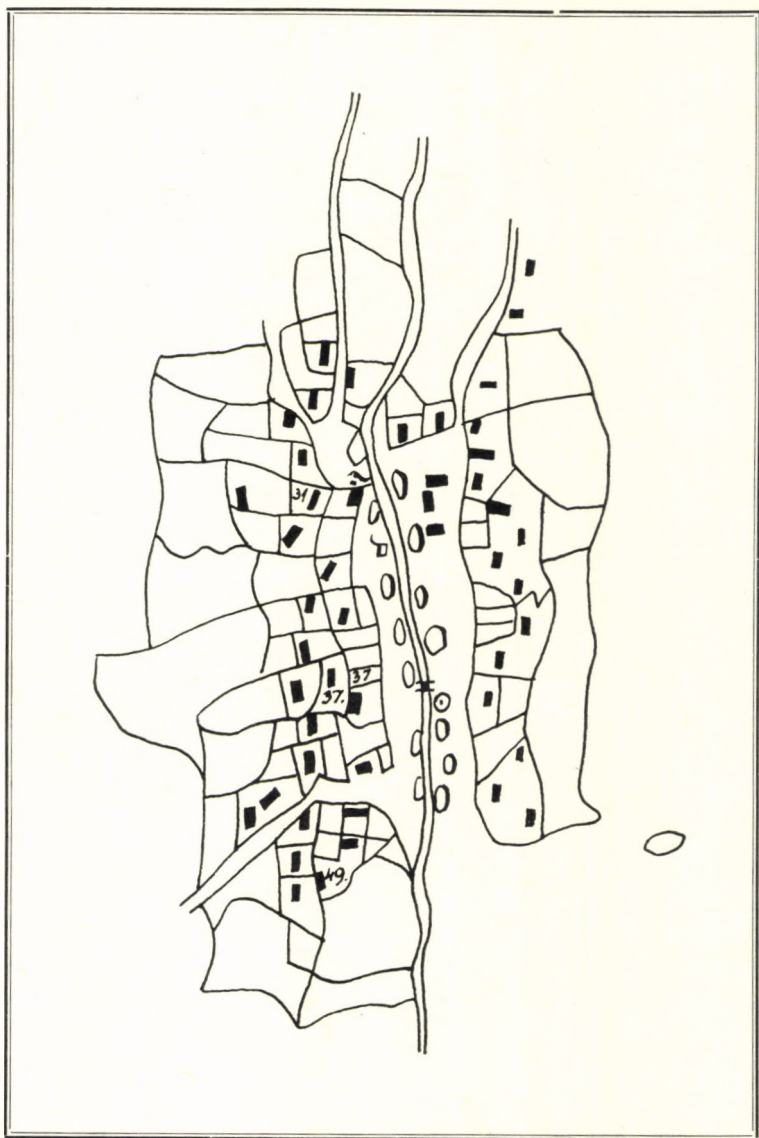
A jobbágyok szőlőművelésének fejlődése

A természet Baranyában lehetővé tette, hogy a jobbágyok szőlőművelést is folytathassanak. *Szőlőművelési eljárásaiknak éppen úgy a feudalizmus ellenében kellett fejlődniük, mint mezei gazdálkodásuknak.*

Erőfeszítéseik és kitartó munkájuk nyomán a XIX. század elején kiterjedt szőlőket találunk a megyében. Szőlők sorakoztak a Nyugati-Mecsek délre tekintő lejtőin: Pécs, Patacs, Cserkút, Kővágószőlős, Kővágótöttös

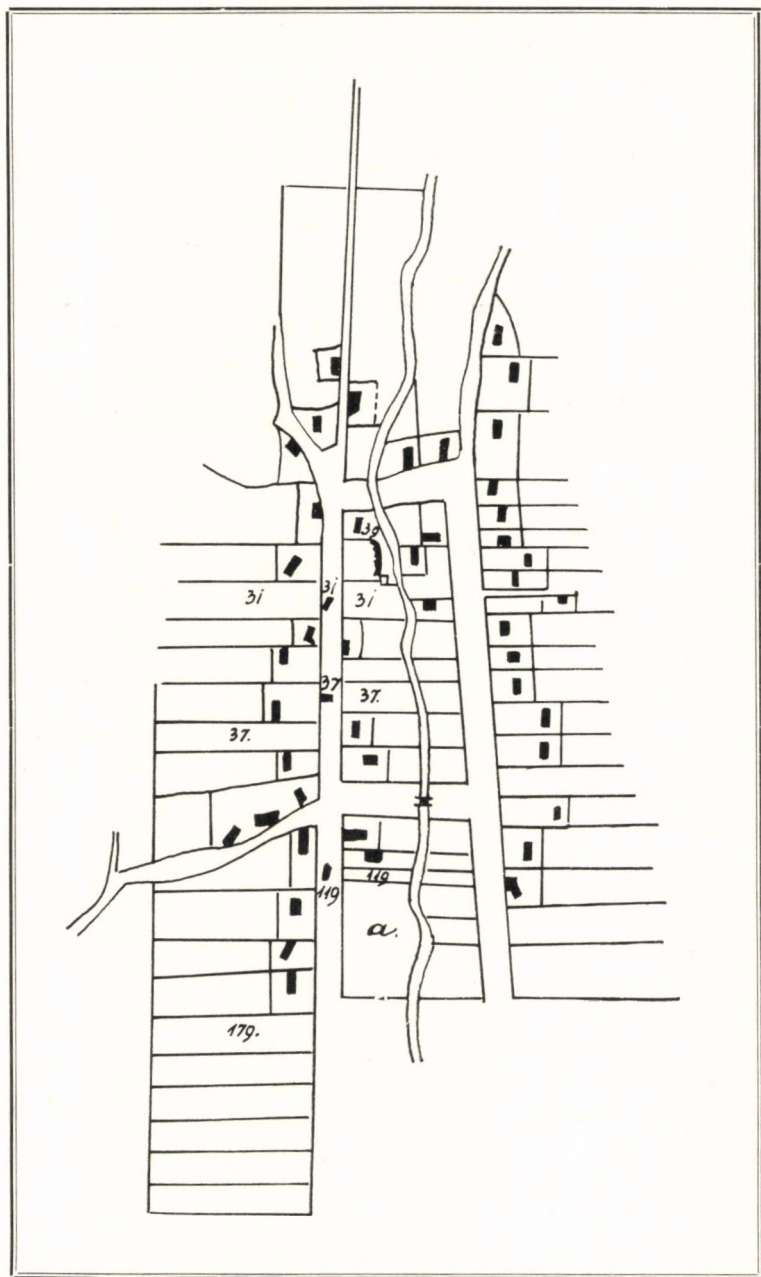
¹⁶⁰ Bloch i. m. 219. p.; Ch. Singer—E. J. Holmyard : A history of technology. Vol. 3. Oxford, 1957. 13—14. p.; L. B. Mowatt : England in the eighteenth century. London, 1938. 138. p.

¹⁶¹ Strázsay János : Über die Pflege und Fütterung der Schafe. [PEK — Kézirat.]

Dinnyeberki a falurendezés előtt
Az ősi jobbágygazdálkodást folytató falu képe

Dinnyeberki a falurendezés után
A megjobbított gazdálkodás felé tartó falu képe

határában. (Ezeknek a falvaknak a szőlőterületeiből alakult ki később a Mecseki-borvidék.) A szőlőterület innen délfelé kevésbé gyarapodhatott, mert a szentlőrinci síkság nedves talaja a terjeszkedésnek útját állta. *A megyének ez a délnyugati része volt a szőlőművelésre a legkevésbé alkalmas.*

Baranya északi felén, a Hegyháton is próbálkoztak a jobbágyok szőlőtelepítéssel, de itt is kevés eredménnyel.

Annál jobban virágzott a szőlőművelés a harmadik tájban, a megye keleti felében : a Keleti-Mecsek déli fekvésű lejtőin, a közép-baranyai dombokon, aztán a Villányi- és a Baranyabáni-hegyvonulaton. (A Villányi-hegység községeinek szőlőterületéből jött létre a Villány–Siklói-borvidék.)

Erre annyi volt a szőlő, hogy a baranyai jobbágyok fő hasznohozó gazdálkodási ágának a XIX. század fordulóján a szőlőművelést tartották. „... Ha megyénk igen csekély részét, a Dráva mentét kivesszük, azt találandjuk — állapította meg Jankó János 1846-ban —, hogy szőlőültetvényink megyénknek közel tíz—tizenketted részét elfoglalják, s ily tágos földterületen mely iszonyú mennyiségű bor teremhet, csak az láthatja be, ki tapasztalásból egyszersmind azt is tudja, hogy hazánknak egy megyéjében sem olyan bőtermő a tőke, mint Baranyában.”¹⁶²

A XIX. század derekán a baranyai szőlők összterülete Fényes Elek szerint 46 700 katasztrális holdra rúgott. Ez a szám azonban túlzott becslésből származhatott, mert az 1853. évi kataszteri felvétel a baranyai szőlők területét 33 886 holdban állapította meg.¹⁶³

A feudalizmus korát a gyűjtés, a keresés jellemezte, ami megfigyelhető a *szőlőfajták* terén is. A parasztok szőleikben a fajták egész seregét honosították meg, igen sokkal megpróbálkoztak.¹⁶⁴

A XVIII. században Baranyában is sokfajta szőlő volt elterjedve. Jó és rossz egyaránt. Amikor az első magyar szőlőiskola Budán a XIX. század elején megkezdte működését, több olyan fajtát szerzett be a megyéből, amelyet akkor már csak itt ismertek.¹⁶⁵

Annak kiderítésére, hogy melyek lehettek a megyében a legjobban elterjedt szőlőfajták, van némi támpontunk. Amikor Bél Mátyás Notitiáját írva Baranya megye feldolgozására készült, adatgyűjtésre ide küldte munkatársát, Matolay Jánost. Azt a Matolayt, aki értett a szőlőműveléshez, hiszen

¹⁶² *Jankó János* : A szőlőművelés állapota Baranyában. (A magyar orvosok és természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Szerk. Hölbling Miksa. Pécs, 1846. Lyceum ny. 345. p.)

¹⁶³ Baranya megye bortermelelési viszonyainak rövid leírása. Pécs, 1885. Taizs ny. 4. p.

¹⁶⁴ A francia parasztok szőlőiben a XVIII. században ugyanilyen volt a helyzet. Vö. *Maurice Tudez* : Le développement de la vigne dans le région de Montpellier du XVIIIe siècle à nos jours. Montpellier, 1934. 194—95. p.: „On avait l'habitude de mélanger les cépages dans une même plantation il est peu de vignes qui soient d'une seule sorte de plants . . . on ne peut presque s'empêcher d'entremeler les espèces, on veut avoir un peu de tout; des raisins à manger, des raisins à conserver, des raisins à confire, du vin rouge et blanc. . .” — A francia bortermelelésre vonatkozólag vö. még *Jacques Vanière* : *Prædium rusticum* című műve, amelyet Nagyszombatban, 1772-ben adtak ki, s amelyet Baróti Szabó Dávid: *Paraszt majorság* címen 1779—80-ban lefordított, majd 1794-ben átdolgozva újra megjelentetett.

¹⁶⁵ *Hölbling* i. m. 107. p. felsorolja a Pécs környékén előforduló, ismertebb szőlőfajtákat.

a soproni szőlőtermelést Bél Prodrromusában ő írta le. Matolay az 1730-as évek elején fordult meg a megyében. Ekkor úgy látta, hogy Baranyában a következő fajták a legelterjedtebbek: a bajnal (bajnár, góhér), a lisztes fehér, a hárslevelű, a tótfekete (rácfekete?), a kadarka, az ökörszemű, a törökszőlő és a muskotály.¹⁶⁶ Száz év múlva Jankó János, a már említett baranyai szőlőszakértő az itteni ősi szőlőfajták közé sorolta még a sárfehéret, a bárány- vagy rókafarkút, a mohácsit, a cigányszőlőt és a fügért, mivel a megyében minden szőlőhegyen találkozott velük.¹⁶⁷

A természethez való alkalmazkodás már a XVIII. században felismertette a baranyai termelőkkel, hogy szőlőskertjeik talajának leginkább milyen fajták felelnek meg.

A Hegyháton, a Mecsek déli lejtőjén és a közép-baranyai dombvidéken a fehér, a Villányi-hegyvonulaton pedig a vörös bort adó fajták váltak uralkodókká. Diszlettek azért erre fehér bort adó fajták is. „A Mecsek és a turony—villányi hegyek közötti kiterjedt vonalban — jegyezte fel Jankó János 1845-ben — majdnem egyedül a szintoly szép, mint jó fügér tenyésztetik, s itten bámulatig bőtermő, bort jót, szeszest és zamatost ad; és ugyanez a mecsekháti és pécsi szőlőhegyekben kiirtatik, mert többnyire meddón hever.”¹⁶⁸

Ürög, Pécs, Szilvás, Szilágy, Hidor (ma Olasz), Versend és Berkesd már akkor fehér boráról volt híres. E helyek szőlői a Mecsek déli lejtőit és a közép-baranyai dombokat díszítették. Kitűnő vörösbort termő helyként ismerték: Villány, Nagyharsány, Siklós, Rácpetre (ma Újpetre), Palkonya, Bár, Bodolya, Sepse és Kő szőlőskertjeit, amelyek viszont a Villányi-, illetve a Baranyabáni-hegyeken sorakoztak.¹⁶⁹

A szőlőművelés Baranyában szintén csak a XIX. század elején indult meg az átalakulás útján. Éppen ezért baranyai szőlőskertekben az 1840-es években még „... a rossz fajok sokkal számosabban találtattak . . . , mintsem a jók”.¹⁷⁰

A XIX. század elején Schams Ferenc, péterváradi gyógyszerész, a budai szőlőiskola későbbi megalapítója nagy feladatra vállalkozott. Hogy Magyarország szőlészeti és borászati viszonyaival alaposan megismerkedjék, beutazta hazánk akkori neves bortermelő helyeit. Tapasztalatait kétkötetes munkájában tette közzé, amely 1832–33-ban jelent meg.¹⁷¹ *Schams könyvéből kiderül, hogy a Dunántúl a szőlőművelés módját tekintve a feudalizmus végén két tájra oszlott.*

Az első tájhoz tartoztak a Balatontól északra, illetve nyugatra elterülő híres bortermelő helyeknek, Sopronnak, Rusztnak, a Somlónak, a Balaton északi partjának, továbbá a neszmélyi és budai hegyvidéknek a szőlői.

¹⁶⁶ *Bél M.* : Descriptio Comitatus Baranyensis. [PEK—Kézirat.]

¹⁶⁷ *Jankó i. m.* 345. p.

¹⁶⁸ *Uo.*

¹⁶⁹ *Strázsay* : Baranya vármegyének topográfiai leírása. Tudományos Gyűjtemény. 1823. 3. köt. 50–51. p.

¹⁷⁰ *Jankó i. m.* 346. p.

¹⁷¹ A már többször idézett Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange oder vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge des ungarischen Reichs in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht I–II. Bd. Pest, 1832–33. Wigand.

A felsorolt helyeken a szőlőművelés technikája fejlettebb volt, mint a Dunántúlnak a Balatontól délre, illetve keletre eső részén. A somlói és a budai szőlőkben például a tőkét már sorba is ültették. Az utóbbi helyen és a Balaton mellékén kezdtek takarni, amivel nemcsak a fagytól védtek meg a szőlőt, hanem megfogták a téli nedvességet is. A soproni, a ruszti, a somlói szőlőkben, a Balaton mellékén és Budán már oltással is nemesítettek. A termelés technikájában élen járó Ruszton és Sopronban a fejműveléses tőkét hosszúcsapos, szálvesszős metszéssel metszették. Badacsonyan és a Somlón a fejművelés mellett szintén alkalmaztak már egy fejlettebb művelési módot: a bakművelést. A felsorolt bortermelő vidékeken, még a köztük leglassabban fejlődő neszmélyin is, karóztak. Budán már nem is háromszor, hanem négyszer kapáltak. A szőlő zöldmunkái közül az irtást, a csonkolást rendszeresen elvégezték és aztán kötözték.¹⁷²

A Dunántúl északi és nyugati felének szőlőművelése annyira eltért a Dunántúl keleti és déli felének szőlőművelésétől, hogy az már Schamsnak feltűnt. „Egy budai vagy az ország valamely déli vidékére való szőlőtermelő — jegyzi meg a ruszti szőlőművelés technikájának leírása közben —, itt egyáltalán nem volna használható.”¹⁷³

A haladottabb művelési módot alkalmazó helyek mint elszórt szigetek emelkedtek ki a Nyugat- és Észak-Dunántúl bortermelő vidékeiből. Az itteni fejlettebb szőlőművelési technika nem volt általánosan elterjedt. A Dunántúl nyugati és északi részén a szőlőművelés mégis egy lépéssel előbbre járt, mint Kelet-Dunántúlon.

E fejlettebb művelési mód, különösen az itt alkalmazott hosszúcsapos metszés tetemes költséget és sok munkát kívánt. Ezért Entz Ferenc még 1870-ben is hangsúlyozta: „... a hosszú metszés nagybani gyakorlatát csak akkor mernők ajánlani szőlősgazdáinknak, ... ha ... a magyar boroknak egyszer oly áruk lesz, mely mellett a termesztő a hosszúműveléssel járó megsaporodott munka és költség terhét szívesen fogja elviselhetni.”¹⁷⁴ A fejlettebb Nyugat-Dunántúl — úgy látszik — el tudta viselni.

A Balatontól keletre Schams Tolna és Baranya megyék szőlőművelését írta le.¹⁷⁵ E megyékben, Fejér megye keleti részét is hozzávéve, a szőlőművelés egyforma volt. Fejér és Tolna megyékben ugyan a szőlőket télire már betakarták, Baranyában meg még nem. De az oltással való nemesítést e három megyében — Szekszárd és Pécs kivételével — még nem gyakorolták, hanem a régi szőlőműveléshez ragaszkodva mindenütt döntöttek és bújtotak.¹⁷⁶ Ugyanígy a tőkét mindenféle fejműveléssel formálták és rövidcsapos metszéssel művelték. Karókat még csak imitt-amott használ-

¹⁷² Schams i. m. II. Bd. 246. p.; Csepregi Pál : A szőlő metszése. Bp. 1955. 40, 70, 147. p.; Schams adatait kiegészíti a Balaton mellékére vonatkozólag Jankó János : A balatonmelléki lakosság néprajza. Bp. 1902. 268. p. (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. 3. köt. II. rész.); továbbá Csepregi i. m. 150. p.

¹⁷³ Schams i. m. II. Bd. 247. p.: „... ein Winzer von Ofen, oder aus den anderen südlichen Gegenden des Landes würde hier durchaus nicht zu brauchen sein.”

¹⁷⁴ Entz Ferenc : Népszerű káté a szőlőművelés és borkezelés okszerű módjairól. 2. kiad. Pest, 1870. 22. p.

¹⁷⁵ Letenyey Lajos : Szőlészeti tájrajz. Fehérmegye válvölgyi tabajdi szőlőművelési ismertetése. Pest, 1839.

¹⁷⁶ Letenyey i. m.

tak. A kapálást erre helytelenül végezték. A domboldalakon nem keresztbe haladtak, mint Budán, hanem lefelé. A hegyoldalokról lassan lehúzogatták a földet, s ezzel az eróziót, a termőtalaj pusztulását segítették elő.¹⁷⁷

Ha Entz nyomán a Nyugat- és Észak-Dunántúl szőlőműveléséről megállapítottuk, hogy az, különösen a hosszúcsapos művelés miatt, sok munkával és költséggel járt, akkor *Kelet- és Dél-Dunántúl fejműveléses, rövidcsapos metszést gyakorló, oltást, karózást nem folytató szőlőműveléséről viszont azt kell kimondanunk, hogy az a jobbágyoktól kevés munkát és még kevesebb költséget kívánt.*

A Nyugat-Dunántúl borkészítés terén is előtte járt Kelet-Dunántúlnak. Ruszton, Sopron környékén, a Somlón és a Balaton északi partján a szőlősgazdák megvárták, míg a különféle fajták beértek, és külön szüretelték őket. Már Szekszárdon is zártan erjesztették a vörös bort. A présházak és pincék pedig úgy épültek, hogy bennük a hőmérséklet nem ingadozott, és így azok a jó borkezelést lehetővé tették.

Kelet-Dunántúlon nem ez volt a helyzet. A jobbágyok a XVIII. és XIX. század fordulóján ott még naturalisztikus, saját szükségletüket kielégítő szőlőművelést, illetve bortermelést folytattak. Gazdaságuk a saját életüket élő, a külvilággal alig érintkező gazdaságok világa volt. A gyenge belső piac és a tájpiac legfeljebb mennyiségi termelésre ösztönözte őket, mert az olcsó borárak mellett csak így találták meg számításukat. Ezért tartottak ki az ősi szőlőművelés mellett. Ennek elmaradott volta az idegen szemében nagyon feltűnő volt. „A szőlők, mint a bennlakók is megvallják — állapította meg az 1793–94-ben Baranyát bebarangoló szász természettudós Hoffmannsegg — hanyagul vannak művelve, és nem hoznak sem oly bő, sem oly jó minőségű termést, mint különben hozhatnának.”¹⁷⁸ Mivel újabb meg újabb tapasztalatok egyre erősítették megfigyelését, véleményét még élesebb szavakban is kifejezésre juttatta: „A szőlők itt sokkal rosszabban vannak művelve, mint a budaiaiak, a közönséges bor pedig alig iható.”¹⁷⁹

Maguk a termelők se áltatták magukat, és tisztában voltak a ténnyel. „Ha a szőlőművelés és bortermesztés Baranyában is oly tökéletességre mehetne — ismételte meg negyed század múlva, 1822-ben szinte szóról szóra Hoffmannsegg szavait Bayer Márton, Pécs városának tanácsnoka —, milyenre azt nem mondom Franciaországban vagy a Rhénus [Rajna] mellett, hanem csak Sopronban, Ruszton, Szentgyörgyött [Pozsony m.] és Budán lépettnek tapasztaljuk, micsodás borokat várhatnánk e hegyekből még akkor.”¹⁸⁰

Amíg a parasztokat a körülmények nem ösztökélték, gazdálkodásukon nem változtattak. Mutatja ezt az a tény, hogy még délebbre, a Balkánon csak a legegyszerűbb metszést, a rövidcsapos metszést ismerték, és a tőkét különben alig ápolták. A borkészítéshez prést nem is használtak. Csak egyetlen fajta bort állítottak elő, és azt sem pincében kezelték. Nem annyira jó, mint

¹⁷⁷ *Schams* i. m. II. Bd. 125. p.

¹⁷⁸ *Hoffmannsegg* i. m. 53. p.

¹⁷⁹ Uo. 19–20. p.

¹⁸⁰ *Bayer* i. m. Tudományos Gyűjtemény. 1822. 12. köt. 17. p.

inkább sok bort óhajtottak, hiszen azt úgyis maguk fogyasztották el.¹⁸¹

A bortermelő jobbágyok ennek következtében míg árutermelőkké nem váltak, legfeljebb a szőlőterület növelésével gondoltak. Ugyanakkor a szőlőkezelést pedig igyekeztek a legkisebb munkával elvégezni.¹⁸² Míg a gazdasági és a társadalmi viszonyok meg nem változtak, addig a jobbágyok kitarítottak a próbát kiállott termelési eljárások mellett, megmaradtak a régi szőlőművelésnél.

Az első tényező, amely közreműködött a régi szőlőművelés és bortermelés átforgalmazásában, az új kialakításában, a piac volt.

A baranyai borok a török uralom előtt, sőt még a török alatt is messze vidékre eljutottak. A pesti, a szegedi és debreceni borpiacon jó hírnévnek örvendettek.¹⁸³ A félhold uralma és főleg a kiűzésével járó háborúk e virágzó termelést visszavetették. A török kiszorítása után az itteni szőlőgazdák csupán önellátásra tudtak termelni. Csak a XVIII. század végén jutottak el odáig, hogy borukból piacra is tudtak vinni. *E piac az uradalmak határáig terjedt.* Ezen a piacon a földesurak uralkodtak, akik monopolisztikus helyzetben voltak. A Mária Terézia-féle urbárium értelmében ugyanis a földbirtokosokat illette az a kisebb királyi haszonvételek körébe tartozó jog, hogy birtokukon bort árulhattak. Azokon a helyeken, amelyeknek határában szőlőhegy volt, a jobbágyok szent Mihály napjától (szept. 29.) szent György napjáig (ápr. 24.), ahol ilyen nem bírtak, ott szent Mihály napjától karácsonyig (dec. 25.) árulhatták a maguk borát. Ilyenkor a földesúri borkimérés szünetelt. Ha azonban a földesúr kocsmát állított, akkor egész éven át árulhatta borát. A jobbágyoknak a boreladásban nagy nehézséget támasztott a földesúri bor, de még annál is nagyobbat a földesúri hatalom.

A dézsmából és majorságukból borral rendelkező uradalmak rendszerint megtiltották, hogy jobbágyaik a domíniumon kívülről hozzanak be maguknak bort. De nemcsak azt akadályozták a földesurak, hogy a jobbágyok bort hozzanak be uradalmuk területére, hanem gyakran azt is, hogy onnan *kivigyenek*. Elővételi jogukkal élve összevásárolták jobbágyaik borát, s amikor előnyösnek látszott, a maguk hasznára adták azt el.

Ilyen körülmények között a baranyai jobbágyok számára uradalmaikban az eladási lehetőség nagyon sovány volt. Némileg javukra változott a helyzet, amikor 1796-ban II. József az urbáriumtól eltérve megengedte, hogy a jobbágy saját termésű borát egész éven át árulhatja.¹⁸⁴

Az uradalmon kívül, a mezővárosok piacán, a helyi piacon is sok nehézséggel küzdöttek a jobbágyok. A szabad királyi városi rangra emelt Pécs és a többi 9 baranyai mezőváros (Szabadszentkirály, Siklós, Ráckozár [ma Egyházaskozár], Mágocs, Dunaszekcső, Pécsvárad, Mohács, Bóly, Dárda)

¹⁸¹ *J. Csaplovics* : Slavonien und Croatien. I. Theil. Pest, 1819. Hartleben. 149–150. p.

¹⁸² *Sigmund Teleki* : Weinbau und Weinwirtschaft in Ungarn. Berlin–Wien–Zürich, 1937. 22. p.

¹⁸³ *Szabó Pál Zoltán–Ruzsás Lajos* : A török Pécs. Pécs, 1958. 42. p.

¹⁸⁴ *Fekhart Ferenc* : A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp. 1958. 71. p. — Ezt az engedményt a földesúri reakció II. Lipóttal 1791-ben visszavonatta, uo. 211–215. p.

lakossága úgy elárasztotta borával saját piacát, hogy a jobbágyok faluról behozott bora nehezen kelt itt el.¹⁸⁵

Némileg javított a helyzeten a bontakozó *tájpia*c. Somogy és Tolna megyék maguk is bortermelők voltak. Az árutermelő és a vevő közt még a tájpiacra is személyes volt a kapcsolat. Csak nem a hetipiacra, hanem az annál nagyobb méretű országos vásárokon találkoztak. A borvétel azonban gyakran nem is vásárokon történt. Somogy és Tolna megyék nem szorultak borra. Bács és Verőce megyékben azonban kelendők voltak a villányi borok. Szlavóniából Slatináról és Terpináról gyakran jöttek kocsmárosok és kereskedők Siklósra bort venni. A siklósi bortermelők pedig 9–10 akó bort szekérre téve lejártak eladni Eszéken túl Mikanovcára, Ivankovóra, sőt Bosna—Samacra is. A tájpiac adott lendületet a baranyai jobbágyok bortermelésének.¹⁸⁶

A döntő segítséget az jelentette volna, ha a baranyai bortermelők az *országos piaca*ra és ezen keresztül a *külföldre irányuló borkivitel*be tudtak volna bekapcsolódni. Ehhez a szállítás legalkalmasabb eszköze, a vízi út adva volt. Hiszen a Duna és a Dráva szegélyezték a megyét. A külfölddel határos nyugati országrészek termékei ismerték már ezt az utat.¹⁸⁷

A XVIII. század derekától a bécsi udvar rendkívül megnehezítette Magyarországról a kivitelt. A magyar borok Ausztriába csak súlyos vámokkal terhelten juthattak be. Ausztrián kívüli piacokra pedig csak akkor engedték tovább, ha az exportőr a jó magyar borokkal együtt előírt mennyiségű, silány osztrák bor kiszállítására is vállalkozott.

A bécsi udvar gyarmati kizsákmányolásunkra törekvő kereskedelempolitikáján túl a magyarországi boroknak még egy további nagy nehézséggel kellett megküzdeniük. A külföldi borfogyasztók *ízlése* megváltozott. Az édes, nehéz aszúborok helyett a könnyű, fehér asztali borokat kezdte kedvelni. Ez a változás az aszúborokat termelő magyarországi borvidékekre súlyos csapást jelentett.

A nyugat-dunántúli bortermelő vidékek nem tudtak rögtön elegendő mértékben könnyű borokat szállítani. Ez a körülmény a magyarországi borpiac kiszélesedésére vezetett.

¹⁸⁵ Pécs városa például megtiltotta, hogy idegen bort hozzanak be területére; ezzel az intézkedéssel saját polgárainak igyekezett az eladást megkönnyíteni. PÁL — Pécs város jegyzőkönyve 1780—463; Uo. 1781. XI. 30—83.

¹⁸⁶ PÁL—Protocollum sessionum oppidi Siklós ab anno 1823—1840. 57. sz. 184. p.; 5. sz. 233. p.; 123. sz. 9. p.

¹⁸⁷ Anton Joseph Zorn de Bulach : L'ambassade du prince Louis Rohan à la cour Vienne 1771—74. Noté écrites par un gentilhomme, officier supérieur attaché au prince Louis Rohan. Strassbourg, 1901. Impr. Alsacienne. 162—163. p.: „L'agriculture est en assez bon état et s'améliore tous les jours, surtout dans les parties qui avoisinent l'Autriche elles fournissent aux provinces voisines un débouché considérable. Les Comités éloignés ayant moins de débit, travaillent avec moins de zèle. Les différentes productions sont les grains de toutes sortes, les vins, les fourages, du bétail, des chevaux, les bois sont rares. Les grains beaucoup plus abondants que ne le demande le nombre des habitants, aussi en exporte on la majeure partie; mais il n'y a que les provinces contigues à l'Autriche, qui jouissent constamment de cet avantage, l'éloignement des autres fait monter les frais de transport à un trop haut prix pour qu'on pousse les terres avec bénéfice.”

Amikor rosszul ütött ki a már ismert nyugat- és észak-dunántúli bortermő vidékeken a szüret, vagy a katonaság, illetve a háborúk váratlan keresletet támasztottak, akkor a kereskedők új bortermelő vidékek után kezdtek kutatni, hogy a megnőtt keresletet kielégíthessék. Így vonták be a Duna segítségével a Kelet-Dunántúlt a piacba. Először Tolna, utána Baranya megyét.

A baranyai bor rendszerint Mohácsról a Duna hátán indult útnak az augsburgi, prágai és gráci borkereskedőkhöz, „kiknek a pécsi kalmárok azt kézre küldték”.¹⁸⁸

A megye bortermelését a XIX. század harmadik és negyedik évtizedében 500—800 ezer akóra becsülték. Ebből a piac 50 ezer akót szívott fel. A kereskedelemnek eleinte a megyében csak a Dunához közel fekvő helyek könnyen elérhető borai kellettek.¹⁸⁹

A piac hatására elsősorban a *szőlőterület* nőtt. A szőlő kezdett a kedvező fekvésű helyekről a kedvezőtlenebb fekvésűekre, nem ritkán a hegyekről a síkra is ráterjedni, ahol művelésük könnyebb és így olcsóbb is volt.¹⁹⁰

De a piac nemcsak a szőlők területének növelésében játszott közre. Kezdek kieserélni a szőlőkben a *fajták* is. A piac a könnyű és olcsó bort adó szőlőfajtákat terjesztette. „A nemes szőlőfajok kipusztítatnak s helyettük inkább többetermő fajok műveltetnek — kesergett Soldan bólyi pincemester. — Itt tűnik ki, mily örömet feláldozza a természet a minőséget a mennyiségnek, midőn csak ez utóbbiban véli hasznát rejleni.”¹⁹¹

Soldannak azonban nem volt teljesen igaza. *A piac a könnyű, asztali borkat szolgáltató fajták közül nemcsak a silányakat, hanem a nemeseket is terjesztette.* Ekkor tünedeznek fel a baranyai jobbágyok szőlőskertjeiben az olyan nemes fajták, mint a rajnai és az olasz rizling, az oportó, a furmint, a kékfrankos, a muskotály és a sasza.

Ugyancsak a piac hatására a jobbágyok kezdték a meglevő tőkéiket a könnyű bort adó nemes fajtákra át is *oltani*. Így lépett ugyancsak a piac hatására a tőkék megfiatalításában a döntés és bújítás helyébe az oltás.¹⁹² S mert tudták, hogy a több munkát a szőlő meghálálja, ez időtől fogva három helyett néhol négyszer is megkapálták a tőkéket. Kezdtet rendszeres munkává válni az irtás is, mert látták, hogy az eddigi „... csupa unalomból történt szőlőmetszésben és kapálásban ... kevés volt a köszönet, még kevesebb a haszon”.¹⁹³

A kedvező piaci viszonyok magukban még ritkán bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy a szőlőtermelés évszázados technikáját átalakítsák és fejlődésnek

¹⁸⁸ Bayer i. m. 16. p.

¹⁸⁹ Királyi Pál : Robot és dézsma. Pest, 1845. Beimel ny. 253. p.; Schams i. m. II. Bd. 154. p.

¹⁹⁰ Zehn Jahre in Ungarn. II. Bd. Leipzig, 1845. Fr. Hartknoch. 162. p.

¹⁹¹ Soldan János György : Tapasztalati észrevételek a baranyai szőlőművelés és borkészítés körül. (A magyar orvosok és természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik nagygyűlésének munkálatai. Kiadja Hölbling Miksa. Pécs, 1846. Lyceum ny. 366. p.)

¹⁹² Schams i. m. II. Bd. 13—14. p.: „Das Propfen der Weinstöcke ist eine Gewohnheit neuerer Zeit, die sich mit jedem Jahre mehr verallgemeint, wozu hauptsächlich der Umstand beiträgt, dass gegenwärtig weisse Weine eine verkauflichere Ware sind als rothe, und erstere stets um einen höheren Preis an den Markt gebracht werden.”

¹⁹³ Leteney i. m. 9—10. p.

indítsák. Hogy a bortermelés technikája átalakuljon, annak a piac mellett egy másik előfeltétele is volt: lazulnia kellett a feudalizmus béklyójának.

A szőlőterület növekedését a földesurak szívesen látták. Hajlottak arra, hogy jobbágyaiknak telepítésére földet adjanak, hiszen jövedelmük emelkedett ezzel.

A jobbágyokban pedig megvolt a hajlandóság, hogy szőlőt szerezzenek. A szőlő ugyanis nem tartozott a telekszervezetbe, olyan birtok volt, melynek jogi természete legközelebb állott a tulajdonhoz. A jobbágy szőlőjét zálogba vethette, eladhatta, vele szabadon végrendelkezett. Ha nem hanyagolta el, földesura nem vethette ki belőle. Ez a körülmény a jobbágyokat csalogatta is a szőlőtelepítésre.

Más volt a helyzet a szőlők művelésénél. Ha jobbágyok új tőkét telepítettek a régiéik helyébe, vagy oltással nemesítették azokat, aztán ha többet kapáltak vagy irtottak, annak csak részben látták hasznát. Akinek több munkája nyomán több termett, attól a földesurak kilenced vagy hegyvám címén többet is vettek el. A feudalizmus a művelésben a szorgalmat, a munkabeli újításokat gátolta.¹⁹⁴

A földesúri kizsákmányolással szemben a jobbágyok a szőlőművelésnél úgy igyekeztek védekezni, ahogy a lóhere és a lucerna termelésnél tették. Szőlőiket olyan földekre telepítették, ahonnan a földesúrnak kilenced nem járt. Ezt tették a bozsokiak, a versendiek, a monyoródiak, a szebényiek és a pécsváradiaik. A babarciak még beltelkeik egy részét is feláldozták és meg- rakták szőlővel.

A pécsváradai uradalom azonban nem nézte tétlenül, hogy a jobbágyok szőlőterülete nő, de neki abból semmi haszna. Az urbáriumot félretéve, kilencedet kezdett szedni a jobbágyoknak beltelken és a réptótló szabad- földeken ültetett szőlőiről is. Azzal az indokolással tette ezt, hogy ha nem így járna el, az uradalom súlyosan károsodnék. A jobbágyok ugyanis „egyedül a szabad szőlőjükben állítván csak fel a présházaiakat és pincéiket, a két- féle helyen [ti. a dézsmamentes és dézsmaköteles helyen] termelt boraikat összekeverik és ... az uradalmi dézsmát nagyobb részben... avval ki- játszák”.¹⁹⁵

A jobbágyok bele is törődtek ebbe. Miután az uradalom szemében nem volt különbség dézsmamentes és dézsmás földön telepített szőlő közt, viszont a jobbágyok a szőlőnek még így is hasznát látták, telepítettek ezután már belőle, ahol csak tehették. Szebényben 10 hold maradvány- földjüket rakták meg tőkékkel. Babarcon és Fazekasbodán a legelőből szakítottak ki neki földet. Szederkényben uradalmi engedéllyel még egy darab szántót is szőlővé változtattak.¹⁹⁶

A jobbágyok később megbánták, hogy a dézsmamentes földjeikről kilencedet engedtek szedni. 1832-ben bepanaszolták a pécsváradai uradal-

¹⁹⁴ Uo. 10. p.

¹⁹⁵ PÁL—B—Szebény úrbéri pere. 1832. VII. 30. A pécsváradai uradalom válasza a jobbágyok panaszára, hogy dézsmamentes helyről kilencedet szed.

¹⁹⁶ PÁL—B—Szebény szerződése az uradalommal. 1821. X. 5.; Uo. Babarc határa térkiszámítási könyvének summás kivonata. 1847.; Uo. Fazekasboda telekkönyve az 1861. évi felmérés alapján.; Uo. Szederkény ügyében a Helytartótanács leírata. 1834. IX. 23.

mat a Helytartótanács előtt. Az uradalom írásokkal bizonyította, hogy a jobbágyok több helyütt szerződésileg is ráálltak erre. A törvényesség lát-
szatát sem őrizte a bolyi uradalom, amely például adott a jobbágyoknak
telepítésre területet, de dézsmába nem a megyében szokásos kilencedet,
hanem a hatodrészt követelte. Látva később, hogy a telepítési kedvet ezzel
lelohasztja, más eljárásra kényszerült. Adott ki szőlőnek földet azzal az
engedménnyel is, hogy beéri nem kilenceddel, hanem a tizeddel.¹⁹⁷

A földesúri hatalom ugyanígy hátráltatta a *borkészítés fejlődését is*. A
szüretre ugyanis a földesuraktól engedélyt kellett kérni, akik azt, ha a dézs-
málás valami akadályba ütközött, halogatták. Pécsnek, míg földesúri
város volt, a Helytartótanácsától külön ki kellett harcolnia, hogy földes-
urát annak azonnali megadására kötelezzék. A szőlőművelőknek a dézsma
miatt szüreteléskor minden termésüket kivétel nélkül le kellett szedniük.
Tehát a nem egyszerre érő fajtákat is. Így annak ellenére, hogy sokféle
tőkét ültettek, különféle borokat mégsem állíthattak elő. A „bevett szokás”
az volt, hogy a dézsma felét mustból, a másik felét törkölyből adták. De
mivel ez csak szokás és nem törvény volt, a földesurak könnyen túltették
magukat rajta. Dunaszekcsőn a szokást betartották, Mohácson viszont
dezsmába törköly nélküli bort követeltek.¹⁹⁸ Ezért állapítja meg Hölbling
a megyéről szóló leírásában: „*A borkészítés rossz módja mellett meg fog a
német is maradni mindaddig, míg az uraság a tizedelés alkalmával magának
a legjobbat választja ki.*”¹⁹⁹

Ha a feudális terhekben némi enyhülés mutatkozott, az rögtön meglát-
szott a szőlőművelésen. Ez a helyzet állott elő, ha a jobbágyok földesuraik-
kal olyan szerződést tudtak kötni, amely terheiken könnyített. A szerződés-
sel többnyire azt érték el, hogy pénzben rótták le a robotot. Ilyen természetű
évenként megújított szerződések tették lehetővé a pécsváradai uradalom
népének, hogy a megyében később oly nagy jelentőségűvé vált szőlőműve-
lését kiépíthesse.²⁰⁰

Még több kedvezményt biztosítottak a jobbágyoknak azok a contractu-
sok, amelyeket a *mezővárosok* lakói vívtak ki maguknak. A mezővárosok
jobbágyainak évi összeg ellenében nemcsak a földesurat illető munkajára-
déktól, hanem több-kevesebb részben a termékjáradéktól is sikerült megszaba-
dulniuk. Mohács és Siklós lakói emelkedtek ebbe a helyzetbe. Pécs lakói
pedig mezővárosi sorból 1780-ra a szabad királyi városok sorába küzdötték
fel magukat. Ezzel a feudalizmusnak nemcsak anyagi, hanem a személyi
kötelékeit is lerázták. Sőt a püspöknek fizetendő évi összeggel a papi tize-
det is megváltották.

A feudális kötöttségektől való szabadulás kedvező piaci helyzettel páro-
sulva máshol is a szőlőművelés megjavítására vezetett. Franciaországban és
Németországban a még fel nem számolt feudális termelési viszonyok közt
elsősorban a városok polgárai fejlesztették a mezőgazdasági technikát.²⁰¹

¹⁹⁷ PÁL—B—Versend telekkönyve. 1865.

¹⁹⁸ *Fölker József* : Mohács története. Mohács, 1900. 113. p.

¹⁹⁹ *Hölbling* i. m. 87. p.

²⁰⁰ PÁL—Bm. lt. —U — Pereked urbarialis investigatiója. 1775. II. 6.

²⁰¹ *Hans Mottek* : Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. I. Bd. Berlin, 1957. 354. p.

Nálunk a mezővárosok jobbágyai különböző mértékben jutottak el az önkormányzathoz és földjük birtoklási jogához. A polgári termelőviszonyok a nagybirtok roppant erejével szemben a feudalizmus idején Kelet-Európában alig tudtak fejlődésnek indulni. Itt csupán egyes elemei csíráztak ki. Azok is gyéren és szórványosan.²⁰²

Miután a mezővárosok a feudalizmus terhétől többé-kevésbé megszabadultak, kedvezőbb körülmények között folytathattak árutermelést. Az árutermelés viszont a mezővárosok polgárait a mezőgazdasági technika javításának, tökéletesítésének útjára terelte éppen úgy, mint az igazi városok szerencsésebb polgárait. Ez a folyamat a szőlőművelés terén jóval előbb kezdődött, mint a mezei gazdálkodásban. Ennek következtében a szőlőművelés technikájának fejlődése a szántóföld-, rét- és legelőgazdálkodás technikáját jóval megelőzte.

Hogy a szőlőművelés technikájának átalakulása Baranyában is a városokban indult meg, azt három vonatkozásban is megfigyelhetjük: a mezővárosok szőlőhegyein tűntek fel először a nemes fajták, itt honosodtak meg vagy alakultak ki a szőlőművelés új eljárásai, és itt kezdtek javulni művelésének eszközei.

Említettük, hogy a régi fajták közül Pécsen főleg a kéknyelű és a fehérkadarka, a Villányi-heggyonulaton viszont a kékkadarka volt elterjedve. Az előbbiek fehér, az utóbbiak vörös bort adtak. Hogy mennyire uralkodott a Villányi-heggyonulaton a kadarka, azt mutatja például egy dűlőnév. Kisharsányban az egyik határrészt „Kék megye”-dűlőnek hívták. Nevét onnan nyerte, hogy az utolsó tőkéig kadarkával beültetett terület szőlőérés idején csak úgy kéklett a kadarka fürtöktől.²⁰³ E régi szőlőfajták között Baranyában először Pécsen, majd Siklóson tűnt fel az *olasz rizling*, amely a század második felére jellemző lett Baranya megye bortermelésére.²⁰⁴

Pécs és a mezővárosok lakói hamarabb szabadultak meg annak a mágikus világnak elemeitől is, amelyek a falvak népének termelési eljárásait átstábták. A városi polgárokat új termelési eljárások átvételében vagy kialakításában már kevésbé befolyásolták a különféle hiedelmek. „Előítélet és babonától, ha a veszélyhezó pöntektől és a forgószerdátóli félelmét a köznépnek kivesszük, jóformán mentek Pécs lakói” — állapította meg Patkovics József, a város főorvosa.²⁰⁵

A városok lakóinak lelkiivilága azonban nemcsak annyiban racionalizálódott, hogy megszabadultak a babonáktól, hanem ennél tovább ment. Eljutott oda, hogy termelésüket *számszerűen* is igyekeztek figyelemmel kísérni és *ellenőrizni*. Érdekes példáját találjuk ennek Bólyban. Itt a szőlősgazdák a pinceajtó belső oldalára rá szokták vésni, hogy szőlőjük egy-egy

²⁰² Révai József : Marxizmus, népiesség, magyarság. 4. kiad. Bp. 1955. 314. p.

²⁰³ Bordás Sándor : Nagyarsány története. [Kézirat.]

²⁰⁴ Emlékirat a Pécs-Baranyai Kertész Egylet 1881. évi kiállításáról. 45—46. p.: „Feltűnő volt először is a rizlingnek nagymérvbeni képviselése, mely úgy látszik a pécsi talajt rendkívül kedveli, mivel ilyen szép fürtöket, mint kiállításunkon láttunk, rizlingben csak kivételesen láthatunk.”; Baranya megye bortermelési viszonyainak rövid leírása. Pécs, 1885. Taizs ny. 8. p.

²⁰⁵ Patkovics József : Szabad királyi Pécs városának orvcsstatisztikai helyirata. 182. p. [PEK—Kézirat.]

darabja, íze szüretkor hány puttonyt adott. Így hasonlították össze és ellenőrizték nemcsak a különböző évek termését, hanem a szőlőskert egy-egy darabjának a hozamát is. Mivel pedig az ízek rendszerint különböző fajta tőkékkel voltak megtraktva, ez a nyilvántartás alapul szolgált arra is, hogy ültetett *szőlőfajtáik jövedelmezőségét* megállapítsák.

A jövedelmezőség fogalma aztán magával hozta a termelés megjobbításának és fokozásának gondolatát. Ennek előfeltétele volt, hogy gyűjtött tapasztalataik alapján megállapítsák a „nevedés törvényeit”, létrehozzák a „teóriát, amely regulákat ad a jó munkára és művelésre”. A következő lépés már ebből következett: a törvény ismeretében új eljárásokat hozva létre, *beleavatkoztak a természet folyamataiba*.

Pécs polgárai jöttek rá — a Dunántúlon úgy látszik elsőnek — a *szőlő zöldoltására*. „A pécsi szőlőhegyeken a szőlővessző oltás útján történő nemesítésének egy egészen sajátos fajtáját tapasztaltam, amellyel még nem találkoztam — írja Schams —, s mivel ez a nemesítési módszer sok előnnyel jár, körülményesen leírom, és minden fogásának hiba nélküli megismerése érdekében pontos rajzot csatolok.” A régi szőlőművelésben — mint említettük — inkább döntöttek és bújítottak. Az oltást ritkán használták. „Oltásnál előző évi gallyal általánosan a gyökérbe oltottak, a pécsiek azonban a zöld szőlővesszőre fiatal zöld oltóággal oltottak. . .” Ennek az eljárásnak az az előnye, hogy a tőke terem akkor is, ha az oltás nem sikerült. Ezenkívül a föld felett könnyebb oltani, mint a gyökérbe, és így az eredményt is hamarabb meg lehet állapítani. Ami azonban a legfontosabb, ily módon az öreg szőlők felújítását hamarabb el lehet érni.²⁰⁶ A pécsi újítás lassan terjedt. Villányban például tudtak róla, de még kevesen éltek vele.

A pécsiek szívesen vették át más helyeknek azokat az eljárásait, amelyek a szőlőművelést előbbre vitték. Így a város 2000 holdas szőlőterületén bevezették a karózást, és a négyszeri kapálást, amikor az a Délkelet-Dunántúlon még nem volt gyakorlatban. Az utóbbit valószínűleg a budaiaktól tanulták el.

S végül megnyilvánult a városok kezdeményező és vezető szerepe a *szőlőművelés szerszámainak javítása, tökéletesítése terén is*.

A szőlőművelésnek tulajdonképpen két alapvető munkája volt, amelyből a többiek idők folyamán a tapasztalatok növekedésével lassan alakultak ki. Az egyik volt a *talajmunka*. Ez a szőlőtelepítésre kiszemelt területnek művelésre alkalmassá tételéből, majd pedig a szőlő elültetése után talajának gondozásából állott. Ahogy a talajmunka idők folyamán tökéletesedett, úgy tökéletesedett az eszköz, amivel végezték. A kezdeti idők csákánya mind szélesebbé vált, kapaformát vett fel. Ez a kapa nagy, nehéz szerszám volt, hosszú nyéllal. Velé kapáláskor a szőlő gyökerét igen megszagatták.

²⁰⁶ Schams i. m. II. Bd. 147—150. p.: „Im Fünfkirchner Weingebirge habe ich eine ganz eigene Art Weinreben durchs Propfen zu veredeln gefunden, die mir nirgends vorgekommen ist, da diese Veredlungs-Methode viele Vorteile gewärth, so lasse ich hier ein umständliche Beschreibung folgen, und gebe zur unfehlbaren Erkenntniss aller Handgriffe eine genaue Zeichnung bei. Gewöhnlich propft man auf die Wurzel des Weinstockes mit Reben vom vorigen Jahre: die Fünfkirchner aber pelzen auf die grünen Reben gleichfalls grüne Edelzweige von jungen Trieben.”

A fejlettebb szőlőápolás az 1800-as években alkalmasabb szerszámot kívánt. Pécsen a XIX. század első felében ezért már háromszög alakú kapákat használtak akkor, amikor Villányban vagy Szekszárdon még a négyszögű kapa használata volt az általános. Az emberi munkaerő bősége, a szőlőtőkék sortávolsága és a domborzati viszonyok játszottak közre abban, hogy e művelet eszköze tovább nem fejlődött.²⁰⁷

A szőlőművelés másik alapvető művelete a szőlőtőke életfunkcióinak szabályozásából, a tőke gondozásából állott. E munka körébe tartozott a *metszés*, az *irtás* és a *csonkolás*. E két utóbbit megyénkben egyformán kacsolásnak nevezték. A metszést, kacsolást sarló formájú késsel végezték.²⁰⁸ Ez a szerszám is ősrégi eszköze a szőlőművelésnek. A sarló formájú szőlőmetszőkést, a kacort szőlőtermelőink a rómaiaknak köszönhatték. A Dunántúlon az ő szőlőművelésük emlékeként maradt ránk.²⁰⁹ Hátával mint baltával a tőkefej elszáradt részeit vágták le, késével a vesszők metszését, kacsolását végezték. A negyvenes években e munkára új szerszámot, a nyeseóllót kezdték használni. A metszőkés a század végéig kikopott a használatból. Eltűnését az is siettette, hogy a régi szőlőművelés tőkeápolásának: a fejművelésnek és a rövidsapos metszésnek volt az eszköze. Az új fajták finomabb kezelést kívántak, és erre már nem volt alkalmas.

A Dunántúl nyugati részén *sajtolás*ra fából készült ún. „főfás” préseket használtak. A Dunántúl keleti felére az ugyancsak fából készített, de újabb fajta, ún. „orsós” sajtók használata volt a jellemző. Az újabb rendszerű sajtók a feltételezhetően később présessé váló szőlővidékeken terjedtek el.²¹⁰ Mivel a szőlőterület Baranyában a XIX. század első felében szélesedett ki — ezért itt az újabb rendszerű prések, az orsós prések terjedtek el. Pécsen és a megye mezővárosaiban élő iparosok keze alól azonban a század derekán már olyan prések is kerültek ki, amelyek részben vasból készültek, és így átmenetet képeztek a fa és a vas prések közt.

A szőlőművelés technikájának fejlesztésében, a művelési eszközök tökéletesítésében Baranyában Pécs járt elől. „A pécsiek — hangsúlyozza Galgóczy Károly 1855-ben — szőlőművelési értelmességben és szorgalomban is jelesen kitűntetik magokat.” De a többi baranyai mezővárosban is munkálkodtak a szőlőművelés fejlesztésén.²¹¹

A példát ahhoz, hogy a jobbágyok szőlőművelésüket fejleszthessék elsősorban a városok szolgáltatták. Miután Pécs, a mezővárosok és az azokat környező falvak szegénysége részben szőlői napszámmal kereste kenyerét,

²⁰⁷ *Lammel Kálmán*: Kísérletek és tanulmányok a szőlőterületek talajmunkáinak gépesítéséről. Mezőgazdasági gépesítési tanulmányok. Bp. 1957. 3, 25. p. (A Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézet Közleményei 5. sz.)

²⁰⁸ *Kodolányi János*: A Mecsek paraszti szőlőgazdálkodása. (A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1958. Pécs, 1959. 170. p.)

²⁰⁹ *Györffy István* — *Viski Károly*: Magyarország tárgyi néprajza. (A magyarság néprajza. II. Köt. Bp. é. n. 236. p.)

²¹⁰ *Vincze István*: Magyar borsajtók. Bp. 1958. 21. p. (Klny. Ethnographia 69. évf. I. sz.)

²¹¹ *Galgóczy Károly*: Magyarország a Szerb-vajdaság s a Temesi bántság mezőgazdasági statisticaja. Pest, 1855. Emich. 291—292. p. — A század második felében a szőlőművelés hasonló módon fejlődött Kecskeméten.

az itteni szőlőművelés eljárásait és szerszámaikat ők hozták szét, és terjesztették el a megye szőlőművelő vidékeire, sőt még azon túl is.²¹²

Nemcsak a mezővárosok alkalmazták azonban szőlőművelési újításokat, hanem az uradalmak is. Az uradalmakban bevált eljárások szintén hatást gyakoroltak a jobbágyság gazdálkodására. Így az a helyzet állott elő, hogy az a feudalizmus, amely a jobbágygazdálkodás fejlődésének egyfelől kerékkötője volt, másfelől azt némileg elő is mozdította. A jobbágyság szőlőművelését az uradalmak főleg azzal segítették elő, hogy ők terjesztették köztük a külföldi nemes fajtákat.

A bellyei uradalom a Mosel menti nemes szőlőfajták meghonosításával folytatta azt a munkát, amelyet a szántóföldi gazdálkodás terén kezdeményezett. A bikali uradalom a Hegyháton báró Puchner Antal tábornoké volt, aki előzőleg Itáliában katonáskodott, és valószínűleg ott szerzett tapasztalatai közrejátszottak abban, hogy birtokán nemes szőlőfajtákat honosított meg. Czindery Lászlónak pellérdi uradalma és a pécsi káptalan szentmiklósi szőlészete az előbbiekkal együtt a nemes fajták terjedésének szintén egyik kiinduló állomása volt. E birtokokon is feltűntek azok a nemes szőlőfajták, amelyekre Baranyában nagy jövő várt: a rizling, az oportó és ezeken kívül más portugál származású szőlők. Ezek az uradalmak már célul tűzték ki azt is, hogy szőlőskertjeikben lehetőleg kevés fajtát termeljenek.²¹³

Az uradalmi szőlőgazdálkodás jó példájának hatása mutatkozott meg abban is, hogy a jobbágyság néhol már sorba ültették a tőkét, és eltértek a hagyományos háromszori kapálástól. Bólyban például 1828-ban már négyyszer kapáltak. Hogy a villányi „nép elég ügyes és szorgalmas volt a szőlőművelés körül” — ezt a bellyei uradalom ösztönző példájának köszönhette.²¹⁴

Az uradalmak még egy vonatkozásban szolgáltak példával a szőlőművelő jobbágyságnak. A szőlők területét a girbe-gurba utak rendszerint szabálytalanul szabdalják szét, és a művelést megnehezítették. Ha meg egyenesek voltak, akkor többnyire az esővíz levezetésére is szolgáltak. Siklóson 1823-ban Petrovics József varga a szőlőjén keresztül vivő gyalogutat elzárt. Ezzel szomszédainak „kerengutat” okozott, a saját pincéjét pedig annak a veszelvénynek tette ki, hogy az esővíz kárt tesz benne. A mezőváros tanácsának kellett kényszeríteni, hogy az utat a forgalomnak és az esővíznek megnyissa.

A bellyei uradalom mutatta meg elsőnek Baranyában, hogy intenzív szőlőgazdálkodáshoz mint kell a területet rendezni. Villányi szőlőjét e dominium széles utakkal egyenlő darabokra bontotta, közepére pedig egy mintaszerű présházat, illetve pincét épített.

Hogy a jobbágyság szőlőművelése fejlődhessen, ahhoz ugyanazok a feltételek kellettek, mint a mezei gazdálkodásukhoz. *Kellett a piac serkentő hatása.* Kellett másodszer a *feudalizmus* béklyójának a *lazulása*, egyfelől a robot

²¹² Haas i. m. 29. p.: „A szőlőművelést leginkább a pécsiek értik. Több szlavóniai uraság újabb időben *innen vitet magának évenként szőlőmunkást.* — A pécsi seminarium szilvási szőlőjét nem szakmányosok, hanem pénzen fogadott *pécsiek* által a legnagyobb haszonnal művelteti már több év óta.”

²¹³ Jankó i. m. 35. p.

²¹⁴ OL—CR 1828 — Bóly; Galgóczy i. m. 292. p.

terén, másfelől a dézsmateher terén. És kellett harmadszor a jó fajták és az új eljárások elterjedéséhez a mezővárosok, illetve az uradalmak példamutatója.

A szőlő munkáját a dülőkényszer nem befolyásolta. Birtoklását tekintve legközelebb állott az egyéni tulajdonhoz, amiért a jobbágyság harcolt.²¹⁵

Szőlőművelés Baranya mindhárom tájában folyt. A legkiterjedtebb, a legnagyobb volt a területe a mohácsi és a baranyavári járásban, tehát a megye keleti felében. Mivel a piac, a földesúri politika és a serkentő példák itt segítették fejlődését, a megye keleti fele szőlőművelésben is a nyugati fölé kerekedett.

Magyarország a feudalizmus korában két gazdasági rendszer érintkező területén feküdt. Az egyiknek fő jellemvonásai voltak, hogy a jobbágyok a gabonát sarlóval aratták, aztán beltelkükön álló csűrjeikben tárolták és ott *kicsépellték*. A szőlőt takarták, *hosszú csapra metszették*, oltották, karózták és elvégezték zöldmunkáit is. Préseléssel több fajta bort állítottak elő, és azt pincékben tartották. A másik gazdasági rendszerben a gabonát szálláskeretekbe, a második beltelekre hordták, és ott *kinyomtatták*. A szőlőt nem takarták, *rövidcsapra metszették* és bújtották. Nem karózták és a zöldmunkákat sem ismerték. Egyfajta bort állítottak elő, prést, pincét nem használtak.

Az előbbi gazdasági rendszer Nyugat- és Közép-Európában volt elterjedve. A Dunántúl nyugati része már hozzátartozott. A másik gazdasági rendszer Kelet- és Délkelet-Európában élt, és kiterjedt az Alföldre, valamint a Dunántúl keleti felére is. Kevés számú és kevés fajta munkát követelt és főleg kevés befektetést. Ezt az extenzív gazdasági rendszert a nagybirtokokon mindenütt a piac szorította vissza. Baranya keleti és északi részében a XIX. század elején kezdett a több és többfajta munkát, illetve munkaeszközt, továbbá nagyobb befektetést igénylő nyugat- és közép-európai *intenzív gazdálkodás* terjeszkedni. A nyugati részén azonban nem jelentkeztek a mezőgazdaság átalakulásának azok a jelei, amelyek a megye másik két tájában már észlelhetők voltak. *Itt még a jobbágyoknak az az ősi mezei gazdálkodása élt, ami a Dráván túl, Szlavóniában és még alacsonyabb szinten beljebb a Balkánon.*²¹⁶ Az ősi gazdasági eszközök is mutatták e kapcsolatot a Balkánnal, amelyek különösen az Ormánságnak Vajszlótól nyugatra eső darabján maradtak meg.²¹⁷

²¹⁵ *Schilfert* i. m. 65. p.: „Die Bauern traten für ein von feudalen Verpflichtungen freies ländliches Eigentum ein und waren damit objektiv Streiter gegen den Fortbestand des Feudalsystems und für eine bürgerlichkapitalistische Gesellschaftsordnung.”

²¹⁶ A horvát gazdálkodás jellemzésére vonatkozólag lásd *Matija Antun Reljković*: *Satir*. Odabrani tekstovi. Prirjedio Ferdo Nikolić. Zagreb, 1952.; *Johann Csaplóvic*: *Slavonien und zum Theil Croatien*. Erster Theil. Pest, 1819. Hartleben. 140–142. p.

²¹⁷ Hogy az Ormánság e része a Dráva jobb partjával egy kultúrterületet alkotott, arra utalt *Gunda Béla*: *Néprajzi jelenségek és kapcsolatuk Kemsén*. (Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Bp. 1936. 124. p.) és *Gönczi Ferenc*: *Délkelet-európai kultúrréteg a magyar népi mezőgazdálkodás szerszámanyagában*. Néprajzi Értesítő 1937.; Horvát részről részletesebben kifejtve *Milovan Gavazzi*: *Die Kulturzonen Südosteuropas*. (Südosteuropa Jahrbuch. Hrsg. von Wilhelm Gülich. München, 1958. R. Oldenbourg. 16–17. p.) Gavazzi kultúrgeografia alapon állapítja meg a kultúrzónát, amelybe a Dunántúl déli részét is beleveszi. A gazdasági fejlődés ezt a kapcsolatot tüntette el.

Az új mezőgazdasági technika kialakításában a döntő szerepet már nem a természet, hanem a földesúri hatalom játszotta.

De csak az a földesúri hatalom, amely jobbágyainak szerződéseik révén rövidebb-hosszabb ideig valami kedvezményt nyújtott. Ilyen földesúr volt elsősorban és legfőképpen az *állam*. Az állami birtokokon, így a pécsváradi uradalomban a jobbágyok a robottól megválhatták magukat. Ezzel több erejük és idejük maradt saját gazdaságuk megjobbítására. A pécsváradi uradalom jobbágyainak annyira kedvező volt a helyzete, hogy más uradalombeliekkel nem is házasodtak össze.²¹⁸ A II. Józseftől kezdeményezett jobbágypolitika, amely az állami birtokokon a robotmegváltást elősegítette, Bácskához és Bánsághoz hasonlóan Baranyában is elsősorban a német jobbágyok tömegének kedvezett.²¹⁹ A pécsváradi uradalom népességének tekintélyes része ugyanis német jobbágy volt. Hasonló szerződéseket nyertek az ugyanabban a tájban elterülő pécsi püspöki uradalomnak a jobbágyai is.²²⁰ Ebbe a domíniumba is számos német falu tartozott.

A baranyai német jobbágyok gazdasági fölényének kialakulásában továbbra is a kedvező természeti adottságok, a földesúri hatalom és a piaci viszonyok játszottak közre. Ugyanazok a tényezők, mint amelyek a mezővárosok gazdálkodásának fejlődését is előmozdították, csakhogy azok a földesúri hatalomtól még több engedményt kaptak. Azok a tényezők tehát, amelyekről a feudalizmus idején a jobbágygazdálkodás fejlődése függött, és amelyek közül a legfontosabb a földesúri hatalom volt.

A jobbágycsaládnak mint munkaszervezetnek az átalakulása

Az az átalakulás, amely a jobbágyok mezei gazdálkodásában és szőlőművelésében a XIX. század első felében Baranyában megindult, változást idézett elő *munkaszervezetükben, a jobbágycsaládban is.* A technikának a társadalomra gyakorolt hatásáról van itt szó. A termelőerők fejlődése egy téren maga után vonta a termelőerők átalakulását más téren is.

Mindaddig, amíg a jobbágyok a természet erőivel a termőterület kiszélesítéséért óriási harcot folytattak, míg gazdálkodásuk extenzív állattenyésztés és földművelés volt, sőt az még a gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodásra is kiterjedt, munkájuk nagyszámú munkaerőt követelt. Ezért amíg megélhetésükhöz nagy terület állott rendelkezésükre, a jobbágycsaládok nagy létszámúak voltak. Az apák házas fiai gyakran, denéha még unokáik sem váltak ki a családból, hanem — mint említettük — együttmaradtak, együtt gazdálkodtak. A népes családokból és nagycsaládokból álló jobbágytársadalmakban e gazdasági alapon formálódott ki az a *közösségi gondolkodás*, amely oly jellemző a feudális Európa jobbágytársadalmaira. Ez a gondolkodásmód *az egyéni érdekeket mindig alárendelte a család közös érde-*

²¹⁸ R. Bright : Travels from Vienna through Lower Hungary with some remarks on the state of Vienna during the congress in the year 1814. London, 1818. 593. p.

²¹⁹ Eckhart Ferenc : A bécsi udvar jobbágypolitikája Magyarországon 1761—1790. Századok 1956. 113. p.

²²⁰ PÁL—Bm. lt. — Kgy. jkv. 1778. — 535.

keinek. Ebből fejlődött ki és ehhez kapcsolódott a földhöz és a hagyományokhoz való az a szívós ragaszkodás, amely a jobbágytársadalmak második sajátsága volt. Ezek a vonások a jobbágyok gondolkodását bizonyos fokig passzívává tették és úgy megkötötték, hogy az igen lassan tudott csak módosulni és új viszonyokhoz alkalmazkodni. Különösen nehezen tört előre a racionalizmus a társadalomszervezet terén. A jobbágyok a munkájuk és munkaszervezetük közt kialakult egyensúlyhoz a lehetőségig ragaszkodtak. Amint azonban egy országnak a népessége és azon belül a jobbágytársadalom népessége nőtt, a megélhetést szolgáltatató terület viszont ezzel szűkülni kezdett, a jobbágyok gazdálkodása kénytelen volt lassan megindulni a naturálgazdálkodásból az árutermelés és az intenzív vá válás felé. Vele együtt társadalmi szervezetük alapja, a család szintén arra kényszerült, hogy ennek megfelelően alakuljon át. A családok tagjainak száma apadt, a nagycsaládok pedig kezdtek kiscsaládokra bomlani. Mindez Nyugat-Európában a népesség növekedése, illetve a piac, az árutermelés hatására előbb következett be.

A jobbágyok munkaszervezetének ez az átalakulása mindenütt egyenlőenül játszódott le. Előbb történt meg ott, ahol a piac hatására az árutermelés korábban indult meg. A városok és a mezővárosok környékén tehát hamarabb. Az ősi szervezet viszont sokáig élt még és fennmaradt ott, ahol a piac nem serkentette árutermelésre a jobbágyokat.²²¹

Baranyában a nagycsaládi szervezet erősebben élt még, mint a szomszédos megyékben. Az 1784–87. évi népszámlálás szerint.²²²

Megye	A családok száma	A házas férfiak száma	Nagycsaládi szervezetben élt család	Minden 100 jobbágy-családra jutott együttélő család
Tolnában	26 686	27 004	318	1
Somogyban	31 562	34 460	2 898	9
Baranyában	30 507	36 965	6 456	21

A helyzet itt 40 év múlva sem változott, amint azt az 1828. évi országos összeírás mutatja:

A jobbágyok száma	A testvérek száma	Minden 100 jobbágy-családra jutott együttélő család
20 703	4 297	20

Pedig az apáknak velük közös háztartásban élő 18 éven felüli fiait ez esetben tekintetbe sem vettük.

²²¹ Bloch i. m. 169–172. p.

²²² Danyi Sándor – Dávid Zoltán : Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) Bp. 1960. 8. p. és a megfelelő megyék táblázatai.

Járásonkénti megoszlásban ez az állapot a következőképpen festett:²²³

Járás	A jobbágyok száma	A testvérek száma	Minden 100 jobbágycsaládra jutott együtt- elő család
Pécsi	3 194	634	19
Mohácsi	4 886	414	8
Baranyavári	4 100	1 461	35
Hegyháti	2 628	491	18
Siklói	3 584	723	20
Szentlőrinci	2 305	574	24

A piac, illetve a parasztság körében bontakozó árutermelés bomlasztólag hatott a nagycsaládi szervezetre Baranyában is. Rámutatunk már arra, hogy a piac a megyében először a vízi úthoz közel, a Duna mentén, tehát a megyének Pécestől keletre eső felében serkentette árutermelésre a jobbágyokat. Erre több volt a mezőváros, és itt előbb kezdett kiépülni a kereskedelmi hálózat. A megye keleti felén gazdálkodó jobbágyoknak a természet megadta, hogy nemcsak állat- és gabona-, hanem főleg bortermelésükkel kapcsolódhassanak bele a piacba. A megye nyugati része ezzel szemben csak állataiból pénzelhett. Gabonafőlöslég itt szűken akadt. A borárutermelést pedig a természet a megye nyugati részétől nagyrészt megtagadta. Ezeknek az okoknak a következtében *a családnak mint munkaszervezetnek az átalakulása Baranya keleti felében, a mohácsi és a baranyavári járásban a mezőgazdasági technika átalakulásával párhuzamosan előbb indult meg, mint a megye nyugati részén.*

A folyamat azonban nemcsak a piactól és a természeti adottságoktól, hanem a nemzetiségi viszonyoktól, pontosabban *a nemzetiségek körében érvényesülő jogszokásoktól* is függött.

A németek Európa olyan részéről kerültek Baranyába, ahol az árutermelés már kibontakozott, és a családi szervezet ehhez már alkalmazkodott. Ezért magukkal hozták az árutermelő jobbágytársadalmak kiscsaládi rendszerét. A baranyai németiség körében így az *elsősülött örökösödése* érvényesült, azaz az apai telket mindig a legidősebb fiú örökölte, osztatlanul. E szokás megakadályozta, hogy a jobbágytelek szétaprózódják, és a jobbágycsalád tagjai elszegényedjenek.

Az elsősülött fiúnak testvéreit ingóságokkal vagy pénzzel kellett kielégíteni. Ha azok a házban maradtak, többé nem családtagnak, hanem csak napszámosnak számítottak. A német jobbágyok ennek az örökösödési rendnek köszönhették, hogy telkeik nem aprózódtak el. Ha összehasonlítjuk a pécsváradai domínium jobbágyainak differenciálódását 1767 és 1848 közt a siklói uradaloméval, akkor azt látjuk, hogy az előbbiben a gazdák zöme, 46%-a, 1848-ban még fél teleknél nagyobbat vallhatott magáénak. A siklói uradalomban viszont a jobbágyok többsége, 55%-a, ugyanakkor már $\frac{1}{4}$ telken szorongott. A pécsváradai uradalom német jobbágycsaládjai-

²²³ OL—CR 1828 — Summarium Rectificatum Comitatus Baranensis.

nak örökösödési rendje okozta azt a nagy különbséget, amely a két domínium között a telek aprózódásában mutatkozik.

Mi történt a német falvakban az elsőszülöttek zsellérsorba szoruló testvéreivel? Ezek mindent megtettek, hogy földhöz jussanak és felemelkedjenek. A szőlőművelés segítette leghamarabb célhoz őket. A németeknél „a legszegényebb kisházás minden igyekezetét arra fordítja, minél előbb egy kis szőlőcskét szerezhessen”. Ha ezt nem tudták megtenni — írta 1845-ben a megye tiszti főorvosa —, akkor szántóföldeket vettek bérbe.²²⁴

Ha falujukban ilyenekhez sem jutottak hozzá, akkor a szerb falvak felé vették útjukat. A szerbek főleg sertéstartással foglalkoztak. Mezei gazdálkodásukat és szőlőművelésüket ennek rendelték alá. Ha sertésvész ütött ki, vagy ha számításaik valamely okból nem váltak be, földjeiket, rétjeiket, szőlőiket a jelentkező német jobbágyoknak bérbe vagy zálogba adták, hogy pénzhez juthassanak. Sokszor még a telkiállományuk egy részével is ezt tették.²²⁵ A lejtőn megállni ritkán tudtak. „A rác . . . a némethez folyamodik, ki addig kölcsönöz neki — említi Haas Mihály —, míg a szegény rác szőlőjét, házát kénytelenségből el nem adja.”²²⁶

A telki állományon kívüli földek bérletével, majd megszerzésével vetette meg a lábát a német zsellér egy-egy faluban. Aztán kinyújtotta kezét a telekért.

A másik út, amelyen a német jobbágycsaládokban a telket nem öröklő, az ősi hajlékból kirepülő második- és harmadszülöttek jártak, az ipar felé vezetett. Például Angster Józsefnek, a nagyhírűvé vált pécsi orgonagyár alapítójának a nagyapja az 1790-es években vándorolt be Ausztriából Baranyába, ahol Kácsfalun telepedett le. Őt fia közül egy örökölte a telket, 4 iparra ment: 2 az esztergályos, 1 az asztalos, 1 pedig a fazekas mesterséget választotta.²²⁷ Az uradalmakat, illetve az uradalmi központokon kifejlődött mezővárosokat így népesítették be szabadköltözési joggal rendelkező német jobbágyok iparos ivadékai.

Az ilyen ártermelő jobbágytársadalom tagjai már abban a gondolkodásban nőttek fel, hogy egyéni érdekeiket nézzék, egyéni boldogságukat keressék. A németek „mindegyike azon törekedett, hogy valami módon független családfő lehessen”.²²⁸ Ezért már az egykorú leírások úgy jellemzik őket, mint akiknek szakértelme vasszorgalommal, takarékossgal, rendszerezettel főleg pedig kereskedői képességekkel párosult.²²⁹

²²⁴ Hogy a magyarországi német telepesek körében általában az elsőszülött örökösödése volt érvényben, azt a német történetkutatás állapította meg. Lásd *Günther Ipsen*: Gedanken zur Soziologischen Erforschung des Deutschtums in Ostmitteleuropa. Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung 3. Jhg. (1933.) 258. p. — A baranyai németekre vonatkozóan *Buday Dezső*: Az egyke Baranya vármegyében. Bp. 1909. 12. p.; *Höbling* i. m. 104—105. p.

²²⁵ *Strázsay*: Die Beschreibung der gräflichen Batthy-ischen Herrschaft Bóly. [PEK — Kézirat.] 6. fol. 7. p.: „Die Raitzen verpachten ihre Felder und Wiesen (meistens wenn sie solche aussersessional Competenz als Ausrottungen, so wie in Rácztöttös besitzen) an die Teutschen.”

²²⁶ *Haas* i. m. 53—54. p.

²²⁷ *Angster* naplója. 8. p.

²²⁸ *Haas* i. m. 84—85. p.

²²⁹ *Höbling* i. m. 82. p.; *Berzsenyi Dániel*: A magyarországi mezei szorgalmc né-mely akadályairul. 33. p. (Irodalmi ritkaságok. Szerk. Vajthó László.)

Az individuális—racionális gondolkodás bennük nemcsak a jó, hanem a rossz tulajdonságokat is fokozta, elsősorban az önzést. A német „... az eszközöknek választásában, melyek által vagyonát szaporítani véli, a szeretet törvényéről néha-néha megfejtkezik, a processzusokodásokra [pereskedésre] szinte rokonnal és testvérrel is hajlandó, és nem idegenkedik a vásárt meglátogatni, hol az igazság áruba bocsáttatik”.²³⁰

A németek gazdálkodása vált leghamarabb árutermelővé Baranyában, amelyhez családi szervezetük kiscsalád formája és gondolkodásmódjuk már eleve alkalmas volt.

Éppen ellenkező volt a helyzet a megyebeli horvát, de különösen a szerb jobbágyoknál, akiknek gazdálkodásában az állattartás megtartotta vezető szerepét. Megtartotta még akkor is, amikor már mezei gazdálkodást és szőlőművelést is folytattak.²³¹

Miután gazdálkodásuk lényegileg nem változott, munkaszervezetük sem változott. A szerbeknél a családi szervezetnek ez az ősi formája változatlanul élt a feudalizmus végéig, sőt sokhelyütt még a XIX. század második felében is.²³²

A nagycsalád náluk azt az ősi funkcióját töltötte be, amelyre elsősorban az állattartás mellett volt szükség. Amikor nőttek a terhek, a nagycsaládok erre nem a gazdálkodás megjobbításával válaszoltak, hanem szűkebbre vonták össze igényeiket. A nagycsaládi szervezet gazdálkodását nehezen változtatja meg, de tagjait mindig megvédi az elszegényedéstől, a zsellérsorba jutástól.²³³

A magyar jobbágyok közt a XIX. század elején indult meg a nagycsaládok szétválása és az új gondolkodásmód kialakulása. Náluk azonban nem az elsőszülött örökölte a telket, hanem a testvérek az apai örökségen *egyenlő arányban megosztottak*. Ennek következtében a telkiállomány igen gyorsan aprózódott. Mint említettük a pécsváradi uradalom jobbágyai 1848-ban általában egy fél telket vallhattak magukénak, amikor a siklósi uradalomban a jobbágyok 55,10%-a már $\frac{1}{4}$ telken szorongott.

Az uradalmak is akadályozták, hogy a jobbágyok módfelett osztozkodjanak. Ha ugyanis egy jobbágytelek az osztozkodások következtében $\frac{1}{8}$ -nál kisebbre esett szét, az uradalom rosszul járt. Az egykori sessio járandóságai helyett ez esetben már csak a jóval kisebb zselléri járandóságokat szedhette. Ezért vette bele például a pécsváradi uradalom az ellendiekkal 1780-ban

²³⁰ Hölbling i. m. 85. p.

²³¹ Strázsay : Die Beschreibung ... [PEK — Kézirat.] 6. fol. 7. p.: „... ver-säumen die Cultivation des Bodens und vertreiben ihre Zeit mit Borstviehhandel, ja auf manchen Orten sind sie von dieser nachteiligen Neigung so ganz hingerissen, dass sie ihre Sessionalfelder versetzen, Borstvieh kaufen und hiemit mit Hintansetzung der Oeconomie den ganzen Sommer versplittern, tritt dann eine schlechte Fechsung in Kukuruz ein, so steht sein Vieh in künftigen Frühjahr ab, und er ist ein mit Schulden belasteter Bettler, oder gezwungen mit seinen Schaden solche zu Ver-kaufen, und schwach an Kräften die herrschaflichen Abgaben zuentrichten.”

²³² DCB 2. köt. 287. p.: „Apud Germanos una vel duo, apud Hungaros et Rascia-nos autem, duo, tres familiae habitare solent.”

²³³ O. M. Utiesenovic: Die Hauskommunionen der Südslaven. Wien, 1859. 109—112. p.; Isztorija naroda Jugoslavija. Knyiga 2. Beograd, 1960. 728. p.; Joel Martin Halpern : A Serbian village. New York, 1958. 55, 140. p.

kötött úrbéri szerződésbe: „az uraságnak nyilvánvaló engedelmé nélkül senkinek nem léssen szabad maga helyét egynyelcad részen alul az uraságnak kárával és rövidségével elosztani.”²³⁴

Némelyik domínium még ennél is elővigyázatosabb volt. A káptalani uradalom például a jobbágyok osztozkodását figyelembe sem vette. Bogdásán, Hiricsen, Kemsén, Kísszentmártonban, Luzsokon, Piskón és Vejtin 1811-ben „a sessiot ha két-három fertály volt is, az egyik gazdára írta, [a többieket] ha egy szobában maradtak 12 napos zselléreknek, ha pedig két szobára készültek vagy azon fundusban más házat csináltak, 18 naposnak tette”²³⁵

De a jobbágyok is féltek attól, hogy maguk vagy gyermekeik zsellérsorba-csúsznak le.²³⁶ Itt az $\frac{1}{4}$ telek általában $6\frac{1}{2}$, az $\frac{1}{8}$ pedig $3\frac{1}{4}$ kisholdat jelentett.

Az $\frac{1}{8}$ telket tekintették az utolsó határnak, ameddig az osztozkodásnál még elmehetnek. Ebbe aztán tíz körömmel kapaszkodtak, mert tudták, hogyha kettőnél több gyermekük marad, és azok az örökséget egymás közt felosztják, rájuk deklasszálódás, zsellér sor vár. Ezért az $\frac{1}{4}$ telken ülő családok gyermekei rendszerint nem váltak szét, a telken nem osztozkodtak meg, hanem inkább nagycsaládban együttmaradtak. Ezeket a jobbágytestvéreket az tartotta össze, hogy féltek a zsellérségtől. Nálunk a fejlődés tendenciája visszajára fordult: kiscsaládok helyett nagycsaládok jöttek létre.²³⁷

Különösen a megye délnyugati részén, az Ormánság 42 falujában volt ennek következtében nagyon nehéz a helyzet, amit közelebről is megvizsgálunk:

Év	A jobbágyok száma	A házasok száma	Nem önálló házasok	Minden 100 jobbágy családra jutott nem önálló család
1784-ben	2 139	2 805	666	23
1828-ban	2 121	3 254	1 133	34

1784-ben minden 100 jobbágy családra a megyében átlagosan 21 együttélő család jutott. Az Ormánságban viszont 100 családra ekkor már 23 együttélő család esett. 1828-ban, ha a házas testvérek mellett a 18 éven felüli jobbágyfiakat is házasoknak tekintjük, ugyanitt minden 100 jobbágy családra 34 nem önálló jobbágy család jutott. Az Ormánságban tehát már ekkor igen nagy méreteket öltött a jobbágyportákon a zsúfoltság és a határban a földhiány.

A megye nyugati felében élő népnek *több földre lett volna szüksége*. Csakhogy a majorgazdálkodás útján meginduló uradalmak ebből a saját céljaiknak megfelelő és nem a jobbágyoknak szükséges mértékben adtak.

²³⁴ PÁL—B—Ellend, Úrbéri szerződés. 1780. III. 20.

²³⁵ PÁL—B—Kemse, a felsorolt falvak kérvényei. 1837. V. 30.

²³⁶ *Holotik L.*: A szlovák történelem periodizációja a feudalizmus és a kapitalizmus korában. A MTA Történettudományi Intézetének Értesítője 4. évf. (1953.) 10—12. sz. 224.

²³⁷ *Fél Edít* is rámutat arra, hogy a nagycsaládot később is a szükség tartotta össze, lásd Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázolata. (A marcelházai Rancsó-Czibor család élete.) Érsekújvár, 1944. 4. p.

A jobbágyok olyan irtások vállalásával, amelyeket csak rövid ideig használhattak, aztán bérletföldek vállalásával próbáltak szorongató helyzetükön javítani. Mindez csak ideig-óráig segített.

Telkiföldre lett volna szükségük. Kértek, könyörögtek, esedeztek uraságaiknál érte. „Helységünk lakosai megszorodván elannyira, hogy . . . telkeinken már ketten s hárman is tolongván ott, hol úgyszólván csak egy becsületes magános polgárnak illő volna sessioba lenni — írták a hircsiek az uraságnak 1846-ban —, esdeklünk a kegyes pártfogó édesatyai szívért, hogy nekünk a tőlünk elvett . . . szécsányi mezőt gabonatermő földdé s sessiová felmérteni . . . kegyeskedjék.”

Amikor látták, hogy kérésük a földesúrnál süket fülekre talál, megpróbálták a megye útján kierőszakolni, hogy meghallgassák őket: „. . . Kértük a nagyságos uraságunktól, hogy adjon még egy fertályt, és sokan kérték, de nem adott . . . Melyért tovább is aláztatosan könyörgünk, hogy a nagyságos uraság adjon nekünk több sessiot, annyit, a mennyi a határunkban kijön, és mi attul megadózunk és szolgálunk mind tekintetes Nemes Vármegye, mind a nagyságos uraság részére: mert mit tészünk mi, akik számos családdal, sok fiakkal vagyunk, az egy fertály sessioval, nem élhetünk meg abból, Mi nagyságos urunkat arra bírni kegyesen méltóztatson — esdekelnek a siklósi főszolgabíró közbenjárásáért —, hogy nekünk több sessiot adjon, mert az egy fertálybul semmiképpen meg nem élhetünk.”

Nem segített semmiféle könyörgés sem a földesurak előtt, akik kérvényeiket mint „törvényteleneket félretették”, sem a megye előtt. Szőlőművelésre, amely sok embernek adott volna kenyeret, lehetőség kevés akadt. Nemhogy mezei gazdálkodásukhoz sessionalis földeket nem kaptak, de a meginduló legelőelkülönözésekkel veszélybe került megélhetésük és árutermelésük alapja, az állattartást biztosító közlegelő is.

Hogy mit jelentett ezen a területen, ezekben az uradalmakban a legelők elkülönözése, azt a dárdai domínium falujának, Mattynak a lakói a megye főispánjának így adták elő: „Megfosztva lévén minden felől legelőinktől, most midőn a Drávának is nagy áradásaitól csaknem egész esztendőn által határunk elborított, a száraz legelőt felállva is betöltötték jószágaink. Melly miatt oly éhséget szenvedtek, hogy épületeinkről a rothadt és füstös födelet is megették, az éhség miatt elerőtlenedvén számtalanok a berekbe dültek, több mint 233 darabok dög által elvesztek, most is majd minden napokon vesznek. A mi határunkban nekünk, szegény jobbágyoknak nem lévén szőlőtermő hegyeink vagy más haszonvételeink a jószágtartáson kívül, azoktól is megfosztva lévén, tartozó adóinkat, ruházatainkat s egyéb életre megkívántató szükségünket kipótolni tehetetlenek vagyunk, s rövid időn utolsó szükségre jutunk.”²³⁸

Hircs már előre rettegte, hogy a káptalani uradalom követi legelőelkülönözésben a többi domínium példáját, így esedezett: „Azt jól tudjuk, hogy a következő mérés vagy osztály alkalmával a legelőnk a kegyes uradalométól különözendő. . . Bölcsen méltóztatik tudni, hogy köztünk a sessio mely csekélyből álló legyen, s különösen ha az után járandó legelőnk osztály alkalmával kiosztályoztatik, mely csekélyre menendő. Úgy hogyha ez

²³⁸ PÁL—Pecsétlenyomatok gyűjt. Matty kérvénye. 1815.

megtörténend valóban, mind magunk, mind fiaink s maradékainknak megsirathatatlan sérelmes kárunkra szolgáland, s *oly szegény s elvettetett, szá-natra méltó leend sokadalmunk miatt helységünk közlakosa*, hogy ennél a Dráva mentében szegényebb sorsú egy sem leend.”²³⁹

De nemcsak a jobbágyok látták a megye déli és nyugati részén, a Duna és a Dráva mentén válságosnak és tragikusnak sorsukat, ha a legelölkülönözés bekövetkezik, hanem a megye is. Ezért a tiszti főügyész Nagyharsány legelölkülönözési perében a következőt állapította meg: Csodával határos, hogy ez a jobbágytság még él, s most „az intenzívus gazdálkodás előmozdításának csábító ürügye alatt legjavadalmozóbb haszonvételestől, a közös legelőtől, honnan eddig annyira gyarapulhatott, hogy vonyós marháját tenyészthette, veszteségét pótolhatta, sokat ígérő, de gyéren jutalmazó elkülönözés által igazságtalanul megfosztatik”.²⁴⁰

Még élesebben emelte fel szavát a tiszti főügyész Piskó legelölkülönözési perében 1846-ban: „lévén a jobbágytság úrbéri állományainak egész összege már . . . csekély térre szorított, legnagyobb fokozatú szorgalom és földművelés minden ipara és intenzívus gazdálkodás után is lehetséges-e annyi hasznot élvezhetni, hogy kiadván a termésből a földesuraságnak járó kilenced és tizedet, papnak, mesternek, jegyzőnek, katonaságnak, a helység közszükségeire illetőségét, vetni való magot hagyván, és mégis annyi maradjon, hogy abból úr- és közadóját leróhassa, sokszor tizenöt főből álló családját ruházza, táplálja, rossz helyzetű legelő és legeltetés következtében eldöglött vonyós marháját pótolja? Valóban a jobbágy telki illetőségének és úrbéri javadalmainak haszonvételéből eredett köteleességek aránytalan viszonyossága, és az adózókra ónsúlyként nehezedő felette terhes adózások . . . után ítélve, eddigi fennmaradását inkább csodálni, mintsem igazságosan követelni lehetséges, annál alaposabban: mivel *földművelés alá tartozó illetősége csekélységénél fogva a termékenyebb esztendőben sem adja egész évre nélkülözhetetlen kenyérére szükségelt gabona mennyiségét.*”²⁴¹

A földszüke akadályozta a nagycsaládok szétválását. A földért folytatott meddő harc azonban másként is hatott családi szervezetükre: először csak a *házasságkötést* befolyásolta.

A jobbágyok gyermekeik házasságának kitervelésénél más vidéken is nézték, hogy „mint fog ezáltal gazdaságuk gyarapodni”. Jöttek létre házasságok másutt is úgy, ahogy azt „az öregek magok közt elvégezték”.²⁴² Ritkán máshol is megtörtént, hogy nem a legény szülei kérték a lányt, hanem a leány szülei hozták, szállítottak vót a házhoz. Baranyában azonban ez rendkívül elterjedt gyakorlat volt, amint azt egy e vidékről származó, az 1820-as években fogalmazott kézirat kiemeli: „*A vőszállítás itt nagyon szokás. Ez egyébütt is megvan, csak hogy nem annyira közönséges, mint itt.* Azt lehetne ebben a tekintetben gondolni, hogy itt a lányok kéri meg a

²³⁹ KL II. 233. Hirics kérvénye a káptalanhoz. 1846. IV. 23.; a siklósi főbíróhoz. 1837. IV. 3.; PÁL—B—Hirics.

²⁴⁰ PÁL—B—Nagyharsány. A legelölkülönözési per úriszéki tárgyalásának jegyzőkönyve. 1845. II. 24.

²⁴¹ PÁL—B—Piskó. A legelölkülönözési per úriszéki tárgyalásának jegyzőkönyve. 1846.

²⁴² *Réső Ensel Sándor* : Magyarországi népszokások. Pest, 1867. Emich. 136. p.

legényt, a vőnek szállani akaró legények majd oly számosan vagynak, mint az eladó lányok.

*Ezt rendszeren az olyan gazdák szokták tenni, akiknek csak egy lányok van, azonban jól bírják magokat, ... a legény egyébaránt nemigen szemrevaló leányt is elfogadja — mondja tovább a tudósító —, mert ilyen módon szolgaságból gazdává lesz egyszerre, a porból felemelkedik. Ugyanis a szolgálak és az olyan atyák fiai szállanak vő (sic!), kiknek három-négy fiúgyermek van, és nem házasíthatják mindnyáját házhoz.*²⁴³

A leányra szülei halála után nem szállt a telek. Nemcsak, hogy egyedül maradt, de zsellér sorsra jutott. A vő azonban megkaphatta a telkét. Így a leány jól járt. De jól járt a vő is, mert telekhez jutott. Az apai háznál az osztozáskor úgy sem sok nézett rá. Vagy pedig népes nagycsaládjában kiűszöködhetett volna a szegénységgel egy egész életén át.

A birtokelaprózódástól való félelem kilátástalan helyzetükben a házasságkötések szabályozása után tovább, a *születések korlátozása* felé terelte a megye nyugati felében a magyar jobbágyokat. Ha egy fertályos gazdának második gyermeke is leány lett, több gyermeket nem akart. Úgy gondolkodott, hogyha három leánya van, akkor vőket nem kap. Még kétfelé talán eloszthatja telkét, de háromfelé nem. Azt a földesúr nem engedi meg. Mikor nem bírja már tartani az ekeszarvát, az uradalom másnak adja telkét, s mehet leányaival zsellérsorba. De túl sok fiú sem volt öröm a fertályos portán. Ha az elsőszülött testvéreinek nem sikerült vőnek menüik, ott maradtak az ősi telken.

A szűkülő határok beláttatták a jobbágyokkal, hogy a nagyszámú utód a szegénységben bajt hoz fejükre. E felismerés következménye e tájban, az Ormánságban a születések csökkenése lett.

Baranyában a népesség növekedése e korszakban a következőképpen alakult:

Év	A népesség száma	A növekedés	%
1784—7	159 487	—	—
1844	216 062	56 575	35,47

Az Ormánság baranyai községeiben:

Év	A népesség száma	A növekedés	%
1784—7	12 059	—	—
1845	14 559	2 500	20,73

Azt látjuk, hogy a nép szaporodása az Ormánságban a jelzett fél század alatt jóval elmaradt a baranyai átlagtól. Csakhogy a különbséget előidézhette az is, hogy a megye többi részébe bevándorlás történt, az Ormánságba meg nem.

²⁴³ A köznépi házasodásának módjai Baranyában. (OSzK — Kézirattár. Fol. Hung. [1820-as évekből])

Közelebb visz bennünket a célunkhoz, a helyzet megértéséhez a népesség természetes növekedésének vizsgálata. A természetes szaporodást 1784 és 1848 közt megyénkben nem ismerjük. Az 1834 és 1844 közti évekre azonban kis hiányossággal ki tudjuk számítani, és az Ormánsággal össze tudjuk vetni.

Baranyában az Ormánságot nem számítva 1834-ben élt:

katolikus	158 919
református	23 608
evangélikus	6 552
összesen	189 079

Nem tudjuk a görögkeletiek és a zsidók számát. 1845-ben az előbbi 6950, az utóbbi 1761 fő volt. Kényszerűségből adataik nélkül végezzük számításainkat, amelyben e két hiány 4%-os eltérést okoz.

1834 és 1844 közt a természetes szaporodás az említett három vallás híveinek a körében a következőképpen alakult:

a katolikusoké	20 368
a reformátusoké	2 034
az evangélikusoké	1 282
összesen	23 684

Görögkeletiek és zsidók nélkül a megye lakosságának természetes szaporodása az Ormánságot nem tekintve 12,52%-ra rúgott.

A megye katolikus lakosságának a természetes szaporodása ugyanebben az időközben 12,82%-ot tett ki.

Ha egy kisebb egységen belül, a jobbágyoknak a legkedvezőbb életfeltételeket nyújtó *pécsváradi uradalomban* vizsgáljuk a katolikus plébániák adatai segítségével a népesség természetes szaporodását, akkor ugyanilyen eredményhez jutunk:

a népesség száma 1834-ben	18 651
természetes szaporodás 1834—1844 között ..	2 302
százalékban kifejezve	12,34%

Ha ezután a Baranyában, de az Ormánságon meg a Duna és a Dráva szögén, az ún. *Alsó-Baranyán kívül* élő református népesség szaporodását vizsgáljuk, akkor a következő képet kapjuk:

a reformátusoknak a száma 1834-ben	12 873
természetes szaporodásuk 1834—1844 közt ...	1 190
százalékban kifejezve	10,81%

Szaporodásuk 2%-kal elmaradt a megyebeli katolikusok, és 1,53%-kal a pécsváradi uradalom népének szaporodása mögött.

Ha azonban a Duna—Dráva szögében élő *alsóbaranyai* reformátusok természetes szaporodását vizsgáljuk ugyanebben az időközben, akkor a következőket látjuk:

a 14 alsóbaranyai református falu népessége	
1834-ben	10 735
természetes szaporodásuk 1834—1844 közt ..	847
százalékban kifejezve	7,31%

Az *Ormánság falvaiban*, amelyek akkor tiszta reformátusok voltak, a természetes szaporodást vizsgálva az alábbi képet kapjuk:

a népesség 1834-ben	13 795
természetes szaporodás 1834—1844 közt ...	764
százalékban kifejezve	5,53%

Ezekből a számokból kiviláglik, hogy a megye két foltján, de különösen az Ormánságban valami okból visszamaradt a népesség szaporodása. Ennek okát nem lehet a jobbágyok vallásában keresni, mert a többi megyebeli reformátusnál nem tapasztaltunk a népesség természetes szaporodásában hasonló fokú lemaradást.

Vizsgálatunkban tehát tovább kell mennünk.

A lakosság 1 évre eső átlagos természetes szaporodása 1834 és 1844 között a pécsváradi uradalomban 1,23% volt, ugyanakkor az Ormánságban csak 0,50%.

Még jobban, még közelebről látjuk a helyzetet, ha a *születések és a házasságkötések viszonyát* vesszük szemügyre. A pécsváradi uradalom katolikus népessége körében — márpedig e domínium alattvalói túlnyomórészt ezek voltak — 1834 és 1844 között minden 100 házasságra esett 431 születés. Az Ormánságban ugyanakkor csak 302. Ha pedig az Ormánság falvait egyenként vizsgáljuk, akkor még többet is észrevehetünk. Az Ormánság Baranyához tartozó 42 falujából 29-re vonatkozólag állanak rendelkezésünkre adatok. A 29 faluból 16-ban minden 100 házaspárra a vizsgált évtizedben 300 születés sem jutott.

Megállapíthatjuk, hogy míg a megye legkedvezőbb helyzetű uradalmának területén, a megye keleti részén a családokban általában 4 gyermek született, az Ormánságban ugyanakkor már csak három vagy kettő.²⁴⁴

A mezei gazdálkodás fejlődéséhez, a gabonaárutermeléshez, a jobbágyok családjainak mint munkaszervezetnek úgy kellett volna alkalmazkodniuk, hogy a nagycsaládok felbomlanak, és helyettük kiscsaládok alakulnak ki. A földszükség, illetve a miatta fő gazdálkodási ágnek megmaradó állattartás és az örökösödési rend azonban ezt nem tették az ormánsági magyar jobbágyok számára lehetővé. Ezért ennek következménye nyomasztó túlzásfoltosság és fokozódó szegénység lett, további megoldási módról kellett gondoskodniuk. Ennek jele volt a népszaporodás, illetve a *természetes sza-*

²⁴⁴ Lásd a Függelékben a mellékelt táblázatokat.

porodás apadása, a három és kétgyermek-rendszer kialakulása. Ha fel is tűnt már az Ormányságban az egyke, az akkor még szórványos jelenség volt. A meglevő bajnak nyomasztóbbá, fojtogatóbbá kellett válnia, és más okoknak is kellett jönnie, hogy a születéskorlátozás általánossá váljék.

A jobbágycsaládnak mint munkaszervezetnek a vizsgálata Baranyában két ellentétes eredményhez vezetett bennünket.

Azt láttuk, hogy a baranyai német jobbágyoknak a naturálgazdálkodásról az áru-gazdálkodásra való átmenetét elősegítette a természet, a földesúri hatalom és a kedvező piaci helyzet. Végezetül mindezekhez hozzá kell még tennünk, hogy *családi szervezetük örökösödési rendje révén az árutermelésre már eleve alkalmas volt. E négyszeres szövedékből alakult ki gazdasági fölényük.* Ennek volt a következménye, hogy a németiség Baranyában terjeszkedett és a szerb, de több esetben a magyar lakosságot is falvaiban visszazorította.

A magyar jobbágyok nem élveztek hasonló földesúri támogatást. Családi szervezetükkel lassan alkalmazkodtak az új helyzethez. Ezért sok helyütt elmaradtak a német jobbágyok gazdálkodása mögött. Birtokállományuk több helyen nem nőtt, hanem visszaesett.

Az ormánsági magyar jobbágyoknak pedig ezenfelül még termőterületük is kevés volt. A majorsági gazdálkodásukat építő nagybirtokosok a bérlelők megvonásával, a közlegelők elkülönözésével, az irtásföldek visszaváltásával a telkiállomány jó földjeinek irtandóra való átcserelésével megnehezítették helyzetüket, bár telkiállományuk területét 1767–1828 közt 25,69%-kal növelték. Mivel azonban üzemterületük kellő mértékben nem növekedett, új termelési ágak számukra nem kínáltak, a meglevőt intenzívvé tenni nem tudták, az ormánsági jobbágycsaládok munkaszervezete, a család bajba jutott: munkaerő feleslegével nem tudott mit kezdeni.

Az ormánsági falvak jobbágyai a nagybirtok területrablása által még tetézt bajukból a nagycsaládok kényszerű fenntartásával, majd pedig népességének korlátozásával igyekeztek kijutni. *A népességszaporodás korlátozása a zsellér- és jobbágyors határán élő $\frac{1}{4}$ telkeseknél indult meg. Felléptét eddig csak a kapitalizmus kezdeteinél keresték. Mint látjuk már előbb, a feudalizmusban feltűnt.* Kutatói általában egy okra igyekeztek visszavezetni. A helytörténetírás komplex kutatási módszerével rá tud világítani arra, hogy korántsem így áll a dolog.

Hogy a népesség a megye nyugati részén a XIX. század eleje óta, az uradalmi majorsági gazdálkodás megindulása óta válságban élt, azt egy idegen is észrevette, *Richard Bright.*

Bright a bécsi kongresszus napjaiban, 1815-ben járt Magyarországon. Tanulmányai, orvosi hivatása figyelmét elsősorban a természet jelenségei felé fordították. Szakmájának kiváló művelője, kutató tudósa volt. Nevéhez fűződik annak a betegségnek felfedezése, amely róla a Bright-kór nevet kapta. Brightet a társadalom is érdekelte, és annak problémáit is figyelte. Könyvének lapjai tanúskodnak erről. 1815-ben Pécs felé tartva átvágott Eszterházy herceg szentlőrinci uradalmán, Baranya szentlőrinci járásán. Éles szemével a rövid út alatt is észrevette, hogy az ormánsági jobbágytársadalommal valami baj van: „A parasztoknak e vidéken — jegyezte fel — nincs még arra sem elegendő gabonájuk, hogy vetni tudjanak, és földesuraik igen nagymértékben kényszerülnek arra, hogy segítsék őket. Azt mondták

nekem, hogy a holnapra nem gondolok és munkakerülök. Ezek olyan hibák, amelyeket egy egyénnél mint benne rejliket meg lehet érteni, de ha ezeket az emberek egy nagy csoportjáról állítják, akkor fel kell tételeznünk, hogy *a hiba a külső körülményekben rejlik és társadalmi vagy politikai helyzetük valaminő bajával függ össze.*"²⁴⁵

Bright nem fogadta el a Szentlőrinc-vidéki jobbágyok sorsára azt a magyarázatot, hogy nyomorúságuknak maguk az okai.

Látta a nép szegénységét, és hallott arról a munkakerülésről, amely mindig annak a jele, hogy egy társadalom nem tud emberfeleslegével mit kezdeni. Az ok nem bennük volt, hanem — amint Bright helyesen látta — a külső körülményekben: a nép mostoha természeti viszonyaival és a majorsági gazdálkodásukat kiterjesztő földbirtokosokkal szemben sehogy sem tudott boldogulni. A születések korlátozásához ekkor még mint időleges eszközhöz nyúlt. Ideiglenes megoldásnak tekintette, mert a születések száma 1843-ban elért mélypont után emelkedni kezdett.²⁴⁶

Az Ormánység népe, egész Baranya még egyszer nekifeszült, hogy megküzdjön a jövőjéért a nagybirtokkal.

A jobbágyok harca 1848-ban

A földesurak majorgazdálkodásának fejlődése az állattartó jobbágygazdálkodást Baranyában válság felé sodorta. Érthető, ha legerőteljesebben azok a jobbágyok fordultak vele szembe, akiknek a gazdálkodásában az állattartás játszotta a döntő szerepet. A megye parasztmegmozdulásai ezért 1790 és 1848 közt a megye keleti felén a rideg, illetve félrideg állattartást folytató szerb, majd a táj adottságai miatt túlnyomórészt ugyanerre kényszerült nyugat-baranyai magyar jobbágyok közt keletkeztek.

A megye keleti felében a parasztság elsősorban borával kapcsolódott bele a piacba, ezért főleg a borárutermelésnek az akadályait kívánta elhárítani. Az itt élő jobbágyok tehát 1848-ban főleg a szőlődézsma eltörléséért szálltak síkra.

A baranyai parasztmozgalmakban is megtaláljuk azt a különbséget a megye keleti és nyugati fele közt, amit gazdálkodás és bizonyos mértékig munkaszervezet terén már eddig láttunk.

A megye keleti felében a pécsváradi uradalom erdőszabályozásai következtében a jobbágyok erdei legelőik egy részét elvesztették. A szerb jobbágyok állattartását érte súlyos csapás ezzel. 1797-ben Liptód német és szerb lakóit az uradalom például 120 hold erdei legelőből zárta ki. A liptódiak nem

²⁴⁵ *Richard Bright* : Travels from Vienna through Lower Hungary with some remarks on the state of Vienna during the congress in the year 1814. London, 1818. 573. p.: „... Saint-Lorenz, the next part, is on an extensive estate belonging Prince Esterhazy, upon which the greater part of the peasantry are Calvinists. The peasants in this district had not enough of grain for seed, and their lords had already been obliged to supply them *very largely*. I was told they were *improvident and lazy*, faults which we can comprehend in an individual as arising from himself, but when we hear them alleged against a large body of men, we must suppose the error to lie in some external causes and to be connected with something faulty in their social or political state.”

²⁴⁶ *Kiss Géza* : Ormánység. Bp. 1937. 371. p.

tudtak ebbe beletörődni. A következő években hol ez, hol az hajtotta be közülük állatait az elvett és tilossá tett erdőbe. 1812-ben vízáradás rabolta el tőlük azt a maradék legelőt, amit az uradalom számukra meghagyott. Hogy állataik éhen ne vesszenek, a kétségbeesett liptódiak szövetkeztek a szomszédos Monyoród népével, és az uradalom embereit elkergetve, az erdőt visszafoglalták. Erre úriszék elé kerültek. Az uradalmi ügyész súlyos büntetést kért rájuk. Olyat, amely nemcsak a liptódiaknak és a monyoródiaknak, hanem a többi falu féktelen népének is elveszi a kedvét az efféle vakmerőségtől.²⁴⁷

Amikor pedig a negyvenes években a siklósi uradalom fogott a legelők elkülönítéséhez, akkor az állattartó gazdálkodást folytató jobbágyok elkeseredése a megye nyugati részén lángolt fel. Itt a magyar falvakban még sokkal erősebb harc indult meg, mint előzőleg a megye keleti felében, a szerbek körében. A legnagyobb megmozdulás, amely a megye nyugati részének valamennyi parasztját elkeserítette, és magatartását az 1848-as év eseményeivel szemben döntően befolyásolta, Rádon (ma Rádfalva) játszódott le. 1843-ban Drávaszabolcs, Drávapalkonya, Cún, Hegyszentmárton, Kórós és Rád legelőelkülönzési perében a Helytartótanáctól jóváhagyott ítéletet a megyének végre kellett volna hajtania. Bizottságot küldött ki, amely Rádon akarta először a közlegelőt szétmérni. Amikor a falu népe megtudta, hogy miért szálltak ki a megye urai, összefutott, és fenyegetőleg tudomásukra hozta: „határát pedig nem engedi”. A csillapító szavaknak nem volt foganatjuk. Erre megkísérelték őket megosztani. Ingadozó társaikat akkor a rádiak azzal fenyegették meg, hogy az áruló házára felrepül a vörös kakas. A bizottság két napig várt, remélve, hogy megnyugszanak. Hasztalan. Azokból a falvakból, amelyekre Rád után került volna a sor, „hol többen, hol kevesebben Kóróson megjelentek, s egymást biztatták, hogy az eszközlésben vett végrehajtást minden erővel hátráltassák”. A „hat helységnek 3000 lélekből álló lakosai . . . összeszövetkeztek. . . Még fegyvereket gyűjteni és tettelegi ellenszegüléssel fenyegetőzni is bátorkodtak”. Két osztály lovaskatonával és a börtönbüntetések sorával kellett e hat falu népét megtörni, hogy a legelőelkülönözést végrehajthassák.²⁴⁸

Mivel a legelőelkülönözések ügye erre majdnem minden falut érintett, 1848. március 15-e után az ellenállás a megye egész nyugati felére kiterjedt. Az állattartó gazdálkodást folytató táj parasztjai egyöntetűen követelték: a földbirtokosok adják vissza legelőiket.

„A szentlőrinci járásban — jelentette a belügyminiszternek 1848. április 5-én a másodalispán — némely helység lakosai közt az elégületlenség és ebből származni szokott élénkebb mozgalom mutatkozik. Jelesen Bicsérd helység lakói a már illetőleg s felsőbb helyen is jóváhagyott elkülönözött legelői viszonyban magukat alkalmazni jelen rájuk néztt kedvező körülményeknél egyáltalában többé nem akarván, kijelenték, hogy ők a bíróilag történt elkülönözést tovább nem tűrhetik, az egész legelőt elfoglalandják. . . Ugyan említett járásban Baksán, Gerdiben, Kákicson hasonló nyugtalan-

²⁴⁷ PÁL—B—Liptód Extractus protocolli sedis dominalis. 1814. I. 26. A tettesekről ezt írja: „Rasciani magno numero tumultuarie grandibus fustibus armati.”

²⁴⁸ PÁL—Bm. lt. — Kgy. jkv. 1844. — 1258.

ságok jelentgették magukat. A drávai lakosság eltelve communisticus féle elvekkel — jelentette ugyancsak a másodalispán — több helyeken erőszakos foglalásokat tesz.”²⁴⁹

Egészen más volt a megye keleti felének követelése. A bortermelő vidék parasztjai árutermelésük elől a legnagyobb akadályt kívánták elhárítani: a bordézma eltörléséért harcoltak.

A küzdelem hevessége az első népképviseleti választással fokozódott. A baranyai nép olyan vezérekre talált, akik ügyét országos ügyé tették.

1848. május 28-ára Szaporca, Tésenfa, Drávacsehi, Drávapalkonya, Drávaszabolcs, Ipacsfa, Drávaszerdahely, Drávacsepel és Kovácshida közösségek parasztjait, akik előzőleg valamennyien a siklósi Batthyány-uradalom jobbágysai voltak, Munkácsi Albert szaporcai református pap, Láng Ferdinánd, a Batthyány-uradalom cúni ispánja és Csöme Ferenc cúni bíró Drávacsepelbe gyűlésre hívták össze.

Munkácsi Albert ismerte a Dráva mente parasztjainak gazdálkodását, szegénységét és küszködését. Láta, hogy nyomorúságuk oka a földhiány és a földesúri terhek. Ezért ki merete mondani, hogy „... a magyar föld népe érdekének . . . az arisztokrácia egy része . . . ellensége”²⁵⁰

Ugyanezt a meggyőződést vallotta a Dráva mentén számos tanító, jegyző, falusi bíró és uradalmi ispán. S 1848 tavaszán nem hallgattatták el lelkiismeretük szavát. Megértették, hogy most ütött az óra, amelyben népükért a küzdelmet vállalniok kell. „Éreztük helyzetünk fontosságát s azon bizalmat, melyet bennünk a nép helyezett . . . Nem engedhettük — írja Munkácsi —, hogy a márciusi vívmányok csupán mézesmadzag legyenek a nép szájában.”

Munkácsi nem elégedett meg a feudalizmus olyan felszámolásával, amely szabad emberré tette ugyan a jobbágyot, szabaddá úrbéri birtokát, de akinek e szabadságért legfőbb megélhetési alapjának, használt földjeinek, legelőinek nagy részével kell megfizetni. Népe sorsát oly súlyosnak látta, hogy a jobbágyi birtok szabaddá tételét mindjárt összekapcsolta a föld helyes megosztásának kérdésével. Ezért nemcsak szülőföldje, hanem az egész ország színe előtt emelte fel szavát: „... most az egyenlőségnek szűk határokat akar szabni az aristocratia. A jogegyenlőséget, melyet a forradalom kimondott, az országgyűlés magáévá tett, mely hírlapok hasábjain ott gondoskodik — az életben megölte. Igen, az aristocratia kiváltságainak némely rongyait meg akarja tartani.” A nép jól vigyázzon — erre hívta fel a drávacsepei gyűlésen a siklósi kerület és a Márczius Tizenötödike hasábjain pedig az egész ország népét, úgy válasszon követet, hogy „egyetemének érdekeit képviselők” legyenek az országgyűlésen többségben.²⁵¹

Ezért a drávacsepei gyűlésen egybeseregletteknek Láng Ferdinánd, a siklósi uradalom ispánja nem urát, Batthyány Kázmért ajánlotta képviselőnek, hanem Táncsics Mihályt, aki „lapjával a nép iránt rokonszenvet

²⁴⁹ *Ember Győző* : Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp. 1951. 80., 81., 84. p. PÁL—Bm. lt. — Kgy. jkv. 1848. — 1189—1931.

²⁵⁰ *Németh Balázs* : Munkácsi Albert. Református Egyház 7. évf. (1955.) dec. 1. sz.; Munkások Újsága 1848. szept. 24. sz.

²⁵¹ Márczius Tizenötödike 1843. jún. 13. sz.

tanúsít”. Úgy gondolták, hogy Batthyány Kázmértól az áprilisi törvényeken túl nem remélhetnek semmit. A nép, a válság közeledtét érző nép pedig itt nem érthette be ezzel.

Ugyanezen a napon egy másik követjelölő gyűlést is tartottak a siklói választókerületben. A kerület másik része Nagytótfalu mellett gyűlt össze. Ennek népe a siklós—villányi hegy szőlőit mondhatta magáénak. Őket már a bordézsmá kérdése foglalkoztatta. Tarnóczai nagyharsányi bíró hívta a gyűlést egybe, aki szintén Táncsics Mihály megválasztása mellett szólt. A megjelentek ezt egyhangúan el is fogadták.

A siklói kerület 1848. június 20-án, az első magyarországi népképviselői választáson követének Táncsics Mihályt meg is választotta. Táncsics ezzel szoros kapcsolatba került a Dráva mente népével, annak problémáival. A falvak egymás után fordultak hozzá panaszaiikkal. Sőt Táncsics maga biztatta őket arra, hogy sérelmeiket írásban egyenesen az országgyűlésnek vagy az igazságügyminiszternek nyújtsák be. Nemcsak kerületéből, hanem Baranyából mindeninnen futottak be hozzá kérvények, amelyek főleg a legelők elvételeit sérelmezték.

Egy Dráva menti falunak, Piskónak a kérvénye fejezi ki a leghívebben az állattartásból élő táj követelését: „aggaszt bennünket a múlt országgyűlés hozta azon törvény, hogy az elkülönözött legelők úgy maradnak, miként elkülönöztettek. Mert bár nálunk még nem történt meg az elkülönözés, de könnyen az elkülönözött helyek rámájára vonattathatunk. . . Az elkülönözött legelőkről a múlt országgyűlés hozta törvény semmisítették meg. Hozassék helyette igazságos és méltányos törvény, mely ne csak az egyes hatalmasok, hanem és főként a Nép egyeteme érdekének kedvezzen. . . . Ha kevés a legelő, ott vagy éppen ne történjék elkülönözés, vagy ha igen, az elkülönözött rész csekély árért bocsáttassék vissza . . . Hisszük, hogy a Haza, a forradalom kimondta ígéket testesíteni akarja. Akar igazságot, akar egyenlőséget, akar testvériséget, akar hű és hasznos polgárokat, nem akar pedig nyomorék proletáriusokat.”²⁵²

A kérvények, melyekből többet Munkácsi fogalmazott, egyre gyűltek Táncsicsnál. Amikor számuk a 49-et elérte, bemutatta őket az országgyűlésnek. Táncsics magáévá tette azt a követelésüket, hogy az elkülönözés megmásíthatatlanságát kimondó 1848. évi X. törvénycikk 1. §-át töröljék el. Már július 9-én ebben az értelemben írt a Munkások Ujságában: „azon legelők és szántóföldek, mellyeket (mostantul visszafelé számítva) 20 év óta a volt földesurak vagy gazdatisztjeik a községektől erőszakkal, katonai hatalommal, ijesztgetésekkel, fenyegetések közt, csalárdsággal s bármi ürügy alatt elfoglaltak, visszadassanak.”

Újabb folyamodványok álláspontjának még radikálisabb módosítására készítették. Augusztus 10-én ugyanis újabb törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé, amelyben kimondani kérte: „Mindazon községekben, hol világosan, és tagadhatatlanul erőltetéssel, hatalommal történt a legelők elkülönözése, a község lakosainak kárára, ott új, igazságos elkülönözés történik.

²⁵² OL—Arch. Regni — Lad. XX/22. — 2. A. fasc. No. 157. Piskó kérvénye, 157/d. Kisszentmártoné. Szabó I. i. m.

Határidőül az állapíttatik meg, mikor Mária Terézia alatt az úrbér behozatott: a mi föld és legelő akkor jobbágyi községi föld volt, s azóta erőszakkal családssággal elvétellett: az visszaadatik.”²⁵³

A középbirtokos nemességből álló kormánypárt hallani sem akart a földek és legelők új, igazságos elkülönözéséről. „Indítványomat — írja Táncsics — mesterségesen szervezett kacagással, röhögéssel fogadták, kiabálva, hogy most nincs ennek ideje, most a hazát kell megmenteni!” Kossuth is támogatta ezt a nézetet. Egy későbbi ülésen az országgyűlés előtt kijelentette: „nem a legelőkkel kell most vesződni, hanem a hazát kell megmenteni”.²⁵⁴

A kormánypárt többsége Táncsics javaslatát igyekezett félretenni. Augusztus 10-én kimondták, hogy később, a kormány által benyújtandó úrbéri javaslattal együtt tárgyalják majd meg.

A siklósi kerület népe türelmetlenül leste-várta az eredményt. Augusztusra hangja már számonkérővé és fenyegetővé vált. Egy levéllel kereste fel képviselőjét, amelyből mint a közelgő vihar felhőiből csak úgy cikkáztak a villámok:

„Hallja kend Táncsics! Mi ugymint a kend választói kendbe bizodal munkat vetettük, midőn kendet megválasztottuk követünknek, azért, mert kend nekünk sokat ígért, de a sokbul — mint a kend újságjából látjuk — még csak valami sem lesz. Már elmúlt egy hónapja, hogy a képviselők — ha ugyan népképviselők volnának, kik itt ülnek — együtt vannak, mégsem végeztek egyebet, hanem hogy katonát adjunk, s fizessünk. . . Védjük meg előbb a hazát, majd azután úgy jutalmaznak kendtek bennünket, ahogy kendteknek tetszik . . .

Mi hát nem hihetünk addig, míg magunkat biztosítva lenni nem látjuk, melyre nézve mi kendnek, mint képviselőnknek tudtára adjuk, hogy a törvény által minél előbb számunkra kieszközölje a többi jó emberekkel a következőket:

Mindennemű eddig volt *úri tartozások minden kárpótlás nélkül örökre eltöröltessenek* . . .

Azt is kívánjuk, hogy kieszközöljék kendtek a képviselők által, hogy *minden földek, rétek, berkek, hegyek, völgyek, melyek valamely helység határában vagynak*, és amelynek a nép századok óta birtokában volt, és csak most néhány évek óta üttettek abbul ki, *ezután is legyenek a nép birtokában*.

Az *erdők* is a határban levő földek holdszáma szerént osztassanak el köztünk és az úr között . . .

Kívánjuk, hogy az úgy nevezett *úri jogok* . . . minden birtokosok vagy lakosok által birtokuk határában szabadon gyakoroltassanak.”

Azaz megismételték kérvényeik követeléseit, de most már oly fenyegető hangon, amely kész igazsága érdekében a lázadás eszközehez is nyúlni:

„Annálfogva azt mondjuk, jól vigyázzanak kendtek; ütött a szabadulás órája, de kiknek? nem azoknak, kik eddig is szabadok voltak, hanem nekünk, raboknak. Mi erre méltán mondhatjuk: hála Istennek! Mi úgy hisszük, hogy valamint a szabadulás órája Isten műve, megelégedvén népé-

²⁵³ OL—Arch. Regni — Lad. XX/22. — 2. A. fasc. No. 157/a.

²⁵⁴ *Táncsics Mihály* : Életpályám. 3. köt. Bp. 1885. Müller ny. 76. 80. p.

nek sanyarúságát; úgy a lázadásban is Isten kezét látjuk adott szabadságunk megalapítására.”²⁵⁵

Közben a nyár vége, a közelgő szüret előtérbe tolta Kelet-Baranya jobbágyságának követelését is: a bordézsmá eltörlését. Innen is mentek a kérvények és deputációk az országgyűlés elé! Perczel Mórt 1848 szeptemberében 12 baranyai község küldöttsége kereste fel, és kérte, hogy a bordézsmát töröljék el. De némelyik ennél továbbment. A mohácsiak megtagadták mind a bordézsmát, mind pedig azt a 48 krajcárt, amellyel azt kapánként megválthatták. Általában korán láttak neki a szüretnek, hogy az uradalmi dézsmálók csak megszedett szőlőket találjanak. Volt, ahol szembe is szálltak velük, aminek emberhalál lett a vége. A vókányiak még 1849 őszén sem akartak semmiféle dézsmáról tudni.²⁵⁶

Táncsicsot e kérvények újabb fellépésre készítették. Ezért 1848. augusztus 19-én benyújtotta az országgyűlésnek második törvényjavaslatát, amely kimondta a bordézsmá és minden még létező úri jussok eltörlését. Táncsics azon az állásponton volt, hogy a gazdagok az elvesztett bordézsmáért ne nyerjenek kárpótlást, hanem csak a szegényebb birtokosok, kiknek évi jövedelme nem haladta meg a 3000 pengőforintot. „A képviselők legnagyobb része földbirtokosokból állott — írja Táncsics —, kik az indítványomról hallani sem akartak, ismét a visszatetszés és ellenem támadt zúgás.”²⁵⁷

A nép kezdte látni, hogy kérvényekkel, képviselője révén az országgyűlés előtt, törvényes úton követeléseit elérni nem tudja. A siklósiak levelükben már nem is célozgatnak rá, hanem nyíltan megvallották, hogy akkor számukra nem marad más hátra, mint a forradalom. Ősztökélőleg hatott rájuk a horvát jobbágyok helyzete a szomszédban. A Dráván túl kevesebb volt a dézsmá, könnyebb a robot. „Eddig is — azt hajtogatták — majd jobban volt a horvátnak dolga.”²⁵⁸

A bécsi udvarnak, a reakciónak az volt a számítása, hogy a forradalmat vezető köznemességet és a parasztságot egymással szembefordítja. Ki akarta élezni azokat az osztályellentéteket, amelyek a földesurak és a parasztság között fennállottak, mert a márciusi törvények az úrbériséget nem maradéktalanul számolták fel. Nem arra gondolt az udvar, hogy a parasztok lázadjanak fel a földesurak ellen. Ettől maga is rettegett. Éppen elegendő lett volna céljai számára az, ha a parasztok nem mozdulnak meg, nem kapnak fegyverre a haza, a forradalom vívmányainak védelmére, hanem cserbenhagyják a köznemességet.

Jellasics József horvát bán, az udvari reakciós politika végrehajtója mindent megtett a parasztság megnyerésére. Járt a Horvátországot, ígérge-

²⁵⁵ OL—Arch. Regni — Lad. XX/22. — 2. A. fasc. No. 248/b.; Táncsics a levelet leközölte a Munkások Újsága 1848. aug. 13-i számában. — Nem Táncsics volt írásaival hatással e levél megfogalmazóira és a siklósiakra, ahogy Szabó Ervin gondolja, hanem fordítva, a levél hatott Táncsicsra. Lásd *Szabó Ervin*: Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban. Bp. 1947. 244. p.

²⁵⁶ *Szabó E.* i. m. 262. p. — Szept. 15-én került az országgyűlés elé több baranyai község folyamodása, amely a borkilenced megszüntetését kérte. Lásd *Beér János*: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Bp. 1954. 229. p.

²⁵⁷ *Beér* i. m. 640. p.; *Táncsics* i. m. 3. köt. 76. p.

²⁵⁸ Lásd a siklósiak levelét.

tett a Dráván túl, hogy hallják a Dráván innen. Verőcén is ezért beszélt a jobbágyok előtt a Prandau-uradalom felosztásáról.²⁵⁹ Valószínűleg e biztatásoktól felbátorítva szállták meg és foglalták el maguknak a cadjavicai horvát parasztok a Dráva egy kis szigetét, amely a pécsi káptalané volt.²⁶⁰

A reakció celszövése nem maradt hatástalan. A megye másodalispánja erről a következőket írta: „Igen feltűnő. . . , hogy e tájék népe által járván csoportosan a szlavóniai helységekbe vásárra, mindazon csábító énekekkel tér haza, amelyekkel telve látjuk hosszabb idő óta a politikai elleneink lapjait.” Saját megfigyelése alapján jelentette a másodalispán a belügyminiszternek: „az ármányos bánnak e cselén alapított biztos politikája csakugyan magyarhon Dráva folyam melletti népére mint jól kiszámított stratégia máris hatni kezd elannyira, hogy Dráva-vidék némely helységekben a bán nagylelkűsége szinte némi lelkesedést szült, a mi figyelemre legméltóbb, csupa magyar ajkú és törzs népnél.”²⁶¹

Amikor Jellasics fenyegető magatartása, támadó készülétei mind világosabbakká váltak, a kormány a haza védelmének megszervezéséhez látott, és elrendelte a nemzetőrség felállítását. A parasztok követeléseinek kielégítetlensége, az úrbériség kérdéseinek megoldatlansága összekapcsolódva Jellasics praktikájával, nagy bajnak kezdett forrásává válni. A parasztok — ami egyébként máshol is megmutatkozott az országban — vonakodtak a nemzetőri szolgálattól. „Úgy nézi a nép a nemzetőri szolgálatot, mint a megszűnt robot és dézsma helyettesét. Most, úgymond, fejdézmát kérnek az urak. Mindeddig — írta Vajszlóról 1848. augusztus 11-én Cséby József szolgabíró — a sok szóval győztük a népnek gyanakodásait mérsékelni, most több kifakadásokat hallok. Felemelt fővel, nyersen, elhatározottan percegnek a nyelven. A sok zaklatást unni kezdi a nép, készül keblükben az elégedetlenség ragadós anyaga. Ők mint szűkkeblű, elkorcsosodott magyarok, csak a magok körét tartják mindennek.”²⁶²

A középbirtokos kormányparti nemesség — mint a baranyai alispán szávaiból kitetszik — megdöbbsent: „A borus jövődő nem eszmejáték rémképeiből merül fel lelkemben, hanem a tények természetéből, s ezen veres fonal kínos megfoghatatlanul s borzasztóan szövődik s bonyolul öszve, melynek éjsetét végét s megoldását Istenen kívül senki nem tudja ugyan, de minden elmélyedt bűvár ember sejtheti. — Az ingerültség e megye népe közt naponként öregbedik, terjedtebb tért nyer el és vésztojósló színbe borul. Idemellékelt egyik szolgabíránk jelentése máris tanúsítja ezt, de óráról órára tett saját tapasztalásaim még erősb bizonyosságok azok megfajtására, mit félve várunk. A drávai lakosság eltelve communisticus féle elvekkkel, több helyeken erőszakos foglalásokat tesz. Sőt, mióta nemzetőrségi kötelezettségeit teljesíti, szinte feljogosítva érzi magát ezen foglalásokat érdemlett díj fejében tehetni,

²⁵⁹ *Németh B.* : Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. 684. p.; *Kan Sz. B.* : 1848 Ausztriában és Németországban. Bp. 1950. 138. p.

²⁶⁰ KL II. 231. Hivatalos jelentés a luzsoki ispánságból, 1849. X. 12. Az ispán előadja: „A túlsó Baláca végett voltam a Miholtzai [Dolni-Miholjac] szolgabíró úrnál, ki is megígérte, hogy még e héten áltál megy, és a szagyócaikat onnét kiparancsolja.”

²⁶¹ *Ember Gy.* i. m. 83–84. p.

²⁶² Uo. 84. p.

... nem is képzelheti másképp, mint hogy falujának egész határa övé ne légyen.”²⁶³

A nép vezetői szerte a falvakban szintén a vihar kitörését várták. 1848. szeptember 6-án Munkácsi Albert tollat ragadott, s Táncsicsnak a következőket írta: „A kormány és földesúri több százados elnyomás megteremtette bódító méreggyümölcsét. A népnek a keble egy oly megázott tapló, melyet ha keblünknek honunkért égő tüzét mindnyájan egybe tennénk, mégsem tudnánk meggyújtani. De mégis van egy tűz a keblében, mely ott hamu alatt századok óta lappangott, s mostani körülmények szele kezdi életre fúni. Ez a tűz irtóztató — mindjárt szólok róla. A volt jobbágyokra, ha mindenütt oly érzelmű, mint nálunk — pedig hasonló körülmények hasonló érzelmeket költenek —, Magyarország újjáalakulási munkájában nem számolhat. Magyarországot Lengyelország utóbbi sorsa fenyegeti.”²⁶⁴

A belügyminiszter a másodalispáni jelentésekből nagy baj közeledtét érezve, leküldte Kopcsányi Józsefet biztosként Tolna, Baranya, Somogy és Verőce megyébe. Kopcsányi 1848. szept. 14-én a híreket megerősítette: „... általában egész Baranyában néplázadástól is lehet félni.”²⁶⁵

A baranyai parasztság elkeseredése 1848 szeptember derekán a tetőfokra hágott. Úgy látszott, hogy a tájon a népforradalom hullámai csapnak át. A baranyai parasztság küzdelme és az ország más pontjairól érkező hasonló hírek arra kényszerítették az országgyűlést, hogy foglalkozzék a parasztságot követelésével. A pillanat döntő volt. Nemcsak Baranyára — hanem az egész országra.

Ebben a helyzetben, amikor az ellenséggel szemben egységre volt szükség, megegyezés jött létre. Az országgyűlés eltörölte a bordézsát — a parasztságnak, és kilátásba helyezte ezért a kárpótlást — a birtokos nemességnek. Ez volt az eredménye a parasztság forradalmi fellépésének. A parasztságot harcoló radikálisok és a kormánypart baloldala harcolta ki Kossuth vezetésével a törvényt.

Jellasics közben átlépte a Drávát. A haza függetlensége forgott kockán. S a baranyai parasztságot, akiknek fájtak elrablott legelőik és földjeik, félretették sérelmeiket. Megmozdultak a haza védelmére. A drávai nép páratlan áldozatkészséget tanúsított.

Ács Gedeon laskói lelkész 1848. szeptember 27-én levélben már arról biztosította Kossuthot, hogy Baranya népe kész fegyvert fogni a haza védelmére.²⁶⁶

A baranyai nép fiai vonultak be 1848. október 22-én Batthyány Kázmérral Eszékre, és harcoltak a vár körül, míg 1849 januárjában a Duna mente sávjának kivételével a megye a császáriak kezére nem került.

A hazaszeretet tüze a megszállás ideje alatt sem hamvadt ki bennük. A siklósi és a szentlőrinci járás népe Baranya élére állt. Az a parasztság, amely 1848 nyarán a parasztlázadás zászlaját készítette itt kitűzni, 1849 tavaszán várta a hazáért harcra hívó jelt.

²⁶³ Uo.

²⁶⁴ *Táncsics* a levelet leköszölte a Munkások Újsága 1848. szept. 24-i számában.

²⁶⁵ *Ember Gy.* i. m. 85. p.

²⁶⁶ *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. 2. köt. Bp. 1952. 114. p.

A Duna—Tisza közén küzdő Perczel Mór, hogy az ellenséget megossza, némi mozgolódást akart támasztani Baranyában. Felszólította a megszállt Baranyából táborába szökött marócsai tanítót, Kossa Dánielt, megtenné-e, hogy visszatér Baranyába, ott titkon népfelkelést szervez, és amikor egységei a Dunán átkelnek, az ellenség hátában együttműködik velük. Kossa a nagy bátorságot követelő feladatot vállalta.

Június eleje volt, amikor Kossa Marócsára visszatért. Felszólítása végigszállt a Dráva mentén. S jöttek, akiket az őszön a másodalispán még „szűk-keblű, elkorcsosodott magyaroknak” nevezett. Jöttek és Csányoszró mellett, a Szilas erdőn gyülekeztek. Az erdő körül felszedték a hidakat, bürüket, és csak egy bejáratot hagytak, hogy meg ne lephessék őket.

Perczel honvédei május végén keltek át Bajánál a Dunán. Ment a parancs Kossa Dánielhez, hogy „. . . csapataival szállan meg a szalántai erdőt, az utakat vágassa be, és a Pécsről kivonulni akaró császári sereget akadályozza, hogy ágyúit Eszék felé ne szállíthassa”.

Kossa 2000 drávai paraszt élén indult meg. Két úton tartottak a szalántai erdőnek, hogy a közbeeső falvakat is csatlakozásra bírják. Garénál egyesültek. Az erdőt megszállták, az országutat bevágták, ezzel az összeköttetést Pécs és Siklós közt megszakították. Egyik részük Siklóst figyelve, Túrony és Csarnóta közt foglalt állást, a másik Pécssett tartva szemmel, Szalántánál. Siklós császári parancsnoka, Stokucha őrnagy amint értesült a pécs—siklói út megszakításáról, zászlóaljával nyomban megindult Túronynak. Elővéde megtámadta a Túrony és Csarnóta közt álló népfelkelő csapatot. „Június 10-én délig csak megvultunk — írja Kossa testvére —, de délután hallatszott a puskaropogás a csarnótai őrhelyen. Mintegy jó óráig tartott a tüzelés oly iszonyú zápor közt, melyre nemigen emlékszem. Futárok küldettek hozzánk, hogy adjunk segítséget, mert Siklós felől a császári sereg megtámadta a Túronyon túl levőket, ment is segítség, de ismét visszajött.” Mire odaértek, a császáriak rohama a túlnyomórészt csak kaszákkal és vasvillákkal felfegyverzett népet szétszórtá. A futók nyomában az ellenség elfoglalta Túronyt. Feltörte a borospincéket, ölt, rabolt és garázdálkodott, majd a szalántai erdőben álló másik csapat ellen fordult. Az ellenfelek itt nem csaptak össze, csak lövöldöztek egymásra mindaddig, míg a felkelők ósdi puskái át nem áztak, és hasznavehetetlenné nem váltak. Erre a második felkelő csapat az erdő védelme alatt széteszlott.²⁶⁷

A Pécssett megszállva tartó császáriak a bajai honvédek közeledtének hírére június 11-én, egy nappal a túronyi összecsapás után ürítették ki a várost. Miután a drávai felkelőket az előző napon szétverték, ágyúikkal Siklós felé el tudtak vonulni. A terv, amelyet a drávaiaknak kellett volna végrehajtani, meghiúsult.

Június 12-én vonult be Perczelnek egy kisebb honvédalakulata és báró Majthényi József kormánybiztos Pécsre. Majthényi szerette volna a várost

²⁶⁷ Az eseményeket Kossa Dániel testvérének, Kossa Károlynak önéletírása alapján adtuk elő. — *Németh B.* : Baranya Szent Istvántól a jelenkorig című munkájához (Baranya múltja és jelenje. 2. köt. 698 — 701. p.) ezt még nem használhatta. Így nem tudta kideríteni, hogy mi is volt Kossa Dánielnek és népfelkelőinek feladata. Ezért feltételezte, hogy a honvédekkel egyesülniök kellett volna Pécssett, és értelmetlennek látta, hogy két helyen és két csapatban álltak fel.

megtartani. A rendelkezésre álló erő azonban erre elégtelen volt, ezért népfelkelést hirdetett.²⁶⁸

A szentlőrinci és a hegyháti járás falvainak felkelő népe június 14-én gyülekezett Pécssett. A város polgárai velük együtt a következő napon megkísérelték, hogy a visszatérő ellenséget Pécs falai előtt, a vashámornál feltartóztassák. Rövid harc után a császári katonaság ágyútüzében ugyanaz a sors érte őket, mint a drávaiakat Túrornynál.²⁶⁹

Egy hónap múlva a mohácsi magyarok a megye keleti felén megsegítettek egy portyázó honvédsapatt. A mohácsi németek és a szerbek nem mozdultak meg, a reakciónak sikerült félrevezetni őket. Ennek a honvédsapattnak a visszavonulásával a szabadságharc Baranyában egy hónappal Világos előtt véget ért. A falvakra a megszállás csendje borult. A megyefőnök 1849 szeptemberében jelentette: Baranya nyugodt, „népünk. . . tökéletes pacificalt állapotban vagon”.²⁷⁰

A nép le volt verve, de nem volt megbékélve. Tragikus némaságát és minden keserűségét Rákóczy József, a sellyei bíró örökölte meg, amikor ezekben a napokban titkon, az utókornak szánt feljegyzéseibe e rövid mondatot írta: „Hatalmat vett a német.”²⁷¹

Baranya parasztjainak nagy részével ezt úgy értette, hogy a győzővel hatalmat vett szövetségese a nagybirtok is. Hatalmat vett, mint 1766-ban, amikor a siklósi jobbágyfelkelést vérbe fojtották. Hatalmat vett, mint 1797-ben, a pécsi insurgents lázadás után. Hatalmat vett — immár harmadszor.

Abból a magatartásból, amelyet Baranya délnyugati részének jobbágjai 1848-ban tanúsítottak, következtetés vonható le nemcsak a táj parasztjainak, hanem általában a parasztságnak a *haza fogalmára*. Fény hull továbbá arra is, hogy kik juttatták azt kifejezésre.

Rámutattunk már, hogy a megye, de különösen e táj jobbágyait a XVIII. században az a vágy hajtotta, hogy elnyerjék a szerződéses jobbágyság, illetve a mezővárosi polgárok jogi helyzetét. Tehát, hogy a személyi függéstől megszabaduljanak, a földesúri adózástól és robottól pedig évi összeggel megválthassák magukat. Amikor a földesurak az 1830-as évek végétől nekiláttak, hogy a közlegelőket elkülönözzék, állattartásuk, megélhetésük alapja megrendült. Olyan érzés fogta el őket, mint akik előtt tátongó mélység nyílt meg. A szerződéses jobbágyi sor egyszerre elérhetetlen messzeségbe tűnt, rádöbentek, hogy minden szegénységbe, sokan egyenesen zsellérségbe zuhannak.

A XVIII. század második felétől — mint láttuk — mozgalmait azok a *kisnemesek* vezették, akik csak nemesi oklevéllel, de birtokkal nem rendelkeztek. Megyei tisztségekhez nem juthattak, mert azt a nagybirtokosok familiárisai foglalták le maguknak. 1848-ban ezek az armalisták álltak mint falusi papok, tanítók, uradalmi ispánok és jegyzők a parasztok élére. Munkácsy Albert, Kossa Dániel, Láng Ferdinánd, Ács Gedeon, Kimity Sándor és Hatos Gusztáv mind armalisták voltak. Eleik 1751-ben még azt kívánták, hogy a

²⁶⁸ Kelemen József kanonok naplója. [PEK — Kézirat.]

²⁶⁹ Vörös Márton: Pécs-Baranya részvétele az 1848–49. évi szabadságharcban. Pécs, 1954. 47. p.

²⁷⁰ PÁL—Bm. lt. — Kgy. jkv. 1849. — 169.

²⁷¹ Egy bíró naplója 1848-ból. Dunántúli Napló 1956. szept. 18. sz.

nagy baranyai uradalmakat a királynő adományba ossza szét köztük. Utódaik száz év múlva már nem maguknak akartak földet szerezni, hanem a parasztnak. A polgári forradalom szabadság és egyenlőség gondolatának a segítségével ők fogalmazták meg a nép követeléseit: nemcsak az úrbéri földek illetik meg a parasztnak, hanem azok is, amelyeket tőlük elraboltak. Ezt az osztálykövetelést hozzákapcsolták a haza fogalmához.

Úgy látszott, hogy a középnemesek és a délnyugat-baranyai parasztnok ellentéte összeegyeztethetetlen. Az országgyűlés 1848 őszén eltörölte a bordézmát, de legfontosabb követelésüknek, az elvett legelőknak az ügyében semmiféle intézkedés nem született. Legfeljebb az a remény élhetett bennük, hogy talán később. Az ellenség támadásának hírére hazaszeretetükben mégis összefogtak a középnemességgel. 1848 októberében ott harcoltak Eszéken, aztán mint honvédek a szabadságharc csatáiban, végül pedig Turonynál kaszával és vasvillával a kezükben tettek bizonyosságot hazaszeretetükről.

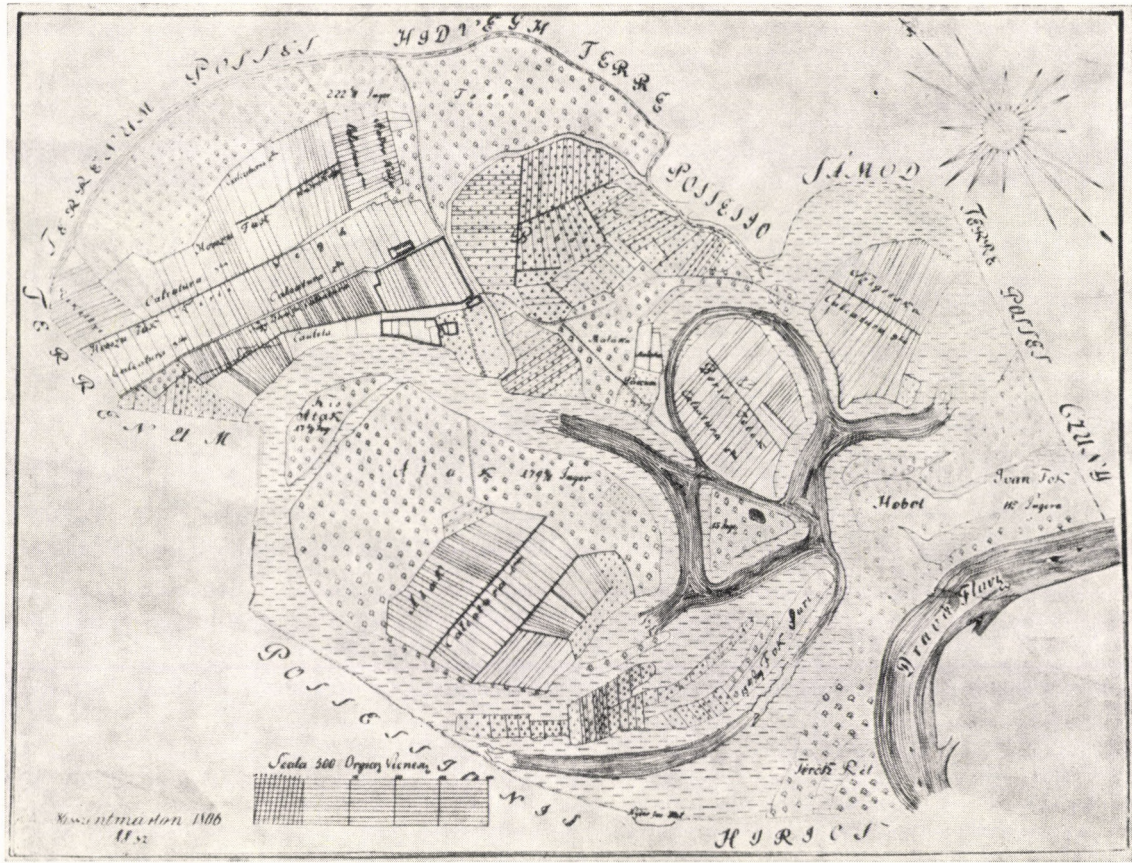
A parasztság életében megnyilvánuló törvényszerűségeket azzal az eljárással igyekeztük kideríteni, hogy azt Baranyában 1711—1848 közt tájanként vizsgáltuk. Ily módon összehasonlítással meg tudtuk állapítani azokat a tényezőket, amelyek a fejlődésében mindenütt megtalálhatók, közösek, alapvetők. Vizsgálataink alapján kimondhatjuk, hogy a jobbágyok munkáját, egész életét a feudalizmus idején három komponens: a természet, a földesúri hatalom és a piac határozta meg.

A természet döntő szerepéből abban a mértékben vettünk, amelyen mértékben a természeti tájat a jobbágyok kultúrtájává alakították át. Egyébként a természet folyamataiba a jobbágyok beleavatkozni alig tudtak.

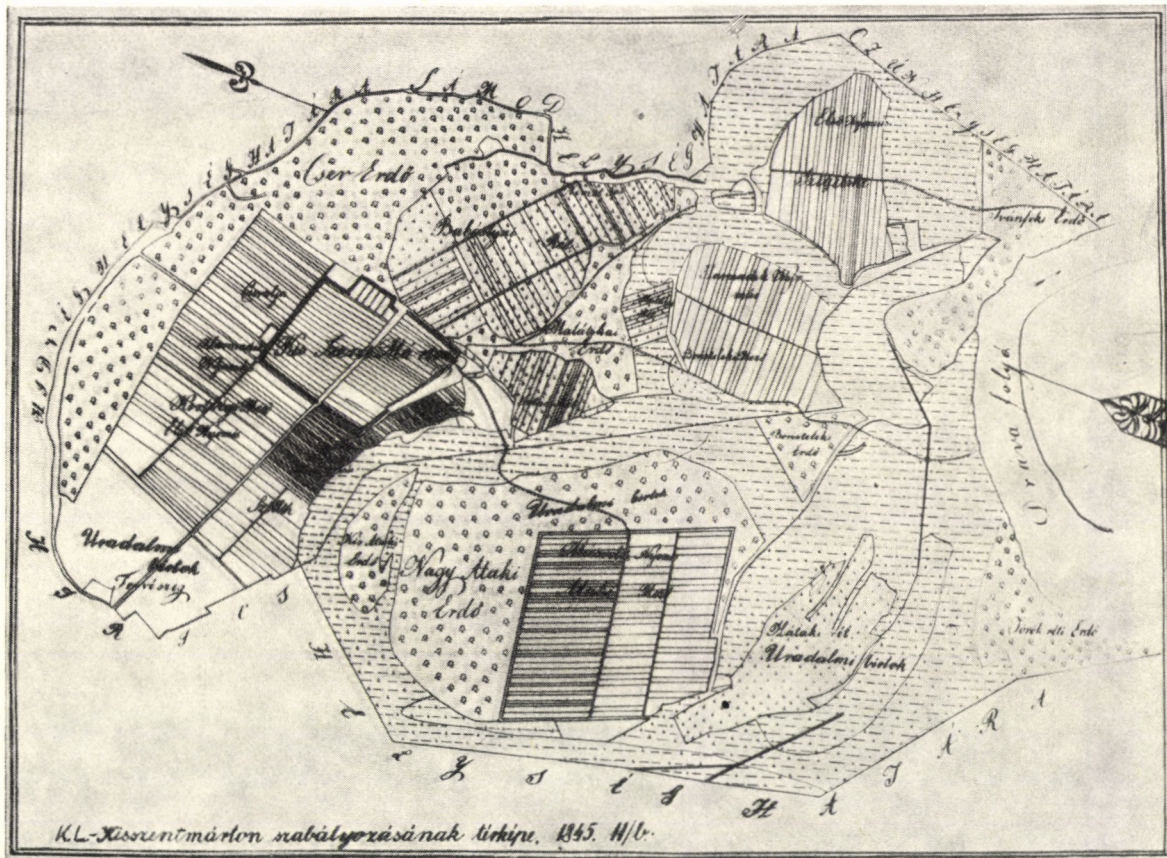
A legnagyobb tényező, amely a jobbágyok életét meghatározta, a földesúri hatalom volt. Ennek ereje különösen szembeűnő megyénkben. A földesurak ugyanis a török kiűzésétől az 1848-as szabadságharcig terjedő százötven év alatt tették meg járadékpolitikájukban azt az utat, amelyet a török uralmat nem ismerő országrészekben 1526 és 1848 közt háromszáz év alatt. Itt összesűrűsítve figyelhetjük meg, hogy a terményjáradékról mint tértek át a pénzjáradékra, majd pedig, hogy mint igyekeztek kihasználni a munkajáradékot. Politikájuk jobbágyaiknak a természettel vívott küzdelmét is meghatározta.

Hogy a jobbágyok sorsát a természet és a földesúri hatalom mennyire meghatározta, azt a megye egy kis falujának, Kísszentmártonnak 1806., 1845. és 1863. évi határtérképein mutatjuk be.

A XVIII. század folyamán a kísszentmártoniak szántóterületüket úgy szélesítették, hogy irtással visszaszorították a falujukat körülölelő *Cserfaerdőt*. Így alakult ki az első három dűlőjük: a *Kertívég*-, *Nagydiófa*- és *Hosszúfák-dűlő*. A vizektől kellett a jobbágyoknak elhódítaniuk a rétnek valót. Így jutottak a *Malaka* (jelentése vizes terület) és a *Babostya* nevű rétekhez. Mivel a népesedő falunak további szántóterület kellett, továbbfolytatták az irtást. Szántóvá tették azt a magasabban fekvő, beerdősült homokhátat, amelyet a Dráva holtágai fogtak körül, s amely ezért a *Szigecske* nevet viselte, továbbá *Boris*-telket és végül az *Atak*-nak nevezett határrészt, amely ugyancsak szigetet jelent. E három dűlőből alakult ki a falu második háromnyomásos területe. E munkájukkal párhuzamosan

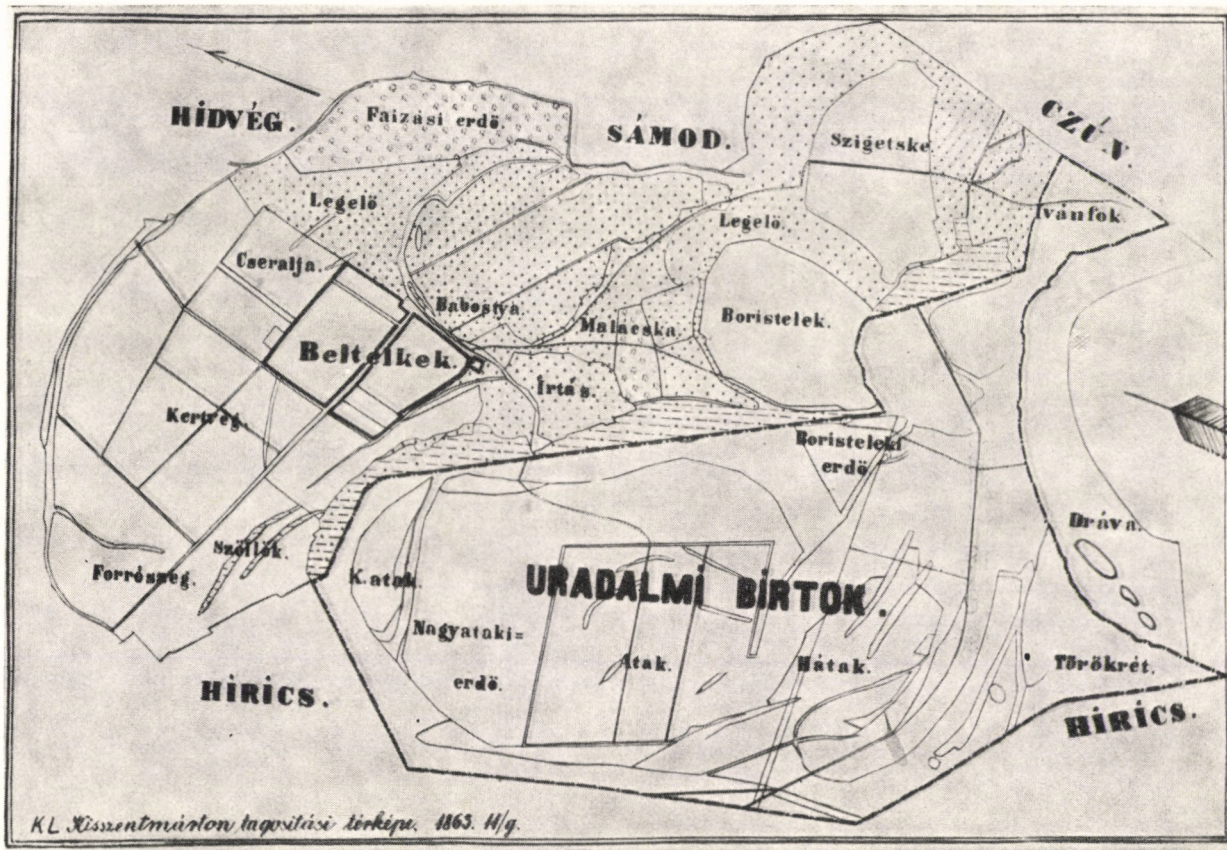

Kiszentmárton 1806-ban

Kiszentmárton 1845-ben

az Atak melletti *Fok*-sűrűből rétnek irtottak. 1806-ra a falu népe a természettel birkózva eddig jutott el. (Lásd Kisszentmárton határa 195. p.)

Ezután munkájukba mind jobban beleszólt a földesúri hatalom. 1806-ban regulálta a falut: a girbegörbe telkeket kiegyenesítette. 1845-ben újra szabályozta a határt. Elvette a kisszentmártoniak első háromnyomásának egy darabját, a *Forrószeget*. Ezért a területért kárpótlást a *Cserfa-erdő*ből adott, amit a jobbágyoknak előbb ki kellett irtanuk. Az uradalmi major így keletkezett a falu határában. (Lásd Kisszentmárton határa 196. p.)

A jobbágyviszonyok felszámolásakor, 1863-ban a földesúr lekanyarította magának az *Atak*-dűlőt. Cserébe visszaadta a *Forrószeget*, amelyet jobbágyaitól az 1845. évi reguláció alkalmával vett el. Ettől kezdve a határban ott terpeszkedett a hatalmas uradalmi birtok. A berkes, lápos réteket és legelőket szántókká átalakítani nem lehetett. Így a gabonatermő terület növelése megtorpant, és ezért kényszerűségből az állattartás maradt a parasztság fő termelési ága. (Lásd Kisszentmárton határa 197. p.)

A jobbágysorsot formáló harmadik tényező a piac volt. Ennek szerepe a pénzjáradékkal együtt kezd bontakozni, és ez a munkajáradékkal párhuzamosan a feudalizmus korának végéig egyre fokozódott.

Földesuraikkal küzdve, a természettől és a piactól befolyásolva 1711 és 1848 közt Baranya parasztjai tájanként a következő fejlődést érték el:

A megye keleti fele a mezei gazdálkodásra és a szőlőművelésre a természettől fogva egyaránt alkalmas volt. A földesurak járadékainak terhét, majorsági gazdálkodásukkal fokozódó nyomását a jobbágyok gazdálkodása itt el tudta viselni. Az állami uradalmakban az a kedvezés jutott osztályrészül nekik, hogy robotjukat is megválthatták. A piac is a Duna közelsége révén itt éreztette legjobban hatását, ami az uradalmakat arra serkentette, hogy megjobbítsák gazdálkodásukat, vele egyszersmind példát nyújtottak erre a jobbágyoknak is.

A három tényező összjátéka folytán e tájban tűntek fel a jobbágyok szántóföldi takarmánytermelésének első jelei. Az állattartásban itt kezdődött az istálló állattartás, a rideg állattartás pedig kezdett visszaszorulni. Mindezzel párhuzamosan az állattartó gazdálkodás munkaszervezete, a nagycsalád is bomlásnak indult. E táj jobbágjai váltak árutermelővé a leghamarabb, amiben különösen a bortermelés segítette őket. Ennek következtében Kelet-Baranya, amely a megye tájai közt a XVIII. század első felében még az utolsó helyen állott, 1848-ra a másik kettőt megelőzte. Gazdálkodásában a kelet-európai vonásokkal szemben a nyugatiak erősödtek, és e táj a fejlettebb Nyugat-Dunántúlhoz közeledett.

A második táj, a Hegyhát a mezei gazdálkodásnak mérsékelten, a szőlőművelésnek pedig kevésbé kedvezett. A földesurak növelték erre a jobbágyok földterületét és némi kedvezményeket is nyújtottak nekik. A piac Tolna megye felől gyakorolt hatást a tájra.

A jobbágyok mezei gazdálkodása a mostoha területen a földesúri terhek alatt nem haladt annyira, hogy mellette a félrideg állattartás vezető szerepét elvesztette volna és a háziiparnak a megélhetésükben játszott szerepét kiküszöbölte volna.

A megye harmadik tája Baranya délnyugati része árterés vidék volt, amely szűkölködött a szántóterületben, bővelkedett a vizes erdőkben és

legelőkben. Bortermelésre kevés helyen kínált lehetőséget. A földesurak juttattak erre is földeket jobbágyaiknak, robotmegváltást azonban nem engedélyeztek. A piac itt hatott a leggyengébben.

A szűk szántóterület és nagyszámú lakosság mellett Nyugat-Baranya szántóföldi gazdálkodása nem fejlődött. Az ártéri erdőkön és közlegelőkön rideg marha-, illetve sertéstartás folyt. Ennek megfelelően a nagycsaládi szervezet is erősen élt itt. A jobbágyok gazdasági kultúrája rideg állattartásával még kelet-európai jellegű volt, és sok rokonvonást mutatott a Dráván túli parasztsággal. Amikor a majorsági gazdálkodásukat fejlesztő földesurak a közlegelőhöz nyúltak, e táj népének állattartó gazdálkodása megrendült.

Az a katasztrófa, amely a legelők elkülönözésével és az irtások elvételeivel Nyugat-Baranya több faluját 1848 előtt érte, a jobbágy-birtokviszonyok felszámolásával az 1850-es és 1860-as évektől a megye e részét egészében válságba döntötte. Válságba döntötte tehát az akkori szentlőrinci és siklósi járás paraszttársadalmát. Az Ormánság Baranyának ebben a két járásában helyezkedik el. Velük nem azonos, kisebb kiterjedésű. A gazdasági katasztrófa a természettől és a kedvezőtlen piaci viszonyoktól is szorongatott, ezért — mint rámutattunk — már 1848 előtt is gyengébben szaporodó itt élő paraszttársadalmat a legnagyobb mérvű születéskorlátozás felé szorította. A helyzet Páprádtól, Vajszlótól és Vejtitől nyugatra, az Ormánság elmaradottabb részén fordult először a legrosszabbra. Az Ormánsággal foglalkozó kutatók egy része megállapította, hogy az egyke felléptének oka a nagybirtok volt, amely a kapitalizmus korában megakadályozta a parasztság terjeszkedését.²⁷² Ehhez azt kell hozzátennünk, hogy *a nagybirtoknak e szerepe már a feudalizmus korában kezdődött*. Nemcsak, hogy megállította terjeszkedésében az Ormánság parasztságát, hanem egyenesen visszavetette és visszaszorította. A kapitalizmusban e vergődő társadalom pusztulását még további, újabb tényezők is siettették, de a nagybirtok első helyét a katasztrófát előidéző okok közt megtartotta.

A jobbágyok gazdálkodásának fejlődése, ha különböző mértékben is, de mindhárom tájban egyaránt azt követelte, hogy a földesurak megszűnjenek sorsát alakító tényezők lenni. A népnek várni, küzdeni és szenvedni kellett tovább még egy évszázadig, hogy birtokába vehesse teljesen határait, ahol az erdőket, a lápokot és a berkeket két karjával elei szorították vissza, és a termelésbe ők vontak be. Várni kellett, míg végül száz év múlva a földreformmal megvalósult az a gondolat, amelyet a megye főügyésze 1815-ben, a bolyi uradalom szabályozási perében így fogalmazott meg: „... a közjó a nép megtartásán alapszik, ... népesedése nöttével nagyobb életlehetőségeket is kell neki adni.”

²⁷² *íjj. Kodolányi János: Ormánsági néptudományi kutatások. 269. kk. p. (Kodolányi János—íjj. Kodolányi János: Baranyai utazás. Bp. 1963.)*

FÜGGELEK

A telkiállomány alakulása Baranyában 1820—1848 közt

Világi és egyházi nagybirtokok	Tulajdonos	Telekszám	
		1820	1848
<i>Németbólyi uradalom</i>			
Áta	Batthyány család	13	13
Belvárd (Belvárdgyula)	„	51 ⁶ / ₈	51 ⁶ / ₈
Birján	„	37 ² / ₈	37 ² / ₈
Borjád	„	46	46
Devecser (Pécsdevecser)	„	20	20
Herend (Kisherend)	„	24 ⁶ / ₈	21 ⁵ / ₈
Hídor (Olasz)	„	5	5 ⁴ / ₈
Iván-Batthyány (Ivánbattyán)	„	15	14 ⁴ / ₈
Jakabfalva (Kisjakabfalva)	„	22 ⁴ / ₈	22 ⁴ / ₈
Kassa (Kiskassa)	„	50	50
Kis-Budmér (Kisbudmér)	„	21 ⁶ / ₈	21 ⁶ / ₈
Kis-Tótfalu (Kistótfalu)	„	18	18
Kövesd (Villánykövesd)	„	12 ⁶ / ₈	12 ⁶ / ₈
Lothárd	„	39 ⁴ / ₈	39 ⁴ / ₈
Magyar-Peterd (Peterd)	„	32 ⁴ / ₈	32 ⁴ / ₈
Misleny (Kozármisleny)	„	21 ⁴ / ₈	21 ⁴ / ₈
Nagy-Budmér (Nagybudmér)	„	34	34
Német-Bóly (Bóly)	„	67 ⁴ / ₈	67 ⁴ / ₈
Nyomja (Szederkény)	„	23	22
Olasz	„	23	23 ¹ / ₈
Palkonya	„	16	16
Rácz-Petre (Újpetre)	„	69	69
Rácz-Töttös (Hercegtöttös)	„	56	56
Szókéd	„	24 ⁴ / ₈	25
Virágos (Villány)	„	14	14
Vókány	„	50	50
Jánosi (Komló)	„	10	16 ⁴ / ₈
Komló	„	20	19 ⁶ / ₈
Nagy-falu (Siklósnagyfalu)	„	50 ³ / ₈	50 ³ / ₈
Tapolca (Kistapolca)	„	7 ³ / ₈	7 ³ / ₈
Szopok (Komló)	„	10	15
<i>Sellyei uradalom</i>			
Gilvánfa	Batthyány család	15	16 ⁴ / ₈
Kákics	„	22	22 ⁵ / ₈
Kisasszonyfa	„	15	18 ³ / ₈
Kis-Csány (Csányoszró)	„	30 ² / ₈	36 ⁷ / ₈
Marócsa	„	15	14 ¹ / ₈
Nagy-Csány (Nagycsány)	„	14 ³ / ₈	14 ³ / ₈
Ócsárd	„	32	36
Oszró (Csányoszró)	„	27 ⁶ / ₈	27 ² / ₈
Pázdány (Zók)	„	6	6 ² / ₈
Sósvertike	„	19	19
Zaláta	„	30	30 ³ / ₈
<i>Siklósi uradalom</i>			
Aderjás (Adorjás)	Batthyány család	10 ⁴ / ₈	11 ⁴ / ₈
Csarnóta	„	17	17 ⁵ / ₈
Cún (Cún)	„	9	10 ³ / ₈
Csehi (Drávacsehi)	„	12 ⁶ / ₈	13 ⁷ / ₈
Csepely (Drávacsepely)	„	25	25 ⁷ / ₈
Dráva-Palkonya (Dráwapalkonya)	„	13	14 ³ / ₈
Dráva-Szaboles (Drávaszaboles)	„	19	20

Világi és egyházi nagybirtokok	Tulajdonos	Telekszám	
		1820	1848
Gyűd (Máriagyűd)	Batthyány család	28	34
Harkány	„	26	33
Ipacsfa	„	24	24 ³ / ₈
Kémes	„	24	24 ⁶ / ₈
Kis-Harsány (Kisharsány)	„	36	41
Körös	„	18	18 ⁵ / ₈
Kovácsida	„	19	20
Márfa	„	10	14 ² / ₈
Nagy-Harsány (Nagyharsány)	„	70	70
Nagy-Tótfalu (Nagytótfalu)	„	25 ² / ₈	30
Piski (Drávapiski)	„	14 ⁶ / ₈	15 ⁶ / ₈
Raad (Rádfalva)	„	26 ⁴ / ₈	28
Szaporca (Szaporca)	„	11	12 ³ / ₈
Szerdahely (Drávaszerdahely)	„	22 ⁴ / ₈	23 ⁴ / ₈
Terehegy	„	24	32
Tésenfa	„	10	10 ⁶ / ₈
Viszló (Diósvizsló)	„	31 ² / ₈	32
<i>Üszögi uradalom</i>			
Babarcz-Szöllős (Babarczöllős)	Batthyány család	15 ⁴ / ₈	14 ⁴ / ₈
Bagota (Pécsbagota)	„	8	9 ⁴ / ₈
Bisse	„	33	33 ⁴ / ₈
Bodony (Siklósbodony)	„	13	12 ² / ₈
Dencsháza	„	23	17 ⁷ / ₈
Egerágh (Egerág)	„	45	45 ⁴ / ₈
Egerszegh (Hegyszentmárton)	„	16	16 ¹ / ₈
Gerde	„	22	22 ⁶ / ₈
Hásságy	„	22	28 ¹ / ₈
Hegy-Szent-Márton (Hegyszentmárton)	„	15	15 ⁷ / ₈
Hernádfa (Gyöngyfa)	„	6	4 ⁶ / ₈
Katádfa	„	10	5 ³ / ₈
Kis-Kozár (Kozármisleny)	„	18	18
Monyorósd (Hegyszentmárton)	„	16	16 ³ / ₈
Rugásd (Gerde)	„	10	12 ⁷ / ₈
Szava	„	24	27 ⁶ / ₈
Szemely	„	26	31
Szent-Gaál (Királyegyháza)	„	26	30 ⁶ / ₈
Szent-Iván (Királyegyháza)	„	23	21 ¹ / ₈
Tengerin (Tengeri)	„	15 ⁴ / ₈	13
Turony	„	21	24 ⁴ / ₈
Udvard (Pécsudvard)	„	27	35 ⁶ / ₈
<i>Dárdai uradalom</i>			
Beremend	Eszterházy család	62 ⁴ / ₈	63
Bezedekek	„	44 ⁴ / ₈	44 ⁴ / ₈
Bolmány	„	68 ⁶ / ₈	69
Darda (Dárda)	„	79 ⁴ / ₈	86 ⁶ / ₈
Dráva-Szent-Márton (Alsószentmárton)	„	15 ⁷ / ₈	20
Gordisa	„	18	25 ⁴ / ₈
Haraszti (Egyházasharaszti)	„	24	30
Illocska	„	26 ⁴ / ₈	28 ² / ₈
Iván-Darda (Ivándárda)	„	29 ² / ₈	29 ² / ₈
Karancs	„	79 ⁶ / ₈	69 ² / ₈

Világi és egyházi nagybirtokok	Tulajdonos	Telekszám	
		1820	1848
Kácsfalu	Eszterházy család	87 ⁴ / ₈	88
Kássád (Kásád)	„	35 ² / ₈	38 ² / ₈
Kis-Darda (Kisdárda)	„	3	—
Lapáncsa	„	3 ³ / ₈	9
Laskafalu	„	50 ⁴ / ₈	49 ⁴ / ₈
Magyar-Bóly (Magyarbóly)	„	36 ⁴ / ₈	35 ⁴ / ₈
Matty	„	21 ¹ / ₈	30 ⁶ / ₈
Német-Márok (Márok)	„	36	40 ⁴ / ₈
Old (Old)	„	20	28
Petárda	„	44 ² / ₈	51 ⁶ / ₈
Pócsa	„	17 ⁷ / ₈	19 ² / ₈
Torjanc	„	13 ² / ₈	27 ² / ₈
<i>Dombóvári uradalom</i>			
Csikós-Tóttós (Csikóstóttós)	Eszterházy család	40	42
Gerényes	„	14	25 ⁴ / ₈
Hörnyék (Sásd)	„	25	20 ⁴ / ₈
Jágónak	„	26	33
Kapos-Szekcső (Kaposzekcső)	„	23	37 ⁶ / ₈
Mekényes	„	26	30
Meződ	„	16	16 ⁶ / ₈
Nagy-Ágh (Ág)	„	14	14 ⁴ / ₈
Ráczkozár (Egyházaskozár)	„	50	53 ⁶ / ₈
Sásd	„	17	15 ⁴ / ₈
Tarrós	„	14	15
Tékes	„	19	20 ⁴ / ₈
Tótfő (Tófü)	„	12	15
Vásáros-Dombó (Vásárosdombó)	„	40	40 ⁴ / ₈
Vaszar (Kisvaszar)	„	10	12
Vásnok (Vásznok)	„	10	17 ⁴ / ₈
<i>Szentlőrinci uradalom</i>			
Beczefa (Becefa)	Eszterházy család	13	14 ⁴ / ₈
Boda	„	47	48 ² / ₈
Botyka (Botykapeterd)	„	26	27
Büdösfá (Rózsafa)	„	36	37 ⁴ / ₈
Cserdi	„	17	18 ⁶ / ₈
Csonka-Mindszent (Csonkamindszent)	„	25	23 ⁴ / ₈
Dinyeberki (Dinnyeberki)	„	9	20
Helesfa	„	26	28 ⁴ / ₈
Kacsóta	„	30	30 ⁶ / ₈
Kispeterd (Botykapeterd)	„	14	15 ⁴ / ₈
Mónosokor	„	5	5
Nagy-Peterd (Nagypeterd)	„	26	27 ⁴ / ₈
Nagy-Váty (Nagyváty)	„	31	33 ² / ₈
Rónádfa (Gyöngyfa)	„	13	13
Szent-Dienes (Szentdienes)	„	38	40 ² / ₈
Szent-Örzsébet (Nyugatszent- erzsébet)	„	17	19 ² / ₈
Szent-Lőrinc (Szentlőrinc)	„	50	53
<i>Bellyei uradalom</i>			
Albertfalu	Habsburg család	12	—
Baán (Baranyabán)	„	69 ⁴ / ₈	69 ⁴ / ₈
Baranyavár	„	65	65

Világi és egyházi nagybirtokok	Tulajdonos	Telekszám	
		1820	1848
Bellye	Habsburg család	35	35
Benge	„	16 $\frac{4}{8}$	16 $\frac{4}{8}$
Bodolya (Nagybodolya)	„	16 $\frac{4}{8}$	16 $\frac{4}{8}$
Csúza	„	41 $\frac{5}{8}$	41 $\frac{5}{8}$
Darázs	„	48 $\frac{7}{8}$	48 $\frac{7}{8}$
Darócz (Várdaróc)	„	40	41 $\frac{2}{8}$
Dályok	„	100	100
Eugenfalva (Jenőfalva)	„	2	—
Herczeg-Szóllós (Hercegszóllós)	„	81 $\frac{6}{8}$	81 $\frac{6}{8}$
Izsép	„	74 $\frac{7}{8}$	74 $\frac{7}{8}$
Keő (Kő)	„	20 $\frac{6}{8}$	20 $\frac{6}{8}$
Keskend	„	8	—
Kis-Falud (Baranyakisfalud)	„	50	51 $\frac{6}{8}$
Kis-Kőszeg-Battina (Kiskőszeg)	„	6 $\frac{4}{8}$	6 $\frac{4}{8}$
Kopács	„	45	46 $\frac{4}{8}$
Laskó	„	70	64
Lipova (Lippó)	„	46 $\frac{2}{8}$	46 $\frac{2}{8}$
Lőcs	„	51	51
Majs (Majs)	„	109 $\frac{3}{8}$	110
Márok (Hercegmárok)	„	50 $\frac{4}{8}$	50 $\frac{4}{8}$
Monostor (Pálmonostor)	„	48 $\frac{6}{8}$	48 $\frac{6}{8}$
Nagy-Nyárad (Nagynyárad)	„	79 $\frac{4}{8}$	79 $\frac{4}{8}$
Sárok	„	34 $\frac{6}{8}$	36
Sepse	„	26 $\frac{2}{8}$	26 $\frac{2}{8}$
Szabar (Székelyszabar)	„	44	44 $\frac{2}{8}$
Szent-István (Baranyaszentistván)	„	19 $\frac{4}{8}$	19 $\frac{4}{8}$
Szent-Mártony (Márok)	„	3	—
Udvár (Udvar)	„	4	—
Villány	„	45 $\frac{7}{8}$	46
Vörösmarth (Vörösmart)	„	62 $\frac{1}{8}$	62 $\frac{6}{8}$
<i>Püspöki uradalom</i>			
Árpád (Pécs)	Pécsi püspök	16	18
Bogád	„	31	31 $\frac{3}{8}$
Császta (Szászvár)	„	22	22 $\frac{4}{8}$
Egregy (Magyaregregy)	„	22	43 $\frac{7}{8}$
Geresd	„	34	33 $\frac{4}{8}$
Hímesháza	„	80	80
Hosszú-Hetény (Hosszúhetény)	„	127	90
Kárász	„	14	16 $\frac{2}{8}$
Kátoly	„	44	44
Kölked	„	35 $\frac{6}{8}$	35 $\frac{6}{8}$
Lancsuk (Lánycsók)	„	97	102 $\frac{6}{8}$
Martonfa	„	17	27 $\frac{3}{8}$
Márok (Erdősmárok)	„	39	39
Nagy-Pal (Nagypall)	„	31 $\frac{4}{8}$	34
Nádasd (Mecseknádasd)	„	103	52
Lak (Püspöklak)	„	45 $\frac{4}{8}$	45 $\frac{4}{8}$
Szárász	„	12	12
Szász (Szászvár)	„	22	37 $\frac{6}{8}$
Szellő	„	22 $\frac{4}{8}$	24 $\frac{4}{8}$
Szent-Örzsébeth (Erzsébet)	„	43 $\frac{4}{8}$	43 $\frac{2}{8}$
Vékény	„	14	16 $\frac{4}{8}$

Világi és egyházi nagybirtokok	Tulajdonos	Telekszám	
		1820	1848
<i>Káptalani uradalom</i>			
Abaliget	Pécsi székeskáptalan	24	30
Bakonya	„	27	34
Bánfa	„	22	23
Bicsérd	„	59	59 ⁴ / ₈
Bogdása	„	36	36
Cserkút	„	17	19
Hetvehely	„	15	17
Hirics	„	16 ⁶ / ₈	16 ⁶ / ₈
Kemse	„	11 ⁴ / ₈	10 ⁴ / ₈
Kis-Szent-Márton (Kisszentmárton) ..	„	14	15 ² / ₈
Kővágó-Szőllős (Kővágószőlős)	„	37	40 ⁶ / ₈
Lúzsok	„	20	20
Magyar-Ürögh (Pécs)	„	11	11 ⁴ / ₈
Patacs (Pécs)	„	27	28 ² / ₈
Piskó	„	21 ⁶ / ₈	21 ⁶ / ₈
Rákos (Mecsekrákos)	„	16	11 ² / ₈
Sumony	„	21	21
Tóttós (Kővágótóttós)	„	41	35 ⁶ / ₈
Vejtí	„	12 ⁶ / ₈	16
Zoók (Zók)	„	27	30
<i>Papnöveldei uradalom</i>			
Barátúr	Pécsi Szeminárium	12	14 ⁵ / ₈
Bános	„	9	13 ³ / ₈
Bodolya (Bodolyabér)	„	7	12 ⁴ / ₈
Bosta	„	23	23
Egerszegh (Felsőegerszeg)	„	10	13 ⁵ / ₈
Egyházbér (Bodolyabér)	„	7	16 ⁶ / ₈
Husztót	„	10	9 ⁶ / ₈
Keszű	„	30	30
Kis-Dér (Kisdér)	„	12	19 ² / ₈
Kováczena (Kovácsszénája)	„	15	18 ³ / ₈
Kökény	„	34 ⁴ / ₈	34 ² / ₈
Magyar-Hertelend (Magyarhertelend)	„	20	36
Német-Szék (Magyarszék)	„	13	21
Orfű	„	7	8 ⁴ / ₈
Szakály (Mecsekszakál)	„	7	9 ⁶ / ₈
Szilvás	„	19 ⁶ / ₈	19 ² / ₈
Szőke	„	17 ⁴ / ₈	17 ⁴ / ₈
Tekeres	„	11	10 ⁶ / ₈
<i>Székesegyházi uradalom</i>			
Budafa (Mánfa)	Pécsi székesegyház	8	17 ⁶ / ₈
Magyar-Sórós (Magyarsarlós)	„	38	38
Magyar-Szék (Magyarszék)	„	14	17 ⁷ / ₈
Málom (Pécs)	„	21 ⁶ / ₈	21 ⁶ / ₈
Mánfa	„	10	17 ² / ₈
Németi	„	24 ⁴ / ₈	21
Pogány	„	59	59
Pölöske (Mecsekpölöske)	„	12	20 ⁵ / ₈
Somogy (Pécs)	„	33 ⁶ / ₈	33 ⁶ / ₈

Világi és egyházi nagybirtokok	Tulajdonos	Telekszám	
		1820	1848
Szabolcs (Pécs)	Pécsi székesegyház	37	37
Szalánta	„	41 ⁶ / ₈	41 ⁶ / ₈
Garé	A pécsi püspöki helynök	30	31 ⁴ / ₈
Velény	A pécsi örkanonok	9	10
Varjas	A pécsi kisprépost	8	9 ⁶ / ₈
<i>Állami kezelésben levő birtokok:</i>			
<i>Pécsvárad uradalom</i>			
Babarcz (Babarc)	Egyetemi alap	103 ⁴ / ₈	103 ⁶ / ₈
Berkesd	„	84	84 ² / ₈
Bozsok (Palotabozsok)	„	104	104 ⁴ / ₈
Ellend	„	37 ⁴ / ₈	37 ⁴ / ₈
Fazekas-Boda (Fazekasboda)	„	21 ² / ₈	21 ⁴ / ₈
Feked	„	39	39
Hird	„	26	28 ⁶ / ₈
Kékesd	„	31 ⁴ / ₈	31 ¹ / ₈
Kémend (Máriakémend)	„	72 ⁴ / ₈	72 ² / ₈
Kis-Nyárad (Kisnyárad)	„	35	35
Liptód	„	45	45
Lovász-Hetény (Lovászhetény)	„	36	36
Maráza	„	39	42
Monyoród	„	30	30
Pereked	„	32 ⁴ / ₈	32 ⁵ / ₈
Pécsvárad	„	90 ⁶ / ₈	91
Pusztafalu (Pusztakisfalu)	„	—	⁴ / ₈
Rác-Mecske (Erdőmecke)	„	56 ⁴ / ₈	56 ⁴ / ₈
Romonya	„	34	34 ⁵ / ₈
Szajk	„	67 ⁴ / ₈	67 ² / ₈
Szebény	„	66 ⁶ / ₈	67
Szederkény	„	43	38
Szilágy	„	37 ⁶ / ₈	37 ³ / ₈
Szúr	„	32 ⁶ / ₈	32 ⁶ / ₈
Varasd (Apátvarasd)	„	20	20
Vasas (Pécs)	„	41	41 ⁵ / ₈
Várkony (Zengővárkony)	„	46	46 ⁶ / ₈
Versend	„	64	64
Vémend (Véménd)	„	114	120 ⁴ / ₈
<i>Vajszlói uradalom</i>			
Besenze (Besence)...	Vallásalap	18 ² / ₈	18 ² / ₈
Hidvégh (Baranyahidvég)	„	22 ² / ₈	22 ⁴ / ₈
Páprád	„	11 ⁶ / ₈	11 ⁶ / ₈
Sámod	„	17 ⁶ / ₈	17 ⁶ / ₈
Vajszló	„	59 ² / ₈	59 ² / ₈
<i>Mágocsi uradalom</i>			
Jenő (Baranyajenő)	Vallásalap	31	34
Mágocs	„	140	125 ⁴ / ₈
Nagy-Hajmás (Nagyhajmás)	„	50	46 ⁴ / ₈
<i>Mindszenti (Felsőmindszenti) uradalom</i>			
Felső-Mindszent (Felsőmindszent) ...	Kamara	23	30 ² / ₈
Iványi (Drávaiványi)	„	28	29

<i>Világi és egyházi nagybirtokok</i>	Tulajdonos	Telekszám	
		1820	1848
Szatina	Kamara	13	11 ⁴ / ₈
Szent-Katalin (Szentkatalin)	„	20	14
<i>Középnemesi birtokok</i>			
<i>Bakócai uradalom</i>			
Bakócza	Majláth család	36	38
Bisztrice (Kisbeszterce)	„	14	14 ⁴ / ₈
Hertelend (Horváthertelend)	„	17	15 ² / ₈
Kaán (Kán)	„	10	14 ⁴ / ₈
Karáczódfa (Karácodfa)	„	1	7 ⁵ / ₈
Korpád	„	3	—
Okorvölgy	„	6	—
Szággy	„	—	13 ⁴ / ₈
<i>Baksai uradalom</i>			
Baksa	Mihálovits család	26	25
Téssen (Tésény)	„	26	29
<i>Bikali uradalom</i>			
Bikal	Puchner család	60	69
Köblény	„	20	32 ⁵ / ₈
Marócz (Hegyhátmaróc)	„	14	20 ⁵ / ₈
<i>Bükkösi uradalom</i>			
Bükkösd (Bükkösd)	Jeszenszky család	22	24
Goricza	„	2	—
Gyűrűfű	„	5 ⁴ / ₈	8 ⁴ / ₈
<i>Godisai uradalom</i>			
Godisa	Sauska család	7	13 ⁶ / ₈
Kis-Hajmás (Kishajmás)	„	14	20 ¹ / ₈
<i>Gödrei uradalom</i>			
Gödre (Gödreszentmárton)	Siskovics család	20	18
<i>Görcsönyi uradalom</i>			
Görcsöny	Mihálovics család	30	45
<i>Ibafai uradalom</i>			
Ibafa	Jeszenszky család	24	24
Csebény	„	3	—
<i>Kisteleki uradalom</i>			
Bogád (Bogádmindszent)	Czindery család	12	13 ⁴ / ₈
Kis-Telek (Magyartelek)	„	16	15 ⁴ / ₈
Mecske (Magyarmecske)	„	30	25
Ózd (Ózdfalu)	„	24	28
Új-Mindszent (Bogádmindszent)	„	9	9
<i>Megyefai uradalom</i>			
Megyefa (Bükkösd)	Jeszenszky család	13	13 ² / ₈
<i>Pellérdi uradalom</i>			
Arányos	Czindery család	26	26 ⁴ / ₈
Gadány (Arányosgadány)	„	11	10 ⁶ / ₈

Világi és egyházi nagybirtokok	Tulajdonos	Telekszám	
		1820	1848
Pellérd	Czindery család	72	69 ⁶ / ₈
Regenye	„	19	28 ⁶ / ₈
<i>Sombereki uradalom</i>			
Baar (Bár)	Sauska család	34	34
Somberek	„	122	122
<i>Szentmártoni (Gödreszentmárton) uradalom</i>			
Gyümölcsény	Breda grófnő	13	13
Szent-György (Baranyaszentgyörgy) .	„	23	20 ⁴ / ₈
Tormás	„	24	36
<i>Szekesői (Dunaszekeső) uradalom</i>			
Szekeső (Dunaszekeső)	Bésán család	150	150
Rác-Görcsön (Görcsönydoboka)	„	36	36
<i>Kisnemesi birtokok</i>			
Hidas	közbirtokosok	82	82 ⁴ / ₈
Ligeth (Liget)	„	20	18
Mocsolád (Alsómocsolád)	„	13	28
Nagy-Kozár (Nagykozár)	„	40	43 ³ / ₈
Oroszló	„	8	17 ⁷ / ₈
Szalatnak	„	20	25
Varga	„	23	19 ⁴ / ₈
Zsibrik	„	14	14 ⁷ / ₈
A telkek száma a megyében			
Összesen		10 179 ² / ₈	10 608

A falvak neveit az 1848-ban használt alakjában adjuk. Amennyiben az a maitól eltér, zárójelben mellette található a község mai neve. A falvakat uradalmanként csoportosítottuk. Így összeállításunk nemcsak a telkiállomány változását mutatja a XIX. század második negyedében, hanem egyszersmind az uradalmak erejét is.

A birtokosokat azért soroltuk be három kategóriába, hogy ezzel dokumentáljuk a világi és egyházi nagybirtokok roppant túlsúlyát a megyében a közép- és kisnemesi birtokokkal szemben.

A bikali és a szentmártoni uradalmat, noha tulajdonosai főnemesek voltak, azért vettük fel a középnemesi birtokok sorába, mert nagyságuk szerint ide illenek.

Megjegyezzük, hogy Baranyában, ha egy falunak több tulajdonosa volt, azokat közbirtokosok (compossessor) névvel illették, akár osztottan, akár osztatlanul birtokolták az illető falut.

A megye falvainak telkiállományára vonatkozó adatok conscriptio formájában csak a bolyi uradalomra vonatkozóan álltak rendelkezésünkre.

A többi adatokat ezért különböző, abszolútizmus korabeli földterhermentesítési iratokból szedték össze. Éspedig: PÁL — Földterhermentesítési iratok — Entschädigungs-Erkenntnisből, amely megállapította, hogy falvanként mennyi telek után kap kárpótlást az illető uradalom. Ahol ezt az iratot nem találtuk meg, ott az uradalom által benyújtott Hauptnachweist vettük alapul. Ez az akta falvanként feltünteteti a telkek számát, amelyek után a földesúr kárpótlást kért. Így jártunk el a vajszlói vallásalapi uradalom esetében. Ha ez az irat is elveszett, akkor a megyei levéltár bírósági anyagában a községek úrbéri iratait vizsgáltuk át. Az ott levő iratok között megkerestük a Verifizierung-Ausschlagot, amely megállapítja, hogy mekkora a falu telkiállománya. Az Entschädigungs-Erkenntnis is ennek alapján készült. Ha e forrás sem került elő, akkor még segíthetett a falu ugyanott található Bemondási Táblája

(Anmeldungs-Tabelle). A falu által bemondott telek mennyiségét azonban nem fogadták el minden esetben hitelesnek. Ezért a Bemondási Tábla adatát más forrásból is lehetőleg ellenőrizni kellett. Így jártunk el Entschädigungs-Erkenntnis és Hauptnachweis hiányában a bellyei uradalom esetében. Az ellenőrzésben segítségünkre volt a PÁL — Földtehermentesítési iratok — Nagyközár: Hojtsyné Beke Mária kárpótlása csomójában az Oedenburger Distriktsregierung főispánhelyettesének 1852. I. 26-án kelt leírata. Ez a leirat megállapítja, hogy a bellyei uradalom falvanként hány telekre kap kárpótlást.

A bolyi uradalom 1848. évi telkiállományának kiderítéséhez a következő forrásokat használtuk: PÁL—Bm. lt. — Bolyi u. lt — Urbéri összeírás az uradalom gyulai birtokkerületében az 1848. évre, Urbéri összeírás a magyarpeterdi birtokkerületben az 1848. évre, Urbéri összeírás a kövesdi birtokkerületben az 1848. évre, Urbéri összeírás a bolyi birtokkerületben az 1847. évre (1848-ra e birtokkerületről nem találtam összeírást). Felhasználtam továbbá az uradalomnak az urbéri kárpótlás céljára készített bevallásainak fogalmazványait. (Uo. 3576. fasc.) Végül előkerült az uradalom Entschädigungs-Erkenntnise is a PÁL—B—Szopok község urbéri iratai közt.

Az 1820 évi adatokat a PÁL—Bm. lt. 1900/1820. számú aktából vettük, amely adja az ez évi megyei telkiállományt.

A telkiállomány Baranya megyében 1848-ban¹

Világi és egyházi nagybirtokok	Tulajdonos	Az urbéri jobbágy- és zsellérfalvak száma	Telkek száma	Az urbéri zsellérek száma
Bolyi uradalom	Batthyány család	32	914	615
Sellyei uradalom	„	12	279 $\frac{6}{8}$	96
Siklói uradalom ²	„	24	579 $\frac{6}{8}$	253
Üszögi uradalom	„	23	449 $\frac{6}{8}$	148
Dárdai uradalom	Eszterházy család	22	883 $\frac{2}{8}$	795
Dombóvári uradalom	„	16	409 $\frac{6}{8}$	400
Szentlőrinci uradalom	„	17	455 $\frac{4}{8}$	115
Bellyei uradalom	Habsburg család	34	1401 $\frac{1}{8}$	1692
A pécsi püspöki uradalom ³	„	26	849 $\frac{7}{8}$	876
A pécsi káptalani uradalom	„	22	497	320
A pécsi papnöveldei uradalom ..	„	19	328 $\frac{2}{8}$	114
A pécsi székesegyházi uradalom ..	„	11	325 $\frac{6}{8}$	131
A pécsi püspöki helynöki uradalom ..	„	1	31 $\frac{4}{8}$	11
A pécsi kispréposti uradalom ...	„	1	9 $\frac{6}{8}$	5
A pécsi órkanonoki uradalom ..	„	1	10	16
<i>Állami kezelésben levő birtokok</i>				
Pécsváradai uradalom	Egyetemi alap	29	1461 $\frac{1}{8}$	783
Vajszlói uradalom	Vallásalap	5	129 $\frac{4}{8}$	46
Mágocsi uradalom	„	3	206	301
Mindszenti (Felsőmindszent) uradalom	Kamara	4	84 $\frac{6}{8}$	68
<i>Középnemesi birtokok</i>				
Bakócai uradalom	Majláth család	8	103 $\frac{3}{8}$	103
Baksai uradalom	Mihálovics család	2	54	37
Bikali uradalom	Puchner család	3	122 $\frac{2}{8}$	120
Bükkösi uradalom	Jeszenszky család	3	32 $\frac{4}{8}$	69
Godisai uradalom	Sauska család	2	33 $\frac{7}{8}$	28
Gödrei uradalom	Siskovics család	1	18	72

<i>Világi és egyházi nagybirtokok</i>	Tulajdonos	Az úrbéri jobbágy- és zsellérfalvak száma	Telkek száma	Az úrbéri zsellérek száma
Szentmártoni (Gödreszentmárton) uradalom	Breda gr.	3	69 ⁴ / ₈	29
Görcsönyi uradalom	Mihálovics család	1	45	—
Ibafai uradalom	Jeszenszky család	1	24	39
Kisteleki uradalom	Czindery család	5	91	12
Megyefai uradalom	Jeszenszky család	1	13 ² / ₈	13
Pellérdi uradalom	Czindery család	5	135 ⁶ / ₈	94
Sombereki uradalom	Sauska család	3	156	153
Szekcsői (Dunaszekcső) uradalom	Bésán család	2	186	164
<i>Kisnemesi birtokok</i>				
Hidas	Közbirtokosok	1	82 ⁴ / ₈	108
Liget	„	1	18	39
Mocsolád	„	1	28	22
Nagykozár	„	1	43 ³ / ₈	18
Ófalu-Zsibrik	„	2	14 ⁷ / ₈	60
Oroszló	„	1	17 ⁷ / ₈	2
Palé	„	1	—	25
Szalatnak	„	1	25	13
Varga	„	1	19 ⁴ / ₈	15
Összesen		352	10 639 ⁷ / ₈	8020

¹ Az uradalmak által földterhermentesítési kárpótlásra bejelentett telkek száma Baranyában 10 639 ⁷/₈ volt. A mi számításaink szerint csak 10 608 telkek volt 1848-ban a megyében. A 31 ⁷/₈ telkek többlet onnan ered, hogy a baranyai telekállományhoz számított ekkor már Sellye 38 telkével, amely 1820-ban még Somogy megyéhez tartozott. A siklósi Cigányvárost 1 ⁶/₈ telekkel a kárpótlásra szintén bejelentették. A kettő összesen 39 ⁶/₈. Viszont az úszógi uradalom 7 ⁵/₈ és a káptalani uradalom ²/₈ telekkel kevesebbet vallott be. Ezek összege 7 ⁷/₈. Ha e 7 ⁷/₈ telkek hiányt a 39 ⁶/₈ többletből levonjuk, megkapjuk az említett 31 ⁶/₈ különbséget. Számításunk tehát az uradalmak bejelentésével megegyezik.

² Siklós nincs beleszámítva, Csarnóta megváltott falu hozzávéve (17 ⁵/₈).

³ Mohács nincs beleszámítva.

A nagycsaládok számának alakulása 1784—1828 közt az Ormánságban¹

A község neve	1784			1828		
	A családok száma	Házások	Nem önálló házások	Jobbágyok (coloni)	Testvérek (fratres)	Fiak
Adorjás	101	112	11	34	9	11
Besence	37	47	10	42	11	15
Bogdása	66	16	20	78	15	26
Cún	38	53	15	37	10	11
Czinderybogád (+Bogádmindszent=Újmindszent)	27	34	7	28	6	9
Csehi (Drávacsehi)	45	59	14	44	9	25
Csepely (Drávacsepely)	52	79	27	59	7	22
Drávapalkonya	68	88	20	49	17	29
Drávaszabolcs	46	56	10	50	14	20
Hernádfa (+Rónádfa=Gyöngyfa)	14	26	12	12	4	5
Hidvég (Baranyahidvég)	40	53	13	53	8	17
Hirics	75	84	9	58	12	14
Iványi (Drávaiványi)	60	88	28	73	19	18
Kákics	41	63	22	45	15	35
Kemse	27	40	13	31	2	4
Kémes	70	87	17	60	10	10
Kiscsány (+Oszró=Csányoszró)	67	110	43	89	23	27
Kisszentmárton	37	42	5	37	7	19
Kórós	59	72	13	57	17	39
Kovácsida	49	52	3	52	9	9
Lúzsok	41	53	12	49	15	15
Mecske (Magyarmecske)	72	95	23	57	19	24
Marócsa	29	38	9	28	8	4
Márfa	29	38	9	34	4	3
Mónosokor	22	33	11	17	8	9
Nagycsány	30	37	7	38	2	6
Oszró (+Kiscsány=Csányoszró)	55	68	13	61	19	31
Páprád	29	29	—	31	4	7
Piski (Drávapiski)	33	54	21	38	7	3
Piskó	70	86	16	63	11	16
Rád (Rádfalva)	79	86	7	72	17	39
Rónádfa (+Hernádfa=Gyöngyfa)	43	55	12	23	9	8
Sámod	39	51	12	40	9	9
Sósvertike	37	56	19	54	9	11
Szaporca	62	76	14	44	19	9
Szerdahely (Drávaszerdahely)	49	62	13	50	4	12
Tésenfa	41	52	11	37	8	6
Újmindszent	27	44	17	20	5	9
Vajszló	139	177	38	160	12	38
Vejti	33	48	15	46	8	9
Viszló (Dióviszló)	88	131	43	86	31	15
Zaláta	73	105	32	85	18	15
Összesen	2139	2805	666	2121	470	663

¹ *Danyi Dezső—Dávid Zoltán*: Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787) Bp. 1960. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára — Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya. 6—14 p.; OL—C—R 1828 — Summarius Rectificatum Com. Baranya. Ha a község neve megváltozott, mai nevét zárójelben adjuk, + jellel az esetleg hozzácsatolt községet jelöltük, ez esetben az új községnév = jel után következik. Az Ormánsághoz Baranyából 42 falu tartozott.

A jobbágnépesség számának alakulása 1784—1845 közt az Ormánságban¹

A község neve	A lakosság száma		A természetes szaporodás 1834—1845 közt	A születések száma 1834—1844 közt	Minden 100 házasságra eső születés 1834—1844 közt
	1784	1845			
Adorjás	175	227	— 7	66	200
Besence	236	430	25	137	268
Bogdása	419	570	46	216	251
Cún	228	362	29	123	273
Czinderybogád (+Bogád- mindszent=Újmindszent)	[156]	—	—	—	—
Csehi (Drávacsehi)	261	383	25	151	260
Csepely (Drávacsepely) ...	342	410	37	138	313
Dráwapalkonya	427	552	41	216	284
Drávaszabolcs	283	479	100	216	372
Hernádfa (+Rónádfa= Gyöngyfa)	106	—	—	—	—
Hidvég (Baranyahidvég)	242	341	—14	109	222
Hirics	397	763	90	285	313
Iványi (Drávaiványi)	425	493	—18	202	240
Kákics	286	630	—	—	—
Kemse	192	658	47	246	267
Kémes	404	406	30	251	358
Kiscsány (+Oszró= Csányoszró)	454	1012	—	—	—
Kisszentmárton	202	Hiriccsel	Hiriccsel	Hiriccsel	Hiriccsel
Kórós	349	446	67	186	530
Kováshida	258	328	—	—	—
Lúzsok	265	336	6	185	260
Mecske (Magyarmecske) ..	427	399	—	—	—
Marócsa	360	Kákiccsal	—	—	—
Márfa	180	235	—	—	—
Mónosokor	[146]	—	—	—	—
Nagycsány	[174]	—	—	—	—
Oszró (+Kiscsány= Csányoszró)	319	Kiscsánnyal	—	—	—
Páprád	137	Besenczével	Besenczével	Besenczével	Besenczével
Piski (Dráwapiski)	203	Kémessel	Kémessel	Kémessel	Kémessel
Piskó	426	Kemsével	Kemsével	Kemsével	Kemsével
Rád (Rádfalva)	429	468	13	164	282
Rónádfa (+Hernádfa= Gyöngyfa)	264	288	21	92	262
Sámod	224	275	34	127	309
Sósvertike	264	478	50	196	316
Szaporca	350	764	69	257	317
Szerdahely (Drávaszerda- hely)	257	350	35	107	—

¹ Az Ormánság 46 falujából Drávafok, Markóc, Okorág és Sellye adatai nem ismertek 1845-ben, ezért mellőztük őket. Az 1784. évi adatok *Danyi S.—Dávid Z.*: Az első magyarországi népszámlálás (1784—87) Bp. 1960. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára — Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya c. műből vettük. Megjegyezzük, hogy a PÁL — Conscr. — Hauptsummarium 1787 jelzésű összeírás a népesség számát a jelzett községekben (Czinderybogád, Monosokor, Nagycsány, Újmindszent elhagyásával) kevesebbnek, 11 917-nek tünteti fel. Ez esetben a növekedés 1787 és 1845 közt 22,17% volna. A többi adat *Höbbling Miksa*: Baranya vármegyének orvosi helyi-rata. Pécs, 1845. Lyceum ny. 51—59. p. A községek nevének változására, ill. azok összevonására vonatkozóan lásd az előző táblázat jegyzetét.

A község neve	A lakosság száma		A természetes szaporodás 1834—1845 közt	A születések száma 1834—1844 közt	Minden 100 házasságra eső születés 1834—1844 közt
	1784	1845			
Tésenfa	227	Szaporcával	Szaporcával	Szaporcával	Szaporcával
Újmindszent	[183]	—	—	—	—
Vajszló	779	900	2	323	224
Vejti	220	321	—15	106	311
Viszló (Dióviszló)	589	585	12	205	246
Zaláta	453	670	39	240	338
	12059	14559		4544	
	A növekedés 1784—1845 közt 20,73%				

*A telkek számának alakulása a pécsi papnövelde uradalmában
1767—1848 közt*

A falu neve	Telekszám		
	1767	1820	1848
Barátúr	8 $\frac{4}{8}$	12	14 $\frac{5}{8}$
Bános	9 $\frac{6}{8}$	9	13 $\frac{3}{8}$
Bodolya (Bodolyabér)	8 $\frac{7}{8}$	7	12 $\frac{4}{8}$
Bosta	15 $\frac{6}{8}$	23	23
Egerszeg (Felsőegerszeg)	9 $\frac{6}{8}$	10	13 $\frac{5}{8}$
Egyházbér (Bodolyabér)	11 $\frac{2}{8}$	7	16 $\frac{6}{8}$
Husztót	7 $\frac{2}{8}$	10	9 $\frac{6}{8}$
Keszű	23 $\frac{3}{8}$	30	30
Kisdér	19 $\frac{2}{8}$	12	19 $\frac{2}{8}$
Kováczéna (Kovácsszénája)	16 $\frac{4}{8}$	15	18 $\frac{3}{8}$
Kökény	11 $\frac{1}{8}$	34 $\frac{4}{8}$	34 $\frac{2}{8}$
Magyarhertelend	21 $\frac{2}{8}$	20	36
Németszék (Magyarszék)	15 $\frac{2}{8}$	13	21
Orfú	—	7	8 $\frac{4}{8}$
Szakál (Mecsekszakál)	7 $\frac{3}{8}$	7	9 $\frac{6}{8}$
Szilvás	18 $\frac{3}{8}$	19 $\frac{6}{8}$	19 $\frac{2}{8}$
Szóke	14 $\frac{1}{8}$	17 $\frac{4}{8}$	17 $\frac{4}{8}$
Tekeres	6	18	10 $\frac{6}{8}$
Összesen	223 $\frac{6}{8}$	264 $\frac{6}{8}$	328 $\frac{2}{8}$

A jobbágyok telkeinek differenciálódása 1767—

A község neve	Év	$\frac{1}{8}$ alatt	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{6}{8}$
Adorjás	1767	—	—	2	4	4	3	5
	1848	—	2	19	16	1	—	—
Besence	1767	—	—	—	2	3	5	—
	1848	—	—	19	4	24	—	—
Bogdása	1767	—	2	1	3	9	8	2
	1848	—	—	36	7	46	1	1
Cún	1767	—	—	—	8	4	3	—
	1848	—	20	8	2	2	—	—
Czinderybogád (+ Újmindszent= Bogádmindszent) .	1767	—	—	5	—	3	1	—
	1848	—	—	11	2	11	—	—
Csehi (Drávacsehi) .	1767	—	—	6	3	14	4	1
	1848	—	5	38	5	3	—	—
Csepely (Dráva- csepely)	1767	—	—	—	1	7	7	4
	1848	—	5	28	14	23	2	—
Dráwapalkonya	1767	—	—	18	4	7	4	1
	1848	—	8	31	7	3	—	—
Drávaszabolcs	1767	—	—	4	5	4	4	3
	1848	—	3	30	10	16	—	—
Hernádfa (+Rónádfa =Gyöngyfa)	1767	—	—	3	1	—	2	2
	1848	—	1	2	3	4	1	—
Hidvég (Baranya- hidvég)	1767	—	—	3	—	20	—	13
	1848	—	—	38	4	17	1	2
Hirics	1767	—	6	9	2	11	1	1
	1848	—	5	53	2	4	—	—
Iványi (Drávaiványi)	1767	—	—	31	—	27	—	9
	1848	—	—	62	10	18	—	1
Kemse	1767	—	—	2	6	1	2	2
	1848	—	—	30	—	6	—	—
Kémes	1767	—	—	—	6	11	8	9
	1848	—	1	17	23	21	2	—

1848 közt az Ormánságban¹

7/8	1	1 1/8	1 2/8	1 3/8	1 4/8	1 5/8		2 2/8	Össz.	Zsellér*	
										H.	Hn.
1	1	—	—	—	—	—	—	—	20	2	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	6	—
2	—	—	—	—	1	—	—	—	13	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	47	—	—
5	4	3	4	—	2	—	—	—	43	—	—
—	1	—	—	—	—	—	—	—	92	18	—
—	—	1	—	—	—	—	—	—	24	2	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	12	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	4	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	—	—
1	—	—	—	—	—	—	—	—	29	1	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	51	—	—
8	2	1	2	—	—	1	—	—	33	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	72	2	—
1	—	—	1	—	—	—	—	—	36	15	—
1	—	—	—	—	—	—	—	—	50	23	—
4	3	1	—	2	—	—	—	—	30	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	59	16	—
1	—	—	—	—	—	—	—	—	9	2	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	2	—
—	2	—	—	—	—	—	—	—	38	1	—
1	—	—	—	—	—	—	—	—	63	4	—
—	2	—	—	—	—	—	—	—	32	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	19	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	67	10	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	91	13	—
—	1	—	—	—	—	—	—	—	14	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	4	—
2	2	1	—	—	—	—	—	—	39	10	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	2	—

A község neve	Év	$\frac{1}{8}$ alatt	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{6}{8}$
Kiscsány (+Oszró= Csányoszró)	1767	—	—	12	28	20	—	9
	1848	—	19	65	34	10	—	—
Kisszentmárton ...	1767	—	1	9	1	—	1	—
	1848	—	—	31	—	15	—	—
Kórós	1767	—	—	10	10	10	4	3
	1848	—	8	34	20	3	1	—
Kovácsbuda	1767	—	—	4	6	5	4	5
	1848	—	—	35	12	13	—	—
Lúzsok	1767	—	—	6	2	3	2	4
	1848	—	—	33	2	19	—	2
Mecske (Magyar- mecske)	1767	—	—	8	8	12	7	4
	1848	—	—	20	—	33	—	2
Márfa	1767	—	1	2	3	4	3	2
	1848	—	3	19	4	11	—	3
Mónosokor	1767	—	—	14	—	3	—	—
	1848	—	20	—	—	—	—	—
Nagycsány	1767	—	—	4	7	14	—	5
	1848	—	—	21	11	10	—	—
Oszró (+Kiscsány= Csányoszró)	1767	—	—	10	6	19	—	6
	1848	—	21	54	16	10	—	—
Páprád	1767	—	—	4	—	11	—	7
	1848	—	—	25	8	5	—	—
Piski (Dráwapiski) .	1767	—	—	1	6	5	7	3
	1848	—	3	21	9	10	2	—
Piskó	1767	—	5	5	3	11	2	2
	1848	—	2	59	2	12	—	—
Rád (Rádfalva) ...	1767	—	—	4	6	8	4	7
	1848	—	10	23	23	17	—	—
Rónádfa (+Hernádfa =Gyöngyfa)	1767	—	—	—	—	20	—	4
	1848	—	—	15	2	17	—	—
Sámod	1767	—	—	11	—	21	—	6
	1848	—	—	26	4	18	—	1

$\frac{7}{8}$	1	$1\frac{1}{8}$	$1\frac{2}{8}$	$1\frac{3}{8}$	$1\frac{4}{8}$	$1\frac{5}{8}$		$2\frac{3}{8}$	Össz.	Zsellér	
										H.	Hn.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	5	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	128	4	—
2	2	—	2	—	—	—	—	—	18	3	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	46	9	—
3	—	—	—	—	—	—	—	—	40	3	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	66	10	—
1	4	1	—	1	—	1	—	—	32	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	60	3	—
—	1	1	—	1	1	—	—	—	21	2	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	56	5	—
5	5	1	1	2	1	1	—	1	56	2	—
—	2	—	—	—	—	—	—	—	57	9	—
1	—	—	1	—	—	—	—	—	17	6	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	6	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	42	1	—
—	4	—	—	—	—	—	—	—	45	5	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	101	5	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	1	—
2	1	—	—	1	—	—	—	—	26	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	4	—
—	4	—	—	—	—	—	—	—	32	4	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	75	12	—
10	2	—	—	1	—	—	—	—	42	3	2
1	—	—	—	—	—	—	—	—	74	4	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	2	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	34	2	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	49	2	—

A község neve	Év	$\frac{1}{8}$ alatt	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{6}{8}$
Sósvertike	1767	—	—	4	10	20	2	4
	1848	—	14	52	6	3	—	—
Szaporca	1767	—	—	8	10	3	7	—
	1848	—	21	19	11	—	—	—
Szerdahely (Dráva- szerdahely)	1767	—	—	2	1	8	9	4
	1848	5	4	15	15	22	2	1
Tésenfa	1767	—	—	—	2	8	3	4
	1848	—	—	3	26	8	1	—
Vejtí	1767	—	1	2	2	6	—	3
	1848	—	—	60	—	2	—	—
Viszló (Dióviszló) .	1767	—	—	7	10	8	10	8
	1848	—	3	53	28	12	1	—
Zaláta	1767	—	—	41	—	3	—	—
	1848	—	9	62	24	9	—	—
Összesen	1767	—	18	264	167	353	117	146
	1848	5	187	1191	368	469	14	13
%	1767	$\frac{1}{4}$			$\frac{1}{2}$		$\frac{3}{4}$	
	1848	23,13			42,65		21,57	
		61,38			37,15		1,19	

¹ PÁL — Bm. lt. — U és PÁL—B, továbbá OL—Dep. Urb.; Kákics, Marócsa, Ujmindszent, Vajszló adatait nem találtuk

² H. = házas, Hn. = házatlan.

$\frac{7}{8}$	1	$1\frac{1}{8}$	$1\frac{2}{8}$	$1\frac{3}{8}$	$1\frac{4}{8}$	$1\frac{5}{8}$		$2\frac{3}{8}$	Össz.	Zsellér	
										H.	Hn.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	3	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	75	8	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	10	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	51	13	—
—	2	3	1	1	1	—	—	—	32	3	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	2	—
3	1	—	—	—	—	—	—	—	21	2	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	11	—
1	3	—	—	—	—	—	—	—	18	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	62	8	—
5	3	—	—	1	1	—	—	—	53	9	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	97	12	—
—	—	—	—	—	1	—	—	—	45	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	104	14	—
58	49	13	12	10	8	3	—	1	1219	120	22
3	3	—	—	—	—	—	—	—	2253	267	—

1
8,77
0,26

1-nél nagyobb
3,85
—

meg, ezért hiányzanak a táblázatból.

A jobbágyok telkeinek differenciálódása 1767—

A község neve	Év	$\frac{1}{8}$ alatt	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{6}{8}$
Berkesd	1767	—	—	14	—	65	—	17
	1848	—	16	54	27	99	2	9
Ellend	1767	—	—	1	5	15	4	6
	1848	—	—	24	17	41	1	4
Hird	1767	—	—	—	—	18	—	—
	1848	—	—	26	14	11	16	2
Kékesd	1767	—	—	8	9	8	4	9
	1848	—	5	24	26	18	5	1
Pereked	1767	—	—	2	2	8	17	6
	1848	—	1	21	26	24	7	—
Romonya	1767	—	—	—	—	16	—	—
	1848	—	8	26	47	10	—	6
Szilágy	1767	—	—	—	—	47	3	—
	1848	—	5	56	13	33	1	1
Vasas (Pécs)	1767	—	—	28	—	16	—	—
	1848	—	15	78	8	33	—	1
Várkony (Zengő- várkony).....	1767	—	—	10	12	19	7	11
	1848	—	—	52	38	22	4	8
Babarc	1767	—	—	—	—	30	—	—
	1848	—	—	7	1	72	4	14
Feked	1767	—	—	—	—	30	—	—
	1848	—	—	—	—	4	56	—
Kisnyárad	1767	—	—	—	—	18	—	—
	1848	—	—	—	—	36	—	—
Lovászhetyű	1767	—	—	1	—	—	28	3
	1848	—	—	—	—	—	46	5
Maráza	1767	—	—	2	—	45	—	—
	1848	—	—	10	2	49	2	12
Pusztafalu (Pusztá- kisfalu)	1767	—	—	—	—	1	—	—
	1848	—	—	—	—	1	—	—
Szajk	1767	—	—	—	—	10	—	—
	1848	—	—	—	—	10	18	—

1848 közt a pécsváradi uradalomban¹

$\frac{7}{8}$	1	$1\frac{1}{8}$	$1\frac{2}{8}$	$1\frac{3}{8}$	$1\frac{4}{8}$	$1\frac{5}{8}$	$1\frac{6}{8}$	2	Össze- sen	Zsellér ²
—	10	—	1	—	—	—	1	—	108	3
1	—	—	—	—	—	—	—	—	208	1
—	16	—	—	—	—	—	—	2	50	6
—	1	—	—	—	—	—	—	—	88	8
—	—	12	—	—	—	—	—	—	30	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	9
4	3	2	—	1	—	—	1	—	49	3
1	1	—	—	—	—	—	—	—	81	3
—	—	—	2	6	1	—	—	—	44	2
—	—	1	—	—	—	—	—	—	80	1
—	11	4	—	—	—	—	—	—	31	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	97	3
—	1	10	—	—	—	—	—	—	61	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	109	4
—	7	—	—	—	—	—	—	—	51	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	135	7
3	1	1	4	1	—	1	1	1	72	6
—	—	—	—	—	—	—	—	—	124	7
—	52	—	—	—	—	—	—	6	88	—
—	45	1	4	—	1	—	—	—	149	14
—	15	—	—	—	—	—	—	—	45	10
—	2	—	—	—	—	—	—	—	62	23
—	26	—	—	—	—	—	—	—	44	—
—	17	—	—	—	—	—	—	—	53	18
—	1	—	12	—	—	—	—	—	45	6
—	1	—	2	—	—	—	—	—	54	3
—	14	—	—	—	—	—	—	—	61	19
—	4	—	—	—	—	—	—	—	79	20
—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	25
—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	24
—	54	—	—	—	—	—	—	—	64	5
—	21	—	24	—	—	—	—	—	73	17

A község neve	Év	$\frac{1}{8}$ alatt	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{6}{8}$
Szederkény	1767 1848	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —
Szűr	1767 1848	— —	— —	— —	— —	45 61	— —	3 3
Varasd (Apátvarasd)	1767 1848	— —	— —	— —	— —	9 4	9 —	5 24
Pécsvárad	1767 1848	— 9	— 6	57 88	56 80	44 48	18 8	9 5
Szebény	1767 1848	— —	— 2	14 50	— 10	34 78	— 3	2 5
Kéménd	1767 1848	— —	— —	— 5	— —	— 1	51 —	— 18
Liptód	1767 1848	— —	— —	7 37	1 —	29 49	1 —	— 11
Monyoród	1767 1848	— —	9 —	5 8	4 2	2 30	1 —	2 11
Mecske (Erdősmecske)	1767 1848	— —	— —	9 16	— 2	29 41	— —	27 31
Véménd	1767 1848	— —	— 3	— 20	— 23	80 31	11 8	2 92
Versend	1767 1848	— —	— 1	10 14	— 16	36 64	2 1	— 22
Összesen	1767 1848	— 9	9 62	168 616	89 352	654 870	156 182	102 285
%	1767 1848	— 0,34	0,53 2,35	9,92 23,39	5,26 13,36	38,65 33,04	9,21 6,98	6,02 10,82
%	1767 1848	$\frac{1}{4}$ 10,46 26,09			$\frac{1}{2}$ 43,91 46,41		$\frac{3}{4}$ 15,24 17,69	

¹Bozsok (Palotabozsok) és Fazekasboda adatait nem találtuk.

* Valamennyi zsellér házas.

$\frac{7}{8}$	1	$1\frac{1}{8}$	$1\frac{2}{8}$	$1\frac{3}{8}$	$1\frac{4}{8}$	$1\frac{5}{8}$	$1\frac{6}{8}$	2	Össze- sen	Zsellér	
—	—	36	—	—	—	—	—	—	36	2	
—	36	—	—	—	—	—	—	—	36	18	
—	8	—	—	—	—	—	—	—	56	7	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	1	
—	1	1	—	—	—	1	—	—	26	8	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	25	
5	5	2	2	1	—	—	—	—	199	153	
2	—	—	1	1	—	—	—	—	248	159	
—	18	—	4	—	4	—	1	4	84	15	
1	5	—	—	—	—	—	—	—	154	35	
—	—	—	28	—	—	—	—	—	79	10	
—	13	—	28	—	6	—	—	—	71	27	
—	26	—	—	—	—	—	—	—	64	—	
—	3	—	—	—	—	—	—	—	100	52	
1	1	—	—	—	—	—	—	—	25	3	
—	4	—	—	—	—	—	—	—	55	23	
—	16	—	—	—	—	—	—	—	81	41	
—	8	—	—	—	—	—	—	—	98	85	
—	—	27	1	—	—	—	—	—	121	—	
—	16	—	1	—	—	—	—	—	194	78	
—	—	28	1	—	—	—	—	—	77	3	
—	3	1	1	—	—	—	—	—	123	59	
14	286	123	55	9	9	1	4	13	1692	327	
5	180	3	61	1	7	—	—	—	2633	725	
0,82	16,90	7,26	3,25	0,53	0,53	0,05	0,23	0,76	—	19,38	
0,18	6,83	0,11	2,31	0,03	0,26	—	—	—	—	—	
1 17,72 7,02		1-nél nagyobb 12,64 2,73									

A jobbágyok telkeinek differenciálódása 1767—

A község neve	Év	$\frac{1}{8}$ alatt	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{6}{8}$
Adorjás	1767	—	—	2	4	4	3	5
	1848	—	2	19	16	1	—	—
Cún	1767	—	—	8	8	4	3	—
	1848	—	20	21	2	2	—	—
Diósvizsló	1767	—	—	7	10	8	10	8
	1848	—	3	53	28	12	1	—
Drávacsehi	1767	—	—	6	3	14	4	1
	1848	—	5	38	5	3	—	—
Drávacsepely	1767	—	—	—	1	7	7	4
	1848	—	5	28	14	23	2	—
Drávapalkonya	1767	—	—	18	4	7	4	1
	1848	—	8	31	7	3	—	—
Drávapiski	1767	—	—	1	6	5	7	3
	1848	—	3	21	9	10	2	—
Drávaszabolcs	1767	—	—	4	5	4	4	3
	1848	—	3	30	10	16	—	—
Drávaszerdahely	1767	—	—	2	1	8	9	4
	1848	5	4	15	15	22	2	1
Gyúd (Máriagyúd)	1767	—	—	32	18	12	5	3
	1848	—	—	50	—	43	—	—
Harkány	1767	—	—	17	11	9	8	1
	1848	—	—	30	—	48	—	2
Ipacsfa	1767	—	—	4	4	3	5	6
	1848	—	2	25	18	16	3	1
Kémes	1767	—	—	—	6	11	8	9
	1848	—	1	17	23	21	2	—
Kisharsány	1767	—	5	11	12	7	6	4
	1848	—	2	73	—	45	—	—
Kórós	1767	—	—	10	10	10	4	3
	1848	—	8	34	20	3	1	—
Kovácsbida	1767	—	—	4	6	5	4	5
	1848	—	—	35	12	13	—	—
Márfa	1767	—	1	2	3	4	3	2
	1848	—	3	19	4	11	—	3

1848 közt a siklósi uradalomban

7/8	1	1 1/8	1 2/8	1 3/8	1 4/8	1 5/8	2	2 7/8	Össze- sen	Zsellér ¹	
										H.	Hn.
1	1	—	—	—	—	—	—	—	20	2	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	6	—
—	—	1	—	—	—	—	—	—	24	2	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	12	—
5	3	—	—	1	1	—	—	—	53	9	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	97	12	—
1	—	—	—	—	—	—	—	—	29	1	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	51	—	—
8	2	1	2	—	—	1	—	—	33	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	72	2	—
1	—	—	1	—	—	—	—	—	36	15	—
1	—	—	—	—	—	—	—	—	50	23	—
2	1	—	—	1	—	—	—	—	26	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	4	—
4	3	1	—	2	—	—	—	—	30	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	59	6	—
—	2	3	1	1	1	—	—	—	32	3	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	2	—
—	2	—	—	—	—	—	—	—	72	18	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	93	16	—
3	4	1	—	—	—	—	—	—	54	2	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	80	2	—
1	4	1	2	—	2	1	—	—	33	2	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	65	3	—
2	2	1	—	—	—	—	—	—	39	10	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	2	—
4	4	—	1	1	1	—	1	1	58	8	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	120	9	—
3	—	—	—	—	—	—	—	—	40	3	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	66	10	—
1	4	1	—	1	—	1	—	—	32	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	60	3	—
1	—	—	1	—	—	—	—	—	17	6	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	6	—

A község neve	Év	$\frac{1}{8}$ alatt	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{6}{8}$
Nagyharsány	1767 1848	— —	— 4	96 174	— —	72 52	— —	12 —
Nagytótfalu	1767 1848	— —	— 6	— 80	— —	— 18	— —	— —
Rád (Rádfalva)	1767 1848	— —	— 10	4 23	6 23	8 17	4 —	7 —
Siklós	1767 1848	— —	— —	— —	— —	— —	— —	— —
Szaporca	1767 1848	— —	— 21	8 19	10 11	3 —	7 —	— —
Terehegy	1767 1848	— —	— —	— —	13 34	7 —	6 41	6 —
Tésenfa	1767 1848	— —	— —	— 3	2 26	8 8	3 1	4 —
Összesen	1767 1848	— 5	6 84	236 788	143 277	220 369	114 55	91 7
%	1767 1848	— 0,31	0,63 5,27	24,92 49,52	15,10 17,41	23,12 23,19	12,03 3,45	9,60 0,43
%	1767 1848	$\frac{1}{4}$ 25,55 55,12			$\frac{1}{2}$ 38,33 40,60		$\frac{3}{4}$ 21,64 3,88	

1767-ben a lakosság $\frac{3}{4}$ -ének még negyednél nagyobb telek volt a kezén.
1848-ban a lakosság zöme, fele $\frac{1}{4}$ telekre szorult.

¹ H. = házas, Hn. = házatlan.

7/8	1	1 1/8	1 2/8	1 3/8	1 4/8	1 5/8	2	2 7/8	Össze- sen	Zsellér	
										H.	Hn.
—	1	—	—	—	—	—	—	—	181	8	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	230	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	104	7	—
10	2	—	—	1	—	—	—	—	42	3	2
1	—	—	—	—	—	—	—	—	74	4	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	10	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	51	13	—
12	2	1	—	—	—	—	—	—	47	9	1
4	—	—	—	—	—	—	—	—	79	7	—
3	1	—	—	—	—	—	—	—	21	2	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	11	—
62	38	11	8	8	5	3	1	1	947	115	21
6	—	—	—	—	—	—	—	—	1591	153	—
6,54	4,01	1,16	0,84	0,84	0,52	0,31	0,10	0,10	—	12,42	2,32
0,37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9,61	—
1 10,55 0,37		1 felett 3,90 —									

SPOLARICS ZSIGMOND SIKLÓSI ISKOLAMESTER VERSE A SIKLÓSI
JOBBAGYLÁZADÁSRÓL 1766-BÓL¹

Ezer hét száz hatvan hatban,
esett paraszt nagy romlásban,
Siklós mezző városában,
imít amot az utcában,
Fegyverek volt csákán és bot,
Sok öreg és ifju ott volt,
De károkra fordult az bot,
Midőn emeltek furkós botot.
Járó Mitter és az Madzag,
Ezek elő járók voltak,
Kik hamis levélben bíztak,
Magokat is így meg csalták.
Gyerünk egyben gyülekezzünk,
Igasságrul beszélgessünk,
Azt mi magunkban föl tegyük,
Hogy uraknak ne engedgyünk.
Kilenczedet el töröllyük,
Róbottul meg menekedgyünk,
Hogy ha egy szívüek leszünk,
De ki nem jó (velünk) azt meg öllyük.
De bezeg reménységtekben,
Meg csalattatok ezekben,
Midőn jártatok gyűlésben,
Estetek veszedelemben.
Oh te balgatag Emberek!
Miért mingyár nem mentetek
Akk Harkánbo mentetek,
Mind lettetek volna eprek.
Oh te Járó áristomban,
Hevertél te nagy fogságbon,
Pécsi püspök várasában,
Vallál keserves rabságbon.
Plura simul veniunt.

¹ Siklós — Róm. kat. plébánia — Historia Domus; közölte pontatlanul *Bálint Ferenc*: Siklós monográfiája, Siklós, 1928. 42. p.

KÉPEK A JOBBÁGYOK ÉLETÉBŐL

I. A szentlőrinci síkság és a Dráva mente

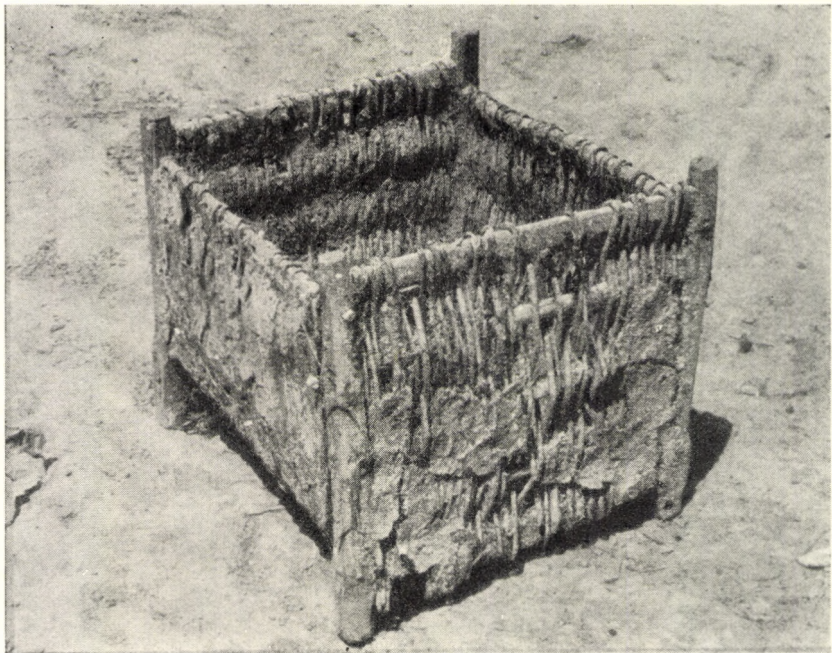
Szamos település képe mutatja, hogy a táj gazdálkodása ártéren folyik. — Szaporca.
(*Janus Pannonius Múzeum — Pécs, 2955. sz. Kodolányi J. felv.*)

Talpas ház. — Gyöngyösmellék. (*Janus Pannonius Múzeum — Pécs, 6988. sz. Fűzes E. felv.*)

Az ősi jobbágygazdálkodás máig is megőrzött eszköze a buduc. Ebben a fatörzsből kivált tartóban őrizték a gabonát, mert az ártéri területen vermelni nem lehetett. — Drávapalkonya. (*Janus Pannonius Múzeum — Pécs, 3075. sz. Kodolányi J. felv.*)

Gabonás kas. (*Janus Pannonius Múzeum — Pécs, 3977. sz. Fűzes E. felv.*)

II. A Hegyhát

A megyének hegyes-erdős tája, ahol a lakosságnak irtással kellett termőterületét kialakítani. — Újbánya. (Pécs Város Idegenforgalmi Hivatala — *Mecsek*, 107. sz. Zsabokorszky J. felv.)

III. A közép-baranyai dombvidék és a megye keleti fele

A terület a mezei gazdálkodásnak és a szőlőművelésnek egyaránt kedvez. — Kéménd. (Szörényi J. felv.)

Német parasztház. — Somberek. (*Janus Pannonius Múzeum — Pécs, 5464. sz. Füzes E. felv.*)

Az ősi délszláv földművelés gabonataratója — Somberek. (*Janus Pannonius Múzeum — Pécs, 5468. sz. Füzes E. felv.*)

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- Baranyai községi = A Magyar Szociográfiai Intézet gyűjteménye a MTA Dunántúli Tudományos Intézetében
 adattár
 Bp—EK—Coll. = Budapesti Egyetemi Könyvtár—Kézirattár—Kaprinay Gyűjtemény
 Kaprinay
 CR 1828 = Pécsi Állami Levéltár — Conscriptio Regnicolaris 1828
 DCB = Descriptio physico — politico — topographica Comitatus Baranyensis 1785 — Országos Széchényi Könyvtár — Kézirattár
- KÁL = Kaposvári Állami Levéltár
 KL I. = Pécsi Káptalani Levéltár — Hiteshelyi Levéltár
 KL II. = Pécsi Káptalani Levéltár — Gazdasági Levéltár
 KL—PC = Pécsi Káptalani Levéltár Protocolum Consistoriale
 KL—Sze = Pécsi Káptalani Levéltár — Székese gyházi uradalmi levéltár
 NBj = Pécsi Állami Levéltár — Német Béla jegyzetei. Kézirat
 OL—Arch. Regni = Országos Levéltár — Archivum Regni
 OL—CR 1715 = Országos Levéltár — Archivum Regni — Lad. H. H. No. 2. Conscriptio 1715
 OL—CR 1720 = Országos Levéltár — Archivum Regni — Lad. K. K. No. 2. Conscriptio 1720
 OL—CR 1828 = Országos Levéltár — Archivum Regni — Conscriptio Regnicolaris 1828
 OL—C—T = Országos Levéltár — Curiai Levéltár — Táblai perek
 OL—Htt—Dep. = Országos Levéltár — A Helytartótanács levéltára — Departamentum Urbariale
 Urb.
 OL—Htt—TU = Országos Levéltár — A Helytartótanács levéltára — Departamentum Urbariale — Urbéri táblák és urbériális investigatiók
 OL—Kam. = Országos Levéltár — Kamarai Levéltár
 OL—Kam.—Frie- = Országos Levéltár — Kamarai Levéltár — Friebeisz család levéltára
 beisz lt.
 OL—Kam.—U = Országos Levéltár — Kamarai levéltár — Urbaria et Conscriptiones
 et C
 OL—Kanc.—Ag = Országos Levéltár — Kancelláriai levéltár — Acta generalia
 OSzK—Kézirattár = Országos Széchényi Könyvtár — Kézirattár
 PÁL—Acta = Pécsi Állami Levéltár — II. József korabeli iratok gyűjteménye
 Josephina
 PÁL—B = Pécsi Állami Levéltár — Bírósági részleg — Urbéri iratok
 PÁL—Bm. lt. = Pécsi Állami Levéltár — Baranya megye levéltárának iratai
 PÁL—Bm. lt.— = Pécsi Állami Levéltár — Baranya megye levéltára — Közggyűlési jegyzőkönyv
 Kgy. jkv.
 PÁL—Bm. lt.—U = Pécsi Állami Levéltár — Baranya megye levéltára — Urbéri iratok
 PÁL—Conscr. = Pécsi Állami Levéltár — Baranya megye levéltára — Összeírások
 PÁL—Bólyi u. lt. = Pécsi Állami Levéltár — Baranya megye levéltára — Bólyi uradalmi levéltár
 PÁL—Földteher- = Pécsi Állami Levéltár — Baranya megye Levéltára — Földtehermentesítési iratok
 mentesítés

PÁL—Pecsétle-	= Pécsi Állami Levéltár — Baranya megye levéltára — Pecsét-
lenyomatok gyűjt.	lenyomatok gyűjteménye
PÁL—Pécs város	= Pécsi Állami Levéltár — Pécs város levéltára — Pécs város
jkv.	jegyzőkönyve
PÁL—Pécsváradi	= Pécsi Állami Levéltár — Baranya megye levéltára — Pécs-
u. lt.	váradi uradalmi levéltár
PBME	= A Pécs-Baranyai Múzeum Egylet Értesítője
PEK	= Pécsi Egyetemi Könyvtár
Pesty Frigyes	= Országos Széchényi Könyvtár — Kézirattár — Pesty Frigyes:
	Helységnevtár, 1864
Pozsonyi Kápta-	= Slovensky Ustredny Archiv, Bratislava
lani Levéltár	
SzÁL	= Szekszárdi Állami Levéltár

Rövidítés nélküli jelzettel és helymegjelöléssel idéztünk minden anyakönyvet, családi naplót, egyházi jegyzőkönyvet, falutörténetet, historica domust, mezővárosi jegyzőkönyvet, valamint Angyal Pál: Családtörténeti jegyzeteit a Pécsi Állami Levéltárból, a budapesti Ráday Gyűjtemény iratait és Reuter Camillo Baranyai helynévgyűjteményét.

1. Крестьянство области Баранья обречено на вечный крепостнический гнет

В конце XVII столетия область Баранья освободилась от турецкого гнета. Габсбургское правительство не могло сохранить за собой эту территорию. Поэтому оно стремилось к тому, чтобы разделить ее между феодалами, верными двору и поддерживающими его политику. Таким образом область к 1711-му году попала в руки нескольких крупных помещиков. Новые крупные помещики в ходе установления своей власти постоянно судились между собой за владения поместий и вели процессы по делу об их границе. В конце этих судебных процессов, которые отличались от подобных процессов в других частях страны своей жестокостью, образовалось три больших поместья, обладавших огромной властью: поместье семьи Батьянь, семьи Эстерхази и печского епископа. Эти крупные помещики посадили на главные должности в области чиновников из своих владений. Через этих ставленников они приобрели наряду с экономической властью и административную власть. Позднее в результате дарствования земель в области образовалось несколько среднепоместных владений. После этого в эту область переселилось и мелкое дворянство. Последние до весны 1848-го года не могли вырвать власть из рук консервативного крупнопоместного дворянства.

После организации и заселения своих поместий крупные помещики использовали свою громадную власть для повышения своих денежных доходов. Они повышали имущественный ценз и помещичью аренду. В то же время они запретили свободное переселение своим венгерским и южнославянским подданным и тем самым обрекли их на вечный крепостнический гнет. Затем они насадили приусадебные виноградники, после чего начали разведение зерновых. В интересах этого хозяйства они сделали безграничной барщину для своих крепостных. В интересах увеличения барщины они не посчитались даже с письменными договорами, в которых обещали (меньшую) барщину для поселившихся здесь немецких крепостных. В XVI—XVII столетиях сила и власть крупных поместий возросло во всей Восточной Европе. Усиление этой власти в области Баранья произошло на сто лет позже, но в течение более короткого времени и более беспощадно.

В результате увеличения их численности, под давлением увеличивающегося помещичьего гнета крепостные работали сверх всяких сил. Их хозяйствование в начале XVIII-го века шло по тому пути, который гораздо раньше прошли в других частях страны — от земельных общин во владении земель, от системы обработки целинных почв в использовании полей, через земельные общины, ежегодно деляющие землю доопределенной системы участков и трехпольного земледелия. Согласно естественным природным условиям эта область делилась на три части: первая — юго-западная часть, к которой относился и Орманьшаг, вторая — северная часть, Хедьхат, а третья — восточная часть области. В первых двух природные условия способствовали скотоводству. В третьей же части недостаток пастбищ не располагал к этому. Во всех областях с большим размахом шло корчевание, распространение производственных территорий. В области Баранья посевная площадь между 1711 и 1767 годом возросла на 302%, а пастбище на 704%.

На повышение помещичьей денежной ренты, на обречение венгерских и южнославянских крепостных на вечное рабство крепостные отвечали переселением, побегами, спорадическим сопротивлением. Однако в ответ на неограниченность барщины по всей области вспыхнуло открытое сопротивление. Кровавое восстание крепостных в Шиклоу, которое произошло в 1767 году в этой области, где феодализм был наиболее сильным, заставило государственную власть признать, что она должна повернуться против крупных владений. Так произошло в году 1767 упорядочение барщины.

II. Последствия упорядочения барщины (1767—1790 гг.)

После упорядочения барщины в хозяйственной жизни области начинает проявляться новый фактор: рынок. Поместья, если хотели получить деньги за свою продукцию, вынуждены были вынести ее на рынок. Иностраный рынок в это время поддерживал связь лишь только с западной частью Трансданубии, в результате чего стал важным внутренний рынок, удовлетворение запросов местного населения. Таким образом, помещики стремились получить права на организацию рынка в центрах своих владений, чтобы там реализовать свою продукцию. Этим самым они способствовали превращению центров своих владений в аграрные города, появлению в этих городах слоя торговцев и ремесленников и тем самым началу до некоторой степени буржуазного развития в этих городах.

Так как реализация продукции была очень трудной, в своей политике помещики и дальше продолжали прежде всего заботиться о денежной ренте. Начали с помощью инженеров измерять землю своих крепостных, чтобы точно определить налоги, главным образом денежные. В результате этого выяснилось, что в руках крепостных гораздо больше земли, чем они заявили об этом при определении барщины. После этого за так наз. реманенции просили только деньги. Помещики стремились только к тому чтобы получить с крепостных деньги вместо барщины, так как еще не могли в достаточной мере использовать их труд. Они основали мануфактуры, и таким образом пытались реализовать сельскохозяйственную продукцию, переработав ее. Однако в результате развития рынка эти мануфактуры или разорились, или помещики вынуждены были сдать их в аренду или продать буржуазным предпринимателям, которые работали с более низкими производственными затратами. Начинаясь с французскими войнами в конце XVIII века зерновая конъюнктура сразу способствовала реализации их продуктов и без промышленного предпринимательства. Это обстоятельство побудило их к расширению усадебного хозяйствования, так повысилось количество их продукции.

Таким образом, в этот период начался процесс экономической дифференциации трех упомянутых частей области, которые до тех пор отличались друг от друга лишь природными условиями.

В юго-западной части главной хозяйственной отраслью было пастбищное разведение крупного рогатого скота и свиней, которое дополнялось собирательством и промысловым хозяйством, а также кустарничеством. В другой части области, в Хедьхате, леса, вернее, лесные луга также делали скотоводство господствующей хозяйственной отраслью. Следы здешних двойных участков показывают, что в этой части области раньше перешли на полуютгонное скотоводство. Для жизни населения и здесь большую необходимость представляло собирательство, а также промысловое хозяйство и кустарничество.

В третьей части области преобладало виноградарство, здесь больше было значение зернового хозяйства. Здесь встретилось хозяйствование венгерских, хорватских, сербских и немецких крепостных.

В результате политики крупных помещиков сопротивление крепостных в этот период было направлено против денежной и натуральной ренты. Они стремились освободиться от этого ежегодной выплатой определенной суммы. Их наивысшим стремлением было жить как мещане сельскохозяйственных городков. Мелкие дворяне, жившие среди них, с помощью идей французской революции пробуждали в них эти стремления.

III. Кризис феодализма (1790—1848 гг.)

В этот период в области усиливается влияние внешнего и внутреннего рынка. В восточной половине области, расположенной ближе к дунайскому водному пути, возросло число сельскохозяйственных городов, а также сформировалась уже определенная организация торговли.

Вследствие улучшения рыночных отношений сразу изменилась рентовая политика крупных помещиков, которая до сих пор не препятствовала тому, чтобы крепостные увеличивали свои земли. Помещики один за другим выступали против того, чтобы крепостные пользовались лесами, лугами, а также пашнями и пастбищами, за исключением тех, которые принадлежали их участку. Помещики стремились не к сокра-

щению этих участков, а к тому, чтобы поменять их на худшие земли. В то же время часть отобранных территорий они арендовали крепостным за барщину. В области Баранья с 1767 по 1848 год число участков возросло на 36,07%, в том числе с 1767 по 1820 год оно увеличилось на 30,56%. В то же самое время общая территория земель, принадлежавших крепостным, соответственно увеличилась на 11,29% и 9,49%. Две тенденции — уменьшение и увеличение земель боролись между собой. Те крупные поместья, которые к 1820 году уже добились достаточной барщины, больше не увеличивали число крепостных участков и территорию крепостных земель, а после введения пастбищевое оборота даже сокращали их. Те же, которые позже начали усадебное хозяйство и имели изобилие земель, но не имели достаточной рабочей силы для их обработки, не только увеличивали число крепостных участков и общую территорию крепостных земель, но и сдавали в аренду землю в обмен на рабочую силу (барщину). Тенденция сокращения земель проявилась в восточной половине области, расположенной ближе к рынку. Крупные хозяйства, с большим размахом начавшие отгонное разведение крупного рогатого скота и овец, отнятием пастбищ пошатнули отгонное скотоводство в западной части области.

Средства и методы традиционного крепостного хозяйства могли быть преобразованы и развиты там, где это поощрял рынок, вернее, там, где помещичьи уступки делали это возможным. Так к восточной половине области было начато выращивание кормов на необработанных землях, а в северной части — на арендованных помещичьих землях начало развиваться табаководство. Здесь сформировалась полукрепостное скотоводство, в то время как в западной части области все еще было отгонное скотоводство. Условия развития виноградарства были те же самые, что и для других отраслей сельского хозяйства. Из трех частей области две первые начали переходить к восточноевропейского типа хозяйствования на хозяйство западноевропейского типа, подобного тому, которое было в западной части Трансданубии. С особенно большим размахом начался этот процесс в первой части области, где хозяйствовали крепостные немцы и где этому способствовали благоприятные рыночные условия, помещичьи уступки и благоприятные природные условия.

В результате экономического процесса в третьей части области наступил кризис основной рабочей организации — семьи. Чтобы предотвратить размельчение земель, крепостные стремились прежде всего упорядочить заключение браков, позже, особенно те, во владении которых было одна четвертая часть участка, начали ограничивать рождаемость. Упадок естественного размножения населения проявился уже теперь, в конце эпохи феодализма.

Именно поэтому в 1848 году обуржуазивавшиеся крепостное население восточной половины области с процветающим хозяйством стремилось только к ликвидации помещичьего права на часть урожая, а в западной части население поднимало голос за отобранные земли и луга. Это дифференцирование, которое было характерно для экономики этой области, проявилось и в крепостнических восстаниях в 1848 году. В первой и во второй части области крестьянство стремилось лишь к ликвидации феодализма, а в третьей части, где в результате попавшее в кризис старого метода хозяйствования, не были удовлетворены лишь этим, кроме того здесь требовали лучших жизненных условий. Борьба против крупных помещичьих владений, здесь была самой ожесточенной.

I. Die Baranyaer Bauern werden in Leibeigenschaft gestossen

Das Komitat Baranya wurde am Ende des XVIII. Jahrhunderts von der türkischen Herrschaft befreit. Die Habsburg-Regierung konnte dieses Gebiet nicht für sich selber behalten, deshalb strebte sie danach, es unter den dem Hof treuen, ihre Politik unterstützenden Feudalherren als Donation zu verteilen. So geriet das Komitat bis 1711 in die Hände weniger Grossgrundbesitzer. Indem sie ihre Güter organisierten, verwickelten sich die neuen Grossgrundbesitzer immer wieder in Besitz- und Grenzprozesse. Nach Beendigung dieser Prozesse — welche sich von den ähnlichen damaligen Prozessen im Lande durch ihre Heftigkeit unterschieden — entstanden in Baranya drei riesenhafte Grossgrundbesitze: der der Familie Batthyány, der der Familie Eszterházy und der des Bischofs von Fünfkirchen. Die Grossgrundbesitzer setzten in die amtlichen Stellungen des Komitats ihre Gutsverwalter. Durch diese Familiaren erwarben sie nebst der wirtschaftlichen Macht auch die der Verwaltung. Aus Donation des Herrschers entstanden später auch einige Güter des Mitteladels im Komitat. Nachher wanderten auch Mitglieder des Kleinadels in Baranya ein. Die Letzteren konnten aber die Macht aus der Hand der konservativen Grossgrundbesitzer bis zum Frühjahr 1848 nicht entreissen.

Nachdem diese Grundherren ihre Güter organisiert und mit Siedlungen bevölkert haben, gebrauchten sie ihre gewaltige Macht zur Steigerung ihrer Geldeinkommen. Zu diesem Zweck erhöhten sie den Zins und liessen die grundherrlichen Nutzniessungen in Kraft treten. Zu gleicher Zeit haben sie ihren ungarischen und südslavischen Untertanen die Freizügigkeit verboten und sie dadurch in Leibeigenschaft gedrängt. Dann liessen sie allodiale Weingärten anlegen und begannen etwas Ackerbau zu treiben. Zu diesem Zweck machten sie den Frondienst ihrer Leibeigenen unbeschränkt. Um die Frondienste zu erhöhen, legten sie selbst jene schriftlichen Verträge beiseite, in welchen sie für ihre angesiedelten deutschen Leibeigenen einen mässigen Frondienst festgestellt haben. Im XVI—XVII. Jahrhundert wuchs die Kraft und die Macht der Grossgrundbesitzer in ganz Ost-Europa. Diese Steigerung der Kraft entfaltete sich zwar in Baranya um hundert Jahre später, aber in kürzerer Zeit und viel rücksichtsloser.

Die Leibeigenen arbeiteten unter dem Druck der Zunahme ihrer Zahl und der wachsenden Lasten des Gutsherrn mit Aufbietung aller ihrer Kräfte. Ihrer Wirtschaft am Anfang des XVIII. Jahrhunderts zeigte den Weg, welcher im Besitz der Mark von der Markgenossenschaft, und in ihrer Benützung von der Feldgraswirtschaft durch die Feldgemeinschaft bis zur bestimmten Grundorganisation und zur Nutzung der Dreifelderwirtschaft anderswo schon früher zurückgelegt wurde. Das Komitat war, seinen natürlichen Gegebenheiten gemäss, in drei Gegende geteilt: der erste Teil war der südwestliche, enthaltend das Gebiet Ormánság, der zweite der nördliche, der Hegyhát, und endlich die östliche Hälfte des Komitats. In den zwei ersten Teilen begünstigten die natürlichen Verhältnisse die Viehzucht, während im dritten die geringen Wiesenflächen zu diesem Zweck ungünstig waren. Überall fanden die Rodungen, die Ausbreitung der fruchtbaren Gebiete mit grossem Schwung statt. In Baranya wuchs zwischen 1711 und 1767 das Gebiet der Äcker um 302%, der Wiesen um 704%.

Die Steigerung der Geldrente durch den Gutsherrn, die Bindung an die Scholle beantworteten die ungarischen und südslavischen Leibeigenen mit Fortwandern, Flucht und zuweilen mit Widerstand. Als aber der Frondienst unbeschränkt wurde, entflammte im ganzen Komitat offener Widerstand. Die blutige Siklóser Empörung

der Leibeigenen im Jahre 1766, welche eben in diesem Komitat, wo die Macht des Feudalismus am grössten war, ausbrach, gab der Staatsgewalt zu wissen, dass sie sich gegen den Gutsherren wenden muss. So entstand das Urbarialpatent im Jahre 1767.

II. Die Folgen des Urbarialpatents in den Jahren 1767—1790

Nach dem Urbarialpatent meldete sich im Wirtschaftsleben des Komitats ein neuer Faktor: der Markt. Die Grossgrundbesitze mussten, wenn sie für ihre Produkte Geld bekommen wollten, diese auf den Markt bringen. Der ausländische Markt stand damals nur mit dem westlichen Teil des Dunántúl in Beziehung. Demzufolge wurde der innere Markt, die Konsumption der Bewohner ihrer Herrschaftsgüter für sie wichtig. So strebten nun die Grossgrundbesitzer danach, ihren Zentralen das Marktrecht zu erwerben, um dort ihre Produkte zu verwerten. Dadurch förderten sie die Entwicklung dieser Zentralen zu Marktstellen, in diesen das Emporkommen einer Schicht von Kaufleuten und Handwerkern und somit den Anfang einer bürgerlichen Entwicklung.

Da die Verwertung ihre Schwierigkeiten hatte, strebten die Grossgrundbesitzer in ihrer Politik auch weiterhin in erster Linie nach Geldrenten. Sie begannen die Felder ihrer Leibeigenen durch Ingenieure messen zu lassen, um ihre Lasten, in erster Reihe ihre Geldlasten pünktlich festzustellen. Auf diesem Wege zeigte es sich, dass die Leibeigenen über mehr Felder verfügten, als sie es bei der Einführung des Urbarium von 1767 eingestanden haben. Man verlangte nach diesen sogenannten Remanenzen nur Geld. Man liess auch den Frondienst der Leibeigenen durch Geld ablösen, da man diesen noch nicht gebrauchen konnte. Die Grossgrundbesitzer gründeten Manufakturen, so versuchten sie ihre landwirtschaftlichen Produkte nach Bearbeitung zu verwerten. Diese sind aber, infolge des unentwickelten Marktes zugrundegegangen, oder man musste sie bürgerlichen Unternehmern in Miete geben bzw. verkaufen. Die am Ende des XVIII. Jahrhunderts mit den französischen Kriegszügen beginnende Getreidekonjunktur hat aber die Grossgrundbesitzer auf einmal dazu verholfen, dass sie ihre Waren auch ohne industrielle Unternehmungen verwerten konnten. Dieser Umstand nötigte sie zur Ausbreitung der Allodialwirtschaft, der gutsherrlichen Eigenwirtschaft, wodurch sie die Menge ihrer Waren vermehrten. Dadurch und dann ging das Grundherrschaftssystem hier in diesem Komitat vollkommen ins Gutsherrschaftssystem über.

Die drei erwähnten Gegenden des Komitats, unter denen bisher nur die natürlichen Gegebenheiten einen Unterschied bildeten, betraten zu dieser Zeit den Weg der wirtschaftlichen Differenzierung.

Im südwestlichen Teil bildete die Herdenzucht des Rindviehs und der Schweine den Hauptzweig der landwirtschaftlichen Tätigkeit, die noch durch die Sammel- und Erbeutungswirtschaft, sowie durch die Hausindustrie ergänzt wurde.

Im zweiten Teil, im Hegyhát, war zufolge der Wälder bzw. Waldwiesen gleichfalls die Viehzucht vorherrschend, aber die hiesigen Spuren der Siedlungen mit Zweigewannen zeigen, dass dieser Teil schon früher auf Halbherdenzucht überging. Die Bevölkerung hatte auch in dieser Gegend die Sammel- und Erbeutungswirtschaft, sowie die Hausindustrie nötig.

Der dritte Teil wandte sich dem Weinbau zu, doch war hier auch der Ackerbau von grösserem Gewicht. Hier trafen sich die Wirtschaftsmethoden der ungarischen, kroatischen, serbischen und deutschen Leibeigenen zusammen.

Zufolge der Politik der Grossgrundbesitzer richtete sich der Widerstand der Leibeigenen zu dieser Zeit gegen die Geld- und Produktabgabe an den Gutsherrn. Sie wollten sich davon durch Abzahlen eines Jahresbetrages freimachen. Ihr höchster Wunsch war der Stand eines Bürgers in einem Marktstellen. Der unter ihnen wohnende Kleinadel ermutigte sie mit den Ideen der französischen Revolution dazu.

III. Die Krise des Feudalismus 1790—1848

In diesem Zeitalter wurde im Komitat die Auswirkung des äusseren und inneren Marktes immer stärker. In der östlichen, dem Donaufahrtsweg näher liegenden Teil des Komitats wuchs die Zahl der Marktstellen; es entwickelte sich hier auch eine gewisse Handelsorganisation.

Die Abgabepolitik der Grossgrundbesitze, welche bisher die Ausbreitung der Leibeigenenbesitze nicht verhinderte, veränderte sich plötzlich, infolge der Verbesserung der Marktverhältnisse. Die Gutsherren traten nacheinander gegen die Waldbenutzung und Weiden — sowie jenen Acker- und Wiesenbestand der Leibeigenen auf, welche nicht zu ihrem Grundstück gehörten. Den Bestand des Grundstückes verringerten sie zwar nicht, aber sie versuchten es für ein schlechteres umzutauschen. Gleichzeitig vermieteten sie einen Teil der weggenommenen Gebiete für Frondienst an die Leibeigenen. In Baranya wuchs die Zahl der Grundstücke zwischen 1767—1848 um 36,07% bzw. zwischen 1767—1820 um 30,56%. Die Fläche der Grundstücke der Leibeigenen wuchs zur gleichen Zeit um 11,29% bzw. 9,49%. Zwei Tendenzen: eine grundmindernde und eine grunderweiternde kämpften miteinander. Jene Grossherrschaften, welche bis 1820 schon genügend Frondienst erlangt haben, vermehrten die Zahl der Leibeigenen-Grundstücke und -Äcker nicht mehr, sie verringerten sie sogar durch Einführung der Koppelwirtschaft. Diejenigen dagegen, welche die Allodialwirtschaft erst später begonnen haben und über Ackerfelder reichlich verfügten, doch zu ihrer Bebauung die Fronkraft entbehrten, vergrösserten die Zahl der Leibeigenen-Grundstücke und die Fläche der Leibeigenen-Äcker, ja sie vermieteten sogar Felder, um Frondienst zu gewinnen. Die ackervermindernde Tendenz zeigte sich in der Nähe des Marktes im östlichen Teil des Komitats. Jene Herrschaftsgüter, welche die Rind- und Schafherdenzucht in Gang brachten, erschütterten mit dem Entreissen der Weiden die Herdenviehzucht der westlichen Hälfte des Komitats.

Die Leibeigenen-Wirtschaft konnte ihre althergebrachten Verfahren und Mittel dort umwandeln und entwickeln, wo der Markt sie dazu antrieb bzw. wo die Begünstigungen des Gutsherrn dies ermöglichten. So begann in der östlichen Hälfte des Komitats der Anbau der Futterpflanzen im Brachfeld und im nördlichen Teil auf den herrschaftlichen Mietsfeldern der Tabakbau. Hier entwickelte sich die Halbherdenzucht des Viehs, doch der westliche Teil des Komitats blieb auf dem Grad der Herdenzucht stecken. Die Bedingungen der Entwicklung des Weinbaues waren dieselben, wie die der Landwirtschaft. Von den drei Gegenden des Komitats begannen die ersten zwei aus der osteuropäischen Wirtschaft in eine mit westeuropäischem Charakter zu übergehen, der westliche Teil von Dunántúl zeigte auch westeuropäische Züge. Dieser Vorgang war besonders im ersten Gebiet schwungvoll, wo deutsche Leibeigene wirtschafteten, deren wirtschaftliches Vordringen durch die günstigen Marktverhältnisse, Begünstigungen des Gutsherrn und durch die natürlichen Begebenheiten unterstützt wurden.

Wegen der wirtschaftlichen Gestaltung des dritten Gebietes geriet auch seine Arbeitsorganisation, die Familie in eine Krise. Um das Zerstückeln ihrer Felder zu verhindern, versuchten die Leibeigenen zuerst die Eheschliessungen zu regeln. Später griffen sie, besonders die 1/4 Grundstück-Inhaber, zur Geburtsbeschränkung. Der Rückschritt der natürlichen Bevölkerungszunahme zeigte sich hier schon am Ende des Zeitalters des Feudalismus. Eben deshalb verlangten im Jahre 1848 die Leibeigenen im wirtschaftlich vorwärtskommenden, verbürgerlichten östlichen Teil des Komitats das Abschaffen der gutsherrlichen Nutzniessung, wogegen der westliche Teil für die weggenommenen Felder und Weiden seine Stimme erhob. Jene Differenziertheit, welche das Komitat wirtschaftlich kennzeichnete, kam im Jahre 1848 auch in dem Aufstand der Bauern zur Geltung. In der ersten und zweiten Gegend forderten die Bauern nur die Liquidierung des Feudalismus, in der dritten konnten sie sich aber bei ihrem in Krise geratenen althergebrachten Wirtschaftsverfahren nicht mehr damit begnügen, sondern sie forderten mehr Lebensmöglichkeit. Der das Zeitalter des Feudalismus abschliessende Kampf gegen die Gutsherrschaft im Jahre 1848 war darum hier der heftigste.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Az indexben a megváltozott nevű falvaknál azok új elnevezését zárójelben közöljük. Hogy az eligazodást megkönnyítsük, és az összefüggést megmutassuk, a betűrendbe a mai névvel is felvettük őket. A megyét m., a pusztát p., az uradalmat u. betűvel rövidítettük.

- Abaliget 126, 136, 207
 Ábrahámfa-p. dülönév Kacsóta határában
     a török uralom előtt falu 55
 Ács Gedeon 191
 Aderjás (Adorjás) 85, 113, 137, 203
 Adorjás 213, 214, 216, 226 lásd Aderjás
 Ág lásd Nagygág
 Ágoston Péter 13
 Agtelek-p. dülönév se őrzi emlékét, a
     török uralom előtt falu Mónosokor
     mellett 15
 Albertfalv 205
 Albrecht szász-tescheni herceg 12, 138,
     155
 Állattartás 50, 86, 90, 94
     — (félrideg) 151
     — (rideg) 148, 152
 Allódiium lásd majorsági gazdálkodás
 Alsómocsolád 150
 Alsószentmárton lásd Drávaszentmárton
 Andretzky József 23, 24
 Angster József 145, 148, 175
 Angyal Pál 23, 31
 Apátvarasd lásd Varasd
 Apponyi György gróf 83
 Arányos 209
 Aranyosgadány lásd Gadány
 Árpád (Pécs) 58, 206
 Árutermlő és naturális gazdálkodás
     határvonala Baranyában 171
 Áta 134, 203
- Baán (Baranyabán) 205
 Babarc 79, 135, 148, 165, 208, 222
 Babarreszóllós 204
 Bács m. 62
 Badacsonyi bortermelés 160
 Badócsfa-p. malom neve őrzi emlékét
     Szentdénes határában 55
 Bagota (Pécsbagota) 16, 204
 Baja 101
 Bakács István 144
- Bakich Gábor pécsi nagyprépost 19
 Bakóca 209
 Bakócai u. 13, 132, 209, 211
 Bakonya 136, 207
 Baksa 37, 44, 75, 185, 209
 Baksai u. 12, 43, 74, 95, 112, 132, 209, 211
 Balaton mellék bortermelése 160
 Bálint Ferenc 68, 230
 Balkán 171
 Balkáni szőlőtermelés 161
 Bana János bellyei uradalmi prefektus 30
 Bánfa 16, 17, 50, 86, 136, 207
 Bános 91, 207, 215
 Bár 159, 210
 Baranyabán 77 lásd Baán
 Baranyahídvég 153 lásd Hídvég
 Baranyajenő 150 lásd Jenő
 Baranyakisfalud lásd Kisfalud
 Baranyaszentgyörgy lásd Szent-György
 Baranyaszentistván lásd Szentistván
 Baranyavár 205
 Baranyavári járás 57, 96, 97
 Baranyay Tivadar 34
 Barátúr 33, 91, 207, 215
 Baróti Szabó Dávid 158
 Bartalovics Miklós 98
 Batthyány Ádámné özv., szül. Stratt-
     mann Eleonóra grófnő 13
 Batthyány Antal gróf 120
 Batthyány birtok 12, 13, 15, 16, 28, 43
 Batthyány Gusztáv gróf 120
 Batthyány Károly gróf tábornagy 16,
     17, 18
 Batthyány Kázmér gróf 12, 33, 120, 186
 Batthyány Tivadar gróf 77
 Batthyány-u. 72, 74
 Bayer Márton 149, 161, 164
 Becefa 205
 Bechtler, Heinrich 95
 Bécsi udvar gazdaságpolitikája 82, 163
 Beér János 189
 Bél Mátyás 57, 58, 72, 89, 97, 158, 159

- Belényesi Márta 50
 Bellye 57, 206
 Belyei u. 12, 15, 32, 35, 37, 38, 39, 41, 43,
 45, 73, 77, 80, 83, 89, 99, 101, 102, 112,
 129, 131, 138, 139, 155, 170, 205, 211
 Belső piac 84, 105
 Belvárd (Belvárdgyula) 51, 106, 109,
 134, 203
 Belvárdgyula lásd Belvárd
 Benda Kálmán 99
 Benge 206
 Benyovszky birtok 12
 Beremend 15, 34, 204
 Berényi Zsigmond gróf pécsi püspök,
 főispán 63
 Berkesd 69, 76, 79, 93, 108, 135, 148,
 159, 208, 222
 Berzeviczy Gergely 97, 101
 Berzsenyi Dániel 175
 Bésán család 30
 Besence 153, 208, 213, 214, 216
 Betyárok 61, 62
 Bezedek 45, 204
 Bičanič, Rudolf 72
 Bicsérd 24, 26, 27, 86, 114, 136, 185, 207
 Bicsérdi Sándor 25, 27
 Biedermann birtok 12
 Biermann, Gottlieb 88
 Bikal 150, 209
 Bikali u. 13, 132, 139, 170, 209, 211
 Birtokperek 14, 22
 Birján 134, 203
 Bisse 16, 204
 Bisztrica (Kisbeszterce) 209
 Blandl György 20
 Bloch, Marc 142, 155, 173
 Boda 205
 Bodolya (Bodolyabér) 33, 111, 159, 207, 215
 Bodolya (Nagybodolya) 206
 Bodolyabér lásd Bodolya
 Bodony (Siklósbodony) 204
 Bogád 206
 Bogád (Bogádmindszent) 209
 Bogdása 38, 42, 80, 88, 124, 136, 177,
 207, 213, 214, 216
 Bohus Imre pécsi kanonok 25
 Bolmány 15, 204
 Bóly 58, 103, 104, 134, 142, 148, 170 lásd
 Németbóly
 Bólyi u. 13, 15, 34, 64, 68, 77, 80, 82,
 84, 101, 106, 108, 109, 118, 127,
 131, 133, 134, 139, 155, 166, 203, 211
 Bonyhády család 83
 Bordás Sándor 167
 Bordézma eltörlésének kérdése 189
 Borjád 134, 203
 Borkivitel 163, 164
 Bosnyákok betelepítése 34
 Bosta 111, 112, 207, 215
 Botyka (Botykapeterd) 205
 Bozsok (Palotabozsok) 106, 135, 165, 208
 Breuner Siegfried gróf birtoka 12, 15
 Bright, Richard 172, 183, 184
 Brüstle, Josephus 19, 20
 Buheim birtok 12
 Buda 101, 102
 Budafa (Komló) 16, 90
 Budai apácák birtoka 13, 18
 Budai kamarai adminisztráció 18
 Budai szőlőművelés 159, 160, 161
 Buday Dezső 175
 Bunyevácok betelepítése 34
 Burgonyatermelés 142
 Büchler Sándor 149
 Büdösfá (Rózsafa) 15, 205
 Bükkösd 209
 Bükkösi u. 132, 209, 211
 Caprara Aeneas gróf 12, 15
 Census 35, 44, 59
 Croome, H. M. 143
 Cún 17, 85, 113, 137, 153, 185, 203, 213,
 214, 216, 226
 Czindery birtok 12, 37, 43, 139, 170
 Czinderybogád (Bogádmindszent) 213,
 214, 216
 Csányoszró 182 lásd Oszró
 Csaplovics, Johann 100, 171
 Csapody Csaba 70
 Csarnóta 192, 203
 Császta (Szászvár) 206
 Csebény 105, 111, 119, 133, 150, 209
 Csehi (Drávacsehi) 85, 203, 213, 214, 216
 Csepely (Drávacsepely) 85, 203, 213, 214,
 216
 Csepregi Pál 160
 Cserdi 205
 Cserkút 136, 155, 207
 Cserkúti Adolf 73
 Csernojevics Arzén patriárka 34, 62
 Csikóstóttós 205
 Csoboka-p. Mónosokor határában 15
 Csonkamindszent 205
 Csöme Ferenc cúni bíró 186
 Csúza 110, 112, 113, 206
 Dályok 206
 Danyi Sándor 173
 Darázs 206
 Dárda 52, 103, 204
 Dárdai u. 12, 15, 16, 39, 41, 45, 66, 99,
 112, 119, 132, 204, 211
 Darócz (Várdaróc) 206
 Daróczy Aladár 102, 150
 Dávid Zoltán 173
 Délnyugat-Baranya gazdasági fejlődése
 47, 151
 Dencsháza 51, 116, 121, 204
 Devecser (Pécsdevecser) 134, 203

- Dimensio lásd felmérés
 Dinnyeberki 24, 205
 Diósvizsló 76, 85, 137, 226 lásd Viszló
 Dóczy József 125
 Dohánytermelés 149
 Dombóvári (alsó) u. 22, 35, 43, 44, 66, 91, 132, 205, 211
 Domsich Mátyás kanonok, püspöki helynök 31, 60
 Draskovich birtok 12, 22
 Drávacsehi 112, 137, 186, 226 lásd Csehi
 Drávacsepy 113, 137, 186, 226 lásd Csepely
 Drávaiványi lásd Iványi
 Drávakeresztur 42
 Dráwapalkonya 35, 113, 137, 185, 186, 203, 213, 214, 216, 226, 234 lásd Palkonya
 Dráwapiski 112, 137, 226 lásd Piski
 Drávaszabolcs 113, 185, 186, 203, 213, 214, 216, 226 lásd Szabolcs
 Drávaszentmárton (Alsószentmárton) 204
 Drávaszerdahely 112, 137, 186, 226 lásd Szerdahely
 Dunaföldvár 101
 Dunaszekcső 103, 104, 142 lásd Szekcső
 Ébner Sándor 86
 Eckhart Ferenc 70, 162, 172
 Egerág 204
 Egerszeg (Felsőegerszeg) 207, 215
 Egerszeg (Hegyszentmárton) 204
 Egregy (Magyaregregy) 206
 Egyenlő örökösödés a magyar jobbágyok közt 176—177
 Egyházasharaszti lásd Haraszti
 Egyházaskozár 150 lásd Ráckozár
 Egyházbér (Bodolyabér) 33, 207
 Egyházi birtok 13, 16
 Ellend 79, 135, 148, 176, 177, 208, 222
 Elsner, Johann német közigazda 150
 Elsőszülettségi örökösödési jog a német jobbágyok körében 174—176
 Elvett irtásföldek bérbeadása a jobbágyoknak 120, 121, 122, 123
 Ember Győző 186, 190, 191
 Entz Ferenc 160, 161
 Erdei legeltetés megszorítása 107—110
 Erdőrendtartás 107
 Erdősmárok lásd Márok
 Erdősmecske lásd Rácmecke
 Erzsébet lásd Szentersébet
 Eszterházy birtok 12, 13, 15, 28, 72
 Eszterházy család 28
 Eszterházy Pál herceg 13, 30
 Eszék 71, 72
 Eugénfalva (Jenőfalva) 206
 Faizás csökkentése 107—110
 Faizási jog 37, 107—110
 Fakitermelés (uradalom) 107
 Faluközösség 88
 Falusi ipar 91
 Familiáris szervezet továbbélése Baranyában 29
 Fazekasboda 135, 165, 208
 Fejér m. 11
 Fejes János 103, 152
 Feked 108, 135, 146, 208, 222
 Fél Edit 177
 Felmérés 74, 75, 76, 85, 86, 90, 93
 Felsőegerszeg 33 lásd Egerszeg
 Felsőmindszent 208
 Felsőmindszenti u. 30, 119
 Fényes Elek 103, 125, 158
 Festetich Lajos gróf, Somogy m. alispánja 64, 67
 Fonyó Sándor pécsi nagyrépost 45
 Földesúri haszonvétek (regalia minora) 36, 37, 59, 80
 Földesúri ipari vállalkozások 82
 Földhiány a megye nyugati felében 177—179
 Földhözkötele a jobbágyoknak 39
 Földközösség 52, 53, 55, 85
 Fölker József 103, 166
 Franciaország borvidékei 161
 Friebeisz Ádám alispán 26
 Fűzes Endre 87, 151
 Gabonakereskedelem 101, 102
 Gabonakereskedők 102
 Gabonakonjunktura 100
 Gadány (Aranyosgadány) 209
 Galgóczy Károly 125, 150, 169, 170
 Garé 11, 112, 208,
 Gavazzi, Milovan 171
 Gazdasági eszközök a jobbágyok gazdálkodásában 143
 Gerde 185, 204
 Gerényes 150, 205
 Geresd 18, 44, 58, 206
 Gilvánfa 44, 105, 203
 Gligorince-p. dűlőnév se őrzi emlékét, a török uralom előtt falu Illocska mellett 15
 Godisa 77, 209
 Godisai u. 132, 209, 211
 Gordisa 16, 76, 204
 Gorica 209
 Göcsej 92
 Gödre (Gödreszentmárton) 92, 99, 103, 209
 Gödrei u. 131, 209, 211
 Gödreszentmárton lásd Gödre
 Gönczi Ferenc 92, 171
 Göröcsöny 125, 209
 Göröcsönydoboka lásd Rác-Göröcsön
 Göröcsönyi u. 101, 132, 139, 209, 212
 Grác 73

- Gradistye-p. a török uralom előtt falu
Piskó mellett 17, 43
Gunda Béla 89, 171
Gyapjúkonjunktúra 107, 108, 112, 121
Gyenes Imre 98
Gyód-p. ma falu 15, 53, 116, 121
Gyöngyösmellék 233
Gyórfy István 143, 150, 169
Gyurikovics György 82
Gyúd (Máriagyúd) 85, 86, 137, 204, 226
Gyümölcsény 210
Gyűrűfű 209
- Haas Mihály 101, 102, 103, 104, 125,
126, 141, 143, 144, 148, 153, 170, 175
Habsburg Károly főherceg 12
Hadnagy Albert 69
Hagyományos szőlőművelés 155, 158—159
Háli-p. dűlő Pélmonostor határában 15
Halpern, Joel Martin 176
Hammond, R. J. 143
Hankó Béla 86
Haraszi (Egyházasharaszti) 16, 204
Harkány 68, 85, 137, 204, 226
Háromnyomásos gazdálkodás 85, 87, 142
Hartmann, Rudolf 94
Hásság 16, 204
Határozott teletszervezet 85
Hátárperek 14, 22
Házalókereskedők 73
Háziipar 87
Hegyháti járás 56, 96, 97
Hegyhát gazdasági fejlődése 55, 90, 149
Hegyhátmaróc 150 lásd Maróc
Hegyszentmárton 113, 185, 204
Heitz, Gerhard 130, 137
Helesfa 205
Helyi piac lásd még mezővárosi piac
71, 74, 103
Hendel Lajos 149, 150
Henyep. valószínű az Illocska melletti
Hönyep. 15
Henyei család birtokai 22
Hercegmárok lásd Márok
Hercegszőlős 37, 112, 206
Herend (Kisherend) 134, 203
Hernádfa (Gyöngyfa) 204, 213, 214, 216
Hertelend (Horváthertelend) 209
Hertelend (Magyarhertelend) 33
Hetvehely 55, 136, 207
Hidas 132, 146, 210, 212
Hidor (Olasz) 69, 134, 159, 203
Hídvég (Baranyahídvég) 208, 213, 214, 216
Himesháza 44, 58, 142, 206
Hird 135, 208, 222
Hirics 17, 38, 107, 112, 114, 116, 119,
122, 123, 124, 136, 177, 178, 179,
207, 213, 214, 216
Hodinka Antal 13
Hofer Tamás 51, 87, 151
Hoffmann Tamás 143, 151, 153
Hoffmannsegg, Johann 143, 144, 145,
152, 153, 161
Hoitsy Mihály alispán 29
Holmyard, E. I. 155
Holotik, L'udevit 177
Holub József 27
Honoratorok szerepe a parasztmozgal-
makban 99
Horváthertelend 98, 209 lásd Hertelend
Horvát jobbágyság 40
Horváth Dániel alispán 24, 30, 73
Horváth Kázmér 58
H. Pálffy Ilona lásd Pálffy Ilona
Hosszúfuvar 35
Hosszúhetény 18, 34, 73, 131, 146, 206
Hőgyészi u. 83
Höbling Miksa 89, 92, 102, 103, 143,
148, 150, 154, 158, 166, 175, 176
Hörnyék (Sásd) 56, 205
Huszár család 22
Husztót 33, 77, 111, 207, 215
- Ibafa 98, 111, 119, 209
Ibafai u. 131, 209, 212
Illésy János 28
Illocska 204
Insurgens lázadás Baranyában 99
Ipacsfa 85, 112, 137, 186, 204, 226
Ipari növények termelése az uradalma-
kban 82
Ipsen, Günther 11, 175
Irtás 54, 59, 75, 77, 90, 92, 117—120
Irtások elvétele 117—120
Istállózás 146
Ivánbattyán 134, 203
Ivándárda 204
Iványi (Drávaiványi) 119, 208, 213, 214,
216
Izsép 206
- Jágónak 150, 205
Jakabfalva (Kisjakabfalva) 134, 203
Jakobinus mozgalom és a jobbágyság 99
Jankó János 158, 159, 160, 170
Jánosi (Komló) 16, 203
Jany Ferenc pécsváradi apát 18, 34
Járó Péter harkányi jobbágyság a siklósi
parasztlázadás vezére 68
Jellasic 189, 190
Jenő (Baranyajenő) 208
Jeszenszky Antal 98, 133, 150
Jeszenszky birtok 119
Jeszenszky család 30
Jeszenszky-u. 105
Jezsuiták birtoka 13
Jobbágybirtok adásvételének szabadsága
megszűnik 40
Jobbágybirtok zálogolásának szabadsága
megszűnik 40

- Jobbágyok lakóháza 89, 92, 98
 Jobbágyok örökösödési joga 40
 Jobbágyok szabad házasodása 98
 Jobbágyok szabadköltözése 98
 Jobbágyok szokése 61—62
 Jobbágyok táplálkozása 89, 92
 Jobbágyok vándorlása 39, 61
 József, II. jobbágyvédő intézkedései és
   a felmérések 75
- Kácsfalva 15, 205
 Kacsóta 24, 205
 Kadas Imre szavai ref. pap 120
 Kajdacs közbirtokok 83
 Kákics 15, 150, 185, 203, 213, 214
 Kamarai uradalmak 139
 Kán 209
 Kanizsa (Nagykanizsa) 72, 101
 Kaposszekcső 150, 205
 Kaposvári u. 91
 Káptalan (pécsi) 16, 18, 19, 23, 83, 136
 Káptalani (pécsi) u. 13, 21, 35, 37, 38,
   41, 43, 80, 81, 101, 110, 112, 119,
   132, 170, 177, 207, 211
 Káptalani u. ipari vállalkozásai 73, 81
 Kapucsy (Capuzzi) György kispépost,
   pécsi püspöki helynök 26, 27
 Karácodfa 209
 Karancs 15, 204
 Kárász 206
 Károlyváros 149
 Kásád 123, 205
 Kassa (Kiskassa) 134, 203
 Katádfa 15, 204
 Kátoly 206
 Kazó István pécsi nagyprépost 20
 Kecskeméti vásárok 87
 Kékesd 108, 135, 208, 222
 Kelemen József pécsi kanonok 193
 Kéménd (Máriakéménd) 135, 148, 208,
   224, 235
 Kémes 35, 85, 113, 137, 204, 213, 214,
   216, 226
 Kemse 39, 107, 110, 114, 123, 136, 177,
   207, 213, 214, 216
 Keskend 206
 Keszü 207, 215
 Kétbeltelkes települések 87
 Kikerekítés (arondírozás) 22
 Kilenced 35, 68
 Királyegyháza 15
 Királyi Pál 101, 164
 Kisasszonyfa 203
 Kisbán Emil 19
 Kisbeszterce lásd Bisztrica
 Kisbudmér 106, 134, 203
 Kiscsány (Csányoszró) 119, 203, 213, 214,
   218
 Kisdárda 205
 Kisdér 207, 215
- Kisfalud (Baranyakisfalud) 206
 Kishajmás 77, 209
 Kisharsány 120, 137, 167, 204, 226
 Kisherend lásd Herend
 Kiszakabfalva lásd Jakabfalva
 Kiskassa 68, lásd Kassa
 Kiskozár (Kozármislény) 204
 Kiskőszeg lásd Kiskőszeg-Battina
 Kiskőszeg-Battina (Kiskőszeg) 206
 Kisnemesi birtokok 210, 212
 Kisnemesi birtokok aránya a megyében 14
 Kisnemesek 22, 31
 Kisnemesek (armalisták) 24, 27, 32, 33
 Kisnemesek (kurialisták) 14, 22
 Kisnemesek szerepe a parasztmozgalmak-
   ban 99, 193
 Kisnyárad 108, 135, 208, 222
 Kispeterd (Botykapeterd) 205
 Kispréposti (pécsi) u. 132, 208, 211
 Kiss Géza 89, 153, 184
 Kiszentmárton 17, 39, 44, 45, 51, 89,
   114, 119, 136, 177, 187, 194—198,
   207, 213, 214, 218
 Kistapolca lásd Tapolca
 Kistelek (Magyartelek) 209
 Kisteleki u. 12, 131, 209, 212
 Kistótfalu 134, 203
 Kisvaszar lásd Vaszar
 Kitaibel Pál 143, 164
 Klimó György pécsi püspök, főispán 45
 Kluger von Taschenberg, Johann 138
 Kodolányi János, ifj. 86, 169, 199
 Koller József 20
 Kolosvári Sándor 31, 40, 58, 62
 Komárom 101
 Komló 203
 Kopács 206
 Kopcsányi József 191
 Kóros 85, 113, 121, 137, 185, 213, 214,
   218, 226
 Korpád 209
 Kossa Dániel 192, 193
 Kossa Károly 192
 Kossuth Lajos 188
 Kováczena (Kovácsszenája) 207, 215
 Kovácshida 85, 112, 137, 186, 204, 213,
   214, 218, 226
 Kovacsics József 125
 Kovácszenája lásd Kováczena
 Kő 112, 206
 Köblény 150, 209
 Kökény 207, 215
 Kölked 206
 Kölesy Vince káptalani tiszttartó 121
 Körtvélyes-p. Nagynyárad határában 15
 Kőszeg 72, 101
 Kötzschke, Rudolf 103
 Kővágószöllős 91, 136, 155, 195, 207
 Kővágóttős lásd Tóttős
 Kövesd (Villánykövesd) 134, 203

- Közép-baranyai dombvidék gazdasági fejlődése 56, 93
 Középnemesi birtokok 13, 22, 30
 Kuczynski, Jürgen 141
 Kultsár István 92
 Külföldi piac 71, 77, 84, 105, 163 lásd távoli piac
- Lak (Püspöklak) 58, 148, 206
 Lammel Kálmán 169
 Lancsuk (Lányesók) 206
 Láng Ferdinánd cüni uradalmi ispán 186
 Lányesók 111 lásd Lancsuk
 Lapáncsa 205
 Laskafalu 15, 205
 Laskó 206
 Lebt Moses hőgyészi kereskedő 73
 Legelő (erdei) 110
 Legelőbérletek 107
 Legelőbérletek megvonása 110
 Legelők elkülönözése 111—117
 Legelők kérdése országos kérdéssé válik 186—191
 Letenyei Lajos 160, 164, 165
 Liget 131, 210, 212
 Lipova (Lippó) 206
 Lippó lásd Lipova
 Liptód 108, 135, 184, 185, 208, 224
 Lothárd 134, 203
 Lovászhetény 135, 146, 148, 208, 222
 Lócs 206
 Lúzsok 114, 119, 124, 136, 177, 214, 215, 218
- Madarász László alispán 29
 Mágocs 208
 Mágocsi u. 13, 43, 92, 103, 131, 150, 208, 211
 Magyarbóly 205
 Magyarereggy lásd Egregy
 Magyarhertelend 76, 207, 215 lásd Hertelend
 Magyarmecske lásd Mecske
 Magyaróvári u. 138
 Magyarpeterd (Peterd) 134, 203
 Magyarsarlós 16 lásd Magyar-Sórós
 Magyar-Sórós 207
 Magyarszék 16, 91, 117, 207
 Magyartelek lásd Kistelek
 Magyarürög (Pécs) 136, 207
 Mais (Majs) 206
 Majs 57, 58 lásd Mais
 Majláth György 33
 Majorsági gazdálkodás 14, 41, 42, 43, 64, 118, 139, 155
 Majthényi József báró 192
 Makkai László 41, 74, 141
 Málom (Pécs) 207
 Mánfa 91, 207
 Manufaktúrák (földesúri) 80
 Maradványföld 75, 76, 85, 118
 Maráza 135, 146, 208, 222
- Márfa 75, 85, 113, 137, 204, 213, 214, 218, 226
 Máriagyúd lásd Gyúd
 Máriakéménd lásd Kéménd
 Mária Krisztina főhercegnő 12
 Mária Terézia-féle urbárium 70
 Maróc (Hegyhátmaróc) 209
 Marócsa 203, 213, 214
 Márok (Erdősmárok) 206
 Márok (Hercegmárok) 206
 Márok lásd Németmárok
 Martonfa 18, 34, 206
 Marx, Karl 11
 Matolay János 158
 Matty 16, 178, 205
 Maybaum, Heinz 41
 Mecklenburgi váltógazdaság 138
 Mecseki borvidék 158
 Mecseknádasd 18 lásd Nádasd
 Mecsekpölöske 16 lásd Pölöske
 Mecsekrákos lásd Rákos
 Mecsekszakál lásd Szakál
 Mecske (Magyarmecske) 53, 131, 209, 213, 214, 218
 Megyefa (Bükkösd) 30, 209
 Megyefai u. 132, 139, 209, 212
 Mekényes 44, 92, 150, 205
 Melezer család 30
 Mérei Gyula 138
 Meződ 150, 205
 Mezővárosi iparosok 73
 Mezővárosi kereskedők 73
 Mezővárosi piac 105, 145 lásd helyi piac
 Mezővárosi polgári állapot 99
 Mezővárosok 71, 72, 73, 74, 82, 103, 166
 Mezővárosok szerepe a mezőgazdaság fejlesztésében 166—169
 Mihálovics birtok 2, 74
 Mindszenti (Felsőmindszenti) u. 131, 208, 211
 Mislény (Kozármislény) 134, 203
 Mitterovics a siklósi parasztlázadás egyik vezére 68
 Mitter a siklósi parasztlázadás egyik vezére 68
 Mocsolád (Alsómocsolád) 132, 210, 212
 Mohács 58, 102, 103, 104, 126, 148, 164, 189
 Mohácsi járás 57, 96, 97
 Mónosokor 15, 205, 213, 214, 218
 Monostor (Pélmonostor) 15, 206
 Montenuovo birtok 13
 Monyoród 16, 106, 135, 185, 208, 224
 Monyorósd (Hegyszentmárton) 204
 Mórián-p. dűlőnév se őrzi emlékét (a török uralom előtt falu Mónosokor mellett) 15
 Mottek, Hans 141, 166
 Mowatt, L. B. 155
 Munkácsi Albert 186, 187, 191, 193
 Munkácsy Dániel 154

- Nádasd (Mecseknádasd) 18, 58, 206
 Nagy János Somogy megye alispánja 17
 Nagygág (Ág) 150, 205
 Nagybirtok aránya a megyében 13
 Nagybodolya lásd Bodolya
 Nagybudmér 134, 203
 Nagycsaládi szervezet Baranyában 87, 92, 172—175
 Nagycsány 203, 213, 214, 218
 Nagyfalu (Siklósnagyfalu) 203
 Nagyhajmás 131, 150, 208
 Nagyharsány 34, 76, 93, 113, 119, 137, 159, 179, 228
 Nagykanizsa lásd Kanizsa
 Nagykozár 30, 43, 132, 210, 212
 Nagykőrösi vásárok 87
 Nagymányok 20
 Nagynyárád 206 lásd Nyárád
 Nagy-Pál (Nagypall) 206
 Nagypall 18 lásd Nagy-Pál
 Nagypeterd 24, 205
 Nagyszombat 73
 Nagytótfalu 137, 204, 228
 Nagyváty 24, 205
 Nais fiumei kereskedő 82
 Német jobbágycsoport gazdasági fölénye 58, 95, 172, 183
 Német jobbágycsoport szerződésai 43, 64
 Németbóly (Bóly) 74, 134, 203
 Németek betelepítése 34, 35, 50
 Német Balázs 186
 Német Béla 13, 16, 19, 20, 23, 30, 31, 68, 73, 190, 192
 Németi 16, 207
 Németmárok (Márok) 205
 Németszék (Magyarszék) 207, 215
 Némétürög (Pécs) 73, 74
 Neoacquistica Comissio lásd Újszerzeményi Bizottság
 Nesselrode Vilmos gróf, pécsi püspök 16, 18, 20, 29
 Neszmélyi borvidék 159
 Nichtweiss, Johannes 41
 Nyakas Sarolta 81
 Nyárád (Nagynyárád) 15, 148
 Nyomja (Szederkény) 15, 106, 134, 203
 Nyugatszenterzsébet 205
- Óbánya 80
 Ócsárd 105, 203
 Ófalu 212
 Okorág 153
 Okorvölgy 209
 Olasz 134, 203
 Old 205
 Orfű 91, 207, 215
 Ormánság 80, 86, 92, 152, 171, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 213, 214, 216—220
 Ormány család 22
- Oroszló 132, 150, 210, 212
 Országos piac 163
 Oszró (Csányoszó) 119, 203, 213, 214, 218
 Óvári Kelemen 31, 40, 58, 62
 Ózdfalu 209
 Ozora (Tolna m.) 69
- Őrkanonoki (pécsi) u. 132, 208, 211
 Örökös jobbágyság 40, 45, 60
- Pach Zsigmond Pál 11, 137
 Pákay Zsolt 20
 Paks 101
 Palé 150, 212
 Pálffy Ilona, H. 13, 30
 Pálffy birtok 12
 Pálffy Miklós gróf nádor 25
 Palkonya 134, 203
 Palkonya (Drávapalkonya) 85, 159
 Pálosok birtoka 13, 19
 Palotabozsok 106 lásd Bozsok
 Pankl Matheus 144
 Pápa 100
 Pápai János a siklósi parasztlázadás egyik vezére 68
 Papanek György 34, 72, 82, 89, 94
 Papnöveldei (pécsi) u. 13, 21, 56, 66, 76, 77, 121, 132, 207, 211, 215
 Páprád 208, 213, 214, 218
 Passardi alispán 23
 Patacs (Pécs) 136, 155, 207
 Patkócs József 167
 Pázdány (Zók) 203
 Pfahler, Carolus 108
 Pécs 58, 91, 155, 159, 160, 167, 168, 169, 192, 193
 Pécsbagota 16 lásd Bagota
 Pécsdevecser 34 lásd Devecser
 Pécsi járás 57, 96, 97
 Pécsi polgárok megszerzik a Pécs környéki földesúri manufaktúrákat 81
 Pécsi püspökség gazdasági ereje 28
 Pécsudvard lásd Udvard
 Pécsvárad 41, 103, 104, 108, 135, 165, 208, 224
 Pécsvárad apátság birtoka 13
 Pécsvárad u. 13, 15, 35, 41, 43, 58, 66, 76, 77, 79, 80, 82, 93, 94, 95, 101, 105, 106, 107, 108, 109, 131, 135, 139, 146, 155, 165, 166, 172, 174, 176, 181, 184, 208, 211
 Pellérd 210
 Pellérdi u. 101, 112, 116, 132, 209, 212
 Pélmonostor lásd Monostor
 Pénzjáradék 36, 72, 79, 82, 89, 98, 105
 Perczel család 30
 Perczel Mór 189, 192
 Pereked 135, 166, 208, 222
 Pest 73, 101
 Pesty Frigyes 91

- Petárda 15, 205
 Peterd 34 lásd Magyarpeterd
 Péterdi Ottó 146
 Pethe Ferenc 143
 Petrovszky család 83
 Petrovszky József 30
 Piac hatása a jobbágyok földművelésére 145
 Piac hatása a jobbágyok szőlőművelésének átalakulására 162—164
 Piac hatása az uradalmi mezőgazdasági technika fejlődésére 138
 Pirker, Johannes Baptista 72
 Pitronova, Blanka 138
 Piski (Drávapiski) 85, 137, 204, 213, 214, 218
 Piskó 136, 207, 213, 214, 218
 Pócsa 15, 205
 Pogány 207
 Polgári fejlődés és az uradalmak 82
 Pozsony 72, 73
 Pölöske (Mecsekpölöske) 16, 207
 Pusztafalu (Pusztakisfalu) 135, 208, 222
 Pusztakisfalu lásd Pusztafalu
 Püspöki (pécsi) helynök u. 132, 208, 211
 Püspöki (pécsi) u. 13, 21, 35, 66, 73, 80, 101, 112, 131, 139, 146, 172, 206, 211
 Püspöklak 44, 58, 146, lásd Lak
 Püspökmárok (Erdősmárok) 58
 Puszták szabad használata megszűnik 41
- Rác-Göresön (Göresönydoboka) 210
 Ráckozár (Egyházaskozár) 92, 103, 146, 150, 205
 Rácmecke (Erdőmecke) 58, 75, 95, 108, 135, 146, 208, 224
 Rácpetre (Újpetre) 134, 142, 159, 203
 Ráctóttós (Tóttós) 134, 203
 Rád (Rádfalva) 85, 113, 137, 185, 204, 213, 214, 218, 228
 Rádfa-p. Baksa határában 15
 Rádfalva lásd Rád
 Radonay Mátyás pécsi püspök 34
 Rajkovič, Matija Antun 171
 Rajna menti borvidék 161
 Rákóczi család 22
 Rákos (Mecsekrákos) 91, 136, 207
 Rákótzai József sellyei bíró 193
 Ranódfa-p. Szentdénés határában 16, 17, 50
 Regenye 53, 210
 Réső Ensel Sándor 179
 Reuter Camillo 151
 Rindsmaul Farkas gróf 13, 48
 Robot 35, 43, 44, 64, 65, 66, 67, 68, 75, 77, 79, 155
 Romonya 135, 208, 222
 Rónádfa (Gyöngyfa) 205, 213, 214, 218
 Rózsafa lásd Bűdösa
 Rugásd (Gerde) 204
- Ruszt 159, 160, 161
 Rúzsás Lajos 73, 81, 82, 162
- Salamon Sándor megyei alügyész 68
 Sámod 121, 208, 213, 214, 218
 Sárok 206
 Sásd 150, 205
 Sauska János Antal 77
 Sauska János Ferenc 29, 30, 77
 Sauska Keresztély 30
 Savoyai Eugén herceg birtoka 12, 16
 Schams, Franz 100, 159, 160, 161, 164, 168
 Schaumburg-Lippe herceg 12
 Schilfert, Gerhard 137, 171
 Schneider, Caspar 144
 Schröder-Lembke, Gertrud 145
 Schuon, Gottlob 94
 Seé, Henri 82, 87
 Sellye 74, 103, 126
 Sellyei u. 12, 17, 33, 64, 105, 119, 132, 203, 211
 Sepse 112, 159, 206
 Siklós 16, 69, 75, 103, 104, 126, 151, 152, 159, 163, 166, 167, 228
 Siklósbodony lásd Bodony
 Siklósi járás 52, 86, 96, 97
 Siklósi u. 12, 15, 33, 35, 39, 64, 65, 76, 80, 85, 86, 93, 99, 102, 112, 113, 119, 120, 132, 137, 139, 174, 176, 185, 186, 188, 203, 212
 Siklósi választó kerület 188
 Siklósnagyfalu lásd Nagyfalu
 Singer, Ch. 155
 Sinzendorf gróf pécsváradai apát 18
 Slatina 163
 Sokácok betelepítése 34
 Soldan János György bólyi pincemester 164
 Somberek 29, 148, 210, 236
 Sombereki u. 131, 139, 210, 212
 Somlói bortermelés 159, 160
 Sommer, Gottfried Johann 82
 Somogy (Pécs) 91, 207
 Somsich Antal, Somogy m. alispánja 17
 Sopron 72, 101, 159, 160, 161
 Sósvertike 203, 213, 214, 220
 Sötétkerék-p. Szentlőrinc határában dülő, a török uralom előtt falu 15
 Spira György 130, 139
 Spolarics Zsigmond siklósi iskolamester 68, 230
 Strattmann Eleonóra grófnő lásd Batt-hyány Adámné grófné
 Strázsay Nepomuk János, 1784—1852, a sellyei, majd a bólyi uradalom ügyésze 93, 108, 118, 133, 140, 148, 152, 153, 154, 155, 159, 175, 176
 Stróbl Zsigmond siklósi uradalmi prefektus 69, 86

- Sudaras-p. Pélmonostor határában 15
 Sumony 122, 124, 136, 153, 207
 Szabad foglалás 51, 52, 55
 Szabad föld 106
 Szabad György 137
 Szabad költözés 39, 41
 Szabadszentkirály 103, 153
 Szabadszentkirályi kuriális kismesek 22, 23
 Szabar (Székelyszabar) 206
 Szabó Ervin 189
 Szabó István 37, 39, 41, 187
 Szabó József a siklósi parasztlázadás egyik vezére 68
 Szabó Pál Zoltán 162
 Szabolcs (Drávaszabolcs) 85
 Szabolcs (Pécs) 208
 Szágy 209
 Szajk 135, 148, 208, 222
 Szakál (Mecsekszakál) 207, 215
 Szalánta 192, 208
 Szalatnak 132, 210, 212
 Szántóföldi takarmánytermelés 145—148
 Szaporca 76, 85, 112, 186, 213, 214, 220, 228, 233
 Szárász 58, 150, 206
 Szász (Szászvár) 206
 Szatina 209
 Szava 77, 120, 204
 Szebény 105, 106, 135, 146, 165, 208, 224
 Szederkény 58, 106, 135, 148, 165, 208, 224
 Szeged 87
 Szekcső (Dunaszekcső) 22, 72
 Szekcsői (Dunaszekcsői) u. 131, 210, 212
 Székelyszabar lásd Szabar
 Székesgyházi (pécsi) u. 13, 22, 66, 91, 132, 211
 Szekszárd 91, 160, 161, 169
 Szellő 206
 Szemely 204
 Szentdénés 15, 205
 Szentdomján-p. Bükkösd határában 42
 Szenterzsébet, Szent-Örzsébeth (Erzsébet) 18
 Szentgál (Királyegyháza) 15, 204
 Szent-György (Baranyaszentgyörgy) 210
 Szentistván (Baranyaszentistván) 206
 Szentiván (Királyegyháza) 15, 113, 204
 Szentkatalin 209
 Szentkút 20
 Szentlőrinc 205
 Szentlőrinci járás 52, 86, 96, 97
 Szentlőrinci u. 12, 15, 24, 39, 66, 67, 102, 132, 139, 183, 205, 211
 Szentmártoni u. (gödreszentmártoni u.) 31, 132, 210, 212
 Szentmárton-p. Márok határában 119
 Szentmártony (Márok) 206
 Szentmihályfa Rózsafába olvadt 15
 Szentmiklós-p. Pécs határában 41
 Szerbek betelepítése 34, 40, 50
 Szerb jobbgyok harca a földesúri hatalom ellen 61
 Szerdahely (Drávaszerdahely) 85, 204, 213, 214, 220
 Szerződéses jobbgyok 40, 41, 64, 99
 Szigetvári helyőrség gabonavásárlásai 71, 72
 Szigetvári vásárok 91
 Szilágy 69, 135, 148, 159, 208, 222
 Szilárd telekszervezet 45, 53, 58
 Szilvás 112, 159, 207, 215
 Szlavónia 62, 170, 171
 Szopok (Komló) 203
 Szőke 207, 215
 Szőkéd 16, 134, 203
 Szökő jobbgyok 63
 Sztankovánszky család 30, 83
 Születéskorlátozás kezdete 180—184
 Szűr 108, 135, 224
 Tagányi Károly 51
 Tájpiac 104, 163
 Takács Lajos 95
 Tánics Mihály 186, 187, 188, 189, 191
 Tanulmányi alap u. 13 lásd pécsváradi u.
 Tapolca 203
 Tarcsa-p. Szentlőrinc határában 15, 24
 Tarrós 150, 205
 Távoli piac 71 lásd külföldi piac
 Tekeres 91, 207, 215
 Tékes 150, 205
 Teleki, Sigmund 162
 Telekszám csökkentésének tendenciája 130—141
 Telkek számának alakulása a megyében 131, 132, 203—212
 Telkek számának növekedése 125
 Telkiállomány területi növekedése 125—130
 Tengeri 204
 Terehegy 85, 113, 137, 204, 228
 Terményjaradék 82, 98, 105
 Tésenfa 85, 112, 137, 186, 204, 213, 215, 220, 228
 Téseny 37, 209
 Tessedik Sámuel 144
 Thurn Antal gróf pécsi püspök 19, 60
 Tizedbérletet örökössé akarják tenni az uradalmak 61, 83
 Tófü 35, 92, 150, 205
 Tolna m. 11, 34, 36, 62, 101
 Torjanc 151, 205
 Tormás 210
 Tóttós (Kővágótóttós) 131, 136, 207
 Tóttós lásd Ráctóttós
 Trágyázás 142
 Traun birtok 12
 Trieszt 149
 Trinitás-p. Vókány határában 73, 154, 157
 Tudez, Maurice 158

- Túrony 192, 204
 úros Ferenc a siklósi parasztlázadás
 egyik vezére 68
 Türelmi rendelet 88
- Úrbéri rendezés 74, 75, 89, 109
 Udvar 206
 Udvard (Pécsudvard) 204
 Udvari reakció politikája a baranyai
 parasztság felé 189—191
 Ugar kérdése 144
 Új szőlőművelés a Dunántúlon 159—161
 Újbánya 235
 Újmindszent (Bogádmindszent) 209, 213,
 215
 Újpetre lásd Rácpetre
 Újszerzeményi Bizottság 11, 13, 16, 18, 22
 Únyi Bernardin 34
 Uradalmak ipari vállalkozásai 73, 80, 81,
 82
 Uradalmak szerepe az új szőlőművelés
 kialakításában 170
 Úthálózat fejlődése 101
 Utiesenovič, O. M. 176
- Úrög (Pécs) 19, 37, 159
 Úrögi bőrmanufaktúra 81
 Úszógi u. 12, 51, 64, 77, 112, 113, 120,
 132, 204, 211
- Vadtalajváltás 51, 57
 Vajszló 208, 213, 215
 Vajszlói u. 13, 18, 19, 33, 103, 104, 131,
 208, 211
 Vallásalap 13
 Valpói u. 110
 Vaniere, Jacques 158
 Várady Ferenc 13
 Varasd (Apátvarasd) 108, 135, 208, 224
 Várdaróc lásd Daróc
 Varga 111, 131, 210, 212
 Varga István a siklósi parasztlázadás
 egyik vezére 68
 Varga János 51
 Varjas 208
 Várkony (Zengővárkony) 108, 135, 208, 222
 Vásárosdombó 150, 205
- Vasas (Pécs) 91, 108, 135, 208, 222
 Vaszar (Kisvaszar) 205
 Vázsnok 150, 205
 Vecchi Gabriel gróf ezredes 17, 23
 Vejti 33, 114, 136, 177, 207, 213, 215,
 220
 Vékény 206
 Velény 208
 Véménd 106, 108, 135, 142, 208, 224
 Veress Endre 30
 Versend 135, 159, 165, 168, 208, 224
 Veszprém 100, 101
 Veszprémi káptalan 20
 Veteráni Frigyes gróf 12, 15
 Veteráni János gróf 12, 15
 Viczay Tamás, Tolna megyei alispán
 83
 Vida Mária 24
 Villány 37, 41, 119, 158, 159, 167, 168,
 169, 170, 206
 Villánykövesd lásd Kövesd
 Vince István 169
 Virágos (Villány) 134, 203
 Viszló (Diósvizsló) 85, 120, 204, 213, 215,
 220
 Vízi utak jelentősége 101
 Vókány 106, 134, 189, 203
 Vörös Károly 66, 99
 Vörösmart 37, 41, 58, 112, 206
 Vukovár 71
- Waldapfel Eszter 191
 Weidlein János 34
 Wellmann Imre 42, 51, 144
 Wittmann Anton 138
- Zaláta 119, 203, 213, 215, 220
 Zárkány-p. dűlő Pélmonostor határában
 15
 Zehi-p. Kemse határában 43, 110
 Zengővárkony lásd Várkony
 Zimony 101
 Zók 16, 136, 207
 Zombor 72
 Zorn de Bulach, Anton Joseph 163
- Zsibrik 132, 142, 210, 212

A kiadásért felelős
AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

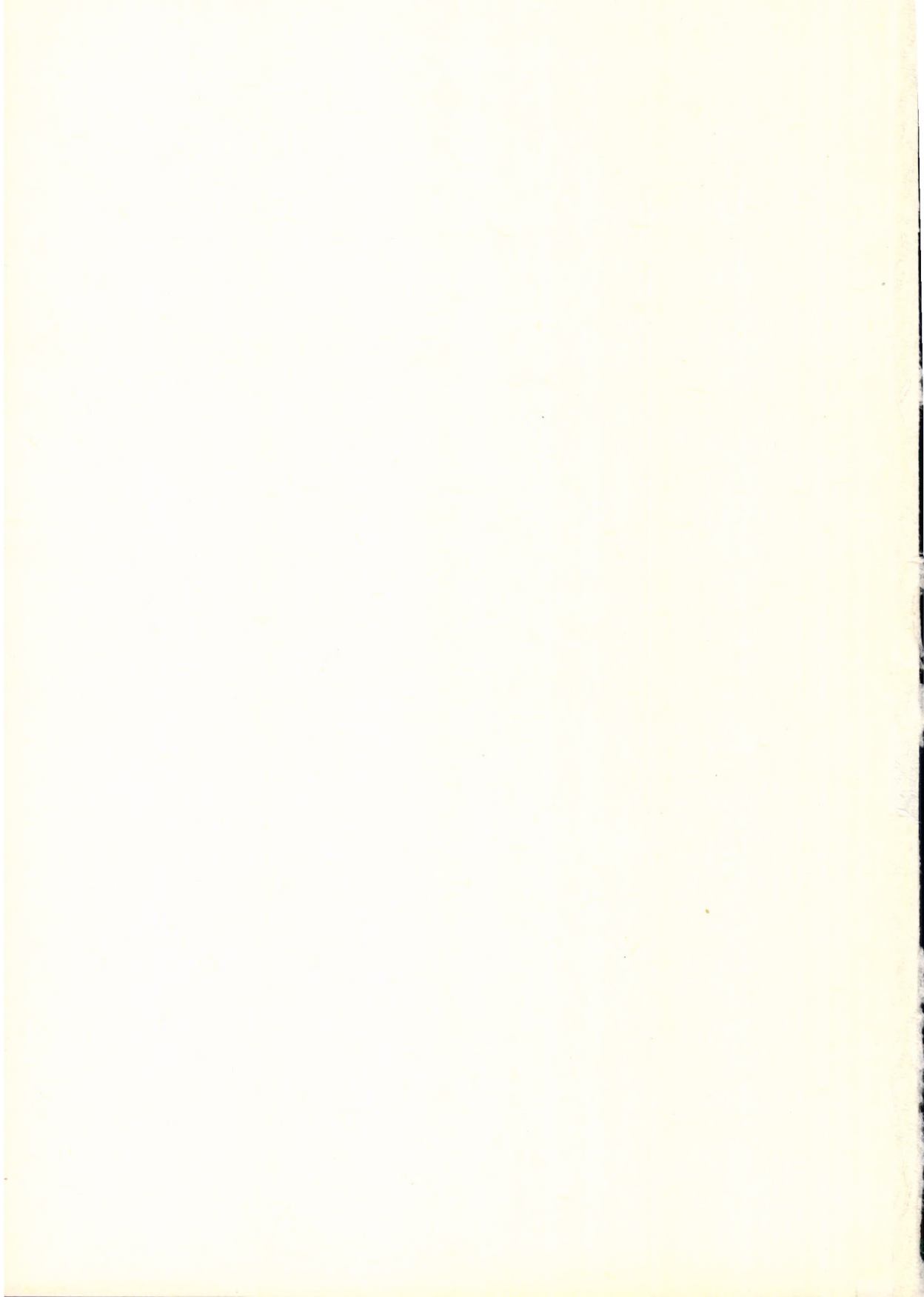
A szerkesztésért felelős
BÁRKÁNY LÍVIA

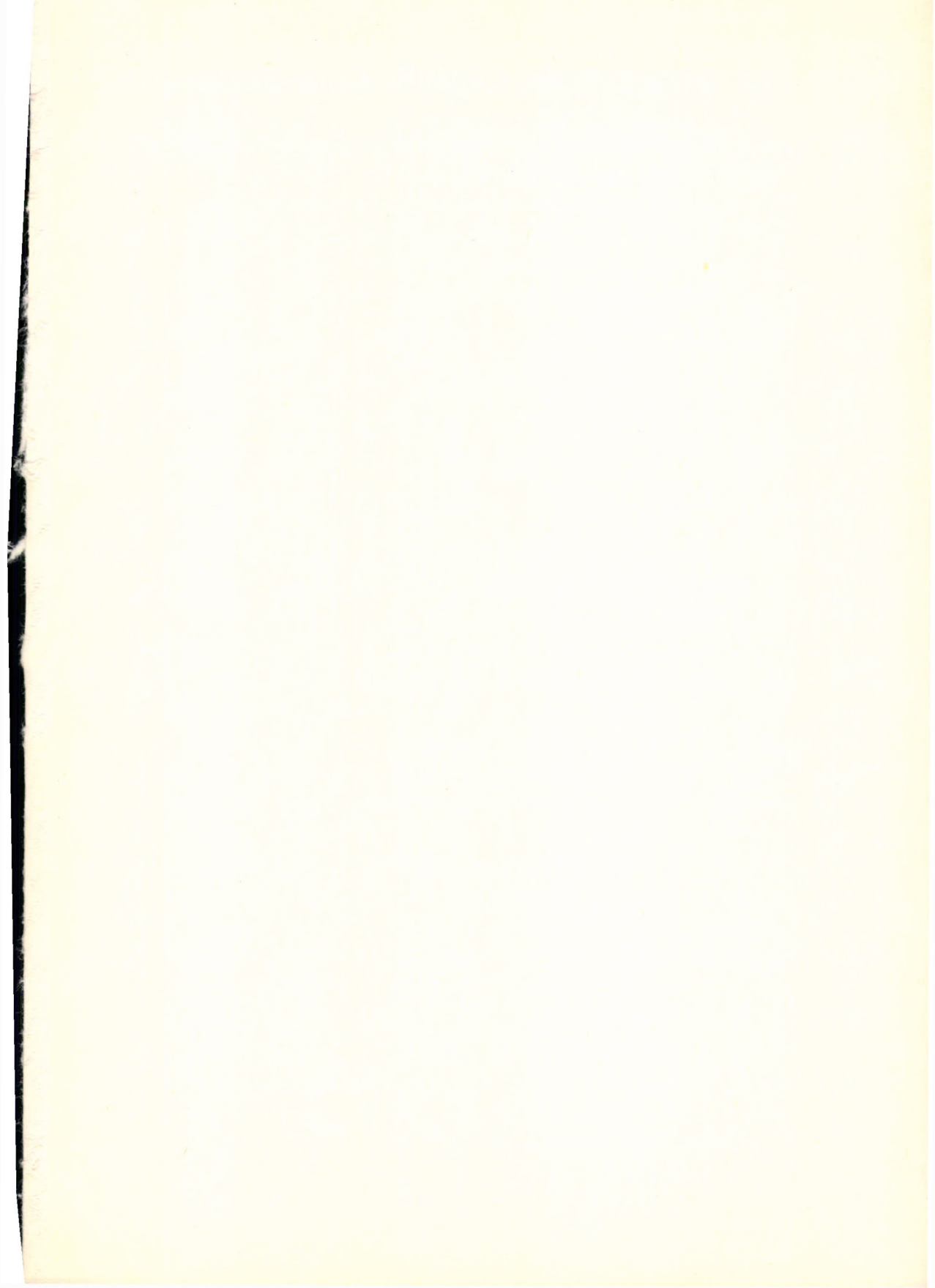
Műszaki szerkesztő
STELCZER MÁRIA

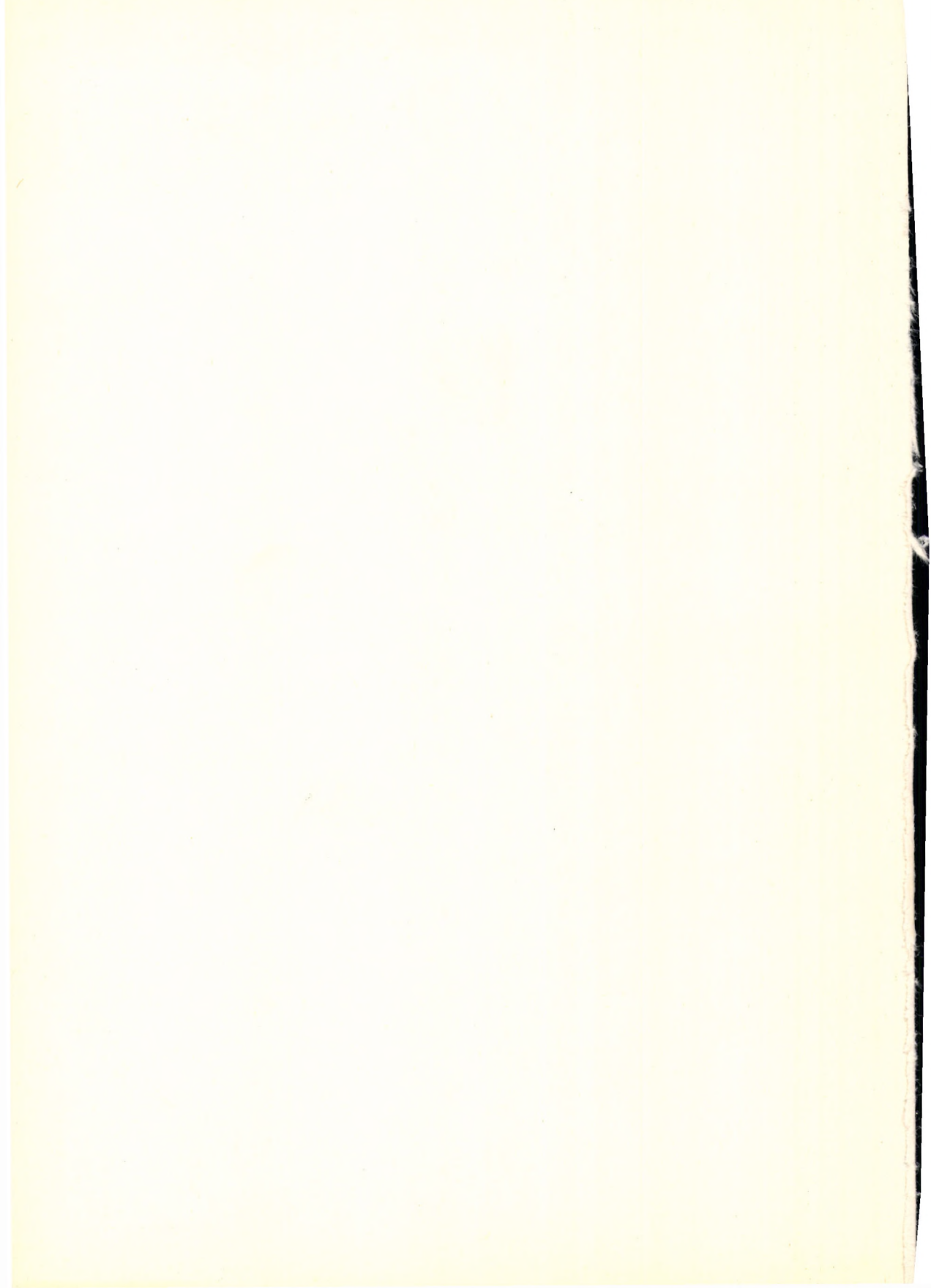
Kézirat beérkezett: 1963. VIII. 10.
Példányszám: 800
Terjedelem: 22,4 (A/5) ív+3 db melléklet

64.58041 Akadémiai Nyomda, Budapest

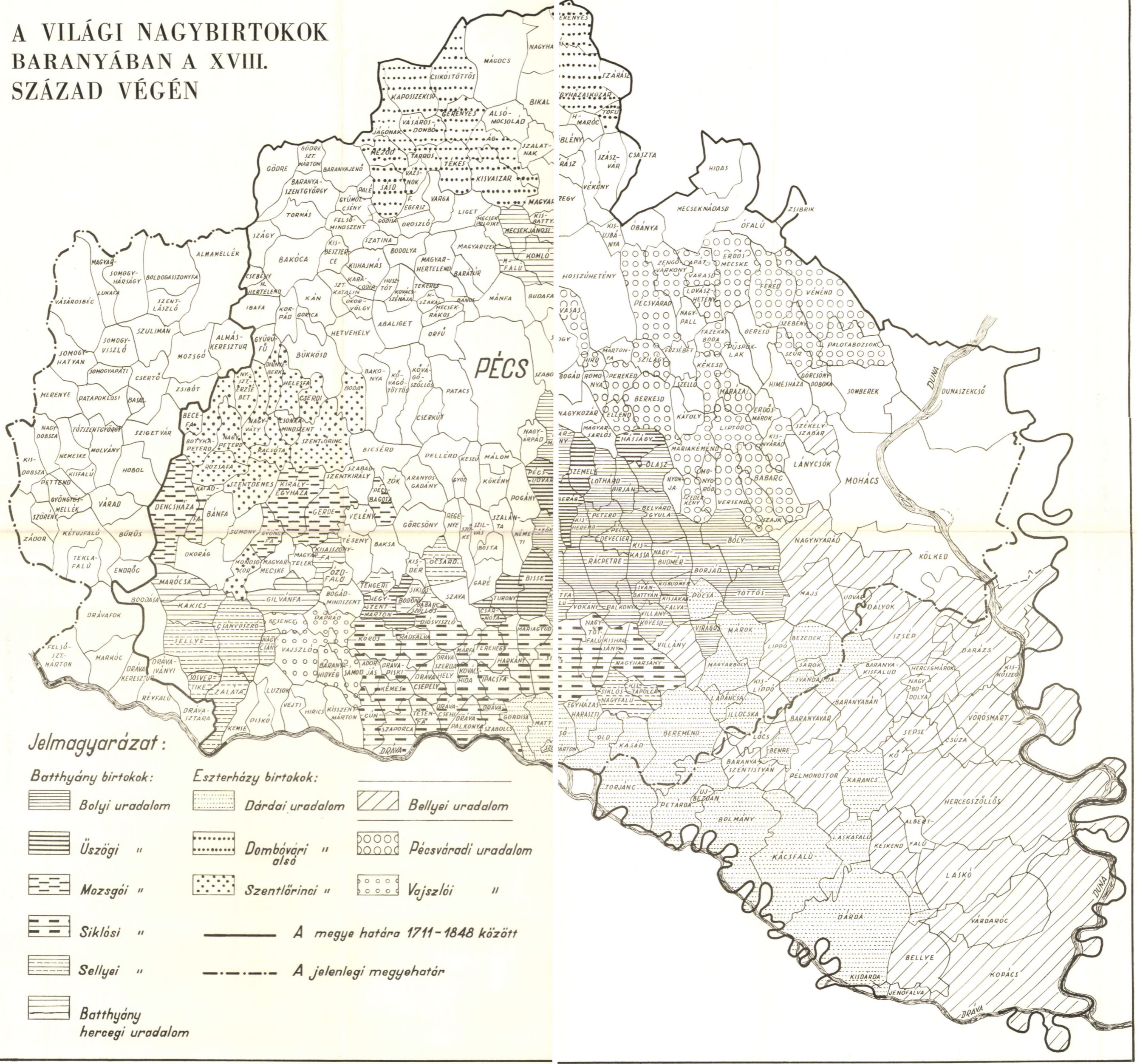
Felelős vezető:
BERNÁT GYÖRGY

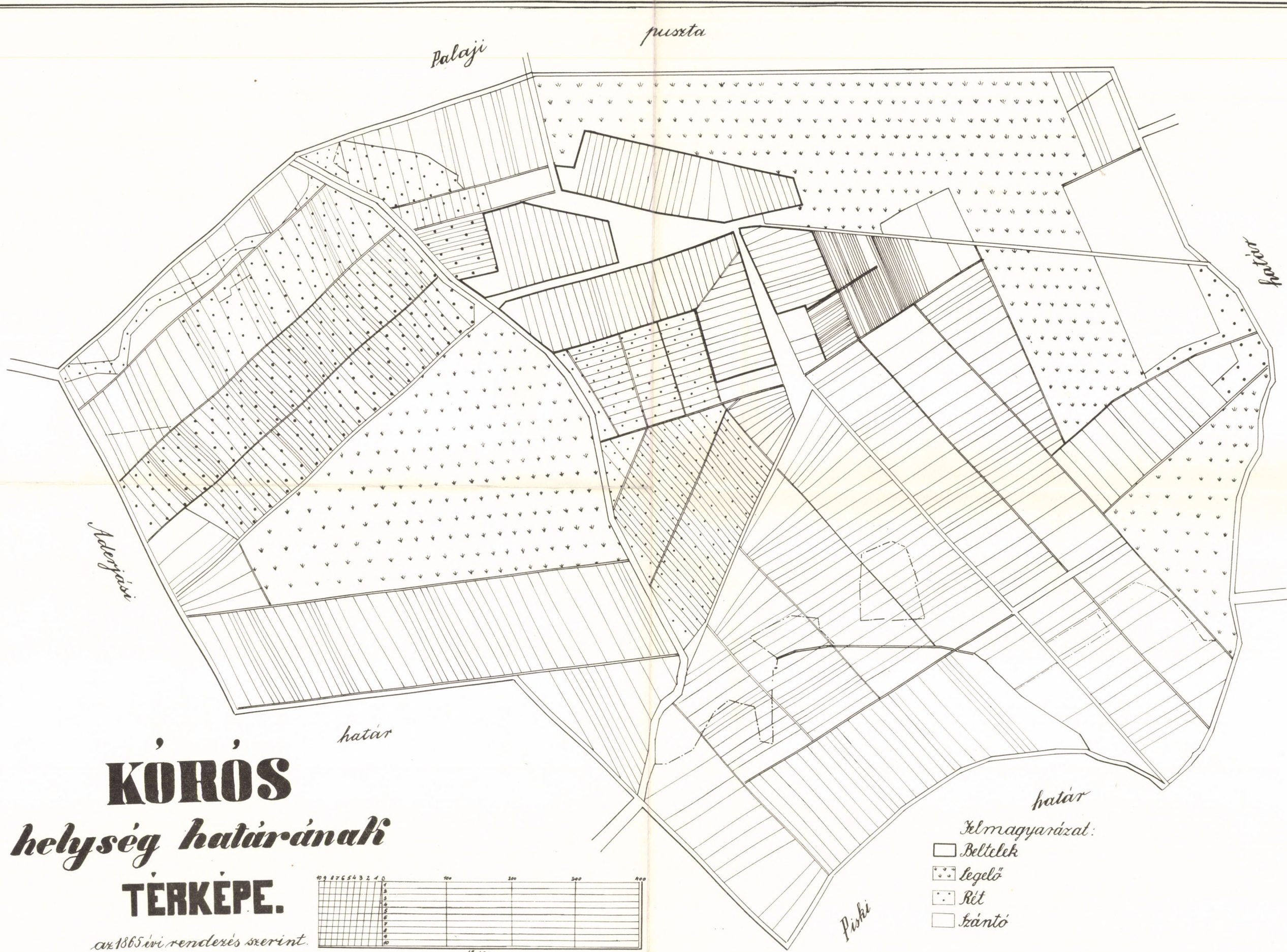

A VILÁGI NAGYBIRTOKOK BARANYÁBAN A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

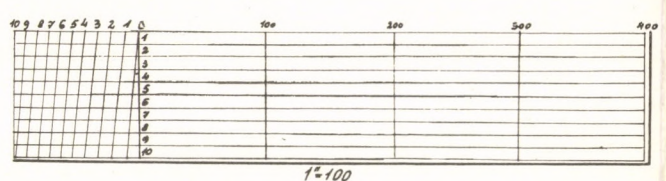
Jelmagyarázat:

	Bolyi uradalom		Eszterházy birtokok:		Dárdai uradalom		Belyei uradalom
	Üszögi uradalom		Dombóvári uradalom		Pécsváradi uradalom		Vajszlói uradalom
	Mozsgói uradalom		Szentlőrinci uradalom				
	Siklői uradalom						
	Sellyei uradalom						
	Batthyány hercegi uradalom						
			A megye határa 1711-1848 között				
			A jelenlegi megyehatár				

KÖRÖS
helység határánaki
TÉRKEPE.

az 1865. évi rendszer szerint.

- határ*
- Felmagyarázat:*
- Beltelek
  - ▤ legelő
  - Rét
  - kántó

Piszi

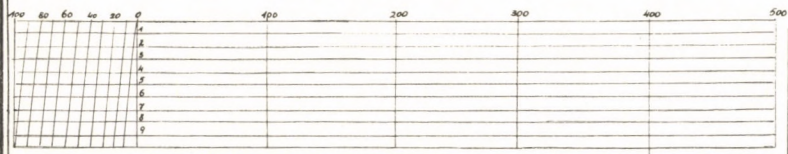

KÓRÓS

helység határának

TERKEPE.

az 1855 évi felvétel szerint

1:1000

Felmagyarázat

□ Beltelek

••• Legelő

••• Rét

••• Erdő

□ Szántó

Az Akadémiai Kiadó
gondozásában jelent meg:

ÉRTEKEZÉSEK
1963

Az MTA Dunántúli
Tudományos Intézetének
tanulmánykötete

Szerkesztette Babics András

1964 · 305 oldal · 17×24 cm
Számos ábra, táblázat
Kötve 65,— Ft

Ila Bálint
Kovacsics József

VESZPRÉM MEGYE
HELYTÖRTÉNETI
LEXIKONA

1964 · 438 oldal · 69 kép
58 ábra · 4 térkép
Számos táblázat · 21×30 cm
Kötve 145,— Ft

Kanyar József

ELSIKKASZTOTT
FÖLDREFORM
MEGVALÓSULT
FÖLDOSZTÁS
SOMOGYBAN
(1920, 1945)

1964 · 166 oldal · 17 táblázat
Fűzve 20,— Ft

Sárközi Zoltán

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK
A NEMZETI ÉBREDÉS
KORÁBAN
(1790—1848)

1963 · 152 oldal · 1 térkép
Fűzve 18,— Ft

Ára: 50,— Ft